Basilius Steidle O.S.B.

PATROLOGIA

STEIDLE / PATROLOGIA

PATROLOGIA

SEU

HISTORIA ANTIQUAE LITTERATURAE ECCLESIASTICAE

SCHOLARUM USUI ACCOMMODATA

A

BASILIO STEIDLE O.S.B.

MONACHO BEURONENSI

FRIBURGI BRISGOVIAE MCMXXXVII

HERDER & CO., TYPOGRAPHI EDITORES PONTIFICII

Imprimi potest
Beuronae, die 20 Augusti 1937
† Raphael, Archiabbas

Imprimatur
Friburgi Brisgoviae, die 2 Septembris 1937
Rösch, Vic. gen.

Typis Herderianis Friburgi Brisgoviae
Printed in Germany

Praefatio.

Sanctorum Patrum scriptorumque antiquorum, immo totius antiquae litteraturae ecclesiasticae studium apud omnes christiani nominis nationes non obstante summa temporum iniquitate miro modo effloruit. Hinc ardens meum enatum est desiderium conscribendi Compendium, in quo omnium sanctorum Patrum scriptorumque ecclesiasticorum vita omniaque eorum opera brevi conspectu exhiberentur melioresque editiones maximeque recentiores nec non subsidia ad sanctos Patres melius intelligendos indicarentur. Fructus ergo immensi laboris patristici colligendos eosque internationali lingua latina ad rei patristicae studiosos ubique terrarum transmittendos ea intentione suscepi, ut exinde Sanctorum Patrum totiusque antiquae litteraturae ecclesiasticae studium adhuc profundius sumeret incrementum ac maius. Latet enim in antiqua litteratura Ecclesiae inexhaustus veritatis sanctitatisque thesaurus, unde omnes theologicae disciplinae lumen acquirant novum, Ecclesia locupletetur et aedificetur. Quam maxime est animadvertendum hodie iam non levem ac superficialem sufficere Sanctorum Patrum investigationem, sed profundissimum requiri studium.

Compendii ambitus et pretium ne immodice augeretur, a tractandis quibusdam quaestionibus introductoriis, quas tamen non parvi momenti esse censeo, abstinere utilius duxi, scilicet de Sanctorum Patrum in re dogmatica auctoritate, quae quidem quaestio rectius in dogmatica absolvatur theologia, deinde de litteraturae ecclesiasticae ad antiquam litteraturam profanam habitudine. Eadem permotus ratione rarissime tantum indicavi tractatus interdum optimos, qui inveniuntur in Lexicis et Encyclopaediis pag. 3 nominatis. Item non allegavi Enchiridia, quae eadem pagina citantur.

Compendii lingua utpote omni carens pompa rhetorica facile intelligitur iuxta illud S. Gregorii Turonensis: «Philosophantem rhetorem intelligunt pauci, loquentem rusticum multi» (PraefHistFranc).

Sicut Historia ecclesiastica, prout est disciplina theologica, non demonstrat indolem obiecti tractandi supernaturalem eamque potius supponit, ita etiam Patrologia seu Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae venerandam obiecti tractandi naturam, quae omnem a priori excludit aspectum profanum, supponit ac firmissime tenet, quin expressis verbis hac de re sit sermo. Sicut in Sancta Dei Ecclesia elementum divinum videmus et humanum, sic et in eius litteratura. Quae disputatio ad dogmaticam pertinet theologiam.

Praeter ea, quae proprio labore ac studio mihi acquisivi, subsidiis usus sum praeprimis operibus sequentibus: J. Feßler et B. Jungmann, Institutiones Patrologiae, 1—3, Oeniponte 1890/96; O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, 1—5, Fr 1913—32; U. Moricca, Storia della letteratura latina cristiana, 1—3, To 1925/34; A. Puech, Histoire de la littérature grecque chrétienne jusqu'à la fin du 4ᵉ siècle, 1—3, P 1927/30; B. Altaner, Patrologie, Fr [11]1931; K. Bihlmeyer, Kirchengeschichte 1, Pa [10]1936. Dr. M. E. Bernays amplissimum litteraturae patristicae catalogum mihi confecit. H. G. Opitz, in Universitate Berolinensi docens, rei litterariae peritissimus, qui editionem curat recentissimam operum S. Athanasii, totum manuscriptum benignissime perlustravit addendisque corrigendisque adornavit.

Beuronae, die festo S. Augustini Hipponensis 1937.

D. **Basilius Steidle** O. S. B

Index rerum analyticus.

PARS TERTIA.

Ultima periodus antiquae litteraturae ecclesiasticae (saec. VI et VII).

CAPUT PRIMUM.

Patres graeci saeculi VI et VII.

CAPUT SECUNDUM.

Patres latini saeculi VI et VII.

PARS QUARTA.

Litteratura historica, hagiographica, liturgica. Collectiones dogmaticae et iuridicae Ecclesiae antiquae.

CAPUT PRIMUM.

Litteratura historica Ecclesiae antiquae.

CAPUT SECUNDUM.

Litteratura hagiographica Ecclesiae antiquae.

CAPUT TERTIUM.

Litteratura liturgica. Collectiones dogmaticae et iuridicae Ecclesiae antiquae.

APPENDIX.

Litteratura apocrypha Veteris et Novi Testamenti.

Patrologia
seu Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae
scholarum usui accomodata
a Basilio Steidle O. S. B.

Notanda pro usu Compendii.

1. Compendii ambitus et pretium ne immodice augeantur, iuxta usum communiter nunc vigentem sigla adhibentur et abbreviationes.

2. Sigla explicantur pag. XIII sqq. Abbreviata Patrum eorumque operum nomina per Indicem personarum alphabeticum facile explicantur.

3. PG, PL, PO, PS, CSCO, CB, CV, ACO, Flor (cf. siglorum Indicem) semper designant editiones seu textus patristicos.

4. Aliae editiones clare ut tales innotescunt (imprimis per: «Ed.:», plenum titulum etc.). Editiones primo loco nominari solent (si sunt).

5. Editiones, si plures sunt, ab invicem per semicolon (;) separantur et distinguuntur, a biographiis etc. per lineolam (—). Idem valet pro biographiis et monographiis.

6. Versiones seu translationes clare indicantur (e. gr.: v. anglica).

7. Ubicumque solummodo nomen alicuius auctoris recentioris indicatur et urbs et annus (e. gr.: G. Bardy, P 1936), (nisi agatur de editione; cf. n. 4) agitur de biographia vel monographia, quae tractat vitam, opera et doctrinam Patris, de quo est sermo, vel quaestionem specialem illius operis patristici, quod immediate antea nominatur.

8. Numeri inter ( ) positi annos indicant, quibus Scriptor quidam floruerit vel opus quoddam sit compositum vel translatum.

9. Saepius alicuius operis recentioris allegatur diiudicatio critica reticito nomine auctoris (e. gr.: G. Bardy, P 1936; cf. RHE 1937, 100).

10. Addenda inspiciantur.

11. Quo frequentior eo facilior Compendii usus.

Indices Siglorum.

I. Index Urbium.

Am	= Amsterdam	Lo	= London
Ath	= Athenae	Lou	= Louvain
B	= Berlin	M	= München
Ba	= Barcelona	Ma	= Madrid
BA	= Buenos Aires	Mar	= Maredsous
Br	= Breslau	Mi	= Milano
Bru	= Bruxelles	Mr	= Münster
Ca	= Cambridge	NY	= New York
Ed	= Edinburgh	O	= Oxford
Er	= Erlangen	P	= Paris
Fi	= Firenze	Pa	= Paderborn
Fr	= Freiburg	R	= Roma
FrHelv	= Fribourg Helvetiae	Si	= Siena
Gi	= Gießen	St	= Stuttgart
Gö	= Göttingen	Str	= Strasbourg
Gü	= Gütersloh	To	= Torino
H	= Hamburg	Tü	= Tübingen
Ha	= Halle	Ve	= Venezia
He	= Heidelberg	W	= Wien
K	= Köln	Was	= Washington
L	= Leipzig	Wü	= Würzburg
Le	= Leyden		

II. Index Periodicorum etc.

AB	= Analecta Bollandiana, Bru.
AC	= F. J. Dölger, Antike und Christentum, Mr.
ACO	= E. Schwartz, Acta Conciliorum Oecumenicorum I (Ephesinum) et II (Chalced.), B et L.
ACHR	= Actes du Congrès International d'Histoire des Religions, P 1923.
AFH	= Archivum Franciscanum Historicum, Quaracchi.
AGP	= Archiv für Geschichte der Philosophie, B.
AHD	= Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire, P.
AIB	= Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de l'Institut de France, P.
AJP	= American Journal of Philology, Baltimore-L.
AKG	= Archiv für Kulturgeschichte, L.
AL	= Archivum Latinitatis medii aevi (Bulletin Du Cange), P.
An	= Antike, L.
Ang	= Ἄγγελος. Archiv für neutestamentliche Zeitgeschichte und Kulturkunde, L.
Angel	= Angelicum, R.
Ant	= Antonianum, R.
AP	= Archives de Philosophie, P.
APraem	= Analecta Praemonstratensia, Tongerloo (Belgique).
AR	= Archivum Romanicum. Nuova rivista di filologia romanza, Fi.
ARA	= Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino, To.
ARBB	= Académie Royale de Belge. Bulletin de la classe des lettres et sciences morales, Bru.
ARW	= Archiv für Religionswissenschaft, B et L.
ARWP	= Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, B et L.

ASP = Archiv für slawische Philologie, B.
AST = Analecta Sacra Tarraconensia, Ba.
ATR = Anglican Theological Review, NY.
AtR = Atene e Roma, Fi.
BA = Byzantinisches Archiv, L.
BAA = Bayrische Akademie der Wissenschaften, Abhandlungen der philosophisch-philologisch-historischen Klasse, M.
BAI = Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, P.
BAR = Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique, Antwerpen.
BASB = Bayrische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte der philosophisch-philologisch-historischen Klasse, M.
Bess = Bessarione, R.
Bibl = Biblica, R.
Bil = Bilychnis, Rivista mensile di studi religiosi, R.
BJR = Bulletin of John Ryland's Library, Manchester.
BKV[1] = Bibliothek der Kirchenväter, ed. Reithmayr-Thalhofer, Kempten 1860 sqq (versio germanica).
BKV[2] = Bibliothek der Kirchenväter, ed. Bardenhewer-Weyman-Zellinger, Kempten-M 1911 sqq (v. germanica).
BKV[3] = Bibliothek der Kirchenväter, ed. Zellinger-Martin, M 1932 sqq (v. germanica).
BLA = Bulletin d'ancienne Littérature et d'Archéologie chrétienne, P.
BLE = Bulletin de Littérature Ecclésiastique, P.
BM = Benediktinische Monatschrift, Beuron.
BNJ = Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, B et Ath.
BoS = Bogoslovska Smotra, Zagreb.
BoZ = Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge, Düsseldorf.
BS = Biblische Studien, ed. O. Bardenhewer, Fr 1896 sqq.
BSa = Bibliotheca Sacra, Pittsburg.
BV = Bogoslovni Vestnik, Ljubljana.
Byz = Byzantion, P.-Liège.
ByzZ = Byzantinische Zeitschrift, L.
BZ = Biblische Zeitschrift, Fr.
CB = Corpus Berolinense = Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, B (Scriptores christiani).
CC = Civiltà Cattolica, R.
CD = La Ciudad de Dios, Ma.
CHC = Congrès d'Histoire du Christianisme, P 1928.
CHR = The Catholic Historical Review, Was.
CJ = Classical Journal, Chicago.
Class Quart = Classical Quarterly, Lo.
CP = Classical Philology, Chicago.
CQR = The Church Quarterly Review, Lo.
CR = The Classical Review, Lo.
CSCO = Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, P 1903 sqq.
CT = Ciencia Tomista, Ma.
CV = Corpus Vindobonense = Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum, W 1866.
Did = Didaskaleion. Studi di letteratura e storia antica, To.
DLZ = Deutsche Literaturzeitung, L et B.
DoR = Downside Review, Downside.
DThom = Divus Thomas, FrHelv.
DThomPl = Divus Thomas, Piacenza.
Ed., ed. = Editio (Editiones), edidit (ediderunt).
EE = Estudios Eclesiásticos, Ma.
EF = Etudes Franciscaines, P.
EL = Ephemerides Liturgicae, R.

EO = Echos d'Orient, P-Constantinople.
Eos = Eos. Commentarii societatis philologicae Polonorum, Lemberg.
EPh = Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, Alexandria.
Er = Eranos, Göteborg.
EstF = Estudis Franciscans, Sarrià.
Et = Etudes. Revue fondée en 1856 par les Pères de la Compagnie de Jésus, P.
ETL = Ephemerides Theologicae Lovanienses, Lou.
Exp = Expositor, Lo.
ExT = Expository Times, Ed.
Flor = Florilegium Patristicum, ed. G. Rauschen etc., Bonnae 1904 sqq.
GA = Göttingische Gelehrte Anzeigen, Gö.
Gn = Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft, B.
GN = Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Klasse.
Gr = Gregorianum. Rivista trimestrale di studi teologici e filosofici, R.
GTT = Gereformeerd Theol. Tijdschrift, Aalten.
HA = Handes Amsorya. Monatsschrift für armenische Philologie, W.
HASB = Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse.
Her = Hermathena. A Series of Papers on Literature, Science and Philosophy, Dublin et Lo.
Hist = History, Lo.
HJ = The Hibbert Journal, Lo.
HJB = Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft, M.
HPB = Historisch-politische Blätter, M.
Hs = Hermes, B.
HSP = Harvard Studies in Classical Philology, Cambridge (Mass.).
HTR = The Harvard Theological Review, Cambridge (Mass.).
HZ = Historische Zeitschrift, B.
IKZ = Internationale Kirchliche Zeitschrift, Bern.
ITQ = Irish Theological Quarterly, Dublin.
JA = Journal Asiatique, P.
JBL = Journal of Biblical Literature, Boston — New Haven.
JL = Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, Mr.
JPOS = Journal of the Palestine Oriental Society, Jerusalem.
JQR = Jewish Quarterly Review, Philadelphia.
JR = Journal of Religion, Chicago.
JRAS = Journal of the Roman Asiatic Society, Lo.
JRS = Journal of Roman Studies, Lo.
JS = Journal des Savants, P.
JSOR = Journal of the Society of Oriental Research, Chicago.
JTS = The Journal of Theological Studies, Lo.
Kath = Der Katholik, Mainz.
LRIF = Logos. Rivista Internazionale di Filosofia, Napoli.
MAH = Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, R et P.
MB = Musée Belge. Revue de philologie classique, Lou et P.
MGSS = Monumenta Germaniae Historica, Scriptores.
Mn = Mnemosyne. Bibliotheca philologica, Leyden et L.
Month = The Month, Lo.
Mus = Le Muséon, Lou.
NJKA = Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur, L.
NKS = Nederlandsche Katholieke Stemmen, Zwolle.
NKZ = Neue Kirchliche Zeitschrift, L.
NRT = Nouvelle Revue Théologique, Tournai.
NTT = Nieuw Theologisch Tijdschrift, Haarlem.

OC = Oriens Christianus, L.
OLZ = Orientalische Literaturzeitung, L.
PAA = Preußische Akademie der Wissenschaften, Abhandlungen, Philologisch-histor. Klasse.
PASB = Preußische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse.
Paz = Pazmaveb, Venezia.
PC = Paraula Cristiana, Barcelona.
PG = Migne, Patrologia, Series Graeca.
Ph = Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum und sein Nachleben, L.
PJB = Philosophisches Jahrbuch der Görresgesellschaft, Fulda.
PL = Migne, Patrologia, Series Latina.
PO = Patrologia Orientalis, ed. Graffin et Nau, P.
PS = Patrologia Syriaca, ed. Graffin et Nau, P.
PW = Philologische Wochenschrift, L.
QLP = Questions Liturgiques et Paroissiales, Lou.
RA = Revue Archéologique, P.
RAC = Rivista di Archeologia Cristiana, R.
RAL = Rendiconti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di scienze mor., stor. e filol., R.
RAM = Revue d'Ascétique et de Mystique, Toulouse.
RAp = Revue d'Apologétique, P.
RB = Revue Biblique, P.
RBén = Revue Bénédictine, Mar.
RBP = Revue Belge de Philologie et d'Histoire, Bru.
RC = Religión y Cultura, Ma.
RCC = Revue des Cours et Conférences, P.
RCF = Revue du Clergé Français, P.
RCHL = Revue Critique d'Histoire et de Littérature, P.
REA = Revue des Etudes Arméniennes, P.
REG = Revue des Etudes Grecques, P.
REL = Revue des Etudes Latines, P.
RevEA = Revue des Etudes Anciennes, Bordeaux.
RevSR = Revue des Sciences Religieuses, Str et P.
RF = Razón y Fe, Ma.
RFC = Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica, To.
RFNS = Rivista di Filosofia Neo-Scolastica, Mi.
RH = Revue Historique, P.
RHE = Revue d'Histoire Ecclésiastique, Lou.
RHL = Revue d'Histoire et de Littérature Religieuses, P.
RHPR = Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses, Str.
RHR = Revue de l'Histoire des Religions, P.
RIGI = Rivista Indo-Greco-Italiana di filologia, lingua, antichità, Napoli.
RIT = Revue internationale de Théologie, P.
RLM = Revue Liturgique et Monastique, Abbayes Maredsous, Mont César et St-André.
RM = Rheinisches Museum für Philologie, Frankfurt a. M.
ROC = Revue de l'Orient Chrétien, P.
ROL = Revue de l'Orient Latin, P.
RP = Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire anciennes, P.
RQ = Römische Quartalschrift, Fr.
RQH = Revue des Questions Historiques, P.
RR = Ricerche Religiose, R.
RSPT = Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques, Kain et P.
RSR = Recherches de Science Religieuse, P.
RSV = Rivista di Studi e di Vita Romana, R.
RT = Revue Thomiste, P.

RTAM = Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale, Lou.
RTP = Revue de Théologie et de Philosophie, Lausanne.
RTr = Rivista trimestrale di Studi Filosofici e Religiosi, Perugia.
RUB = Revue de l'Université de Bruxelles, Bru.
RUO = Revue de l'Université d'Ottawa, Ottawa.
SC = La Scuola Cattolica, Mi.
Sch = Scholastik, Fr.
SIF = Studi Italiani di Filologia Classica, Fi.
SM = Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige, M.
Sophia = Sophia, Palermo.
Sp = Speculum. A Journal of Mediaeval Studies, Cambridge (Mass.).
St = Stemmen des Tijds, Zeist.
StC = Studia Catholica, Warmond.
STK = Svensk Teologisk Kvartalskrift, Lund.
Stud = Studien. Tijdschrift voor Godsdienst, Wetenschap en Letteren, 's Hertogenbosch.
TA = Texte und Arbeiten, Beuron.
TG = Theologie und Glaube, Pa.
Th = Theology. Journal of Historic Christianity, Lo.
TLZ = Theologische Literaturzeitung, L.
TPQ = Theologisch-praktische Quartalschrift, Linz.
TQ = Theologische Quartalschrift, Tü.
TR = Theologische Revue, Mr.
TSK = Theologische Studien und Kritiken, Gotha.
TU = Texte und Untersuchungen, ed. a Gebhart et Harnack.
TVG = Tijdschrift voor Geschiedenis, Groningen.
VAL = La Vie et les Arts Liturgiques, P.
WASB = Wiener Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse.
WS = Wiener Studien. Zeitschrift für klassische Philologie, W.
ZAM = Zeitschrift für Askese und Mystik, Innsbruck.
ZatW = Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, Gi.
ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, L.
ZKG = Zeitschrift für Kirchengeschichte, Gotha.
ZKT = Zeitschrift für katholische Theologie, Innsbruck.
ZMW = Zeitschrift für Missionswissenschaft, Mr.
ZntW = Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche, Gi.
ZSKA = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung, Weimar.
ZSRA = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, Weimar.
ZST = Zeitschrift für systematische Theologie, Gü.
ZTK = Zeitschrift für Theologie und Kirche, Tü.
ZwT = Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie, L.

Index Abbreviationum.

c. = circa (c. annum, c. annos).
Cpolis = Constantinopolis.
Cpolit. = Constantinopolitanus.
ms., mss. = manuscriptum, manuscripta.
t. = textus.
v. = versio, versiones.

Quaestiones introductoriae.

§ 1. Notio, methodus, fontes et subsidia Patrologiae.

1. Notio Patrologiae.

Patrologiae nomine theologicam intelligimus scientiam, quae versatur circa vitam opusque litterarium scriptorum Ecclesiae antiquae. Patrologia essentialiter est disciplina historica. Pars quaedam obiecti materialis Historiae Ecclesiae antiquae, scil. litteratura antiquae Ecclesiae, specialiter tractatur. Iam patet «Patrologiae» nomini, quod exinde ab 1750 prima vice a Protestantibus est usurpatum, praeferendum esse nomen «Historiae antiquae litteraturae ecclesiasticae».

Inter litteraturam ecclesiasticam recensemus omnia scripta, quae ab auctoribus christianis intra spatium mundi graeco-romani exinde a fine saeculi primi usque ad Theodorum Studitam († 826) in Oriente et Isidorum Hispalensem († 636) in Occidente sunt composita. De accuratioribus terminis potest disputari. Tamen periodus sic dicta Byzantina in Oriente mediumque aevum in Occidente iam non pertinent ad Ecclesiam antiquam. Tractanda est litteratura haeretica, quatenus a scriptoribus ecclesiasticis allegatur vel impugnatur. Quanti momenti fuerit haeresis pro antiqua litteratura ecclesiastica evolvenda, nemo est qui nesciat. De litteratura apocrypha Veteris et Novi Testamenti in scientia biblica rectius agitur.

Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae non est confundenda cum Historia dogmatum, cuius est exponere doctrinam antiquorum scriptorum ecclesiasticorum. Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae doctrinam antiquorum scriptorum eatenus tantum tradit, quatenus argumentum operum breviter est reddendum. Historiae antiquae litteraturae ecclesiasticae munus principale est, notitiam dare vitae, operis litterarii, indolis momentique singulorum scriptorum Ecclesiae antiquae, vera a falsis secernere, genuina a spuriis separare. Sic procedendo Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae ministrat fontes limpidos, e quibus Theologia dogmatica hauriat genuinam Ecclesiae antiquae doctrinam. Quia in litteratura antiqua ecclesiastica continetur revelata divinitus doctrina, ista litteratura non est aliquid mere profani, sed elementum continet divinum. Exinde patet Historiam antiquae litteraturae ecclesiasticae esse scientiam theologicam eodem modo ac Historiam ecclesiasticam.

2. Methodus. Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae, prout est disciplina historica, propria caret methodo, sed eandem adhibet methodum ac Historia ecclesiastica. Debet ergo esse critica, i. e. materiam suam e fontibus iuxta omnes artis criticae internae et externae regulas examinatis haurire; deinde obiectiva, i. e. singulos scriptores eorumque opus litterarium sine ira et studio diiudicare; tandem genetica: non enim simplex sufficit iuxtapositio seu enumeratio auctorum, sed, prout est possibile, litteratura iuxta internam dependentiam vel saltem secundum idem tempus

easdemque regiones est tractanda. Divisio materiae in tres partes ab Historia Ecclesiae antiquae quodammodo est desumpta.

3. Fontes Historiae antiquae litteraturae ecclesiasticae.

Fontis nomine intelligimus medium, e quo nostram haurimus scientiam. Distinguendi sunt fontes originales et derivati seu primarii et secundarii. Fons eo maioris est momenti et valoris, quo propius me ad obiectum explorandum adducit. Fons nostrae scientiae est litteratura Ecclesiae antiquae seu opera scriptorum antiquorum ecclesiasticorum.

a) Collectiones maiores. Opera scriptorum Ecclesiae antiquae ex parte in Collectiones iam sunt redacta vel adhuc rediguntur. M. de la Bigne († 1589) primus plura opera veterum scriptorum in quandam redegit collectionem, cui titulus «Bibliotheca SS. Patrum», 1—9, P 1575/79. — Lugduni a. 1677 collectio ista apparuit amplificata sub nomine «Maxima Bibliotheca veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum», 1—27. — Fr. Combéfis († 1679) edidit «Graeco-Latinae Patrum Bibliothecae novum auctarium», 1—2, P 1672. — J. B. Cotelier († 1686) edidit «Ecclesiae Graecae monumenta», 1—3, P 1677/86. — B. de Montfaucon († 1741) edidit «Collectionem novam Patrum et scriptorum Graecorum», P 1706. — A. Gallandi († 1779) edidit «Bibliothecam veterum Patrum antiquorumque scriptorum ecclesiasticorum, postrema Lugdunensi longe locupletiorem atque accuratiorem», 1—14, Ve 1765/88. — A. Mai († 1854) et J. B. Pitra († 1889) plura opera recenter detecta in Collectiones redegerunt.

Maximam omnium et usitatissimam collectionem curavit J. P. Migne († 1875): «Patrologiae cursus completus». Collectio in duas divisa est sectiones: Patrologia latina, 221 tomi, P 1844/64; Patrologia graeca, 161 tomi, P 1857/66; Indices digessit F. Cavallera, P 1912; Index locupletissimus a Th. Hopfner, P 1928 sqq. Valde dolendum est, quod paginatio primae editionis in diversis novis editionibus non sit servata, sed alia sit et alia. Nos semper sequemur paginationem primae editionis.

Academia Vindobonensis exinde ab a. 1866 edit «Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum».

Academia Berolinensis curat «Scriptores graecos christianos trium priorum saeculorum», B et L 1897 sqq.

Plures scriptores latini editi sunt in collectione, cui titulus «Monumenta Germaniae historica, Auctores antiquissimi», 1—13, B 1877 sqq.

Litteratura syriaca prima vice edita est ab A. J. Assemani († 1768) in «Bibliotheca orientali», 1—4, R 1719/28. Nostris diebus duae curantur collectiones litteraturae Orientalium: «Patrologia Orientalis» publicata per R. Graffin et F. Nau, P 1903 sqq, et «Corpus scriptorum christianorum orientalium» per J. B. Chabot, J. Guidi, H. Hyvernat, B. Carra de Vaux, P 1903 sqq. Istud Corpus divisum est in sectiones syriacam, copticam, arabicam et aethiopicam. R. Graffin curavit «Patrologiam Syriacam», 1—2, P 1894—1907.

b) Collectiones minores pro usu scholarum: «SS. Patrum opuscula selecta», ed. H. Hurter; series I 48, series II continet 6 volumina, Oeniponte 1868/85 1884/92. — «Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften», ed. G. Krüger, Fr 1891 sqq. — «Cambridge Patristic Texts», ed. A. J. Mason, Ca 1899 sqq. — «Florilegium Patristicum», edd. G. Rauschen, B. Albers, B. Geyer et J. Zellinger, Bonnae 1904 sqq. — «Bibliotheca SS. Patrum theologiae tironibus et universo clero accommodata», ed. Vizzini, R 1901 sqq. — «Textes et documents pour l'étude historique du christianisme» publ. p. H. Hemmer et P. Lejay, P 1904 sqq (cum v. gallica). — «Scrittori cristiani antichi», R 1921 (cum v. italica). — «Testi cristiani con versione italiana», dir. da O. Manacorda, Fi 1931 sqq. — «Texts for Students», Lo 1923. — Pontificia Universitas Gregoriana, «Textus et documenta in usum exercitationum et praelectionum academicarum». Series theologica, R 1932 sqq. — «Kleine Texte» ed. H. Lietzmann, Bonn 1902 sqq. — M. J. Rouët de Journel, Enchiridion Patristicum, Fr ^{9}1932. — M. J. Rouët de Journel et J. Dutilleul, Enchiridion asceticum, Fr ^{2}1936. — C. Kirch, Enchiridion fontium historiae eccl. antiquae, Fr ^{4}1923.

c) Versiones: «The Ante-Nicene Christian Library», Ed 1866/72. Ista collectio iterum apparuit Buffalo 1884/88 et aucta est: «A select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers», NY 1886/1900. — «Translations of Early Documents», Lo. — «Translations of Christian Literature», Lo. — «Bibliothek der Kirchenväter» tribus exstat editionibus: Kempten 1860/88, M 1911 sqq, M 1932/37. — «Bibliothèque Patristique de Spiritualité», P. — «Oud-christelijke geschriften in Nederlandsche Vertaling», Le. — Cf. singula opera Patrum.

4. Subsidia.

1) Lexica: H. Stephanus, Thesaurus linguae graecae, P 1831/65. — Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Lyon 1688. — Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (146—1100), NY ^{3}1888. — W. Bauer, Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testamentes und der übrigen urchristlichen Literatur, B 1936 sqq. — Fr. Preisigke und E. Kießling, Wörterbuch der griech. Papyrusurkunden, L 1925/31. — E. Forcellini, Lexicon totius latinitatis, Prato 1858/79. — Du Cange-Favre, Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis, Niort 1882/87. — Thesaurus linguae latinae, Lipsiae 1900 sqq. — Lexicon Syriacum ed. C. Brockelmann, B et Ed 1895. — Dictionarium Syriaco-latinum ed. J. Brun, Beyrouth 1895.

2) Encyclopaediae: Lexikon für Theologie und Kirche (LTK), ed. M. Buchberger, Fr 1930 sqq. — Realenzyklopädie für potestant. Theologie und Kirche, ed. A. Hauck, L 1896/1909 1913. — Cabrol-Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (DAL), P 1907 sqq. — W. Smith and H. Wace, Dictionary of Christian Biography, Literature, Sects and Doctrines, Lo 1877/87. — J. Hastings, Dictionary of the Apostolic Church, Ed 1915/18. — The Catholic Encyclopedia, NY 1907/14 1922. — Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclés., ed. A. Baudrillart et autres, P 1909 sqq. — Dictionnaire de théologie catholique (DTC), ed. A. Vacant, E. Mangenot et E. Amann, P 1903 sqq. — Dictionnaire apologétique de la foi cathol., ed. A. d'Alès, P 1911/29 1931. — Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique, ed. M. Viller, P 1932 sqq. — Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, ed. Pauly-Wissowa-Kroll, St 1893 sqq.

§ 2. Historia Patrologiae.

1) S. Hieronymus († 420) rogatus a Dextero amico a. 392 Bethlehemi primus composuit Historiam antiquae litteraturae ecclesiasticae in suo scriptorum antiquorum catalogo, qui inscribitur *De viris illustribus*. Catalogus continet 135 scriptores. Hieronymus scopum opusculi in praefatione manifestat: «Discant igitur Celsus, Porphyrius et Iulianus, rabidi adversum Christum canes, discant

sectatores eorum, qui putant, Ecclesiam nullos philosophos et eloquentes, nullos habuisse doctores, quanti et quales viri eam fundaverint exstruxerint adornaverint, et desinant fidem nostram rusticae tantum simplicitatis arguere suamque potius imperitiam recognoscant.» Opus eiusdem nominis Suetonii († 160 p. Chr.) Hieronymo erat exemplo. Non obstantibus quibusdam defectibus (cf. Aug., Ep 40, 6, 9) catalogus Hieronymi remanet antiquae litteraturae fons pretiosissimus. Versio graeca operis ex saeculo 7 provenire videtur.

PL 23, 601 sqq; C. A. Bernoulli, Fr 1895; G. Herding, L 1924. — A. Feder, Studien zum Schriftstellerkatalog des hl. Hieronymus, Fr 1927; Phokylides, EPh 1924, 106 sqq.

2) Sequentes scriptores catalogum S. Hieronymi auxerunt et continuaverunt:

a) Gennadius presbyter Massiliensis (c. 467/80).

PL 58, 1059 sqq; Bernoulli, Herding ut supra. — Feder, Sch 1927, 481 sqq; 1928, 238 sqq.

b) Pontianus episcopus Africanus c. 581 (?).

c) S. Isidorus episcopus Hispalensis († 636) imprimis auctores spectat Hispaniae. PL 83, 1081 sqq.

d) Braulio episcopus Caesaraugustanus paulo post 617 et Ildefonsus episcopus Toletanus ante 636. PL 96, 195 sqq.

e) Exinde ab Ildefonso Toletano Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae per 5 fere saecula prorsus neglecta est. Sigebertus Gemblacensis (1112), monachus, «imitatus Hieronymum et Gennadium» duos scripsit «De viris illustribus» libros (PL 160, 547 sqq). Eodem fere tempore Honorius Augustodunensis († 1130) opusculum composuit «De luminaribus ecclesiae» (PL 172, 197 sqq). Ex eodem tempore catalogus provenit Anonymi Mellicensis «De scriptoribus ecclesiasticis» (PL 213, 961 sqq). Iohannes Trithemius († 1516), abbas Spanheimensis, a. 1492 amplum edidit opus «De scriptoribus ecclesiasticis».

Ed.: Fabricius, Bibliotheca ecclesiastica, H 1718.

3) Photius episcopus Cpolitanus († c. 891) ante a. 858 composuit opus, cui titulus «Myriobiblion» seu «Bibliotheca codicum», in quo auctor de 280 refert codicibus (= libris) scriptorum profanorum et sacrorum (exceptis poetis). Plura opera patristica ex isto Photii catalogo tantum sunt nota. Exinde eius momentum patet pro Historia antiquae litteraturae.

Ed.: J. Bekker, 1—2, B 1824; PG 104—105.

4) Ebedjesu episcopus Sobensis († 1318) «Catalogum librorum ecclesiasticorum» (scil. qui apud Nestorianos Syriae recepti sunt) composuit.

Ed.: I. S. Assemani, Bibliotheca Orientalis 3, 1, R 1719/28.

5) Tempore Humanistarum et Renascentiae Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae studiumque scriptorum ecclesiasticorum miro modo florere inceperunt. Congregatio Benedictina S. Mauri (a. 1618 in Gallia fundata) optimas curavit editiones patristicas, quae magna ex parte adhuc hodie sunt in usu (cf. PG et PL). Inter Maurinos clariores

nominentur: H. Ménard († 1644), J. L. d'Achery († 1685), J. du Frische († 1693), J. Mabillon († 1707), Th. Ruinart († 1709), R. Massuet († 1716), J. Martianay († 1717), A. A. Touttée († 1718), P. Coustant († 1721), N. le Nourry († 1724), D. de Sainte-Marthe († 1725), Julien Garnier († 1725), Ch. de la Rue († 1739), E. Martène († 1739), B. de Montfaucon († 1741), P. Maran († 1762), A. Durand († 1773), Ch. Clémencet († 1778). Praeter Maurinos nominandi sunt in Gallia Patres Societatis Jesu: F. du Duc († 1624), J. Gretser († 1625), H. Rosweyde († 1629), J. Sirmond († 1651), J. Bolland († 1665), J. Garnier († 1681), P. Fr. Chifflet († 1682). Deinde: Fr. Combéfis O. Pr. († 1679), J. B. Cotelier († 1686) et St. Baluze († 1718).

6) S. Robertus Bellarminus S. J. († 1621) egregium composuit opus «De Scriptoribus ecclesiasticis». L. E. Du Pin († 1719): «Nouvelle Bibliothèque des auteurs ecclésiastiques». N. le Nourry: «Apparatus ad Bibliothecam maximam veterum Patrum etc.» (cf. § 1, 3). R. Ceillier († 1761): «Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastiques». G. Lumper († 1800): «Historia theologico-critica de vita et scriptis et doctrina SS. Patrum etc.» L. S. le Nain de Tillemont († 1698): «Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles etc.», 1—16, P 1693/1712.

7) Inter Protestantes nominandi sunt: W. Cave († 1713), C. Oudin († 1717), J. Gerhard († 1637); C. Tr. G. Schoenemann († 1802) in sua «Bibliotheca historico-literaria Patrum latinorum» optime refert de latinorum scriptorum editionibus.

8) Saeculo 19 nominandi sunt praeter A. Mai († 1854) et J. B. Pitra († 1889) Freppel, Moehler, Fessler et imprimis Sukias Somal († 1846), qui scripsit Historiam litteraturae armeniacae. Saeculo 19 Historia antiquae litteraturae ingens vidit incrementum.

9) Saeculo 20 studium Historiae antiquae litteraturae ecclesiasticae apud omnes fere nationes christianas miro modo floret. Inter auctores, qui Historiam antiquae litteraturae seu Patrologiam scripserunt, nominamus:

a) In Anglia: Leigh-Bennet, Handbook of the early Christian Fathers, Lo 1920; A. F. Findlay, By-Ways in early Christian Literature, Lo 1923; J. M. Harden, An Introduction to Ethiopic Christian Literature, Lo 1929; S. A. Raemers, A Handbook of Patrology, Lo 1934 (J. Tixeront); H. J. Rose, A Handbook of Latin Literature from the earliest times to 430, Lo 1936.

b) Gallia: J. Tixeront, Précis de Patrologie, P 1920; F. Mourret, Histoire générale de l'Eglise. 2. Les Pères de l'Eglise, P 1919; P. de Labriolle, Histoire de la littérature latine chrétienne, P 1924; P. Monceaux, Histoire de la littérature (latine) chrétienne, P 1924; A. Puech, Histoire de la littérature grecque chrétienne jusqu'à la fin du 4e siècle, 1—3, P 1928/30; G. Bardy, Littérature latine chrétienne, P 1929; Littérature grecque chrétienne, P 1928; F. Cayré, Précis de Patrologie, 1—2, P 1927/30. — P. Monceaux, Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne, 1—7, P 1901/23; R. Duval, La littérature syriaque, P 1907; P. Batiffol, La littérature grecque, P 1901.

c) Germania: Inter plura Patrologiae Compendia eminet G. Rauschen-B. Altaner, Fr 1931. Opus praeclarum Historiae antiquae litteraturae ecclesiasticae scripsit O. Bardenhewer, 1—5, Fr 1913/31. — Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, M 1897; A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn 1922.

d) Graecia: D. S. Balanos, Patrologia, Ath 1930.

e) Hispania: B. Alemany-Selfa y H. Cortez, Historia de la literatura latina, 1, Ma 1935.

f) Italia: P. G. Franceschini, Manuale di Patrologia, R 1919; N. Mannucci, Istituzioni di Patrologia, 1—2, R [4]1936; Sinapoli di Giunta, Storia letteraria della Chiesa, 1—2, To 1920/22; U. Moricca, Storia della letteratura latina cristiana, 1—3, To 1925/34 (cum vastissima bibliographia); A. G. Amatucci, Storia della letteratura latina cristiana, Bari 1929; P. Alessio, Compendio di Patrologia, To 1933; T. Pellizzari, Patrologia e storia della Teologia, R 1936 (F. Cayré).

10) Inter opera acatholicorum, qui a doctrina catholica longe distant, nominentur: A. Harnack, Geschichte der altchristlichen Literatur, 1—2, L 1893/1904; G. Krüger, L 1895/97; H. Lietzmann, L 1923; H. Jordan, L 1911.

§ 3. Litteratura, quae Patres eorumque doctrinam spectat.

1. Historiae dogmatum Compendia.

Dionysius Petavius († 1652), De theologicis dogmatibus, 1—4, P 1644 sqq; J. Schwane, 1—4, Fr 1892; J. Tixeront, 1—3, P 1930 sq; P. Otten, A Manual of the History of Dogmas, 1—2, Lo 1917; R. M. Schultes, Introductio in historiam dogmatum, P 1924; F. Marin-Solà, L'évolution homogène du dogme catholique, 1—2, P 1924; J. F. de Groot, Conspectus historiae dogmatum, R 1931.

Inter auctores acatholicos nominamus: A. Harnack, 1—4, Tü 1931 sq; E. Seeberg, 1—4, L 1922 sqq; F. Loofs, Ha 1906; D. S. Balanos, Ath 1919; J. Turmel, P 1932/35.

2. Singula doctrinae catholicae capita.

a) De Deo Uno et Trino.

J. Lebreton, Histoire du dogme de la Trinité, 1—2, P 1927 sqq; A. d'Alès, Le dogme de Nicée, P 1926; McGiffert, The God of the early Christians, NY 1924; Lot-Borodine, La doctrine de la Déification dans l'Eglise grecque jusqu'au 2e siècle, RHR 1932, 1 sqq 525 sqq; Prestige, JTS 1928, 242 sqq; Dowdall, CQR 1928, 229 sqq; Verriele, La doctrine trinitaire des Pères grecs, RAp 1929, 540 sqq; De Ghellinck, RHE 1930, 1 sqq; Arnou, Unité numérique et unité de nature chez les Pères après le Concile de Nicée, Gr 1934, 242 sqq; P. Tromp, De Spiritu Sancto anima corporis mystici. Testimonia selecta e Patribus graecis et latinis, R 1932; Gomez, EE 1935, 505 sqq (inhabitatio Spiritus Sancti); G. L. Prestige, God in patristic Thought, Lo 1936; Jugie, EO 1936, 257 sqq (processio Spiritus Sancti).

b) De Christo Redemptore.

M. Goguel, La foi à la résurrection de Jésus dans le christianisme primitif, P 1933; Batiffol, L'idée de rédemption dans le christianisme primitif, SC 1925, 321 sqq; Jouassard, RSR 1925, 609 sqq; Galtier, RSR 1922, 54 sqq (sur la vision béatifique dans le Christ); S. Sartori, Il concetto di ipostasi e l'enosi dogmatica ai concili di Efeso e Calcedonia, To 1927; Rivière, De la Divinité du Rédempteur chez les Pères latins, RSR 1930, 416 sqq; Le marché avec le démon chez les Pères antérieurs à St. Augustin, RSR 1928, 257 sqq; 1930, 577 sqq (Mort et Démon); Le démon dans l'économie rédemptrice d'après les apologistes et les premiers Alexandrins, BLE 1930, 5 sqq; I. Backes, Die Christologie des hl. Thomas von Aquin und die griechischen Kirchenväter, Pa 1931; cf. RHE 1935, 135 sqq; J. Kroll, Gott und Hölle. Der Mythus vom Descensuskampfe, L 1932; cf. Prümm, Sch 1935, 55 sqq; A. Wintersig, Die Heilsbedeutung der Menschheit Jesu in der vornicänischen griechischen Theologie (Diss.), Tü 1932; Madoz, EE 1933, 314 sqq; Rahner, Die Gottesgeburt, ZKT 1935, 333 sqq; J. Rivière, La doctrine de la rédemption après St. Augustin, P 1930; Favre, La communication des idiomes dans l'ancienne tradition latine: BLE 1936, 13 sqq; E. Mersch, Le corps mystique du Christ, Bru 1936.

c) De B. Maria Virgine.

E. Neubert, Marie dans l'Eglise anténicéenne, P 1908; J. B. Terrien, La mère de Dieu et la mère des hommes d'après les Pères, P 1923; J. M. Bover, Maria Mediatrix, Bruges 1929; P. Clément, Le sens chrétien de la maternité divine de Marie au 4e et 5e siècle, Bruges 1929; H. Koch, Adhuc Virgo, Tü 1929; cf. RevSR 1933, 509 sqq; 1933, 25 sqq; Lebon, RTAM 1930, 129 sqq; Nauwelaerts, DThomPl 1931, 480 sqq (Maria Nova Heva); P. Botz, Die Jungfrauschaft Mariens im NT und in der nachapostolischen Zeit (Diss.), Tü 1935; Ortiz de Urbina, La mariologia nei Padri siriaci, Orientalia Christ. Period., R 1935, 100 sqq; Müller, Gr 1936, 82 sqq, 225 sqq (Immaculata Conceptio).

d) De Homine.

A. Strucker, Die Gottebenbildlichkeitslehre des Menschen, Mr 1913; Bukowski, La réincarnation selon les Pères de l'Eglise, Gr 1928, 65 sqq; A. Slomkowski, L'état primitif de l'homme dans la tradition de l'Eglise avant St. Augustin (diss.), Str 1928; M. Jugie, La doctrine du péché originel chez les Pères grecs, P 1925; N. P. Williams, The Ideas of the Fall and of Original Sin, Lo 1927; Baur, TQ 1916 sqq (deificatio); Lot-Borodine, RHR 1932, 1 sqq 525 sqq (déification); Mitterer, ZKT 1925, 529 sqq (septem dona S. Spiritus); Müller, ZntW 1926, 177 sqq; Rivière, Mérite dans la tradition patristique, DTC 10, 612 sqq.

e) De Sacramentis.

J. de Ghellinck, Pour l'histoire du mot «sacramentum», P 1924; Lebreton, RSR 1934, 129 sqq; Neveut, Notes sur la liturgie prébaptismale d'après les Pères, ETL 1928, 148 sqq 220 sqq 523 sqq; Windisch, Znt 1929, 118 sqq; Oepke, ZntW 1930, 81 sqq; Rahner, ZKT 1931, 239 sqq (Pompa diaboli); Badcock, RBén 1933, 292 sqq (Symbolum baptismale); H. Scheidt, Die Taufwasser-Weihegebete, Tü 1936; J. Coppens, L'imposition des mains et les rites connexes dans le N. T. et dans l'Eglise ancienne, P 1915. — F. S. Renz, Geschichte des Meßopferbegriffes, 1, Freising 1901; P. Cagin, L'anaphore apostolique et ses témoins, P 1919; Waterman, The Primitive Tradition of the Eucharistic Body and Blood, Lo 1919; Springer, Testimonia Patrum pro ss. Eucharistiae necessitate, BV 1927, 93 sqq; H. Lietzmann, Messe und Herrenmahl, B 1926; K. Völker, Mysterium und Agape, L 1927; G. H. C. McGregor, Eucharistic Origins, Lo 1929; P. Batiffol, L'Eucharistie, P 1930; Gavin, The Catholic Idea of the Eucharist in the first four Centuries, Th 1930, 188 sqq; W. Goossens, Les origines de l'Eucharistie (diss.), Lou 1931; J. Brinktrine, Die heilige Messe in ihrem Werden und Wesen, Pa 1934; Frochisse, RHE 1932, 594 sqq (Origines du jeûne eucharistique). — O. D. Watkins, A History of Penance, 1—2, Lo 1920; R. Pasté, Del sacramento della penitenza, SC 1923, 36 sqq; B. Poschmann, Die abendländische Kirchenbuße im Ausgang des christlichen Altertums, M 1928; ZKT 1930, 214 sqq; Die abendländische Kirchenbuße im Frühmittelalter, M 1930; Cavallera, BLE 1920, 19 sqq; Galtier, NRT 1929, 631 sqq; Göller, RQ 1929, 235 sqq; 1931, 79 sqq; Papsttum und Bußgewalt in spätrömischer und frühmittelalterlicher Zeit, Fr 1933; J. Hoh, Die kirchliche Buße im 2. Jahrh., Br 1932; cf. TQ 1933, 146 sqq; P. Galtier, L'Eglise et la remission des péchés aux premiers siècles,

P 1932; cf. RHE 1933, 979 sqq; ZAM 1933, 274 sqq; JTS 1934, 83 sqq; RHE 1934, 517 sqq; J. A. Jungmann, Die lateinischen Bußriten in ihrer geschichtlichen Entwicklung, M 1933; cf. TR 1933, 257 sqq; Browe, Sch 1934, 1 sqq (Secretum confessionis); Gaudel, RevSR 1934, 419 sqq. — J. B. Bord, L'extrême onction d'après l'Epître de S. Jacques (5, 14 sq) dans la tradition patristique, Bruges 1923. — Anné, La conclusion du mariage dans la tradition et le droit de l'Eglise jusqu'au 6ᵉ siècle, Lou 1935.

f) De Ecclesia et Primatu Romano.

P. Batiffol, L'Eglise naissante et le catholicisme, P 1927; La Paix Constantinienne et l'Eglise, P 1914; Le Siège Apostolique, P 1924; cf. RHE 1925, 1 sqq; Bardy, RSR 1924, 255 sqq (L'autorité du Siège romain et les controverses du 3ᵉ siècle); J. Geiselmann, Der petrinische Primat. Seine neueste Bekämpfung und Rechtfertigung, Mr 1927; J. Chapman, Studies on the early Papacy, Lo 1928; M. Besson, St. Pierre et les origines de la Primauté romaine, Genèvre 1929; Adam, Die Anfänge des Primates, TR 1931, 193 sqq; L. Broel-Plater, De Primatu Romanorum Pontificum ab a. 496 ad 590, R 1930; E. Dabrowski, Poznan 1933; M. Jugie, La primauté romaine d'après les premiers théologiens monophysites, EO 1934, 181 sqq; J. A. Moehler, Die Einheit in der Kirche, ed. a E. J. Vierneisel, Wiesbaden 1935; Grumel, EO 1931, 422 sqq. — H. Koch, Cathedra Petri, Gi 1930; cf. RHE 1931, 849 sqq; RSR 1931, 601 sqq; E. Caspar, 1, Tü 1930; J. Haller, Tü 1934; B. J. Kidd, The Roman Primacy to A. D. 461, Lo 1936; J. Madoz, El primado Romano, Ma 1936.

g) De Eschatologia.

L. Atzberger, Geschichte der Eschatologie innerhalb der vornicänischen Zeit, Fr 1896; J. Rohr, Die Geheime Offenbarung und die Zukunftserwartungen des Urchristentums, Mr 1922; J. de Vuippens, Le paradis terrestre au troisième ciel, Etudes franciscaines 1924; Rivière, RSR 1924, 43 sqq; R. Frick, Die Geschichte des Reich-Gottes-Gedankens in der alten Kirche bis zu Origenes und Augustin, Gi 1928.

h) De ascesi et perfectione.

P. Pourrat, La spiritualité chrétienne, 1, P 1926; M. Viller, La spiritualité des premiers siècles chrétiens, P 1930; F. Arnaldi, Dopo Costantino. Saggio sulla vita spirituale del 4 e 5 secolo, Pisa 1926; J. Lebreton, La vie chrétienne au premier siècle de l'Eglise, P 1927; A. Baudrillart, Moeurs païennes, moeurs chrétiennes, P 1929; J. Hausherr, De doctrina spirituali christianorum orientalium quaestiones et scripta, R 1933; Zeiller, La vie chrétienne aux deux premiers siècles, RSR 1934, 513 sqq; G. Bardy, La vie spirituelle d'après les Pères des trois premiers siècles, P 1935; F. Cabrol, La prière des premiers chrétiens, P 1929; W. Elliger, Die Stellung der alten Christen zu den Bildern, L 1930; D'Alès, Et 1926, 75 sqq (L'Hospitalité chrétienne); Fernhout, St 1929, 256 sqq (De Zondag bij de eerste christenen). — F. Martinez, L'Ascétisme chrétien pendant les trois premiers siècles, P 1913; H. Strathmann, Geschichte der frühchristlichen Askese, L 1914; H. Lewy, Sobria ebrietas, Gi 1929; P. Resch, La doctrine ascétique des premiers maîtres égyptiens du 4ᵉ siècle, P 1931; H. Koch, Quellen zur Geschichte der Askese und des Mönchtums, Tü 1933; L. Bieler, Θεῖος ἀνήρ, W 1935/36; J. de Ghellinck, Lectures spirituelles dans les écrits des Pères, P 1936.

i) De Ethica.

Fr. Wagner, Der Sittlichkeitsbegriff in der Heiligen Schrift und in der altchristlichen Ethik, Mr 1931; H. Greeven, Das Hauptproblem der Sozialethik in der neueren Stoa und im Urchristentum, Gü 1935; J. Stelzenberger, Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa, M 1933.

§ 4. Quid significet vox „Pater".

Pater vocatur quicumque alteri vitam communicat (vel corporalem vel spiritualem).

1. Patris nomen primae personae SS. Trinitatis absolute convenit (cf. Eph 3, 15 Vulg). Prout prima persona principium est Filii, nomen Patris ipsi ita est proprium, ut nemo alius in isto sensu absoluto Pater possit vocari. Agitur enim de nomine proprio trinitario.

In oeconomia extra-trinitaria prima SS. Trinitatis persona vocatur Pater, quia est creator caeli et terrae («Pater omnipotens»). Quatenus prima persona seu Pater fons est omnis vitae naturalis et supranaturalis seu filiationis, ad eum cum fiducia (παρρησία) audemus dicere «Pater noster» (Abba; cf. Rom 8, 15).

2. Etiam Christus iuxta traditionem patristicam vocatur Pater, prout in oeconomia extra-trinitaria Dominus est et creator caeli et terrae (cf. Ioh 1, 3 sqq). Cf. C. M. Victorin., Comment. Ephes. 3, 15 (PL 8, 1268). Christus praeterea vocatur Pater, quatenus est doctor et magister fidelium, paterfamilias Ecclesiae eiusque sponsus et vir, novusque Adam. Christus est Pater singulorum Ecclesiae membrorum, prout in baptismate ea illuminat eisque vitam communicat divinam.

Iuxta traditionem patristicam Christus est proximum paternitatis principium, e quo omnis paternitas christiana derivatur. Cf. n. 3 sqq.

3. Apostoli vocati sunt patres, quatenus Christi annuntiaverunt evangelium sicque vitam communicaverunt divinam. Cf. imprimis 1 Cor 4, 15; 1, 14 sqq.

4. Episcopi omnisque ordo hierarchicus vocati sunt patres ex eadem ratione ac Apostoli. Accedit administratio sacramentorum (praesertim baptismi).

5. Doctores Ecclesiae antiquae (nullo respectu ad ordinem hierarchicum habito) vocati sunt patres, quatenus per novam Christi doctrinam in instruendis (imprimis catechumenis) novam Christi genuerunt vitam. Attamen ut quis possit esse pater, necessario requiritur perfectio et sanctitas Spiritusque Sancti plenitudo. Ascetae et monachi vocati sunt patres (abbates), quia in discipulis per verbum et exemplum genuerunt novam Christi vitam.

6. Patres vocamus hodie scriptores Ecclesiae antiquae, qui saltem aliquo tempore per vinculum fidei et caritatis Ecclesiae adhaeserunt testesque sunt veritatis catholicae. In isto sensu e. gr. Tertullianus, Origenes, Eusebius Caesariensis aliique de facto patres vocantur. In isto sensu in Compendio voce «Pater» utimur.

Patres vocati sunt iam ab antiquissimis temporibus episcopi in synodis congregati, quatenus defendunt, servant, testantur, exponunt et tradunt doctrinam revelatam.

Exinde a Vincentio Lerinensi († c. 450) patres appellati sunt scriptores antiquae Ecclesiae, qui excellunt doctrina orthodoxa, vitae sanctitate et approbatione ecclesiastica. Iuxta istam definitionem Tertullianus et Origenes iam non possunt vocari patres. Attamen in isto sensu strictissimo iuxta praxin hodie inter theologos vigentem vox pater a nobis in Compendio non usitatur, nisi sit sermo de sanctis magnisque doctoribus Ecclesiae orientalis et occidentalis.

Patres seu scriptores Ecclesiae antiquae servant, testantur, defendunt traduntque doctrinam a Christo revelatam. Quoad tempus quam proxime

ad ipsum revelationis fontem, qui est Christus, accedunt. Ex hoc capite summa nostra erga antiquos scriptores, imprimis eos, qui sanctitate et doctrina excellunt, repetenda est veneratio eorumque auctoritas.

A. Deneffe, Der Traditionsbegriff, Mr 1931; J. Ranft, Der Ursprung des katholischen Traditionsprinzips, Wü 1931; Die Traditionsmethode als älteste theologische Methode des Christentums, W 1934; cf. TR 1937, 108 sq; Steidle, BM 1932, 215 sqq 387 sqq 454 sqq (de momento Patrum theologico); 1934 89 sqq (Christus Pater); cf. 1935, 141.

PARS PRIMA.

Litteratura ecclesiastica trium priorum saeculorum.

CAPUT PRIMUM.

Patres Apostolici.

§ 5. Praenotanda.

Editiones: PG 1; 2; 5; O. Gebhardt, A. Harnack, Th. Zahn, Patrum apost. opera, fasc. 3, L 1875/77; F. X. Funk, Patres Apost. 1—2, Tü 1901 (vol. 2, ed. F. Diekamp, Tü 1913); J. B. Lightfoot, The Apostolic Fathers 1—5, Lo 1886/90; K. Lake, Lo 1917/19 (cum v. anglica); K. Bihlmeyer, Tü 1924; H. Hemmer, G. Oger, A. Laurent, A. Lelong, Les Pères Apostoliques, P 1926 (cum v. gallica); S. Colombo, To 1934. — Versiones: BKV² 35 (1919); E. Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen, Tü 1924; Cl. Ricci, BA 1930 (v. hispanica). — Monographiae: R. Aigrain, Pour qu'on lise les Pères 1, P 1922; J. Deblavy, Les idées eschatologiques de S. Paul et des Pères apost., Alençon 1924; L. Choppin, La Trinité chez les Pères apost., P 1925; H. Korn, Die Nachwirkungen der Christusmystik des Paulus in den apost. Vätern, L 1928; cf. RTAM 1930, 229 sq; W. Roslan, Les caractères essentiels de la grâce d'après les Pères apost., Varsavie 1934; cf. RSR 1936, 194 sq; G. Bardy, La vie spirituelle d'après les Pères des 3 premiers siècles, P 1936. — Marty, Etude de textes cultuels des prières conservés par les Pères apost., RHPR 1930, 90 sqq; Van Es, GTT 1932, 353 sqq. — Subsidia: E. J. Goodspeed, Index patristicus sive clavis Patrum apost., L 1907; W. Bauer, Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur, B 1936 sqq.

«Patres apostolicos» vocare solemus illos scriptores ecclesiasticos, qui cum Apostolis adhuc conversati esse dicuntur, scil. Clemens Romanus, Ignatius Antiochenus, Polycarpus Smyrnensis et Papias Hierapolitanus. Praeter istos Patres non est, qui recte isto nomine appelletur. Patres apostolici vestigiis inhaerent Apostolorum scribendo lingua graeca epistolas, per quas veritates catholicas, praecepta moralia, pacem unitatemque ecclesiasticam christifidelibus inculcant. Nondum insistunt in theologica fidei expositione. Eorum opera, prout sunt antiquissima ecclesiasticae litteraturae documenta, summa aestimatione sunt digna.

§ 6. S. Clemens episcopus Romanus (?—102?).

Editiones et versiones vide § 5. — Versionem latinam (saec. II/III) edidit G. Morin, Anecdota Maredsolana 1894; v. syriacam (saec. XII) Bensley-Kennel, Ca 1899; v. copticam (saec. IV) C. Schmidt, L 1908. — E. Rome, Figures apostoliques, P 1927; A. Salvini, I successori di S. Pietro nel primo

secolo, R 1936. — W. Scherer, Regensburg 1902; H. Bruders, Die Verfassung der Kirche, Mainz 1904; Bardy, RSR 1922, 73 sqq; Riddle, JBL 1924, 329 sqq; Albertoni, RAL 1925, I 847 sqq (ad cap. 55); Capelle, RBén 1925, 283 sqq; Giordani, Did 1925, fasc. 1, 1 sqq; Delafosse (= Turmel), RHR 1928, 53 sqq; A. Harnack, Das Schreiben der römischen Kirche an die korinthische, L 1929; cf. RTAM 1930, 342 sq; Ferrar, Th 1928, 71 sqq 275 sqq; F. Gerke, L 1931; cf. RB 1931, 317 sqq; F. R. van Cauwelaert, L'intervention de l'église de Rome à Corinthe vers l'an 96, RHE 1935, 267 sqq; cf. TR 1936, 41 sqq; Cullmann, RHPR 1930, 294 sqq; Mertens, NKS 1930, 2 sqq.

S. Clemens tertius probabiliter post S. Petrum Ecclesiam Romanam gubernavit (c. 92—102). De eius vita non multum scimus, si omittamus ea, quae omnino sunt legendaria. Ob miram Clementis cum Vetere Testamento familiaritatem sunt qui dicant eum ex stirpe iudaica provenisse. Utrum martyr occubuerit, non satis constat; nam exinde a saeculo IV demum testes martyrii eius iique dubii habentur. Quidquid de eius vita in sic dictis Pseudo-Clementinis refertur, omni caret valore historico. Clementem ortum suum non duxisse ex augusta Flaviorum familia patet imprimis ex eo, quod Ecclesia Romana hac de re posteris nihil tradidit.

Sub Clementis Romani nomine plura exstant opera, quorum una tantum epistola revera Clementis est.

1. *Epistola ad Corinthios* (c. 96).

Clementem esse auctorem epistolae Dionysius episcopus Corinthiorum c. 170 testatur (Eus., Hist 4, 23, 11). Occasio scribendae epistolae erat lis in ecclesia Corinthiorum exorta. Iuniores quidam presbyteros violente deposuerant. Propter discordiam magnum imminebat scandali periculum. Quo modo Ecclesia Romana certior facta sit de rebellione Corinthiaca, nescimus.

Argumentum: Introductio (1—3) refert de lite Corinthiaca. Pars 1 (4—36) generales exhibet exhortationes. Pars 2 (37—61) tractat de lite, subordinationem postulat sub hierarchiam ab apostolis (immo a Christo) eorumque successoribus institutam. Exempla afferuntur exercitus, corporis humani et hierarchiae iudaicae. In fine (62—65) auctor spem futurae reconciliationis exprimit.

Epistola efficaciter demonstrat, Ecclesiam Romanam dignitatis primatialis aliquo modo consciam sibi fuisse, licet interventus per se sufficienter possit explicari ex caritate fraterna, quae tunc temporis inter communitates christianas vigebat.

2. Epistola sic dicta *secunda Clementis* revera est antiquissima homilia christiana (c. 140/50), nisi forte agatur de epistola Soteris papae ad Corinthios missa (c. 170). Cf. Eus., Hist 4, 23, 11.

Editiones et versiones vide § 5; D. Völter, Le 1908; T. W. Crafer, Lo 1921. — Windisch, ZntW 1926, 258 sqq; R. Harris, ZntW 1924, 193 sqq; Harnack, TLZ 1928, 275 sqq; G. Krüger, in: Studies in Early Christianity ed. by Sh. J. Case, NY 1928, 419 sqq; ZntW 1922, 204 sq.

3. Epistolae duae *Ad virgines* (saec. III) in Syria vel Palaestina compositae unam constituunt epistolam encyclicam, quam vir quidam religiosus ad ascetas utriusque sexus misit. Auctor impugnat illam vitae rationem, qua viri caelibes cum virginibus cohabitabant.

Ed.: Funk-Diekamp, Tü 1913. — Lefort, Mus 1927, 249 sqq; Bull. de l'Inst. français de l'archéol. orientale, Cairo 1931, 509 sqq.

4. **Pseudo-Clementina** proprie vocari solet narratio quaedam (romanzo), quae tractat de conversione Clementis Romani per Petrum Apostolum et de Petri cum Simone mago certamine. Pseudo-Clementina duabus exstant recensionibus diversis:

a) *Recognitionum* libri 10 incomplete exstant in versione syriaca et retractatione latina Rufini Aquileiensis. Exponunt, quo modo Clemens ab Urbe iter faciat in Palaestinam ibique inveniat et recognoscat parentes et fratres suos. Doctrina librorum spirat Gnosticismum ebioniticum: Christus est Aeon divinus, qui in Adamo et Moyse iam prius se manifestavit. Religio christiana est nonnisi Iudaismus renovatus. Hierosolymitana ecclesia quam maxime laudatur.

b) *Homiliae* 20 reddunt Petri in suis itineribus praedicationem. Etiam hic ideae iudaisticae inveniuntur.

Pseudo-Clementina difficile proponunt problema litterarium solvendum. Iuxta hodiernam sententiam saeculo IV demum actualem suam formam in circulis Arianis acceperunt. Analysis textus demonstrare videtur Pseudo-Clementina ab eodem fonte originali dependere, qui c. 220/30 in regione transiordanica ortum habuerit. De fontibus autem istius operis originalis adhuc controvertitur.

Ed.: PG 1; P. de Lagarde, L 1861 (Recogn.), L 1865 (Homil.). — A. Siouville, P 1933 (v. gallica Homil.); cf. RAp 1934, 104 sqq. — H. Waitz, L 1904 (TU 25, 4); W. Heintze, Der Klemensroman und seine griechischen Quellen, L 1914 (TU 40, 2); C. Schmidt, Studien zu den Ps.-Kl., L 1929 (TU 46, 1); O. Cullmann, Le problème littéraire et historique du roman pseudo-clémentin, P 1930; cf. RHE 1931, 361 sqq; TLZ 1931, 533 sqq. — Puech, RevSR 1930, 40 sqq; Cadiou, RSR 1930, 506 sqq; James, JTS 1932, 262 sqq; Rose, JTS 1932, 382 sqq (Ps.-Cl. and Ovid); Schwartz, ZntW 1932, 151 sqq; Donckel, EL 1933, 101 sqq; Svennung, Ph 1933, 473 sqq (mss. Recogn.).

c) *Epitomae* 2 graecae excerptae imprimis ex Homiliis.

Ed.: A. R. M. Dressel, L 1859; cf. D'Alès, REG 1905, 211 sqq.

d) *Epitoma* syriaca excerpta ex Homiliis et Recognitionibus.

Ed.: P. de Lagarde, L 1861.

5. *Martyrium S. Clementis* post 320 conscriptum est.

Ed.: Funk-Diekamp, Tü 1913.

§ 7. S. Ignatius episcopus Antiochenus (?—107).

Editiones et versiones vide § 5; A. Lelong, P 1927 (cum v. gallica); G. R. Srawley, Lo 1920; T. W. Crafer, Lo 1919/21 (v. anglica); M. Belli, Lanciano 1921; M. Monachesi, R 1925; E. Logi, Si 1929 (v. italicae). — H. de Genouillac, L'Eglise chrétienne au temps de S. Ign., P 1907; Facchini, Bess 1915, 310 sqq; 1916, 52 sqq; E. Rome, Figures apostoliques, P 1927; Moffat, JR 1930, 169 sqq; HTR 1936, 1 sqq; C. C. Richardson, The Christianity of Ign., NY 1935.

S. Ignatius, qui et Theophorus, tertius post S. Petrum et Evodium episcopus Antiochenus, tempore Traiani imperatoris ab urbe An-

tiochena Syriae delatus est Romam, ubi a. 107 damnatus ad bestias gloriosum subiit martyrium (Eus., Hist 3, 22).

In itinere Romano septem scripsit epistolas (Hist 3, 36): Smyrnae ad ecclesias Ephesiorum, Magnesiorum, Trallensium et Romanorum; Troade ad ecclesias Philadelphiorum, Smyrnensium et ad Polycarpum episcopum Smyrnensem.

Ex istis epistolis, quae inter pretiosissima litteraturae antiquae documenta sunt recensendae, indoles S. Ignatii clare apparet: Vir amore Christi inflammatus ut alter Iohannes, cuius discipulus fuisse dicitur, zelo apostolico impletus ut alter Paulus, sitiens coronam martyrii, unitatis et caritatis ecclesiasticae custos et propugnator intrepidus.

De epistolarum genuinitate acriter disputatum est. Ratio eam impugnandi erat, quod in epistolis clare apparet episcopatus monarchicus, qui tempore Ignatii secundum Protestantes liberales nondum existebat. Attamen de epistolarum genuinitate nullum omnino potest moveri dubium. Iam S. Polycarpus († 156) in sua ad Philippenses epistola eas commemorat (13, 2).

Exstant variae epistolarum recensiones:

a) longior, quae praeter septem epistolas genuinas (saeculo IV tamen auctas et retractatas) adhuc sex alias epistolas continet. Ista recensio videtur esse opus alicuius Apollinaristae saeculi IV vel V.

b) brevior seu mixta, quae praeter septem epistolas genuinas (graece et latine exstantes) adhuc sex alias continet epistolas. Ista recensio mixta exclusis his sex epistolis genuina est habenda.

c) brevissima syriaca excerpta est ex epistolis genuinis ad Ephesios, Romanos et Polycarpum.

d) armeniaca, quae praeter epistolas septem genuinas adhuc sex illas continet spurias.

Quoad epistolas spurias vide Funk-Diekamp 2 (1913), 84 sqq. — *Martyrium S. Ignatii* compositum est saeculo IV vel V.

H. Delafosse (= Turmel), RHL 1922, 303 sqq 477 sqq; P 1927 (impugnat genuinitatem); cf. tamen Bardy, RAp 1928, 476 sq; Marchesi, RR 1928, 76 sqq. — C. Wessely, W 1913; A. Harnack, Die Briefsammlung des Apost. Paulus und andere vorkonstantin. Briefsammlungen, L 1926, 28 sqq; H. Schlier, Religionsgeschichtliche Untersuchungen zu den Ignatiusbriefen, Gi 1929; cf. RTAM 1930, 229 sqq; D'Alès, RSR 1935, 489 sqq (Polyc 5, 2); J. F. Montana, S. Ignacio mártir y sus cartas, Ma 1934. — Quoad doctrinam: M. Rackl, Die Christologie des hl. Ignatius, Fr 1914; Kath 1917, 33 sqq; Schultes, TG 1918, 163 sqq; Lebreton, RSR 1925, 97 sqq 393 sqq; Scherer TPQ 1923, 627 sqq; Rivière, RevSR 1922, 12 sqq; Roca-Puig, PC 1933, 36 sqq; Rücker, OC 1930, 56 sqq; Dölger, AC 1936, 218 sqq.

§ 8. S. Polycarpus episcopus Smyrnensis (70?—156).

Editiones et versiones vide § 5; E. Logi, Si 1929 (v. italica). — E. Rome, Figures apostoliques, P 1927.

S. Polycarpus adhuc puer vidit et audivit S. Iohannem Apostolum, a quo Smyrnensium episcopus est constitutus (Eus., Hist 5, 24). C. 155 Romae cum Aniceto papa de celebrandi paschatis die egit ibique multos a Marcione et Valentino deceptos ad fidem rectam

reduxit. Smyrnae a. 156 ad flammas damnatus rogum alacri animo conscendit. Sed cum ignes minime eum laederent, gladio carnificis occisus obiit. Nomine Polycarpi, «apostolici et prophetici doctoris et patris christianorum» (Mart 12, 2), quattuor sunt ornata documenta litteraria.

1. *Epistola S. Ignatii ad Polycarpum* (107), in qua Ignatius ex Troade urbe committit Polycarpo curam ecclesiae Antiochenae.

2. *Epistola S. Polycarpi ad Philippenses* (c. 108).
Polycarpus a Philippensibus rogatus ipsis misit epistolas Ignatii, quas habuit, et cum istis epistolis epistolam comitem.

Capelle, RBén 1925, 280 sqq. — P. N. Harrison, P.'s two Epistles to the Philippians, Ca 1936.

3. *Martyrium S. Polycarpi,* paulo post 156 compositum a Marcione quodam, recensendum est inter antiquissimas de passione alicuius martyris relationes.

W. Reuning, Zur Erklärung des Polykarp-Mart. (diss.), Gi 1917; cf. Delehaye, AB 1920, 200 sqq; Les passions des martyrs et les genres littéraires, Bru 1921, 11 sqq 37 sqq; Robinson, Turner, Connolly, JTS 1920, 97 sqq; 1932, 245 sqq; Bover, EE 1935, 5 sqq.

4. *Vita S. Polycarpi* (fin. saec. IV), a Pionio quodam composita, est legendaria.

Ed.: Funk-Diekamp, Tü 1913, 402 sqq.

§ 9. Papias episcopus Hierapolitanus (c. 130).

Ed.: M. J. Routh, Reliquiae Sacrae I, O 1846; C. de Boor, TU 5, 2 (1888), 165 sqq; K. Bihlmeyer, Tü 1924, 133 sqq; M. Bucellato, Papias di H. Frammenti e testimonianze nel testo greco, Mi 1936. — J. Chapman, O 1911; W. Larfeld, M 1914; Belser, TQ 1915, 161 sqq; J. Donavan, The Logia in Ancient and Recent Literature, Ca 1924; Irish Eccles. Record 1928, 337 sqq; 1931, 124 sqq; P. Vannutelli, De presbytero Iohanne apud Papiam, R 1933; 326 sq; SC 1935, 202 sqq; Lambot, RBén 1931, 116 sqq; Dix, Th 1932, 8 sqq; Vannutelli, Synoptica 1936, 12 sqq.

Papias episcopus Hierapolitanus in Phrygia minori, socius S. Polycarpi, audivit adhuc S. Iohannem Apostolum (Iren., Haer 5, 33, 4). Eusebius (Hist 3, 39) Papiam propter Chiliasmum et alia «fabulose dicta» vituperavit. Papias c. 130 scripsit *Explanationum sermonum Domini* libros 5, quorum pauca tantum exstant fragmenta. In ipsis tractatur de origine evangeliorum secundum Matthaeum et Marcum, deinde de testibus, a quibus notitias suas acceperat, inter quos bis nominat Iohannem. Exinde quaestio celebris exorta est de «utroque Iohanne».

CAPUT SECUNDUM.

Indoles litteraturae ecclesiasticae saeculi secundi et tertii.

§ 10. Litteratura apologetica.

Mirum non est, quod contra religionem christianam acerrima exorta est reactio tum Iudaismi tum ethnicismi.

1. Contra Iudaismum defendenda erat legitima successio: Ecclesia, prout est verus populus Israel, legitime possidet omnia praerogativa populi electi (e. gr. omnes promissiones Veteris Testamenti, sacros libros). Vetus Israel umbra tantum erat futurorum bonorum, i. e. Ecclesiae. Ecclesia possidet Sanctum Spiritum (pneuma), Synagoga litteram tantum. Iudaeos non ut nationem, sed ut societatem religiosam impugnari patet. Contra Iudaeos scripserunt: S. Iustinus, Aristides, Ariston, Apollinaris Hierapolitanus, Miltiades, Tertullianus et quodammodo Origenes.

W. Bousset, Die Religion des Judentums im neutestamentl. Zeitalter, L 1926; A. Schlatter, Die Theologie des Judentums nach dem Bericht des Josefus, L 1932; M.-J. Lagrange, Le Messianisme chez les Juifs, P 1909; J. Juster, Les Juifs dans l'Empire Romain, 1—2, P 1914; G. F. Moore, Judaism in the First Centuries of the Christian Era, 1—3, Ca 1924/32; A. Vincent, Le Judaïsme, P 1932; J. Bonsirven, Les idées juives au temps de Notre-Seigneur, P 1934; Juifs et chrétiens, P 1936; A. Lukyn Williams, Adv. Iudaeos, Ca 1935; cf. ZKT 1937, 124 sqq.

2. Ethnicismus seu paganismus sub triplici forma infestissimum se ostendit religioni christianae.

a) Philosophi pagani suis scriptis religionem christianam impugnabant. Imprimis nominandi sunt:

1) Fronto Cirtensis Africae († post 175), magister Marci Aurelii imperatoris (Min. Fel., Oct 9, 6; 31, 2).

2) Lucianus Samosatenus († ante 200) illusit christianae religioni in suo libello «De fine Peregrini» (c. 170).

Ed.: C. H. Weise, L 1847; L. Levi, B 1892. — J. Bernays, Lucian und die Kyniker, Bonn 1879.

3) Celsus Platonicus religionem christianam acutissime impugnat in suo opere Ἀληθὴς Λόγος (c. 170/85). Opus exstat in responsione Origenis (§ 18, 3).

Ed.: O. Glöckner, Bonn 1924; R. Bader (diss.), Tü 1937. — L. Rougier, Celse ou le conflit de la civilisation antique et du christianisme primitif, P 1926.

4) Porphyrius neoplatonicus († c. 303) composuit c. 270/75 «Adversus christianos» libros 15.

A. Harnack, TU 37, 4 (1911); A. B. Hulen, Porphyr's Work against the Christians, Scottdale Pa. 1933; J. Bidez, Vie de P., Gand 1913; P. de Labriolle, P. et le christianisme, P 1929.

5) Hierocles neoplatonicus, praeses Bithyniae, scripsit c. 303 contra christianos opus, cui titulus Λόγοι φιλαλήθεις.

6) Religionis christianae inimici erant sequentes neoplatonici: Ammonius Saccas († c. 242), fundator scholae neoplatonicae. Origenes eius praelectiones audivit. — Plotinus († 270), magister Porphyrii. — Iamblichus († 330). — Proclus († 485). — Iulianus apostata († 363).

7) Flavius Philostratus neopythagoraeus incipiente saeculo III composuit ex iussu Iuliae Domnae Augustae «Vitam Apollonii Tyanensis» († c. 96) miraculosam.

Th. Whittaker, The Neo-Platonists, Ca 1928; W. Theiler, Die Vorbereitung des Neuplatonismus, L 1930; Heinemann, Hs 1926, 1 sqq; E. Bréhier, La philosophie de Plotin, P 1928; W. R. Inge, The Philosophy of Pl. 1—2, Lo 1929; E. Krakowski, Pl. et le paganisme religieux, P 1933; J. Guitton, Le temps et l'éternité chez Pl. et S. Augustin, P 1933. — J. Göttsching, Apollonius von Tyana, B 1889; J. Charpentier, Uppsala 1934; Doergens, TG 1933, 292 sqq; G. B. Penne, Apollonio di Tiana, To 1926; U. de Ercilla, EE 1923, 280 sqq. — Ulteriorem litteraturam vide apud K. Bihlmeyer, Kirchengeschichte 1, Pa 1936, 88 sqq.

b) Imperium Romanum per suos imperatores per duo saecula contra christianos saeviebat.

Litteraturam uberrimam vide in manualibus Historiae ecclesiasticae, imprimis apud K. Bihlmeyer, Kirchengeschichte 1, Pa 1936, 64—86.

c) Plebs horribiles contra christianos divulgabat criminationes.

Omnia argumenta apologetica optime reassumit Tertullianus (§ 26), cuius doctrinam hic perstringemus. Cf. J. Lortz, Tertullianus als Apologet, 1—2, Mr 1927/28.

Defendenda erant:

1) Ius existendi christianorum: Societas pagana, iudices, imperatores et daemones omnes summo odio existentiam religionis christianae et christifidelium impossibilem reddere conantur. Quia modus procedendi contra christianos provenit ex odio caeco, est iniustissimus.

2) Vita moralis christianorum: Pagani christianis horrenda crimini dant scelera et flagitia (puericidium, incestum, epulas thyesteas). Respondent Patres: Talia apud christianos in se sunt impossibilia et absurda. Describunt pulcherrime vitae christianae innocentiam (castitatem, caritatem erga proximos). Propter christianorum innocentiam Imperium adhuc exsistit. Vitia pagana castigantur. Argumentum ex puritate christiana desumptum sine dubio omnium erat efficacissimum.

3) Fides christiana: Pagani christianos arguunt irreligiositatis propter cultum diis et imperatori denegatum. Respondent Patres: Non sunt dii.

α) «Simulacra gentium argentum et aurum, opera manuum hominum» (cf. Ps 113, 4 sqq; Is 44, 9 sqq; Sap 13, 10 sqq). Polytheismus acerbe irridetur.

β) Dii paganorum olim erant homines, qui postea ab hominibus propter eorum merita dii facti sunt. Sic e. gr. sepulcrum Iovis in Creta insula adhuc videri potest. Ista argumentatio vocatur «Euhemerismus» secundum Euhemerum (c. 280 ante Chr.), qui deorum existentiam negabat ideoque inter atheos numeratus est. De isto celebri argumento vide Pauly-Wissowa-Kroll, Real-Encyclopädie der klass. Altertumswissenschaft 6, 1, 963 sqq.

γ) Dii pagani non sunt quidem dii veri, sed existunt in daemonibus, qui habitant in templis et simulacris ibique cultum divinum accipiunt.

Daemones sunt causa omnis ruinae moralis et physicae. Redemptio affertur per Christum eiusque angelos.

Polytheismo opponitur purus Monotheismus christianorum. Soli christiani cultum exercent rationabilem, verum, purum, Deo dignum. Defendendo Monotheismum Patres quam maxime hauriunt ex argumentis apologeticis, quae iam ante Christum excoluerat schola Iudaeorum Alexandrina. Cum Iudaeis christiani asserunt corporum resurrectionem, quae ab initio fundamentalis veritas habebatur (1 Cor 15; Act 17).

4) Rationabilitas fidei christianae: Patres naturalem affirmant Dei cognoscibilitatem. Argumenta proponuntur validissima ad Dei existentiam eiusque providentiam probandam. Factum revelationis demonstratur: Deus iam primis temporibus se hominibus, i. e. christianis, manifestavit. Religio christiana est omnium antiquissima. Vaticinia prophetarum Christique miracula probant eius deitatem. Veritas christiana comprobatur ex latissima eius in orbe diffusione, ex martyrum miranda constantia, imprimis ex innocentia vitae christianae. In enumerandis miraculis Patres interdum non insistunt, quia etiam thaumaturgi pagani sub influxu daemonum talia patrabant.

5) Vita politica christianorum: Propter intimum Imperii Romani cum cultu deorum, praesertim Caesarum, connexum (dii sunt daemones) et dirissimas persecutiones apud Patres praevalet idea apocalypsis S. Iohannis: Christiani absolute denegant cultum Caesarum. Non obstante omni sic dicta declaratione legalitatis christiani necessario apud ethnicos in suspicionem hostilitatis in ipsum Imperium venire debebant. Secundum communem civium aestimationem christianis deerat sincerus patriae amor, praesertim cum publice profiterentur eorum civitatem et patriam esse in caelis eosque exspectare regnum futurum. — Ex alia autem parte non desunt, qui de nomine Romano glorientur (cf. Eus., Hist 4, 26).

6) Vita socialis christianorum: Christiani non solum non sunt societati Romanae damnum nec causa ruinae publicae et socialis, sed potius augent bonum publicum exercendo virtutes praeclaras et effundendo preces pro societate, per expulsiones daemonum in exorcismis adhibitis. Immo ipsi pagani sunt nocivi saluti publicae.

7) Relationem Patrum ad philosophiam quod attinet, dicendum est eos duplici modo se habere ad illam:

a) Quidam Patres omnem respuunt philosophiam ut adinventionem quandam daemonum (e. gr. Tatianus).

b) Plures asserunt philosophos graecos, quidquid veri habuerint, furatos esse e sacris libris Veteris Testamenti.

c) Iuxta alios Patres, imprimis Alexandrinos, Verbum divinum (Logos) super totum mundum sparsit veritatis semina, quae philosophi graeci legitime arripuerunt et excoluerunt. In Verbo incarnato scientiae et sapientiae plenitudo, qua nunc gaudent christiani, apparuit. Philosophia Graecos adduxit ad Christum ut Lex Iudaeos.

Inter Apologetas recenseri solent: Iustinus, Tatianus, Aristides, (Epistola ad Diognetum), Ariston, Apollinaris Hierapolitanus, Athenagoras, Miltiades, Melito, Theophilus, Hermias, aliique scriptores, quorum opera ex toto perierunt (§ 15, 11), Clemens Alexandrinus, Origenes et Tertullianus.

Codex Arethae episcopi Caesariensis Cappadociae iussu conscriptus (914) et in Parisina bibliotheca nationali asservatus originaliter erat «Corpus apologetarum» trium priorum saeculorum.

Editiones: P. Maran, P 1742; Ve 1747; PG 6; Otto, Corpus apologetarum 1—9, Jena 1847; Goodspeed, Gö 1915. — Goodspeed, Index apologeticus, L 1912. — J. Rivière, S. Justin et les apologistes du 2e siècle, P 1907; A. Puech, Les apologistes grecs du 2e siècle, P 1912; F. Andres, Die Engellehre der griechischen Apologeten des 2. Jahrh., Pa 1914; W. Bousset, Jüdisch-christlicher Schulbetrieb in Alexandrien und Rom, Gö 1916; J. Lortz, Tertullian als Apologet 1—2, Mr 1927/28; Corbière, Le christianisme et la fin de la philosophie antique, P 1921; J. Giordani, La prima polemica cristiana. Gli apologeti greci del secondo secolo, To 1930; S. Little, The Christology of the Apologists, Lo 1934; P. de Labriolle, La réaction païenne. Etude sur la polémique antichrétienne du 1er au 6e siècle, P 1936; cf. SC 1936, 51 sqq; ulteriorem litteraturam vide apud singulos Patres.

§ 11. Litteratura antihaeretica.

Simul quasi cum adversariis externis in ipso sinu Ecclesiae hydra exsurrexit haereseos, quam Patres impugnare debebant. Imprimis agitur de Gnosticismo, Monarchianismo, Montanismo et Chiliasmo. De quibus erit in sequentibus brevis sermo. Pauca erunt dicenda de lite circa celebrandum pascha.

1. Gnosticismus.

Gnosticismus usque ad hodiernum diem arduum remanet problema. Prout est motus religiosus, iam ante Christi in carne adventum existebat. Iuxta nostram sententiam Gnosticismi nomine intelligenda est doctrina syncretistica, quae in sic dictis Mysteriis seu sacris ritibus exculta et tradita est. Problema ergo Gnosticismi quam intime cohaeret cum illo Mysteriorum, quae aetate hellenistica per totum Orientem mundumque graeco-romanum erant divulgata. Mysteria ortum suum duxerunt ex profundo naturae humanae desiderio redemptionis et salvationis. Homo peccatis et infirmitatibus suis implicatus desiderat, ut liberetur a culpa, ut transcendat mundum materialem et penetret ad mundum spiritualem invisibilem. Homo desiderat puritatem mentis, desiderat scientiam et cognitionem, quae superior est fidei simplici et solvit quaestiones omnes arduas: unde malum? unde mundus iste visibilis? unde homo? quo vadit? quomodo liberamur a culpa? quomodo salutem consequimur? Istas nobilissimas aspirationes impleri posse per illos ritus et doctrinas homo illius temporis putabat. Quaestiones difficillimae maxima cum audacia ad solutionem sunt deductae eo, quod statuebatur dualismus extremus inter Deum bonum (lucem) eiusque regnum et materiam malam (tenebras), inter Deum bonum Novi Testamenti et Deum iratum Veteris Testamenti (creatorem visibilium); fides simplex, quam proponebat Ecclesia, in plenam scientiam (γνῶσις) et cognitionem resolvebatur ope interpretationis allegoricae. In Mysteriis homo initiandus salutem expertus est anticipative, i. e. initiandus de quaestione centrali edoctus est, quomodo possit redire ad suum principium (regnum lucis), quomodo possit a mundo et corpore materiali (malo) ascendere ad regiones superiores lucis et requiei, ad sedem Patris boni, postquam feliciter superavit diversas sphaeras aëris, lunae, planetarum et stellarum fixarum. Ad hunc finem excogitata sunt permulta nomina angelorum, qui istas regiones inhabitant animamque hominis aut impedire aut adiuvare possunt ascendentem ad regnum lucis.

Gnosticismus sublimissimas sparsit ideas religiosas, quas tamen implere Christus tantum eiusque Ecclesia potuit. Ideoque non est mirandum, quod terminologia gnostica non obstante reluctantia contra gnosticos quam acerrima ab Ecclesia ex parte assumpta est ad exprimendam veritatem, quam ipse Gnosticismus dare non potuerat. Gnosticismus erat periculum quam maximum Ecclesiae, praesertim cum ipse se circumdaret omnibus sapientiae antiquae floribus, primam litteraturam theologicam conderet ecclesiastica litteratura longe ampliorem, prima carmina liturgica adhiberet ad ideas propagandas. Tota fere litteratura apocrypha Novi Testamenti aliquo modo ideis gnosticis imbuta est. Reactio catholica victrix demonstrat Ecclesiam divinitus fundatam. Contra Gnosticismum pugnabant omnes fere scriptores saeculi secundi et tertii, imprimis Iustinus, Irenaeus, Hippolytus, Tertullianus et Origenes. Litteratura gnostica maxima ex parte periit. Cf. § 120.

A. Hilgenfeld, Die Ketzergeschichte des Urchristentums, L 1884; H. Leisegang, Die Gnosis, L ²1936; E. de Faye, Gnostiques et gnosticisme, P 1925; W. Bousset, Hauptprobleme der Gnosis, L 1907; E. Buonaiuti, Lo Gnosticismo, R 1907; Frammenti gnostici, R 1923; J. P. Steffes, Das Wesen des Gnostizismus und sein Verhältnis zum kath. Dogma, Pa 1922; L. Fendt, Gnostische Mysterien, M 1922; F. C. Burkitt, Church and Gnosis, Ca 1932; A. Ehrhard, Die Kirche der Märtyrer, M 1932, 122 sqq; H. Jonas, Gnosis und spätantiker Geist 1, Gö 1934; cf. RHE 1935, 369 sqq; Messineo, CC 1935, 116 sqq; Casey, JTS 1935, 45 sqq. — W. Völker, Quellen zur Geschichte der christlichen Gnosis, Tü 1932.

1) Simon magus (cf. Act 8, 9 sqq) a Patribus pater omnium errorum diiudicatur. — Cf. Cerfaux, RSR 1925, 489 sqq; 1926, 5 sqq.

2) Menander Samaritanus, successor Simonis.

3) Cerinthus Iudaeus versus finem saeculi I in Asia minori floruit. Teste S. Irenaeo contra ipsum S. Iohannes scripsit suum evangelium (Haer 3, 11, 1; Epiphan., Haer 28).

Cladder, BZ 1917, 317 sqq; Bardy, RB 1921, 344 sqq; C. Schmidt, TU 43 (1919), 403 sqq.

4) Elchasai c. 101 in regione transiordanica suas doctrinas divulgabat. Exstitit fundator sectae gnosticae Elchasaitarum, qui in Mandaeis (mandâ = gnosis) usque ad hodiernum diem in Mesopotamia meridionali florent. C. 220 Alcibiades quidam sacrum librum ab Elchasai compositum Romae propagabat.

S. A. Pallis, Essay on Mandaean Bibliography 1560—1930, Kopenhagen 1933; J. Behm, Die mandäische Religion und das Urchristentum, L 1927; L. Tondelli, Il Mandeismo e le origini cristiane, R 1928; R. Stahl, Les Mandéens et les origines chrétiennes, P 1930; H. Odeberg, Die mandäische Religionsanschauung, Uppsala 1930; A. Loisy, Le Mandéisme et les origines chrétiennes, P 1934. — Reitzenstein, ZntW 1921, 1 sqq; 1927, 39 sqq; Peterson, ZntW 1926, 236 sqq; 1928, 55 sqq; Lagrange, RB 1927, 321 sqq 481 sqq; 1928, 5 sqq; Schmid, BZ 1932, 121 sqq.

5) Satornilus, Menandri discipulus, Antiochiae Syriae floruit (Iren., Haer 1, 24).

6) Basilides, Menandri discipulus, c. 120/40 Alexandriae evangelium scripsit idque explicavit in 24 libris, deinde composuit Psalmos gnosticos. Eius doctrinam referunt Irenaeus (Haer 1, 24, 3—7) et Hippolytus (Philos 7, 14 sqq).

P. Hendrix, De Alexandrijnische haeresiarch Basilides, Dordrecht 1926.

7) Isidorus, Basilidis filius et discipulus, scripsit «De anima» (περὶ προσφυοῦς ψυχῆς), «Ethica» et «Explanationes in prophetam Parchor». Fragmenta exstant inter opera S. Irenaei (ed. Stieren 1, 901 sqq 907 sqq et Hilgenfeld, o. c. 207 sqq 213 sqq).

8) Epiphanes, filius Carpocratis gnostici Alexandrini, scripsit «De iustitia», in quo opere docuit Communismum completum (Clem. Al., Strom 3, 2). Cf. Hilgenfeld, o. c. 397 sqq.

9) Valentinus, natione Aegyptius, c. 135/60 Romae floruit. Composuit epistolas, homilias et Psalmos (Epiph., Haer 31, 7). Pauca tantum exstant fragmenta.

W. Foerster, Von Valentin zu Heracleon, Gi 1928; cf. TLZ 1929, 487 sqq; Casey, HTR 1930, 275 sqq.

10) Valentini discipuli (c. 145/80): Heracleon composuit Commentarium in Iohannem, cuius fragmenta exstant apud Origenem (§ 18, 2, c); cf. Hilgenfeld, o. c. 472 sqq (fragmenta graeca). — Ptolemaei doctrinam refert S. Irenaeus (Haer 1, 1—8). Ptolemaeus composuit «Commentarium» in Prologum quarti evangelii. Sub eius nomine apud Epiphanium (Haer 33, 3—7) exstat «ad Florinam» christianam epistola, in qua lex Mosaica assignatur malo Deo seu demiurgo. — Florinus, Theotimus, Alexander, Axionicus, Marcus et Theodotus (Iren., Haer 13—21). Exstant inter opera Clementis Alexandrini «Excerpta ex Theodoto» (ed. R. P. Casey, Lo 1934; cf. § 17, 5).

11) Bardesanes seu Bar Daisan († 222), natione Syrus, c. 154 Edessae natus est. Eusebio (Hist 4, 30, 1) et Hieronymo (Vir 33) testibus «scripsit infinita adversum omnes paene haereticos, qui aetate eius pullulaverant». Secundum S. Ephraemum composuit 150 Psalmos (Sermo adv. haer. 53). Bardesanes primus creavit syriaca carmina liturgica, quibus Ephraem opposuit sua orthodoxa (Socr., Hist 3, 16; Theodoret., Hist 4, 26). Bardesanis operum exstat (praeter quattuor carmina Actorum Thomae et Odas Salomonis?) «Liber legum terrarum» seu «De fato».

Ed.: W. Cureton, Spicilegium Syr., Lo 1855 (t. syriacus cum v. angl.); F. Nau, Le livre des lois du pays, P 1931 (cum v. gallica). — A. Merx, Ha 1863 (v. german.); G. Levi della Vida, Il dialogo delle leggi dei paesi, R 1921 (v. italica). — F. Haase, TU 34, 4 (1910); OC 1925, 129 sqq; Schaeder, ZKG 1932, 21 sqq; Baumstark, OC 1933, 62 sqq; Huby, Bibl 1934, 265 sqq; L. Tondelli, Mani. Rapporti con Bardesane etc., Mi 1932.

12) Harmonius, Bardesanis filius, patris carmina collegit aliaque addidit. Cf. 11.

13) Barbelo-Gnostici et Ophitae. Ophitae in varias iterum sectas dividuntur: Naasseni, Cainitae, Sethiani, Perati. Ex Ophitarum circulis provenit opus, cui titulus «Pistis Sophia», 4 libros continens. Opus coptice exstans compositum est c. 250/300. Narrantur colloquia, quae Iesus habuit cum suis discipulis. Liber quartus agit de paenitentia. — Accedunt duo alia opera gnostica, quae identificanda esse videntur cum «libris duobus Jeû», quos allegat Pistis Sophia. Alia opera nondum sunt edita.

G. Schmidt, Kopenhagen 1925 (t. copticus); Pistis Sophia, L 1925 (v. german.); G. Horner, Lo 1924; Ch. Baynes, Ca 1933 (v. anglicae). — Schmidt, ZntW 1925, 218 sqq; Casey, JTS 1926, 374 sqq; Eisler, Ang 1930, 93 sqq; Burkitt, JTS 1922; 1925; 1926; Lexa, Egyptian Religion 1933, 106 sqq.

14) Aliae sectae gnosticae: Antitactae (Clem., Strom 3, 4), Nicolaitae (Iren., Haer 1, 26, 3; Clem., Strom 2, 20; 3, 4), Prodiciani

(Clem., Strom 3, 4), Encratitae, inter quos eminent Tatianus (p. 14) et Iulius Cassianus. Hermogenem pictorem (fin. saec. II) impugnant Theophilus Antiochenus (Eus., Hist 4, 24) et Tertullianus (AdvHerm et De censu animae).

15) **Marcion** († c. 160), filius episcopi Sinopensis in Ponto, a proprio patre propter haeresin excommunicatus apud Polycarpum Smyrnensem ecclesiasticam petiit communionem, sed ab isto «primogenitus Satanae» est vocatus (Iren., Haer 3, 3, 4). C. 139 Romam venit ibique cum catholicis amicitiam iniit. Sed iam a. 144 Marcion haereticus est detectus. Propriam condidit sectam, quam melius ordinavit et disposuit quam ceteri omnes Gnostici. Error Marcionis mox imprimis per extremum Orientem divulgatus est ita, ut periculum quam maximum evaderet Ecclesiae catholicae. Exinde patet Marcionem a Patribus diiudicari adversarium omnium periculosissimum et nefandissimum (cum Basilide et Valentino). A Cerdone gnostico Marcion ideas didicit gnosticas. Marcion, a suis asseclis «sanctissimus magister» vocatus, tria composuit opera: «Evangelium», quod erat evangelium S. Lucae mutilatum (sine historia infantiae), deinde «Apostolicon», quod decem S. Pauli continebat epistolas (exclusis epistola ad Hebraeos et epistolis pastoralibus), tandem «Antitheses», in quo opere hodie deperdito erroneas suas proposuerat doctrinas: Marcion respuit Vetus Testamentum et professus est extremum Antiiudaismum. Rigorose postulat, ut perfectiores asseclae abstineant ab usu carnis, vini et matrimonii. Inter Marcionis discipulos eminent Lucanus et Apelles, qui scripsit «Syllogismos» et «Revelationes» Philomenae cuiusdam prophetissae.

A. Harnack, Neue Studien zu Marcion, L 1923; Marcion L [2]1924 (Marcionis momentum plus aequo extollitur); cf. TR 1925, 442 sqq; RHE 1926, 537 sqq. — D'Alès, RSR 1922, 137 sqq (M. La réforme chrétienne au 2e siècle); Rivière, RevSR 1921, 297 sqq (Un exposé marcionite de la Rédemption); 1925, 634 sqq; Kayser, TSK 1929, 279 sqq; Barnikol, TSK 1931, 208 sqq; F. Loofs, Theophilus v. Antiochien, «Adv. Marcionem» etc., TU 46, 2 (1930); R. S. Wilson, Marcion, Lo 1933; Naumann, ZKT 1934, 311 sqq 533 sqq; Blackman, ExT 1935, 453 sqq; A. Hollard, Deux hérétiques: Marcion et Montan, P 1935. — De Marcione auctore «Prologorum in epistolas S. Pauli» vide Mundle, ZntW 1925, 56 sqq (negat contra Harnack et De Bruyne Marcionem auctorem); Lagrange, RB 1926, 161 sqq; Howard, ExT 1936, 534 sqq. — Couchoud, Is M.'s Gospel one of the Synoptics? HJ 1936, 265 sqq.

2. Monarchianismus.

Quaestio trinitaria seu problema, quomodo Unitas Dei (monarchia) cum Trinitate sit componenda, exinde a saeculo secundo exortum est. Patres profitebantur et Dei Unitatem et Trinitatem, licet eorum explicatio theologica nondum attingeret claritatem formulae Nicaenae (ὁμοούσιος) et de facto quidam Subordinatianismus apud plures Patres inveniatur, qui tamen longe abest ab indole haeretica; expressis enim verbis divinitas Filii eiusque personalis a Patre differentia asseritur. In solvendo trinitario problemate duae partes extremae inveniuntur, quae urgendo Dei Unitatem destruunt Trinitatem.

a) Monarchianismus dynamisticus seu ebioniticus.

Christus est purus homo, licet mirabiliter ex virgine et Spiritu Sancto natus. Sed virtute Dei est praeditus (δύναμις). Istam Monarchianismi formam condidit Theodotus coriarius Byzantinus, qui c. 190 Romae errorem suum docuit ideoque a Victore papa († 198) excommunicatus est. Asclepiodotus et Theodotus argentarius seu iunior, Theodoti senioris discipuli, propriam ecclesiam Romae fundare voluerunt primumque antipapam Natalem constituerunt. Circa initium saeculi III error ab Artemone quodam est propugnatus. Post 250 haeresis invaluit propter Paulum episcopum Antiochenum, cui cognomen Samosatenus: Inter Christum et Moysen aliosque prophetas gradualis tantum intercedit differentia. Error Pauli per synodos Antiochenas (264 et 268) proscriptus est. Paulus a sanctis Patribus inter detestabiliores haereticos est recensitus. Monarchianismus dynamisticus vocatur etiam Adoptianismus.

b) Monarchianismus modalisticus seu patripassianus.

Tres personae divinae sunt nonnisi modi manifestationis unius eiusdemque Dei. Deus ut Patrem se manifestavit in opere creationis, ut Filium in opere redemptionis, ut Spiritum Sanctum in opere sanctificationis. Noëtus Smyrnensis istam haeresin c. 190 professus est. Praxeas ex Asia minori oriundus sub Victore papa († 198) errorem modalisticum Romae divulgare conatus est. Carthagine Tertullianus Praxeae adversarius exstitit. Epigonus, Noëti discipulus, Romae ecclesiam condidit patripassianam, cui postea praeerant Cleomenes et Sabellius, natione Libycus. Iuxta Sabellium, qui pro tribus modis manifestationis divinae utebatur voce πρόσωπον, «persona», et sic multos fideles decepit, haeresis patripassiana vocata est exinde a saeculo III Sabellianismus.

Contra Monarchianismum pugnabat praesertim Ecclesia Romana, deinde Tertullianus, qui haereticorum tesseram refert: «Monarchiam tenemus» (Prax 3). Inter antimonarchianos recensendi sunt etiam Origenes et Dionysius Alexandrinus. Secundum sententiam, quam defendit P. Corssen, exstant adhuc «Prologi in quattuor evangelia» seu praefationes, quae proveniunt ab asseclis haereseos monarchianae ignotis (c. 230). Attamen de ista sententia omnino non constat. Probabilius Prologi assignantur Priscilliano vel eius asseclis. De opere litterario Monarchianismum profitentium nihil omnino scimus.

J. Lebreton, Les théories du Logos, P 1906; Histoire du dogme de la Trinité, 1—2, P 1927/28; Le désaccord de la foi populaire et de la théologie savante dans l'Eglise chrétienne du 3e siècle, RHE 1923, 481 sqq; 1924, 5 sqq; L. Choppin, La Trinité chez les Pères Apostol., Lille 1925; ulteriorem litteraturam vide apud singulos scriptores antimonarchianos. — G. Bardy, Paul de Samosate, Lou 1929; F. Loofs, Paulus v. Samosata, TU 44, 5 (1924); G. Bardy, Recherches sur Lucien d'Antioche et son école, P 1936. — P. Corssen, TU 15, 1 (1892); H. Lietzmann, B 1933 (textus Prologorum latinus); vide § 80, 1, c (Priscillianus). — Baumstark, JL 1935, 194 sqq; Taeschner, OC 1935, 80 sqq.

3. Montanismus.

In Ecclesia trium priorum saeculorum spem et exspectationem secundi Domini nostri adventus permagnam fuisse constat. Ex ista spe natus est rigorismus quidam Ecclesiae antiquissimae. Attamen exaggerata spes eschatologica quorundam christifidelium ansam dedit sic dicto **Chiliasmo** seu Millenarismo, qui millenarium regnum Christi terrenum exspectabat (cf. Apc 20—21). Chiliasmum profitebantur Ps.-Barnabas (§ 123, III, 6), Papias Hierapolitanus,

Iustinus, S. Irenaeus, Nepos, Tertullianus, Hippolytus iunior, Victorinus Petabionensis, Lactantius, imprimis vero secta Montanistarum. Quam Montanistarum sectam condidit Montanus, qui a. 172 in finibus Phrygiae et Mysiae propheta exstitit et reformator asserens se esse organum et instrumentum Paracleti a Christo promissi (cf. Io 14, 16 26). Duae feminae Priscilla et Maximilla simul cum Montano «novam prophetiam» annuntiabant plenae Spiritu Sancto (ut aiebant). Montanismus Ecclesiam in statum perfectum ducere volebat et spiritualem. Secundus Christi adventus imminens putabatur. Exinde rigorismus derivabatur extremus. Secta Montanistarum velocissime divulgari incepit ex Oriente in Occidentem (Romam et Africam). C. 205 Tertullianus Carthaginiensis erroris defensor exstitit acerrimus. Contra Montanismum pugnabant Apollinaris Hierapolitanus, Miltiades, Melito Sardensis, Praxeas patripassianus aliique (§ 15, 11).

G. N. Bonwetsch, Die Geschichte des Montanismus, Er 1881; A. Hilgenfeld, Die Ketzergeschichte des Urchristentums, L 1884, 560 sqq; P. de Labriolle, La crise Montaniste, P 1913; Les sources et l'hist. du Montanisme, FrHelv-P 1913; A. Faggiotto, L'eresia dei Frigi, R 1924; La diasporà catafrigia, R 1924; W. Schepelern, Der Montanismus und die phrygischen Kulte, Tü 1929 (vertit ex lingua danica W. Bauer); Ramsay, Byz 1932, 227 sqq; Klostermann, ZntW 1932, 312 sqq; Grégoire, Byz 1933, 58 sqq; Peterson, RQ 1934, 173 sqq; Zeiller, RHE 1934, 844 sqq; A. Hollard, Deux hérétiques: Marcion et Montan, P 1935. — F. Alcañiz, Ecclesia patristica et millenarismus, Granada 1933; D. Franses, Radicalisme in de eerste eeuwen der Kerk, 's Hertogenbosch 1936; cf. TR 1936, 397 sq.

4. Quartodecimanismus.

Ecclesia occidentalis diem paschalem Dominica post 14. Nisan Iudaeorum celebrabat, dum singulae ecclesiae, praesertim provincia Asia proconsularis, provocando ad Iohannem Apostolum diem paschatis nullo respectu diei habito cum Iudaeis die 14. Nisan (luna 14.) agebant. Ecclesia imprimis Romana conata est omnes ecclesias ad suam perducere consuetudinem. Iam S. Polycarpus Smyrnensis hac de quaestione c. 155 Romae tractavit cum Aniceto papa. Victor papa († 198) cum denuo omnes ecclesias ad praxin Romanam cogere vellet, lis exorta est, qui nominari solet Quartodecimanismus. Ecclesiae Asiae minoris sub Polycrate episcopo Ephesino retinebant suam praxin ideoque a Victore sunt excommunicatae. Pax ecclesiastica per Irenaeum episcopum Lugdunensem restituta est (Eus., Hist 5, 24).

§ 12. Scholae Ecclesiae antiquae earumque magistri.

P. Wendland, Die hellenistisch-römische Kultur, Tü 1907, 39 sqq; R. Nelz, Die theologischen Schulen der morgenländischen Kirchen, Bonn 1916 (cum amplissima bibliographia); A. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums, 1—2, L 1915; W. Bousset, Jüdisch-christlicher Schulbetrieb in Alexandria und Rom, Gö 1915; E. R. Hayes, L'école d'Edesse, P 1930; L. Allevi, Ellenismo e Cristianesimo, Mi 1934; R. Cadiou, La jeunesse d'Origène. Histoire de l'école d'Alexandrie au début du 3e siècle, P 1936; G. Bardy, Recherches sur St. Lucien d'Antioche et son école, P 1936; Aux origines de l'école d'Alexandrie, RSR 1937, 65 sqq; J. Bonsirven, Exégèse allégorique chez les rabbins tannaïtes, RSR 1933, 513 sqq; 1934, 35 sqq.

1. Tempore nascentis Ecclesiae permulti missionarii doctoresque iudaei et ethnici (Cynici, Stoici, Neoplatonici, Neopythagorici, rhetores, asseclae sic dictorum Mysteriorum, cultores diversorum deorum) omnes Imperii peragrabant regiones, ut deum suum eiusque cultum et doctrinam («philosophiam») apud omnes annuntiarent et propagarent. «Circuitis mare et aridam, ut faciatis unum proselytum» (Mt 23, 15). Signa externa missionarii ethnici erant: barba, baculus, pallium, sacculum. Sublimissimae ideae imprimis morales per istos missionarios apud permultos divulgatae sunt. Missionarii discipulos sibi acquisierunt sicque scholam seu sectam constituebant. Quo doctior et eloquentior magister, eo plures asseclas habebat. Complures istorum doctorum ad Christum pervenerunt.

2. Simul et loco et tempore cum missionariis paganis missionarii christiani Imperium peragrabant et Christi evangelium et cultum omnibus annuntiabant. Quoad externum habitum missionarius et doctor christianus ab ethnico vix distinguebatur. Iam S. Paulus ad modum istorum doctorum et missionariorum se gerebat (cf. Act 17; 19, 9). Multi Patrum ante-nicaenorum portabant pallium (cf. Tert., De pallio). Isti Patres doctrinam Christi concipiebant ut «philosophiam» ipsumque Christum ut philosophum et magistrum, qui hominibus plenam communicavit scientiam, non portiunculam tantum, quam habebant philosophi graeci. Ad modum doctorum ethnicorum etiam doctor christianus scholam constituit seu sectam (cf. Acta S. Iustini).

3. Patet istos doctores Ecclesiae utilitati fuisse quam maximae: Fidem propagabant. «Omnium philosophorum sectas ita didicit (Origenes), ut studiosos quoque saecularium litterarum sectatores haberet ... concursusque ad eum miri fierent. Quos ille propterea recipiebat, ut sub occasione saecularis litteraturae in fide eos Christi institueret» (Hier., Vir 54; Eus., Hist 6, 3, 8). Ergo etiam scientiam communicabant profanam. Deinde fidem christianam contra Iudaeos, philosophos ethnicos et plebis criminationes defendebant (cf. p. 16 sqq). Contra abusum sacrorum librorum eorumque falsam interpretationem necessaria reddita est explanatio seu exegesis catholica (cf. p. 16 sqq). Modum interpretandi sacros textus doctores a Iudaeis sumpserunt. Scripta Iustini, Tertulliani, Hippolyti Romani, Clementis Alexandrini et Origenis specimina sunt operis litterarii talium doctorum christianorum. Mirum non est, quod episcopi missionarios istos christianos hucusque liberos et independentes pro catechesi baptizandorum assumere incipiebant. Doctor christianus, qui saepius erat laicus, sic arctius uniebatur organismo ecclesiastico.

4. Historia singularum scholarum deficientibus fontibus ex parte est adhuc obscura. Inter principaliores scholas recensendae sunt:

a) Schola Romana, quae florebat sub Hippolyto Romano († 235), cuius opera per totum Orientem erant divulgata. Schola Romana et Alexandrina usque ad Synodum Chalcedonensem (451) in re theologica consentiunt. Cf. § 23. — Bardy, RHE 1932, 501 sqq.

b) Schola Alexandrina floruit sub Origene († c. 254). Utrum habeatur magistrorum ante Origenem successio, non constat. Cf. § 18.

Schola Alexandrina influxum subiit quam maxime scholae iudaicae, quae nobis nota est sub nomine Philonis († c. 40). Sacros textus praeprimis allegorice seu spiritualiter explicare studebat. Origenes rectos allegorizandi limites excedebat. Ex Alexandrina schola magni theologi Ecclesiae orti sunt. Propter Monophysitismum periit.

c) Schola Caesariensis Palaestinae et bibliotheca celeberrima ab Origene sunt conditae. Cf. § 18; 19; 20; 21. Patres magni Cappadoces influxum subierunt scholae Alexandrinae et Caesariensis. Cf. § 48 sqq.

d) Schola Antiochena, quae a Luciano presbytero Antiocheno († 312) condita fuisse dicitur, ubi primum in historia apparuit, scholae Alexandrinae eiusque principiis hermeneuticis quam maxime est opposita. Schola Antiochena praeprimis insistit in sensu verbali seu historia sacri textus, quin ex toto reiciat exegesin spiritualem, cuius fixa statuit principia («Theoria»). Utrum schola Antiochena subierit influxum scholarum iudaicarum Babyloniae et Syriae, disputatur. Ex schola Antiochena Ecclesiae orti sunt magni exegetae. Periit schola propter Nestorianismum. Cf. § 52 sqq.

Vaccari, Bibl 1920, 3 sqq; Institutiones Bibl. 1, R 1933, 319 sqq (allegoria et theoria).

e) Schola Edessena et Nisibena Syriae influxum subierunt scholae Antiochenae. Edessena schola iam saeculo II condita imprimis floruit sub S. Ephraemo Syro († 373), Nisibena sub Narse († c. 502). Cf. § 62; 63, 5.

Ecclesia fructum quam maximum ex istis scholis cepit. Ex quibus nata est aetas aurea litteraturae antiquae ecclesiasticae. Maior litteraturae saeculi II et III pars pertinet ad scholas earumque magistros.

CAPUT TERTIUM.

Patres graeci saeculi secundi.

§ 13. S. Iustinus († c. 165).

Editiones: P. Maran, P 1742; Ve 1747; PG 6; Otto, Corpus apologetarum, 1—5, Jena 1876; Goodspeed, Gö 1915. — Goodspeed, Index apologeticus sive clavis Iustini martyris operum et aliorum apologetarum christianorum, L 1912. — Monographiae: J. Rivière, P 1907; M.-J. Lagrange, P 1914; C. Martindale, Lo 1921; E. R. Goodenough, The Theology of J., Jena 1923; J. Lebreton, Hist. du dogme de la Trinité 2, P 1928; J. M. Pfättisch, Der Einfluß Platons auf die Theologie Justins, Pa 1910; A. Feder, J.s Lehre von J. Christus, Fr 1906; F. Andres, Die Engellehre der griech. Apologeten, Pa 1914; Bardy, RSR 1923, 491 sqq (J. et la philosophie stoïcienne); Bover, EE 1923, 321 sqq (mediatio universalis BMV.); Casel, Kath 1914, 153 sqq (de eucharistia); Robinson, JTS 1930, 374 sqq; Faulkner, BSa 1931, 291 sqq; Antoniades, Anthropologia Iustini, Archivum philosophias 1933, 207 sqq (graece); Buckley, JTS 1935, 173 sqq.

Iustinus, natione Graecus, c. 100/10 ortum suum duxit ex familia ethnica in Flavia Neapoli (Sichem, hodie Nablus) Palaestinae. Adolescens inquirendae sapientiae desiderio inflammatus adiit scholas

Stoicorum, Aristotelicorum, Pythagoraeorum et Platonicorum. Per colloquium, quod Ephesi cum sene quodam venerabili habuit, perductus est «ad prophetas», scil. ad Vetus Testamentum, deinde ad Christum. Valedixit scholis philosophorum, qui animum eius quietare nequierant. Pallio indutus multas peragravit Imperii Romani regiones vacando «philosophiae unice utili» (Dial 8). Romae scholam condidit ad instar scholarum philosophorum. In publica disputatione Crescentium Cynicum philosophum ignorantiae arguit. De eius obitu genuina exstat relatio (*Martyrium S. Iustini et sociorum;* cf. § 113).

Iustinus, «philosophus et martyr» (Tert., Val 5), maximus et fecundissimus secundi saeculi theologus est recensendus. Eius opera, quorum maior pars periisse videtur, carent quidem stili elegantia, sed excellunt momento historico, dogmatico et liturgico. Eusebius (Hist 4, 18, 1 sqq) refert octo Iustini opera, quorum exstant in ms. unico (a. 1364) sequentia:

1. *Apologia* prima, c. 155 Antonino Pio imperatori oblata, in 68 capitibus solita argumenta apologetica proposuit. Cf. p. 17 sq.

Parte prima (1—12) refutantur calumniae a paganis contra christianos allatae. Parte secunda exponitur religio christiana.

Editiones speciales: J. M. Pfättisch, Mr 1912; G. Krüger, Fr 1915; G. Rauschen, Flor 2 (1911); Pautigny, P 1904 (cum v. gallica); Blunt, Ca 1911. — BVK² 12 (1913); I. Giordani, Fi 1929 (v. italica). — K. Hubik, Die Apologien des hl. J., W 1912; cf. PW 1916, 1131 sqq 1541 sqq; W. Jehne, L 1914; Callewaert, RHL 1913, 152 sqq; Feder, PW 1918, 597 sqq; Colson, JTS 1922, 161 sqq; Capelle, RBén 1927, 365 sqq (rescriptum Hadriani); Debouxhtay, RBP 1929, 1163 sqq; Moffat, HTR 1930, 155 sqq; Burkitt, JTS 1932, 371 sqq; Beran, DThomPl 1936, 46 sqq (Apol 67); Hüntemann, TG 1933, 410 sqq; Richardson, HTR 1936, 89 sqq (Apol 65, 1).

2. *Apologia* secunda c. 164/65 composita iuxta antiquiorem sententiam appendix aestimanda est et supplementum prioris apologiae, iuxta recentiores responsio potius contra impugnationes Frontonis philosophi.

Editiones et versiones vide sub n. 1; F. F. Berg, Kopenhagen 1932 (v. danica). — Iuxta sententiam a Ganszyniec propositam Apologia utraque unum efformat opus duos complectens libros. Praeterea Iustinum composuisse *Biblidion* idem auctor asserit. Cf. Eos 1918, 55 sqq; OC 1923, 56 sqq; cf. TLZ 1921, 276.

3. *Dialogus cum Tryphone* (c. 155/61) unico ms. saeculi XIV mutilato exstans enarrat disputationem, quam Iustinus Ephesi cum Tryphone, Iudaeo magistro (Tarphon), per duos dies habuit.

In proëmio Iustinus occasionem colloquii suamque ad Christum conversionem refert (2—8). In prima parte (9—48) probat legem Mosaicam per Novum Testamentum esse abrogatam. In secunda parte (49—108) christianam de Christi deitate, incarnatione et redemptione doctrinam ex sacris scripturis demonstrat. In tertia parte (109—142) de gentilium ad Ecclesiam disserit vocatione.

Ed.: G. Archambault, P 1909 (cum v. gallica). — BKV² 33 (1917); H. U. Meyboom, Le 1922/23 (v. neerland.); A. L. Williams, Lo 1930 (v. anglica). —

A. Harnack, Judentum und Judenchristentum in Justins Dialog, TU 39, 1 (1913); Keseling, RM 1926, 223 sqq. — Preuschen et Schläger impugnant Dialogi genuinitatem: ZntW 1919/20, 102 sqq; NTT 1924, 117 sqq; cf. Fonck, Bibl 1921, 342 sqq.

4. Opera deperdita vel dubia.

Notandum est, Iustinum imprimis per ista opera deperdita influxum exercuisse quam maximum in theologos posterioris temporis.

Cf. F. Loofs, Theophilus v. Ant., «Adversus Marcionem» und die andern theologischen Quellen bei Irenaeus, L 1930 (in registro sub Iustino).

a) *Adversus omnes haereses Syntagma* (c. 147), primus haereseum catalogus, contra sectas gnosticas erat directa (Apol 1, 26).

A. Hilgenfeld, Die Ketzergeschichte des Urchristentums, L 1884, 162 sqq.

b) *Adversus Marcionem Syntagma* (Iren., Haer 4, 6, 2; Eus., Hist 4, 11, 8) post 147 compositum (siquidem est opus distinctum ab illo sub *a* citato).

c) *De resurrectione*. Exstat unicum fragmentum, in quo carnem ad ideam hominis pertinere ostenditur.

A. Puech, Les apologistes grecs, P 1912, 267 sqq 399 sqq.

d) *De monarchia Dei* (Eus., Hist 4, 18). Textus exstat et probabilius Iustino auctori est assignandus.

Cf. E. Peterson, Der Monotheismus als politisches Problem, L 1935, 35 sqq.

e) *De Psalterio* et *De anima* (Eus., Hist 4, 18).

f) Quoad alia Iustini opera deperdita et dubia cf. K. Holl, Fragmente vornicänischer Kirchenväter aus den Sacra Parallela, TU 20, 2 (1899), 36 sqq; Zahn, ZKG 1886, 1 sqq.

5. Opera spuria.

a) *Oratio ad Graecos* (saec. II), graece exstans et in retractatione syriaca, agit de mythorum ethnicorum irrationalitate. Propter stili discrepantiam apologia ista assignari solet scriptori alicui ignoto saeculi II vel III (Eus., Hist 4, 18).

W. Cureton, Spicilegium Syriacum, Lo 1855. — Goodenough, HTR 1925, 187 sqq; Harnack, TLZ 1925, 441 sq.

b) *Cohortatio ad Graecos* (ante 250) philosophorum ethnicorum contradictiones detegit. Quae philosophi vera dicunt, hauserunt ex libris sacris Iudaeorum.

BKV² 33 (1917). — Bonwetsch, GN 1923, 27 sqq Hippolytum Romanum defendit auctorem.

c) *Epistola ad Zenam et Serenum* (c. 400?) agit de re ascetica.

d) Tractatus 5 Ps.-Iustini vide apud Diodorum Tarsensem. Cf. § 52, 3.

§ 14. Tatianus († post 172).

Editiones vide p. 19. — E. Schwartz, TU 4, 1 (1888). — A. Puech, Recherches sur le Discour aux Grecs, P 1903 (cum v. gallica). — BKV² 12 (1913); P. Ubaldi, To 1921; M. Fermi, R 1924 (v. italicae). — W. Bornstein (diss.), Rostock 1923; ZKG 1925, 62.

Tatianus, natione Syrus, philosophia graeca optime imbutus multas peragravit regiones Imperii Romamque venit ibique ad Christum est conversus. Iustini factus est discipulus. C. 172 ad plagas Orientales revertit. Scholam condidit et sectam Encratitarum, qui usum carnis et vini matrimoniumque simpliciter reiciebant, immo ss. eucharistiam cum sola aqua celebrabant (Aquarii). Scimus Tatianum fuisse Antiochiae Syriae, in Cilicia et Pisidia. Quando obierit, nescimus.

Cf. Iren., Haer 1, 28, 1; Eus., Hist 4, 29; Epiph., Haer 46, 1. — Zappalà, RTr 1922, 307 sqq; Plooij, ZntW 1923, 1 sqq.

1. *Oratio ad Graecos* (c. 165), apologia quaedam, quam Tatianus probabiliter post Iustini mortem ad conversionem suam defendendam composuisse videtur. Totum opus est irrisio polytheismi et philosophiae graecae. Veritas religionis christianae probatur ex praestantissima eius doctrina (1 ad 30), deinde ex summa eius et veneranda antiquitate (31—41): Moyses 400 annis ante bellum Troianum floruit. Graeci philosophi a Moyse dependent.

2. *Diatessaron* vel rectius *Diapente* (c. 170), harmonia evangeliorum, Romae syriace a Tatiano adhuc catholico est compositum. Romae statim versio latina facta esse videtur. Exinde patet Romanos (i. e. idiomate latino utentes) sub forma harmoniae Tatiani prima vice accepisse evangelia. Idem valet de ecclesiis Syriae. Eodem tempore ac versio latina in Oriente versio graeca ortum habuit. Quanta auctoritate gavisa sit harmonia Tatiani, patet ex influxu maximo, quem in textum latinum exercuit usque ad tempus S. Hieronymi, qui c. 386 textum latinum iuxta textum graecum emendavit. Sed etiam in Vulgata adhuc supersunt vestigia harmoniae. In Oriente scholae Antiochenae theologi, imprimis Theodoretus episcopus Cyrensis († 458), auctoritatem quattuor evangeliorum canonicorum restituerunt. Nomen Diapente (cf. Victor. Cap. praef. ad harmon., PL 68, 253) explicandum est ex eo, quod Tatianus praeter quattuor evangelia canonica (Eus., Hist 4, 29) usus est fonte quinto, scil. evangelio apocrypho Nazaraeorum (§ 123, I, 1). Immo istud evangelium apocryphum totius harmoniae quodammodo fundamentum fuisse videtur. Nomen Diapente ergo rectius adhibetur.

Harmonia Tatiani exstat hodie in versionibus tantum:

a) versio latina in cod. Fuldensi (iussu Victoris episcopi Capuani c. 545 conscripto), mon. 10025 et 23977 ex saec. XIV.
b) vetus neerlandica in ms. saeculi XIII.
c) vetus germanica in cod. Sangallensi 56.
d) graeca, cuius fragmentum ex a. 220 inventum est a. 1933.
e) arabica ex a. 1043 (ed. A. S. Marmardii, Beyrouth 1935 [cum v. gallica]; cf. RSR 1937, 91 sqq; Bibl 1937, 222 sqq).
f) armeniaca in Commentario S. Ephraemi (§ 62, 1).

Textus: PL 68, 251 sqq; E. Ranke, L 1668; E. Sievers, Pa 1872 (cum v. vetere german.); Th. Zahn, Er 1881, 112 sqq; NKZ 1894, 85 sqq (v. latina); D. Plooij, A Primitive Text of the Diat., Le 1923; D. Plooij and C. A. Phillips, The Liège Diat., Am 1933 (v. neerland. cum v. anglica); C. H. Kraeling, A Greek Fragment of T.'s Diat. from Dura, Lo 1935; A. Ciasca, R 1884 1934 (v. arabica). — H. J. Vogels, Beiträge zur Geschichte des Diat. im Abendland, Mr 1919; Handbuch der neutestamentl. Textkritik, Mr 1923, 128 sqq; Plooij, OC 1927, 201 sqq; ExT 1935, 471 sqq; Baumstark, OC 1930, 1 sqq 165 sqq; 1933, 1 sqq; 1935, 24 sqq; Bibl 1935, 257 sqq; Vaccari, Bibl 1931, 326 sqq; Connolly, JTS 1933, 346 sq; 1934, 351 sqq; Dix, JTS 1933, 242 sqq; Burkitt, JTS 1935, 255 sqq; Heffening u. Peters, OC 1935, 225 sqq; 1936, 96 sq; Merk, Bibl 1936, 234 sqq; Cerfaux, ETL 1936, 98 sqq.

3. Opera deperdita: *De animalibus* (Or 15), *De daemonibus* (Or 16), *Liber problematum* (Eus., Hist 5, 13, 8), *De perfectione secundum praecepta Salvatoris* (Clem., Strom 3, 12, 81).

Cf. R. Harris, Perfection according to the Saviour, BJR 1924, 15 sqq.

§ 15. Scriptores minores saeculi secundi.

1. **Quadratus,** Apostolorum discipulus, in Asia minori c. 124 scripsit apologiam, cuius unicum fragmentum exstat apud Eusebium (Hist 4, 3, 1—2; Chron 2140).

R. Harris, Exp 1921, 147 sqq; BJR 1923, 355 sqq; 1924, 384 sqq; contra ipsum: Robinson, JTS 1924, 246 sqq; E. Klostermann und E. Seeberg, Die Apologie der hl. Katharina, B 1924.

2. Marcianus **Aristides,** Atheniensis philosophus, «sub habitu pristino discipulus Christi» (Hier., Vir 20), probabilius sub Aelio Hadriano (c. 125) eleganti stilo scripsit apologiam (Eus., Hist 4, 3), quae deperdita esse videbatur usque ad 1889, quo anno R. Harris in monasterio S. Catharinae (in monte Sina) versionem invenit syriacam. Statim patuit apologiam in retractatione graeca iam exstare et quidem in cap. 26 et 27 *Vitae Barlaam et Ioasaph* (§ 94, 2, h); praeterea a Mechitaristis iam a. 1878 fragmentum armeniacum esse detectum. Nuper fragmenta graeca (cap. 5—6; 15, 6 ad 16, 1) sunt edita.

Aristides in sua apologia verum de Deo conceptum determinat, secundum quem singulas religiones deinde diiudicat. Secundum eorum de Deo conceptum homines distribuit in quattuor categorias: in barbaros, qui adorant quattuor elementa; Graecos, qui deos colunt infirmitatibus et passionibus affectos; Iudaeos, qui angelos potius colunt quam Deum, neomenia aliaque externa celebrant; christianos, qui verum colunt Deum et morum vitaeque innocentia et puritate excellunt.

Ed.: J. R. Harris et J. A. Robinson, C 1891 (t. graecus cum v. syriaca et anglica); E. Seeberg, Er 1894; J. Geffcken, Zwei griechische Apologeten, L 1907 (t. graecus); P. Martin, Anal. Sacra 4, P 1883 (v. armen.). — Quoad fragmenta nova cf. A. Hunt, The Oxyrhynchus Papyri 15, Lo 1922 (sub n. 1778); Milne, JTS 1923, 73 sqq; Krüger, TLZ 1924, 47 sq; De Zwaan, HTR 1925, 109 sqq. — Haase, TQ 1917/18, 422 sqq; D'Alès, RQH 1924, 354 sqq. — Friedrich, ZKT 1919, 31 sqq. — BKV² 12 (1913).

Sub nomine Aristidis adhuc exstant:

a) Homilia *De latronis clamore et Crucifixi responsione* armeniaca, quae in sua forma actuali provenit ex lite antinestoriana (saec. V). Cf. P. Martin, l. c.

b) Fragmentum epistolae cuiusdam, quae est nonnisi pars apologiae saeculo V retractatae. Cf. P. Martin, l. c.

3. **Epistola ad Diognetum** (saec. II vel III).

Editiones vide § 5. — J. Geffcken, He 1928; K. Lake, NY 1913 (v. angl.); E. Buonaiuti, R 1921 (v. ital.). — J. Geffcken apud E. Hennecke, Neutestamentl. Apokr., Tü 1924, 619 sqq (v. german.). — E. J. Karpathios, Saloniki 1925; Did 1925, fasc. 3, 122. — Fermi, L'apologia di Aristide e la lettera a Diogneto, RR 1925, 541 sqq; Geffcken, ZKG 1924, 348 sqq; Bock, BoS 1931, 1 sqq; Connolly, JTS 1935, 144; 1936, 2 sqq (ad cap. 11—12); Molland, ZntW 1934, 289 sqq. — Thomsen, PW 1930, 561 sqq; 1932, 1056 (ep. saec. XII composita est); Roasenda, Aevum 1936, 248 sqq (cap. 11—12) 468 sqq (pensiero paolino).

Epistola, quae mira excellit stili elegantia, totius antiquitatis christianae et medii aevi silentio est obruta. Nec de eius auctore et tempore compositionis constat. Dicit quidem auctor ignotus cap. 11 se «Apostolorum discipulum factum». Sed duo ultima capita ad ipsam epistolam certe non pertinent et Hippolyto Romano (§ 23, 1) assignari solent. Exstat epistola in exemplaribus tantum alicuius codicis (saec. XIII/XIV), qui a. 1870 Argentorati incendio consumptus est. Secundum communiorem sententiam epistola conscripta esse videtur saeculo II vel III. Non desunt, qui epistolam saeculis sequentibus assignare velint. Concedendum est ad demonstrandum auctorem et compositionis tempus argumenta non praesto esse valida. Cap. 5—6 invenitur pulcherrima innocentiae christianae laus. Cf. p. 17.

4. **Ariston** Pellaeus scripsit c. 140 (sub Antonino Pio) *Altercationem Iasonis et Papisci de Christo* (Orig., Cels 4, 52; Eus., Hist 4, 6; Hier., Gal 3, 13 sq; QuaestHebrGen 1, 1). Versionis latinae (saec. III vel inc. IV) epistola tantum exstat introductoria (apud G. Hartel, CV 3, 3). Opus originale est deperditum. Utrum Evagrii opus (§ 82, 3) ab Aristone dependeat, non constat.

5. Claudius **Apollinaris** episcopus Hierapolitanus Phrygiae (c. 172) tres scripsit «apologias» aliaque opera hodie deperdita (Eus., Hist 4, 26 sq; Chron 2187):

a) *Pro fide christiana* ad M. Aurelium (c. 172).
b) *Contra Graecos* libri 5.
c) *De veritate* libri 2.
d) *Contra Iudaeos* libri 2.
e) *Epistola* pastoralis contra Montanistas (Hist 5, 16 et 19).
f) *De paschate.* Fragmenta duo, quae exstant in Chronico paschali, vide apud PG 92, 80 sq. — Cf. C. Schmidt, TU 43 (1919), 623 sqq.

6. **Athenagoras** Atheniensis (c. 177), philosophus, duo composuit opera et stilo et argumento excellentia:

a) *Legatio (deprecatio) pro Christianis* (c. 177). Apologia M. Aurelio eiusque filio Commodo oblata christianos praeclare defendit contra crimina atheismi (3—30), incestus (31—34) et epularum Thyestearum (35 sq).

Editiones et versiones vide p. 19. — E. Schwartz, TU 4, 2 (1891); J. Geffcken, Zwei griech. Apologeten, L 1907; P. Ubaldi, To 1921. — Pappalardo, Did 1924, fasc. 2, 11 sqq; 1924, fasc. 3, 67 sqq (il monoteismo, la teoria degli angeli); Preysing, TQ 1929, 85 sqq.

b) *De resurrectione mortuorum* (post 177). Parte prima (1—10) possibilitas resurrectionis ex omnipotentia Dei demonstratur. Parte secunda (11 ad 25) summa convenientia, immo quaedam necessitas resurrectionis ostenditur ex natura rationali hominis eiusque fine, qui sine resurrectione non potest attingi, deinde ex retributione futura, cuius etiam corpus debet participare, tandem ex beatitudine, quam homo in terra adhuc positus assequi nequit. Nemo veterum scriptorum istum optimum de resurrectione tractatum novisse videtur. Editiones vide sub *a*.

7. **Miltiades** (c. 192?), discipulus S. Iustini (?), scripsit in Asia minori:

a) Contra Montanistas et Valentinianos (Tert., Val 5; Eus., Hist 5, 28, 4).

b) *Contra Graecos* libros 2.

c) *Contra Iudaeos* libros 2.

d) *Supplicationem pro philosophia christiana* (Hist 5, 17). Opera omnia hodie sunt deperdita.

8. **Melito** episcopus Sardensis Lydiae († c. 190), ex Asia minori oriundus, a christianis quam maxime honoratus (Hier., Vir 24; Eus., Hist 5, 24), permulta scripsit opera, quae praeter pauca fragmenta omnia sunt deperdita. Eusebius (Hist 4, 26) et Anastasius Sinaita (Viae dux 12 13) sequentia enumerant: *Apologia pro fide christiana* (c. 172?), *De paschate* libri 2 (c. 166? pro praxi quartodecimana), *De conversione et prophetis* (contra Montanismum?), *De Ecclesia, De die dominica, De fide hominis, De plasmatione* (hominis), *De obedientia fidei, De sensibus, De anima et corpore, De baptismo, De veritate, De fide et generatione Christi, De hospitalitate, Clavis, De diabolo, De apocalypsi Iohannis* (pro Chiliasmo?), *De corporalitate Dei* (cf. Orig., Sel. in Gen 1, 26), *Eclogarum* libri 6 (proëmium apud Eus., Hist 4, 26, 12 sqq), *In passionem Domini* (Anast. l. c. 12), *De incarnatione Christi, Contra Marcionem* libri 3 (Anast. l. c. 13).

Inter opera spuria recensenda sunt: *Sermo Melitonis philosophi* coram Antonino Caesare habitus. Textus sermonis syriace exstantis provenit ex incipiente saec. III (ed. W. Cureton, Spicilegium Syr., Lo 1855). — *Clavis scripturae* (ed. Card. Pitra, Spicil. Solesm. 2—3, 1, P 1855; Anal. Sacra 2, P 1884) est Glossarium biblicum latinum.

9. **S. Theophilus** episcopus Antiochenus († post 181) ex regione prope Euphraten sita natus post adolescentiam demum ad Christum est conversus. C. 169 episcopus Antiochenus Syriae est constitutus. De eruditione optima Theophili constat. Cf. Aut 1, 14; 2, 12 24; 3, 19; Eus., Hist 4, 20 et 24; Hier., Vir 25; Ep 121, 6. Recentissime Theophilus laudatus est ut theologus summi momenti: S. Irenaeus ab ipso essentialiter dependet. Deinde Theophilus auctor est principalis doctrinae trinitariae Pauli Samosateni (§ 11, 2) et Eustathii Antiocheni (§ 40), tandem christologiae sic dictae Antiochenae (§ 52 sqq). Asserta accuratiore indigent inquisitione.

F. Loofs, Theophilus von Ant. «Adversus Marcionem» und die andern theologischen Quellen bei Irenaeus, L 1930; cf. RSR 1931, 596; TLZ 1931, 51 sqq; RTAM 1930, 197 sqq; RHE 1930, 675 sqq. — Aguado, Estud. Bibl. 1932, 176 sqq 281 sqq; 1933, 3 sqq (T. y el Canon del N. T.).

a) *Ad Autolycum* libri 3 (c. 180) inter se vix cohaerent, sed tria opera sunt distincta.

Liber 1: Autolycus amicus illudit nomini et Deo christianorum. Theophilus respondens fidem explicat christianam et christianorum de Deo ideam. Cognitio Dei nostra a puritate cordis dependet et innocentia.

Liber 2: Theophilus ulterius fidem exponit christianam. Cap. 15 occurrit vox «Trias»; cap. 22 invenitur doctrina de Verbo, quod Deus ante mundi creationem quidem genuerat, sed in ipso actu creationis ex se emisit ita, ut exinde propria gauderet et plena personalitate. Cap. 22 prima vice clare enuntiatur factum inspirationis sanctorum librorum.

Liber 3: Demonstratur veneranda religionis christianae antiquitas. Moyses 1000 annis ante bellum Troianum floruit.

Editiones vide p. 19.

b) Opera deperdita.

1) *Adversus Marcionem* (Eus., Hist 4, 24).

2) *De historiis* (Aut 2, 30).

3) *Adversus haeresin Hermogenis* (Hist l. c.).

4) Nonnulla opera catechetica (Hist l. c.) seu «breves elegantesque tractatus ad aedificationem ecclesiae pertinentes» (Hier., Vir 25).

5) Teste Hieronymo (l. c.) Theophilus scripsit commentaria in Proverbia Salomonis et in evangeliorum harmoniam, quam ipse composuerat. — M. de la Bigne Theophilo false attribuit in evangelia commentarium, quod revera est florilegium patristicum (post 470). Bibl. 5, P 1575, 169 sqq; cf. A. Harnack, TU 1, 4 (1883), 159 sqq.

Theophilo false assignata est explicatio orationis Dominicae. Cf. Krüger, TLZ 1909, 137 sqq; Lauchert, TR 1909, 435 sqq.

10. **Hermias** philosophus (c. 200), de quo veteres scriptores alte silent, composuit elegans quidem, sed superficiale valde opusculum, cui titulus *Irrisio gentilium philosophorum*. Auctor irridet philosophiae ethnicae probando eam esse ab angelis malis traditam nec ulla evidenti ratione niti, immo in rebus summi momenti contradictionibus implicari.

Ed.: PG 6; H. Diels, Doxographi graeci, B ^{2}1929, 651 sqq. — BKV^2 14 (1913). — A. di Pauli, Pa 1907; TQ 1908, 523 sqq.

11. Eusebius Caesariensis in sua Historia et S. Hieronymus in suo catalogo virorum illustrium enumerant nonnullos scriptores saeculi secundi et incipientis tertii, quorum opera nomine tantum sunt nota. Restat, ut brevi conspectu hic exhibeantur:

Agrippa Castor (c. 130) scripsit contra Basilidem gnosticum (Hist 4, 7; Vir 21). — **Philippus episcopus Gortynensis** (c. 170) «luculentissimum adversus Marcionem opus composuit» (Hist 4, 21 25; 5, 25). — **Pinytus episcopus Cretensis Gnossiae** (c. 170) scripsit ad Dionysium episcopum Corinthiorum epistolam, cuius fragmentum exstat apud Eus., Hist 4, 23. — **Dionysius episcopus Corinthiorum** (c. 170) septem scripsit epistolas sic dictas catholicas ad varias ecclesias et unam ad Christophoram sororem.

Exstat celebre fragmentum apud Eus., Hist 2, 25 (4, 23). — **Modestus** Marcionis errorem oppugnavit (Hist 4, 21 25). — **Musanus** Encratitas (Gnosticos) refutavit (Hist 4, 21 28). — **Sextus** antignosticus composuit librum *De resurrectione* (Hist 5, 27), **Heraclitus** *De Apostolo* (l. c.). — **Candidus** et **Apion** antignostici *In Hexaëmeron* tractatus ediderunt (Hist 5, 27; Vir 48 sq). — **Iudas** (c. 202) «de septuaginta apud Daniel hebdomadibus plenissime disputavit et chronographiam superiorum temporum usque ad decimum Severi perduxit annum» (Hist 6, 7; Vir 52). — **Rhodon** impugnavit errores Tatiani magistri sui encratitae, haeresin Marcionis «et in hexaëmeron elegantes tractatus composuit et adversus Cataphrygas insigne opus» (Hist 5, 13; Vir 37). — Scriptor quidam **anonymus** scripsit c. 192 tria contra Montanismum opera, quae obtulit Avircio Marcello amico (Hist 5, 16 sq cum fragmentis). — **Maximus** antignosticus, qui probabiliter non exstitit, ab Eusebio (Hist 5, 27; Praep Ev 7, 21, 5) cum Methodio episcopo Olympi confunditur. — **Serapion** episcopus Antiochenus varios confecit libros et in epistola ad Carinum et Pontium Montani errorem impugnavit (Vir 41). — **Apollonius** «Romanae urbis senator (c. 180), ut rationem fidei suae redderet, insigne volumen (apologiam) composuit, quod in senatu legit» (Hist 5, 21; Vir 42). Cf. Martyrium S. Apollonii § 113, 1, e. — **Apollonius** alter c. 197 in Asia minori scripsit contra Montanum (Hist 5, 18; Vir 40 53). — **Caius** presbyter (?) Romanus post 199 composuit *Dialogum cum Proclo Montanista* (Hist 6, 20; 2, 25; 3, 28 31 cum 3 fragmentis). — **Polycrates episcopus Ephesinus** c. 190 epistolam ad Victorem papam de celebrando paschate misit strenue defendendo praxin ecclesiarum Asiae minoris (Hist 5, 24 cum 2 fragm.). — **Palmas** episcopus Amastridis in Ponto videtur auctor fuisse epistolae de tempore paschatis celebrandi ad Victorem missae (Hist 5, 23). — **Bachyllus** episcopus Corinthiorum «de pascha elegantem librum scripsit» (Hist 5, 22 23; Vir 44). — **Theophilus** Caesariensis et **Narcissus** Hierosolymitanus episcopi scripserunt in lite de paschate celebrando epistolas (Hist 5, 22). — **Arabiani** nomen tantum scimus (Hist 5, 27).

12. **Hegesippus** († post 180), natione probabiliter Iudaeus, cuius laudes Eusebius et S. Hieronymus celebrant, sub Aniceto papa (c. 160) ad cognoscendam veram fidem Romam venit. In patriam reversus *Memorabilium libros 5* composuit, in quibus itineris Romani fructus, scil. «sanam doctrinam ab Apostolis traditam», collegit. Operi suo antignostico inseruit primum Romanorum pontificum catalogum. Fragmenta operis exstant apud Eusebium (Hist 2, 23; 3, 20 32; 4, 8 22; cf. PG 5, 1307 sqq; Vir 22).

J. Chapman, La chronologie des premières listes épiscopales de Rome, RBén 1901, 399 sqq; 1902, 133 145 sqq; Th. Zahn, Forschungen zur Geschichte des neutest. Kanons 6, Er 1900, 243 sqq; E. Caspar, Die älteste römische Bischofsliste, B 1926, 233 sqq; Geschichte des Papsttums 1, Tü 1930, 8 sq; Buonaiuti, Marcione ed Egesippo, Religio 1936, 401 sqq.

§ 16. S. Irenaeus episcopus Lugdunensis (c. 140—c. 202).

L. Christiani, S. Ir., évêque de Lyon, P 1927; F. R. M. Hitchcock, Ca 1914; ExT 1932, 167 sqq; Simonin, Angel 1934, 3 sqq; F. Loofs, o. c. p. 33; W. Bousset, Jüdisch-christlicher Schulbetrieb zu Alexandria und Rom, Gö 1914.

Irenaeus c. 140 probabiliter in Asia minori est natus, ubi adhuc puer audiebat S. Polycarpum Smyrnensem (Eus., Hist 5, 20, 4 sqq).

Tempore M. Aurelii (161/80) versatur Lugduni in Gallia, quo a Polycarpo missus esse dicitur. Ibi a Photino episcopo presbyter ordinatus est. C. 177 a martyribus in carcere constitutis Irenaeus in causa Montanismi ad Eleutherum papam Romam missus est (Hist 5, 4, 1 sqq). Post Photini mortem gloriosam episcopus Lugdunensis est factus (Hist 5, 5, 8). Sub ipso religio christiana in Gallia divulgari coepit. Totam suam vitam Irenaeus falsae Gnosi impugnandae consecravit. In lite de celebrando paschate denuo exorta (c. 190) pacis et unitatis ecclesiasticae servandae et firmandae gratia Victorem papam admonuit, ut mitius cum illis ageret episcopis Asiae minoris, qui Ecclesiae Romanae praxin sequi nollent. De ulteriore Irenaei vita nihil certi scimus. De eius martyrio Gregorius episcopus Turonensis († 594) demum accuratius refert (Hist Franc 1, 29; Glor Mart 49). Obiisse videtur c. 202.

Irenaeus inter maiores secundi saeculi theologos et scriptores iure recensetur. Non excellit fecundo quidem ingenio Iustini, sed eo melior est testis doctrinae traditae ab antiquis Patribus summis laudibus celebratus. Opera Irenaei carent stili et sermonis elegantia, sed eo magis fervorem tuendae fidei catholicae sincerissimum manifestant. Praesertim in exponenda quaestione soteriologica, in defendenda traditione catholica et ecclesiastica contra Gnosticorum novitates S. Irenaeus eminet. Irenaeus graeco sermone multa scripsit opera, quorum duo tantum adhuc exstant.

1. *Adversus haereses* seu *Detectio et eversio falso cognominatae Gnoseos* (c. 180/99), opus 5 libros complectens.

Opus antignosticum exstat versione tantum latina, quae in Africa confecta est versus finem saeculi IV (A. Souter) vel iam ante 250 (H. Koch). Supersunt fragmenta graeca, armeniaca et syriaca. Editiones: R. Massuet, P 1710; Ve 1734; A. Stieren, 1—2, L 1848/53; W. Harvey, Ca 1857 (cum fragm. syr. et armen.); PG 7; Manucci, R 1907. — P. Martin, Anal. S. 4, P 1883 (fragm. syr. et armen.). — Quoad textum graecum: Diobouniotis et Harnack, TU 38, 3 (1911). — Quoad versionem armen.: E. Ter-Minassiantz, TU 35, 2 (1910); Jordan, TU 36, 3 (1913); Kraft, HA 1927, 641 sqq; Merk, ZKT 1926, 371 sqq; Robinson, JTS 1930/31, 71 sqq 153 sqq. — Quoad versionem latinam: W. Sanday et C. H. Turner, Novum Testamentum S. Irenaei, O 1923, LXV sqq (Souter) CLXX sqq (Turner); Koch, RR 1929, 137 sqq 523 sqq; D'Alès, RSR 1916, 133 sqq; Burkitt JTS 1923, 56 sqq. — Stiglmayr, TG 1916, 294 sqq (Haer 3, 20); D'Alès, REG 1929, 398 sqq; Schneider, ZntW 1930, 155 sqq (Haer 4, 23, 3); Froidevaux, ROC 1932, 441 sqq (Haer 4, 14). — BKV[2] 3—4 (1912).

Irenaeus opus composuit rogatus ab amico, qui discere voluit Gnosticismum Valentini.

Libro primo exponitur doctrina gnostica Valentini, immo historia quaedam traditur Gnosticismi exinde a Simone mago («Detectio»).

Libris 2—4 refutatur Gnosticismus ex ratione, ex traditione, ex dictis Domini («Eversio»).

Libro quinto tractatur eschatologia christiana. Irenaeus defendit chiliasmum.

Libri 5 operis non arcte inter se cohaerent. Non spernenda est sententia, secundum quam Irenaeus in suo opere utitur sermonibus et doctrinis, quas audierat a senioribus («presbyteris») Asiae minoris. Suam de Gnosticismo scientiam utrum hauserit e propria lectione, non satis constat. Certe usus est Iustini «Syntagmate» et Theophili Antiocheni opere antignostico. Omnes autem haeresiologi sequentes hauriunt ex Irenaeo.

A. Hilgenfeld, Die Ketzergeschichte des Urchristentums, L 1884, 46 sqq; F. Loofs, o. c.

2. *Demonstratio praedicationis apostolicae* (ante 200), iam pridem nota secundum nomen (Eus., Hist 5, 26), a. 1904 detecta est in versione armeniaca (saec. VII vel VIII).

Editiones et versiones: K. Ter-Mekerttschian et E. Ter-Minassiantz, TU 31, 3 (1907; 1908 cum v. german.); cf. Kath 1914, 9 sqq; BKV² 4 (1912); S. Weber, Fr 1917 (v. latina); J. Tixeront et J. Berthoulat, PO 12, 5 (1917, v. gallica); cf. RSR 1916, 361 sqq; E. Ter-Mekerttschian et Wilson, PO 12 (1919, t. armen. et v. gall.); J. A. Robinson, Lo 1920 (v. angl.); H. U. Meyboom, Le 1920 (v. neerland.); U. Faldati, R 1923 (v. italica). — A. Nußbaumer, Das Ursymbolum nach der Epideixis des hl. Iren., Pa 1921; F. Loofs, o. c. 434 sqq.

Opus dividitur in partem theologicam (monarchia Dei, trinitas, baptismus) et christologicam (Iesus Dominus, Filius David, Christus, Filius Dei, regnum Dei). Prae se fert indolem catecheticam.

3. Opera deperdita et fragmenta.

a) *Contra Graecos de scientia* (Eus., Hist 5, 26).

b) *De monarchia sive quod Deus non sit causa malorum ad Florinum* presbyterum Romanum. Exstat fragmentum, in quo Irenaeus Florinum admonet de amicitia pristina cum Polycarpo Smyrnensi (Hist 5, 20, 1 sqq).

c) *De Ogdoade* contra Valentini errorem, postquam Florinus amicus ad Gnosticismum defecit (Hist l. c.).

d) *De schismate ad Blastum* gnosticum (Hist 5, 20; 5, 15).

e) *Ad Victorem papam epistola* in causa Florini (Hist 5, 15), alia de paschate celebrando, aliae in eadem causa (Hist 5, 24).

f) Eusebius (Hist 5, 26) videtur loqui de collectione quadam sermonum Irenaei (antiquissima nobis nota).

g) Exstant fragmenta *Sermonum ad Demetrium de fide* (PG 7, 1231).

h) Chr. M. Pfaff († 1760 in Giessen Germaniae) edidit a. 1715 quattuor fragmenta graeca ex operibus Irenaei eousque ignotis secundum manuscripta Taurinensia. Sed hodie ista fragmenta ut falsificationes ipsius Pfaff certe sunt verificata. Cf. A. Harnack, TU 20, 3 (1900); Batiffol, BLE 1901, 189 sqq.

Bibliographia.

1. Generalia: Fr. Böhringer, St 1873; A. Dufourcq, P 1905; P. Beuzart, P 1908; P. Batiffol, L'Eglise naissante et le catholicisme, P 1909, 195 sqq; J. Werner, TU 6, 2 (1889); G. N. Bonwetsch, Die Theologie des Ir., Gü 1925; Reynders, La polémique de S. Ir.: méthode et principes, RTAM 1935, 5 sqq; Optimisme et Théocentrisme, RTAM 1936, 225 sqq.

2. J. Lebreton, La connaissance de Dieu chez S. Ir., RSR 1926, 385 sqq; Marmorstein, ZntW 1926, 253 sqq; Spikowski, Notio Dei a S. Irenaeo contra gnosticos explicata et defensa, Collect. theol. (Lwów) 1933, 389 sqq (polon.). — J. Lebreton, Hist. du dogme de la Trinité 2, P 1928; D'Alès, RSR 1924, 497 sqq; Spikowski, S. Irenaei contra theodiceam Gnosticorum disputatio, Lwów 1935 (polon.).

3. J. Rivière, Le rôle du démon dans la rédemption, BLA 1911, 169 sqq; Le démon dans la théologie rédemptrice de St. Ir., RSR 1913, 57 sqq; D'Alès, La doctrine de la récapitulation en St. Ir., RSR 1916, 185 sqq; C. Schmidt, TU 43 (1919), 492 sqq (descensus ad inferos); W. Bousset, Kyrios Christos, Gö 1926; J. Chaine, Le Christ Rédempteur d'après S. Ir., 1919; cf. RevSR 1923, 224 sq; Gächter, ZKT 1934, 503 sqq; J. N. B. van den Brink, Incarnatie en Verlosing bij Ir., s'Gravenhage 1934; Jouassard, RevSR 1933, 25 sqq (Le premier-né de la Vierge); Verriele, RevSR 1934, 493 sqq (Le plan du salut).

4. Galtier, RSR 1914, 136 sqq (mariologia); Scherer, ZKT 1923, 119 sqq; Bover, AST 1925, 225 sqq (mediatio BMV.); Capelle, RTAM 1930, 388 sqq (Adhuc virgo; contra H. Koch); TR 1930, 153 sqq; RHE 1930, 679 sqq; Lukman, BV 1930, 105 sqq; Bardenhewer, ZKT 1931, 600 sqq; J. Garçon, La Mariologie de S. Ir., Lyon 1932; M. A. Genevois, La maternité universelle de Marie selon S. Ir., RT 1936, 26 sqq; Simonin, La figure providentielle de la Vierge Marie, La Revue des Jeunes 1936, 601 sqq.

5. L. Spikowski, La doctrine de l'Eglise dans S. Ir. (diss.), Str 1926; W. Schmidt, Die Kirche bei Ir., Helsingfors 1934; TLZ 1934, 452 sqq; Müller, ZntW 1924, 214 sqq; Reynders, RTAM 1933, 155 sqq (Paradosis); D'Alès, La doctrine eucharistique de S. Ir., RSR 1923, 24 sqq; Simonin, RSPT 1934, 281 sqq (un texte eucharist.); Leunis Koole, GTT 1936, 295 sqq.

6. Reilly, L'inspiration de l'Ancien Test. chez S. Ir., RB 1917, 489 sqq; J. Hoh, Die Lehre des hl. Ir. über das Neue Test., Mr 1920; BZ 1918/21, 229 sqq; W. Sanday and C. H. Turner, Novum Test. s. Ir. episcopi Lugd., O 1923; TR 1924, 9 sqq; RBén 1924, 21 sqq; Merk, ZKT 1925, 302 sqq; E. Kraft, Die Evangelienzitate des hl. Ir., Fr 1924; TR 1925, 294 sqq; S. Herrera, S. Ir. de Lyon exégète (diss.), FrHelv 1920; Bover, EE 1926, 98 sqq.

7. J. Salvatorelli, La principalitas della Chiesa Romana in Ir., R 1910; Esser, Kath 1917, 289 sqq; Roiron, RSR 1917, 36 sqq; Saltet, BLE 1920, 179 sqq; D'Alès, RSR 1921, 374 sqq; Koch, TSK 1921, 54 sqq; cf. Esser, TG 1922, 344 sqq; Forget, ET 1928, 437 sqq; H. Precht, Die Begründung des römischen Primats auf dem vatikan. Konzil nach Ir. (diss.), Gö 1923; E. Caspar, Die älteste römische Bischofsliste, B 1926; Adam, TQ 1928, 196 sqq; O'Boyle, St. Ir. and the See of Rome, Cath. Historical Rev. 1930/31, 413 sqq; cf. RTAM 1932, 567 sqq.

8. E. Klebba, Die Anthropologie des hl. Ir., Mr 1894; Koch, TSK 1925, 183 sqq; Ludwig, TG 1915, 225 sqq.

9. L. Atzberger, Geschichte der christl. Eschatologie, Fr 1896, 219 sqq; M. Gerhardt, Die Bedeutung der Eschatologie bei Ir. (diss.), B 1922.

CAPUT QUARTUM.

Patres graeci saeculi tertii.

A. Patres Alexandrini.

§ 17. Titus Flavius Clemens († ante 215).

Editiones: J. Potter, 1—2, O 1715; PG 8—9; W. Dindorf, 1—4, O 1869; O. Stählin, CB 12 (²1936); 15 (1906); 17 (1909); 39, 1—2 (1934/36). — W. Wilson, Ed 1867/72; Buffalo 1887 (v. anglica); A. E. de Genoude, P 1839 (v. gallica); U. Meyboom, Le 1912/15 (v. neerland.); BKV² 7—8 (1934); C. A. Bernoulli und L. Früchtel, Basel 1936 (v. german. Stromatum iuxta Fr. Overbeck). — H. J. Reinkens, Br 1851; E. Freppel, P 1865; E. de Faye, P 1906;

R. B. Tollington, 1—2, Lo 1914; J. Patrick, Lo 1914; G. Bardy, P 1926; J. G. Delgado, Ma 1930; J. Munck, Untersuchungen über Kl. v. Al., St 1933; cf. RSR 1936, 190 sqq. — Ch. Bigg, The Christian Platonists of Alexandria, O² 1913; R. Cadiou, La Jeunesse d'Origène. Histoire de l'Ecole d'Alexandrie au début du 3ᵉ siècle, P 1936; cf. TR 1937.

Titus Flavius Clemens c. 150 probabiliter Athenis ex parentibus ethnicis ortus post suam ad Christum conversionem longa fecit itinera per Italiam, Syriam, Palaestinam; denique in Aegyptum profectus c. 180 Alexandriae **Pantaenum** adiit (Strom 1, 11, 1), qui scholae Alexandrinae primus magister notus fuisse nobis traditur et e Stoicismo venerat ad Christum (Eus., Hist 5, 10; Hier., Vir 36). Post Pantaeni obitum (c. 200) Clemens scholae Alexandrinae praefectus esse dicitur (Eus., Hist 6, 6). Presbyteri dignitate non ornatus esse videtur. In persecutione Septimii Severi (c. 203) emigrare coactus secessit Antiochiam Syriae, inde in Asiam minorem (Eus., Hist 6, 11; Hier., Vir 38) ibique obiit ante 215.

Clemens optime imbutus erat scientia graeca. Non certe constat Clementem Mysteriis Orientalibus fuisse initiatum. Ex alia autem parte Clemens cum Athenis tum Alexandriae optimam habuit occasionem cognoscendi religiosos tunc temporis motus. De facto opera Clementis fontes sunt praecipui historiae religionum. Clemens natura erat nobilis Graecus. Studio quam maximo erat inflammatus conciliandi philosophiam graecam cum tradita fide catholica. Sicut Lex Iudaeos, ita philosophia Graecos ad Christum adduxit. Inter fidem et philosophiam gradualis tantum (non essentialis) intercedit differentia. Summa et optima philosophia est religio christiana. Finis uniuscuiusque christiani, immo hominis est pervenire ad perfectam scientiam (Gnosin). Gnosticus tantum potest esse verus christianus et perfectus et sanctus, licet fides simplex iam sufficiat ad beatitudinem assequendam. Istam Clementis seu potius scholae Alexandrinae doctrinam Origenes ad culmen perduxit. Opera Clementis non carent stili et sermonis elegantia. Sententia, iuxta quam opera Clementis in intimo cum munere eius docendi connexu conscripta sunt, solidis innititur argumentis, non obstantibus quibusdam difficultatibus. Opus eius litterarium nobis notum est ex Eusebio (Hist 6, 13) et Hieronymo (Vir 38).

1. *Cohortatio ad Graecos* (ante 200), apologia christianae fidei praeclara, nexu interno cum duobus sequentibus operibus cohaerens, totam superstitionem ethnicam sive apud Graecos sive apud Aegyptios sive apud plebem communem sive apud philosophos detegit

et refellit. Quoad argumentum opus in multis rebus concordat cum antiquioribus apologiis iudaeis et christianis. Differt tamen ab illis eo, quod iam non defendit religionem christianam eiusque asseclas a criminibus illis turpibus, sed potius magna cum eloquentia laudat sublimem Verbi revelationem, immensas gratiae divinae divitias, quas Deus per Verbum hominibus donavit. In initio apologiae Christus opusque redemptionis comparatur cum Arione cantore, qui per carmina omnem creaturam ad se traxit.

Ed.: G. W. Butterworth, Lo 1919 (cum v. anglica). — Festugières, RSPT 1931, 476 sqq (Protr 9, 83 sq).

2. *Paedagogus* (c. 200/202) tres complectitur libros, quorum scopus est christianam vivendi rationem demonstrare gentilibus, qui «Cohortationi» benigne praebuerint aures, polytheismum et idololatriam abiecerint et ad Christum se converterint.

Libro primo ostenditur, ad quem finem tendat ista educatio, quales debeant esse educandi, quis sit educator seu Paedagogus, ipse scil. Logos seu Verbum, tandem praestantia huius educationis.

Libro secundo explicantur officia, quae pertinent ad corpus; ubi de cibo, de potu, de convivio, de risu, de sermone, de somno, de matrimonio et castitate, de vestimentis et ornatu agit.

Libro tertio simile tractatur argumentum. Operi adiunctum est carmen in Christum pulcherrimum seu hymnus, de cuius genuitate non potest dubitari.

A. Boatti, To 1912; E. Nero, Si 1928 (v. italicae). — J. Stelzenberger, Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa, M 1933; N. St. Georgescu, Doctrina morale dupa Cl., Bukarest 1933. — Guilloux, L'ascétisme de Cl., RAM 1922, 282 sqq. — F. Piper, Gö 1835 (editio hymni cum comment.).

3. *Stromatum* libri 8 (p. 202), sic inscripti ob argumenti varietatem et carentiam ordinis idearum (cf. BKV³ 7 [1934], 27), tractant imprimis de habitudine philosophiae graecae ad fidem catholicam, de antiquitate et origine philosophiae. Deinde impugnatur falsa Gnosis (Gnosticismus): describitur habitudo verae Gnoseos christianae ad simplicem fidem; depingitur Gnostici christiani veri imago idealis.

Clemens saepius (cf. Paed 1, 2) opus annuntiare videtur, cui titulus *Didaskalos*. Quaestio valde disputata est, utrum «Stromata» identificanda sint cum isto opere, cui titulus «Didaskalos». Responsio erit negativa, i. e. «Stromatum» libri 8 omnino aliud efformant opus. Non constat, cur Clemens mutaverit consilium componendi opus, cui titulus «Didaskalos». Notandum est ne «Stromatum» quidem libros esse opus ex toto completum. Hoc quam maxime apparet ex libro octavo.

J. A. Hort et J. B. Mayor, Lo 1902 (ed. Strom VII cum v. anglica). — BKV³ 17 (1936). — Smith, JTS 1920, 329 sqq; Colson, JTS 1921, 156 sqq (Strom IV, 25); Prestige, JTS 1929, 270 sqq (Strom II, 18); Prümm, Sch 1937, 17 sqq.

4. *Quis dives salvetur,* homilia in Mc 10, 17—31 et Mt 19, 21—24, tempore incerto composita (ante Stromata?), demonstrat divitibus spem salutis consequendae non esse praecisam, dummodo recte utantur divitiis. Cap. 42 allegatur narratio de Iohanne Apostolo et adolescente, qui factus est latro (cf. Eus., Hist 3, 23, 6 sqq).

Ed.: P. M. Barnard, Ca 1897; O. Stählin, L 1908; G. W. Butterworth, Lo 1919 (cum v. angl.); C. B. Lindner, L 1922.

5. *Excerpta ex Theodoto* et *Eclogae propheticae* quoad indolem incompletam cohaerent cum libro octavo Stromatum. Difficile est secernere ea, quae ex fontibus gnosticis sunt deprompta, et quae ab ipso sunt Clemente.

Ed.: R. P. Casey, Lo 1934 (cum v. anglica); cf. TR 1935, 277 sq; TLZ 1935, 414 sqq; Bibl 1935, 475 sq. — ZKT 1937, 298 sq (Exc 80, 3 prima vice occurrit vox «Trinitas»).

6. Opera deperdita.

a) *Adumbrationes* seu *Hypotyposeis* libros octo complectentes efformant sub brevibus explicationibus scripturisticis commentarium in Vetus et Novum Testamentum. Exstant fragmenta tantum ex versione Cassiodori c. 540 confecta («Adumbrationes in epistolas canonicas»: 1 Petr, Iud, 1 et 2 Io) et apud Eus., Hist 6, 14. Cf. Phot. cod. 109.

b) *De paschate* (Eus., Hist 4, 26, 4; 6, 13, 9).

Cf. C. Schmidt, Gespräche Jesu, L 1919, 628 sq.

c) *Canon ecclesiasticus* seu *Adversus Iudaizantes* (Hist 6, 13, 3).
d) *De providentia* libri 2 (cf. Anastas. Sin. PG 89, 741).
e) *Exhortatio ad patientiam* seu *Ad neo-baptizatos* (Hist l. c.).
f) Fragmenta epistolae 21 (O. Stählin, 3, 223 sq.).
g) *De ieiunio* et *De malo sermone* homiliae (Hist l. c.).
h) *De Amos propheta* (cf. Hist Laus 60).

7. Opera seu tractatus, quos quidem Clemens ipse nominat, sed de quibus non satis constat, utrum identificanda sint cum diversis capitibus Stromatum, an sint propria opera hodie deperdita:

De continentia (Paed II, 94, 1), *De matrimonio* (cf. III, 41, 3), *De principiis et theologia* (Quis div 26, 8; Strom III, 13, 1), *De prophetia* (Strom I, 158, 1), *De anima* (Strom II, 113, 2), *De ortu hominis* (l. c. III, 95, 2), *De ortu mundi* (l. c. VI, 168, 4), *De oratione* (1. c. IV, 171, 2), *De anthropomorphismis Scripturae* (l. c. V, 68, 3 et 71, 4), *De angelis* (l. c. VI, 32, 1) *De resurrectione* (Paed I, 47, 1).

Cf. O. Stählin, 3, LXIII sqq. — Prat, Projets littéraires de Cl., RSR 1925, 234 sqq; J. Munck, o. c. 87 sqq.

Bibliographia:

1. De stilo: J. Scham, Der Optativgebrauch bei Kl., Pa 1913; H. Moßbacher, Präpositionen und Präpositionaladverbien bei Kl. (diss.), Er 1931; cf. PW 1933, 673 sqq; E. Tengblad, Syntaktisch-stilistische Beiträge zur Kritik und Exegese des Cl., Lund 1932; cf. RFC 1933, 277 sq; J. Tsermoulas, Die Bildersprache des Cl. (diss.), Wü 1934.

2. De Clementis habitudine ad antiquam culturam: Butterworth, JTS 1916, 68 sqq (Cl. et ars); Eibl, Zeitschr. f. Philos. u. phil. Kritik 1917, 33 sqq; Van der Hagen, De Clementis Al. sententiis oeconomicis, socialibus, politicis, Utrecht 1920; Gemell, Hs 1918, 105 sqq (Cl. et Xenophon); Guilloux, Un apôtre des Grecs, RAp 1921, 291 sqq; Casey, HTR 1925, 39 sqq (Cl. and the Beginnings of Christian Platonism); J. Meifort, Der Platonismus bei Cl., Tü 1928; cf. RTA 1930, 109; Telfer, JTS 1927, 167 sqq; F. Rüsche, Blut und Leben und Seele, Pa 1930; Das Seelenpneuma, Pa 1933; Camelot, Les idées de Cl. sur l'utilisation des sciences et de la littérature profane, RSR 1931, 38 sqq 541 sqq; Witt, The Hellenism of Cl., ClassQuart 1932, 195 sqq; A. Decker, Kenntnis und Pflege des Körpers bei Kl., Innsbruck 1936; J. Frangoulis, Der Begriff des Geistes bei Cl. Al. (diss.), L 1936; Molland, Cl. on the Origin of Greek Philosophy, Symb. Osl. 1936, 57 sqq.

3. De fontibus, ex quibus Clemens hauserit suam scientiam, vide O. Stählin, BVK[3] 7 (1934), 47 sqq.

4. De fide et perfectione: Lebreton, La théorie de la connaissance religieuse chez Cl., RSR 1928, 457 sqq; Koch, Kl. als Lehrer der Vollkommenheit, ZAM 1932, 363 sq; G. Bardy, La vie spirituelle d'après les Pères des trois premiers siècles, P 1935; P. Dudon, Le Gnostique de S. Cl. Opuscule inédit de Fénelon publié avec une introduction, P 1930; cf. RTAM 1930, 441 sq. — Seesemann, Das Paulusverständnis des Cl., TSK 1936, 312 sqq.

5. De Christo: C. Schmidt, Gespräche Jesu, L 1919, 531 sqq; Rüther, TQ 1926, 231 sqq.

6. De sacramentis: J. Hoh, Die kirchliche Buße im 2. Jahrh., Br 1932, ZKT 1932, 175 sqq (Cl. Alexandr.); cf. ZAM 1933, 275 sqq; Dölger, AC 1936, 87 sqq; Marsh, The Use of Mysterion in the Writings of Cl. with Special Reference to His Sacramental Doctrine, JTS 1936, 64 sqq; Mondésert, Le symbolisme chez Cl., RSR 1936, 158 sqq.

7. De peccato: Butterworth, JTS 1916, 157 sqq; Lattey, JTS 1916, 257 sqq; Th. Rüther, Die Lehre von der Erbsünde bei Cl., Fr 1922; J. Héring, Etude sur la doctrine de la chute et de la préexistence des âmes chez Cl., P 1923; De Pauley, CQR 1925; 96 sqq; Spacil, Bess 1919, 131 sqq (la dottrina del purgatorio).

8. Müller, ZntW 1925, 177 sqq (de libertate et gratia); Andres, RQ 1926, 13 sqq 129 sqq (de angelis); Sclafert, Et 1923, 532 sqq (principia educationis); Eberharter, Bibl 1926, 79 sqq.

§ 18. Origenes (c. 185—254/55).

Editiones: Ch. de la Rue, 1—4, P 1733/59; C. H. E. Lommatzsch, 1—25, B 1831/48; PG 11—17; CB vide apud singula opera. — Monographiae: D. Huet, Rouen 1668; cf. PG 17, 633 sqq; G. Thomasius, Nürnberg 1837; E. R. Redepenning, 1—2, Bonn 1841/46; E. Freppel, P 1875; F. Prat, P 1907; E. de Faye, Origène. Sa vie, son œuvre, sa pensée, 1—3, P 1923/28; cf. D'Alès, RSR 1930, 224 sqq; G. Bardy, P 1931; R. Cadiou, Introduction au système d'Or., P 1932; La jeunesse d'Or. Histoire de l'école d'Alexandrie au début du 3e siècle, P 1936. — Bardy, Aux origines de l'école d'Alexandrie, RSR 1937, 65 sqq; cf. TR 1937.

Origenes, qui et Adamantinus, probabiliter Alexandriae c. 185/86 natus est. De vita eius satis scimus ex Eusebio (Hist 6), Pamphilo presbytero (§ 20, 7), Gregorio Thaumaturgo (§ 21, 2), Hieronymo (Vir 54 62; Ep 33) et Photio (Cod 118). Leonidas pater ipse puerum ingeniosum sacris litteris instruxit. Post Leonidae gloriosum martyrium (202), ad quod adolescens, ipse sitiens pro Christo mortem, patrem cohortatus erat, Origenes matrem cum prole eius alios

docendo sustentabat. Anno 205 a Demetrio episcopo scholae Alexandrinae est praefectus (post fugam Clementis Alexandrini?). Sub Origene ista schola ad summum perducta est culmen ita, ut posteriores omnes fere theologi Alexandrini aliique haurirent ex Origeniano scientiae fonte. Propter crebriores semper auditores Origenes assumpsit Heraclam cooperatorem pro noviciis in re grammatica erudiendis, dum ipse intelligentiores et provectiores in philosophia et theologia instruendos suscepit. Ad suam ipsius scientiam perficiendam frequentabat praelectiones Ammonii Saccae neoplatonici et quandam saltem linguae hebraicae notitiam sibi acquisivit. Vitam duxit vere philosophicam, i. e. asceticam. Carnaliter intelligendo Mt 19, 12 seipsum eviravit. C. 212 Romam profectus est «ad videndam antiquissimam Romanorum Ecclesiam». Romae coram Origene Hippolytus clarissimus homiliam habuit (Hier., Vir 61). C. 230 Origenes Graeciam visitavit. Ab Alexandro Hierosolymitano et Theoctisto Caesariensi episcopis, admiratoribus et amicis, invitus presbyter est ordinatus. Quam ob rem Demetrius episcopus Alexandrinus iratus per synodos duas Alexandriae a. 231 et 232 habitas Origenem propter ordinationem illegitimam erroneasque doctrinas e cathedra eiecit et sacerdotii dignitate et communione ecclesiastica Alexandrina privavit. Origenes in Palaestinam secessit et Caesareae scholam condidit Alexandrinae similem. Ab 233 ad 238 Gregorius Thaumaturgus cum Athenodoro fratre Origenem audivit et gratissimo animo a. 238 sermonem in laudem magistri dilectissimi et gratiarum actionem habuit. Toti iam mundo Origenis scientia et sanctitas nota facta erat. C. 232 (vel iam 220?) Iulia Mammaea, Alexandri Severi imperatoris mater, Origenem Antiochiam Syriae vocavit ab eo instrui cupiens. C. 244 Beryllum episcopum Bostrensem Arabiae ab errore monarchiano ad veram trinitatis fidem revocavit. In persecutione Decii Origenes est incarceratus Tyri et dire tortus. Licet a prima adolescentia martyrium ardentissime et sincerissime desiderasset, tamen mortem pro Christo non est assecutus, sed palma Confessoris saltem est insignitus. Obiit propter duram custodiam c. 254 vel 255 probabiliter Tyri Phoeniciae.

Origenes, vir sine controversia magnus, fecundissimus ecclesiae orientalis theologus est et maximus. «Immortale eius ingenium» (Hier., Vir 54) admirati sunt iam contemporanei. Influxum eius passi sunt omnes fere Patres graeci multique latini. Origenes recte vocatur pater theologiae graecae. Excolendo et in vita et in operibus

ideam perfectionis christianae, i. e. viri spiritualis («pneumatici»), quam plurimum contulit Origenes ad efformandum monachismum tunc temporis nascentem. Origenes adhuc vivus iam impugnatus est. Magni ecclesiae graecae Patres saeculi IV magistrum eum sunt venerati. Sed versus finem saeculi IV praevalere incipiunt Origenis adversarii. Hieronymus senior iam vocat eum «patrem et radicem omnis haereseos». Origenes eiusque doctrina proscribi incipiunt. Ex eius doctrinis eliguntur quaedam theses de facto erroneae, quae exinde ut summa Origenismi ubique sparguntur et proponuntur. Anno 553 Origenes aequiparatur haeresiarchis maximis et cum Didymo Alexandrino (§ 34, 4) et Evagrio Pontico (§ 39, 3) solemniter anathematizatur (cf. Mansi 9, 384 533 sq). Cui damnationi consentiunt omnes Synodi oecumenicae orientales (cf. e. gr. Mansi 16, 180). Per medium aevum Origenes simpliciter haereticus aestimatur. Exinde a tempore Humanistarum usque ad nostram aetatem semper clarius Origenis perspicitur momentum theologicum. Imprimis nostrae aetatis theologi cognoverunt magni magistri Alexandrini in re theologica auctoritatem. Hoc non est ita intelligendum, ac si omnes Origenis doctrinas acciperent ut consonas verae fidei! Sic conati sunt e. gr. P. Halloix (Origenes defensus, Leodii 1648) et A. Vincenzi (1—5, R 1864/69) Origenem purgare ab omni labe erroris. Attamen id potest omnino asseri, Origenis intentionem fuisse optimam: «illa sola credenda est veritas, quae in nullo ab ecclesiastica et apostolica traditione discordat» (De princ praef. 2). Delictum contra fidem Origeni est gravius quam defectus moralis. Notandum est Origenem quasi in initio evolutionis dogmaticae stetisse ideoque in errorem facilius potuisse incidere. Sed principia eius theologica (e. gr. exegesis spiritualis) optima esse iam ex eo patet, quod schola Alexandrina contra errores trinitarios et christologicos firmissimum fuit propugnaculum et praesidium. Praeclara de Origenis ingenio, eruditione, sanctitate testimonia inveniuntur apud Eusebium (Hist 6), Gregorium Thaumaturgum, Hieronymum (Vir 54 62) et Vincentium Lerinensem (Commonit 17).

Opus litterarium.

Inter Patres ante-nicaenos nullus tot scripsit opera ac Origenes (Epiphan., Haer 64, 63). Solus Iohannes Chrysostomus et Augustinus cum Origene comparari possunt quoad opus litterarium. In controversiis Origenianis saeculi IV, V et VI maxima operum pars est destructa. Ingentis operis litterarii fragmenta tantum exstant aut

graeca aut in versione latina. Permulta opera intime cohaerent cum Origenis munere docendi. In opere suo litterario absolvendo Origenes a quodam Ambrosio ditissimo († post 254), quem a Gnosticismo Valentini ad Christum perduxerat, adiutus est. Stilus operum eius caret quidem elegantia, sed non eloquentia et quadam suavitate.

1. *Hexapla* (218/54).

Per istud opus ingens, quod auctoris immensum laborem et singularem industriam manifestavit, Origenes textum LXX interpretum pristinae integritati restituere eiusdemque textus habitudinem ad textum hebraicum originalem ostendere conatus est. Ad istum scopum assequendum sex columnae iuxtapositae erant: textus hebraicus in litteris hebraicis, textus hebraicus in litteris graecis, versio graeca Aquilae († c. 150 p. Chr.), versio graeca Symmachi († c. 200), versio graeca LXX interpretum, versio graeca Theodotionis († c. 180). Ex collatione multarum inter se interpretationum prudens lector potuit conicere, quisnam esset verior textus. S. Hieronymus Caesareae adhuc vidit istud opus. Hodie exstant fragmenta tantum.

Ed.: B. de Montfaucon, 1—2, P 1713; PG 15—16; Fr. Field, 1—2, O 1867/73; G. Mercati, Un palimpsesto Ambrosiano dei Salmi Esapli, To 1896. — Pretzl, BZ 1930, 262 sqq; cf. Möhle, ZntW 1934, 176 sqq; Orlinsky, JQR 1936, 137 sqq.

In alio opere, cui titulus *Tetrapla* (Eus., Hist 6, 16, 4; Epiphan., De mens et pond 7, 19), quattuor versiones Veteris Testamenti, scil. Aquilae, Symmachi, LXX interpretum et Theodotionis, ab Origene iuxta se erant positae. Opus probabiliter ante Hexapla est conscriptum.

Cf. Procksch, Tetraplarische Studien, ZatW 1935, 240 sqq; 1936, 66 sqq.

2. Opera exegetica.

Origenes omnes fere libros sacros explicavit per modum Scholiorum, quae sunt breves verborum expositiones, per modum Homiliarum seu sermonum, quos coram fidelibus habuit, tandem per modum Commentariorum, quae sunt explicationes vere scientificae. Pauca tantum exstant, nonnulla certe adhuc latent in Catenis mediaevalibus.

a) Scholia vide apud PG 12 et 13 variis locis; 17, 9—370; Pitra, Anal. Sacra 2, 94 sqq 3, 1 sqq; J. A. Cramer, O 1838/44.

b) Homiliae exstant:

1) in textu graeco: fragmenta in Genesin, fragmenta in Iosue, in 1 Sam cap. 28; in Ieremiam 20 homiliae (post 244).

PG 12 et 13; E. Klostermann, CB 6 (1901; Ierem.).

2) in versione latina Rufini († 410): in Genesin 16, in Exodum 13, in Leviticum 16 (post 244), in Numeros 28, in Iosue 26, in Iudicum 9 (post 235), in Psalmos 9 (post 241), in Canticum Canticorum 2 (post 244).

PG 12—13; W. A. Baehrens, CB 29 (1920); 30 (1921); 33 (1925).

3) in versione latina Hieronymi († 420): in Isaiam 9 (post 241), in Ieremiam 14 (12 exstant graece), in Ezechielem 14 (post 244), in Lucam 39 (post 230) et fragmenta aliarum homiliarum.

PG 13; CB 33; M. Rauer, CB 35 (1930; cum fragmentis graecis); cf. TU 47, 3 (1932).

4) in versione latina Hilarii († 367): pauca fragmenta homiliarum 22 in Iob (post 241). — PG 13.

5) in versione latina anonyma: in 1 Sam. — PG 12.

c) Commentaria exstant:

1) in textu graeco: in Genesin fragmenta (c. 222/240), in Psalmos fragmenta (c. 222/244), in Threnos fragmenta (ante 231), in libros Samuelis et Regum fragmenta, in Iohannem (c. 222/246), in Matthaeum (246/249); in Galatas, in Titum, in Hebraeos fragmenta (post 244).

PG 11—14; E. Benz et E. Klostermann, CB 40 (1935); R. Cadiou, Commentaires inédits de Psaumes, P 1936; cf. RSR 1936, 198 sq; Aem. Wagner, Die Erklärung des 118. Psalmes durch Or., Linz 1916/21. — Devreesse, RB 1927, 192 sqq (Comm. Ioh.); Tasker, The Text of the Fourth Gospel used by Or., JTS 1936, 146 sqq. — E. Preuschen, CB 10 (1903; Comm. Ioh.).

2) in versione latina Rufini: in Canticum Canticorum (c. 240), in Romanos (246).

W. A. Baehrens, CB 33 (1925); PG 14; O. Bauernfeind, TU 44, 3 (1923); Staab, BZ 1928, 72 sqq.

3) in versione latina anonyma: in Matthaeum commentariorum series (246/249). Cf. § 76, 5.

PG 13; E. Benz et E. Klostermann, CB 38 (1933). — Souter, JTS 1934, 63 sqq.

4) in versione latina Hilarii: pauca fragmenta in Psalmos (cf. § 81, 1).

R. B. Tollington, Selections from the Commentaries and Homilies of Or., Lo 1929 (v. anglica). — G. Rietz, De Origenis prologis in Psalterium quaestiones selectae (diss.), Jena 1914; P. Glaue, Gi 1928 (Gen 1, 28); RHE 1928, 290 (de v. armeniaca commentarii in Cant. Cant.); Tasker, 1936, 146 sqq. — A. Harnack, Der kirchengeschichtl. Ertrag der exegetischen Arbeiten des Or., TU 42, 3—4 (1919); Dobiache-Rojdestvensky, Sp 1930, 21 sqq (ms. saec. VI continens 2 hom. Origenis).

d) Origenis non sunt:

1) Tractatus 20 (ed. P. Batiffol, P 1900). Cf. § 84, 4.

2) Commentarium in Iob, quod revera compositum est ab auctore ariano saeculi IV.

PG 17. — Cf. Draguet, RHE 1924, 38 sqq.

3) Commentarium in Apocalypsin (ed. Diobouniotis-Harnack, TU 38, 3 [1911]) continet quidem elementa Origeniana, sed est Scholiorum collectio posterioris temporis.

Cf. Diekamp, TR 1912, 53 sqq; De Boysson, RB 1913, 555 sqq; Turner, JTS 1924, 1 sqq. — JTS 1912, 386 sqq (textus primae partis Commentarii).

3. *Contra Celsum* libri 8 (c. 248), praestantissima apologia ante-Nicaena, ab Origene composita est Ambrosio amico petente ad refutandum opus Celsi, cui titulus Ἀληθὴς λόγος (p. 16). Celsus rationalistice et acutissime Christum ut hominem fraudulentum describit, eius miracula ut fraudem discipulorum explicat, miram religionis christianae diffusionem ex timore et terrore derivat, quem praesertim praedicatio de novissimis provocaverat apud plebem incultam et rudem. Origenes ad singulas Celsi obiectiones magna cum eruditione respondet. Notandum est Origenem non tam ad miracula quam ad vitae christianorum sanctorum innocentiam provocare.

P. Koetschau, CB 2—3 (1899). — H. U. Meyboom, Le 1924 (v. neerland.). BKV² 52—53 (1926/27). — A. Miura-Stange, Gi 1926; cf. DLZ 1927, 103 sqq; De Labriolle, RH 1932, 1 sqq; Dölger, AC 1936, 218 sqq.

4. Περὶ ἀρχῶν, *De principiis* (post 220) libri 4. Exstat opus Origenis celeberrimum, quod causa erat praecipua damnationis eius, in versione tantum dubia Rufini, quae tamen ex fragmentis versionis Hieronymi optimae (deperditae), ex Philocalia (§ 48) et ex duobus Iustiniani scriptis (543 et 553) satis potest corrigi. Opus solet designari «prima Summa theologica» vel «primum Systema theologicum». Attamen idea «Summae» seu «Systematis theologici» Veteres omnino latet. Opus rectius nominatur «primum Compendium dogmaticum» vel «Notulae dogmaticae», quas Origenes magister discipulis suis tradidit. In opere enim cognoscimus praelectiones Origenis, quas Alexandriae habuit. Sic sufficienter respondetur ad quaestionem, cur Origenes in suo «systemate» non tractaverit problemata maximi momenti (e. gr. opus salvationis, Ecclesiam). Sed nihilominus remanent adhuc difficultates.

Libro primo exponuntur veritates christianae de Deo, de Christo, de Spiritu Sancto, de rationabilibus creaturis (angelis et daemonibus), de fine et consummatione.

Libro secundo agitur de mundo visibili eiusque initio, de uno Deo V. et N. Testamenti, de Deo bono et iusto (contra Gnosticos), de incarnatione Christi, de uno Spiritu Sancto V. et N. Testamenti (contra Gnosticos), de anima, de resurrectione et iudicio, de repromissionibus.

Libro tertio defenditur contra Gnosticos arbitrii libertas eiusque momentum in opere salutis; deinde tractantur similes quaestiones ac supra.

Libro quarto pulcherrime exponitur, «quod scripturae divinitus inspiratae sunt», «quomodo scriptura divina legenda et intelligenda sit». Origenes hic proponit suam Hermeneuticam seu methodum interpretandi sacros textus: triplex in sacris libris explicandus est sensus: a) litteralis seu historicus sensus; b) sensus moralis, qui designat imprimis divina praecepta moralia; c) sensus allegoricus, mysticus, spiritalis, perfectus, quem sancti tantum et homines spirituales possunt capere. Scopus exegeseos est istum sensum spiritalem detegere. «Sicut ergo homo constare dicitur ex corpore et anima et spiritu, ita etiam sancta scriptura, quae ad hominum salutem divina largitione concessa est» (IV, 11).

Ed.: E. R. Redepenning, L 1836; P. Koetschau, CB 22 (1913). — C. F. Schnitzer, St 1835 (reconstructio german.); H. U. Meyboom, Le 1921 (v. neerlandica); A. Hippolytos, Νέα Σιών 1923, 306 sqq (reconstructio neo-graeca); 1924, 246 sqq; G. W. Butterworth, On First Principles, Lo 1936 (v. anglica). — Bardy, RSR 1920, 224 sqq; Recherches sur l'histoire du texte et des versions latines du De princ. d'Or., Lille 1923; cf. TLZ 1927, 439 sqq; Lanoo, Mus 1930, 7 sqq (version syriaque de dix anathèmes contre Or.).

5. *De oratione* libellus (c. 233) tractat de oratione generatim, deinde de oratione Dominica.

Ed.: P. Koetschau, CB 3 (1899). — BKV² 48 (1926); G. Bardy, P 1932 (v. gallica). — D'Alès, RSR 1923, 556 sqq; Dale, ExT 1918, 13 sqq.

6. *Cohortatio ad martyrium* (c. 235), libellus vere aureus, in quo Origenes Ambrosium amicum et Protoctetum presbyterum incarceratos consolatur et cohortatur ad martyrium fortiter subeundum. Pulcherrime manifestat Origenes suum vehementissimum et sincerissimum mortis pro Christo desiderium.

Editiones et versiones ut supra sub n. 5. – Metcalfe, JTS 1921, 268 sqq; Tasker, JTS 1935, 60 sqq.

7. Epistolarum multarum (100? cf. Eus., Hist 6, 36, 3) exstant duae tantum: ad Sextum Iulium Africanum chronographum (c. 240) et ad Gregorium episcopum Neocaesariensem (c. 238/43).

Ed.: P. Koetschau, Fr 1894; W. Reichardt, TU 34, 3 (1909). — A. Harnack, Die Briefsammlung etc., L 1926, 41 sqq. — Fragmenta apud Eus., Hist. 6, 2, 6; 6, 19, 12—14; Rufin, De adult. libr. Or. (PG 17, 624 sqq).

8. Inter opera deperdita recensenda sunt: *De resurrectione* (post 218; cf. De princ 2, 10, 1; Eus., Hist 6, 24, 2) plura (3?) opera, quorum pauca tantum exstant fragmenta (PG 11, 91 sqq); deinde *Stromatum* libri 10 (post 222; Hier., Ep 33, 4), qui quasi ex toto perierunt (cf. PG 11, 99 sqq). Victor episcopus Capuanus allegat in suis Scholiis veterum Patrum duo fragmenta «ex Origenis libro primo de pascha» et aliud fragmentum «ex libro tertio Origenis περὶ φύσεων» (Pitra, Spicil. Solesm. 1, 268).

Origenis doctrina accuratiore adhuc indiget inquisitione scientifica, imprimis eius habitudo ad scholam Iudaicam Alexandrinam, ad motus philosophicos illius temporis (Neoplatonismum, Neopythagoreismum, Stoicismum), ad Gnosticismum, utrum et quatenus subierit Origenes eorum influxum. Tum, ut iam supra dictum est, opus litterarium Origenis adhuc melius reconstrui posse videtur, praesertim cum constet, permultos (si non omnes) Patres (imprimis Graecos) haurire ex Origene fonte. «Dies me citius defecerit, quam ea, quae in illo viro praeclara exstiterunt, vel ex minima saltem parte perstringam» (Vinc. Lerin., Comm 17).

Bibliographia.

1. Quoad textum et mss. cf. praefationes CB. — Skard, Symb. Osl. 1936, 204 sqq; Richard, Une scolie d'Or. indûment attribuée à Denys d'Alexandrie, RHE 1937, 44 sqq.

2. J. Denis, De la philosophie d'Or., P 1887; Ch. Bigg, The Christian Platonists of Alexandria, O ²1913; K. Macaire, Reconstitution de la synthèse scientifique d'Or., 1—2, Alexandrie 1907/09; E. Rothwell, Lo 1926 (versio angl. operis E. de Faye); E. de Faye, o. c. 2, L'ambiance philosophique, P 1927; H. Koch, Pronoia und Paideusis. Studien über Or. und sein Verhältnis zum Platonismus. Übersetzt von R. Schmidt, L 1932; cf. RSR 1933, 375 sqq; Bardy, Les traditions juives dans l'œuvre d'Or., RB 1925, 194 sqq; Un prédicateur populaire, RAp 1927, 513 sqq; Or. et la magie, RSR 1928, 126 sqq; De Micras, EE 1921, 171 sqq (La teología de Or.); Cadiou, Or. et les «Reconnaissances clémentines», RSR 1930, 506 sqq; Dictionnaires antiques dans l'œuvre d'Or., REG 1932, 271 sqq; La Jeunesse d'Origène. Histoire de l'Ecole d'Alexandrie au début du 3ᵉ siècle, P 1936; Bardy, Aux origines de l'école d'Alexandrie, RSR 1937, 65 sqq.

3. Lebreton, RSR 1922, 265 sqq (Les degrés de la connaissance religieuse d'après Or.); RAp 1924, 193 sqq (Paul de Samosate et Or.); RSR 1930, 160 sqq (St. Cyprien et Or.); Rossi, La dottrina della creazione in Or., SC 1921, 339 sqq 427 sqq; Saggio sulla metafisica di Or., Mi 1929; G. Massart, Società e Stato nel cristianesimo primitivo — La concezione di Or., Arezzo 1932; H. Tögel, Völkische Prägungen des Christentums — Von Or. zu Kayawa, L 1934; L. Allevi, Ellenismo e Cristianesimo, Mi 1934, 189 sqq (La più antica Università cattolica: Il «Didascaleion» di Alessandria).

4. Bardy, La règle de foi d'Or., RSR 1919, 162 sqq; A. Zöllig, Die Inspirationslehre des Or., Fr 1902; Ruwet, Bibl 1921, 57 sqq; Stuiber, IKZ 1923, 145 sqq; Merk, Bibl 1925, 200 sqq; TSK 1930, 258 sqq (Paulus et Or.); Skibiewski, AK 1931 (Concept de l'inspiration chez Or.); Streeter, JTS 1935, 178 sqq.

5. Maydieu, La procession du Logos d'après le commentaire d'Or. sur l'Evangile de S. Jean, BLE 1934, 3 sqq 49 sqq; Lowry, Or. as Trinitarian, JTS 1936, 225 sqq; Rahner, «Cœur de Jésus» chez Or., RAM 1934, 171 sqq; H. v. Balthasar, Le Mysterion d'Or., RSR 1936, 513 sqq; 1937, 38 sqq.

6. Ernst, ZKT 1923, 617 sqq (in Io 19, 2 sqq); Agius, The Blessed Virgin in St. Ambrose and Or., DoR 1932, 126 spq.

7. C. Verfaillie, La doctrine de la justification dans Or. d'après son commentaire de l'Epître aux Romains, Str 1926; B. Poschmann, Die Sündenvergebung bei Or., Braunsberg 1912; Galtier, Les péchés «incurables» d'Or., Gr 1929, 177 sqq; cf. TR 1930, 246 sqq; Cavallera, BLE 1930, 19 sqq 49 sqq (La doctrine de la Pénitence au 3ᵉ siècle); H. Rahner, Taufe und geistliches Leben bei Or., ZAM 1932, 205 sqq; W. Völker, Das Vollkommenheitsideal des Or., Tü 1932; cf. RSR 1933, 96 sqq; K. Rahner, Le début d'une doctrine des cinq sens spirituels chez Or., RAM 1932, 113 sqq; Arnou, Le thème néoplatonicien de la contemplation créatrice chez Or., Gr 1932, 124 sqq; Seston, Remarques sur le rôle de la pensée d'Or. dans les origines du monachisme, RHR 1933, 197 sqq; J. Rivière, Le démon, dans l'économie rédemptrice d'après les Apologistes et les premiers Alexandrins, BLE 1930, 5 sqq.

8. Göller, Die Bischofswahl bei Or., Ehrengabe deutscher Wissenschaft, ed. Feßler, Fr 1920, 603 sqq; Streit, ZMW 1919, 159 sqq; Dölger, AC 1933, 95 sqq. — Cavallera, BLE 1937, 30 sqq (Religio christ. et soc. civil.).

§ 19. Ceteri Patres Alexandrini saeculi tertii.

1. **Heraclas** († 247/48) c. 231 Origeni magistro in regenda schola c. 232 Demetrio episcopo successit (Eus., Hist 6, 15 et 26).

Koch, ZntW 1926, 278 sqq (Origenes et H.).

2. **Tryphon** Alexandrinus audivit Origenem et scripsit *De vacca rufa* (Num 19; Hebr 9, 13) *et Dichotomematibus* (Gen 15, 9 sqq), epistolas ad Origenem multaque opuscula (Hier., Vir 57). Nihil exstat.

3. **Ammonius** quidam, quem Eusebius (Hist 6, 19, 10) cum Ammonio Sacca neoplatonico, Origenis magistro, confudit, «inter multa ingenii sui et praeclara monumenta etiam de consonantia Moysis et Iesu opus elegans composuit et evangelicos canones excogitavit, quos postea secutus est Eusebius Caesariensis» (Hier., Vir 55). Quisnam sit iste Ammonius, adhuc nescimus. Possibile est eum esse identificandum cum Ammonio episcopo Thmuitano, amico Origenis, vel cum Ammonio quodam, qui floruit c. 300. Sub nomine Ammonii exstant Scholia in Danielem (cf. PG 85, 1363 sqq).

4. **S. Dionysius** episcopus Alexandrinus († c. 264), ortus ex parentibus ethnicis, audivit Origenem et c. 232 Heraclae successit in regenda schola Alexandrina, c. 248 in cathedra episcopali. In persecutione Deciana (249/51) aufugit, sub Valeriano (c. 257/58) in Libyam relegatus est ibique permansit usque ad 262. Synodo celebri Antiochenae (264), licet invitatus, non potuit interesse. Eodem anno permulta passus obiit. Ecclesia orientalis Dionysium «Hieromartyris» titulo et «Magni» ornavit (Eus., Hist 7 proëm.).

Dionysius, qui a S. Athanasio «catholicae Ecclesiae magister» (EpSentDion) et a Rufino (Hist 7, 1) «nobilissimus Patrum» vocatur, non tam excellit ingenio Origenis quam singulari amore et zelo unitatis, pacis et disciplinae ecclesiasticae. In theologica de Verbo controversia formulas suas minus aptas (Subordinatianismum quendam exprimentes) formulis Dionysii papae (259/68) ultro accommodavit. Ex hoc facto patet theologos Alexandrinos in via fuisse ad formulam Nicaenam. In lite de validitate baptismatis haereticorum exorta a parte Ecclesiae Romanae Dionysius strenue stetit. Operum eius multorum fragmenta tantum exstant, quae prudentiam eius pastoralem satis testantur.

Eus., Hist 6 et 7; PG 10, 1233 sqq 1575 sqq; Pitra, Anal. Sacra 3, 596; Routh, Reliquiae Sacrae, 3—4; P. Martin apud Pitra, Anal. S. 4, 169 sqq 413 sqq (fragmenta syriaca et armeniaca); cf. TLZ 1884, 553 sqq; Ch. L. Feltoe, The Letters and other Remains of D., Ca 1904. — Feltoe, Letters and Treatises of s. D., Lo 1919 (v. anglica). — J. Burel, Denis d'Al., sa vie, son temps, ses œuvres, P 1919; Papadopoulos, EPh 1918; Anwander, BM 1923, 83 sqq; Müller, ZntW 1924, 235 sqq; 1925, 278 sqq; Bardy, RSR 1924, 399 sqq; A. Harnack, Die Briefsammlung etc., L 1926, 62 sqq.

a) *De natura* plures libri (Eus., Hist 7, 26, 2; Praep ev 14, 23 sqq).
b) *De tentationibus* liber (Hist l. c.); Richard, RHE 1937, 44 sqq.
c) *In Ecclesiasten* commentarius (l. c.); cf. PG 10, 1577 sqq.
d) *De promissionibus* libri 2 (Hist 7, 24 sq). Dionysius negat in pugna contra Chiliastas Iohannem Apostolum auctorem Apocalypseos esse. Cf. Colson, JTS 1924, 364 sqq; H. Strathmann, Gü 1925.

e) Epistolae 4 contra Sabellium patripassianum (Hist 7, 26, 1) ex a. 257.

f) *Refutationis et defensionis* libri 4 (Hist l. c.; Athanas., EpSentDion). Dionysius in pugna contra Sabellianismum ipse inciderat in crimen heterodoxiae (Subordinatianismi). A Dionysio papa admonitus in isto opere se defendit («Lis utriusque Dionysii»). Athanasius magnus Dionysii defensionem approbat. Cf. PL 5, 117 sqq.

g) Epistolae in causa Novatianismi plures (Hist 6, 44—46).

h) Epistolae in causa validitatis baptismatis haereticorum (Hist 7, 5; 7, 1; 7, 7).

i) Epistolae in quaestione trinitaria et christologica (Hist 7, 27; 7, 9, 6; 7, 30, 3).

k) Epistolae paschales (Hist 7, 1, 20 sqq; 7, 20—22).

l) Aliae epistolae (Hist 6, 40; 7, 11).

m) Sententia, iuxta quam Dionysius est auctor Areopagiticorum, falsa esse videtur. Cf. Athenagoras, Ath 1932; EPh 1934, 161 sqq 443 sqq 521 sqq; Alexandriae 1934; cf. BNJ 1932, 380 sqq; EO 1932, 446 sqq; 1934, 125 sqq; RAM 1936, 90 sqq.

5. **Nepos** episcopus regionis Arsinoë in Aegypto scripsit contra Origenem eiusque modum interpretandi sacros libros *Refutationem Allegoristarum*, in qua Chiliasmum defendit. Tempore Dionysii, qui eum impugnavit, iam obierat (Eus., Hist 7, 24, 1—4). Cf. sub n. 4 d.

6. **Anatolius** Alexandrinus, «Laodiceae Syriae episcopus (c. 268), mirae doctrinae vir in arithmetica, geometria, astronomica, grammatica, rhetorica, dialectica. Cuius ingenii magnitudinem de volumine, quod super pascha composuit, et de decem libris arithmeticae institutionis intelligere possumus» (Eus., Hist 7, 32, 6 sqq; Hier., Vir 73).

Cf. PG 10, 235 sqq; J. L. Heiberg, A. sur les dix premiers nombres, Mâcon 1901; M. da Leonessa, Dissertazioni cronologiche — La tavola pasquale di A., Tivoli 1934.

7. **Theognostus** a. 264—282 scholae praefuit Alexandrinae. Apud Photium (Cod 106) exstat fragmentum *Hypotyposeon* librorum 7, ex quo apparet Theognostus Origenista strenuus.

Cf. PG 10, 235 sqq; Routh, Reliquiae Sacrae 3, 405 sqq; Diekamp, TQ 1902, 481 sqq; A. Harnack, TU 24, 3 (1903), 73 sqq; L. B. Radford, Three Teachers of Alexandria: Theognostus, Pierius and Peter — A Study in the Early History of Origenism and Anti-Origenism, Ca 1908.

8. **Pierius**, «Origenes iunior» (Hier., Vir 76), a. 282—300 simul cum **Achilla** († 311) scholae praefuit Alexandrinae. Pierius strenuus erat Origenista, qui purum Origenismum docuit (Phot., Cod 118 119). Ex eius sermonibus fragmenta tantum exstant.

Cf. PG 10, 241 sqq; Routh, Reliquiae Sacrae 3, 423 sqq; C. de Boor, TU 5, 2 (1888), 165 sqq. — Radford, o. c. (sub n. 7).

9. **S. Petrus** episcopus Alexandrinus († 311) post **Serapionem** (Epiphan., Haer 69, 2) scholae praefuit Alexandrinae, Theonae a. 300 in cathedra episcopali successit. In persecutione Diocletiani (303) e sua ecclesia aufugit. Eo absente Melitius episcopus Lycopolitanus patriarchatum Alexandrinum regendum sibi usurpavit denegavitque reconciliationem iis, qui saeviente persecutione erant lapsi. Petrus Melitium in synodo Alexandrina (306/07) deposuit et modum reconciliandi in spiritu prudentiae pastoralis disposuit. Melitius causa erat schismatis sic dicti

Melitiani (Athan., Apol contra Ar 59), quod dire vexavit ecclesiam Alexandrinam. Petrus obiit martyr a. 311.

Cf. PG 18, 449 sqq; Routh, Reliquiae Sacrae 4, 19 sqq. — Radford, o. c. (sub n. 7). — De schismate Melitii: H. I. Bell, Jews and Christians in Egypt, O 1924; cf. Schwartz, DLZ 1924, 2096 sqq; Holl, Gesammelte Aufsätze 2, Tü 1928, 283 sqq; Ghedini, SC 1925, 261 sqq; Casey, HTR 1925, 285 sqq; D'Alès, RHE 1926, 5 sqq.

a) *De Melitio* epistola, *De Deitate* (?), *De adventu Salvatoris*.

b) Opus polemicum contra Origenis doctrinam de praeexistentia, peccato, incarceratione animarum (Pitra, Anal. Sacra 3, 599; 4, 193 sq 429).

c) *De resurrectione* (Pitra, o. c. 4, 189 sqq 426 sqq.

d) *Epistola canonica de paenitentia* (306), cuius fragmenta vide apud PG 18, 467 sqq; P. de Lagarde, Reliquiae iuris eccl. antiquiss., L 1856, 63 sqq 99 sqq.

e) *De pascha* (Mai, Script. vet. nova Coll. 1, R 1825, 2, 222 sq).

f) *Acta martyrii S. Petri Alexandrini*, quae non referunt historiam, sunt posterioris temporis.

PG 18, 451 sqq (t. latinus); F. Combéfis, P 1660, 189 sqq (t. graecus); H. Hyvernat 1, P 1886 sq (t. copticus); P. Bedjan 5, P 1895, 543 sqq (t. syriacus).

Eusebius et Hieronymus de opere litterario Petri anti-Origenistae silent. Hodie exstant fragmenta tantum.

10. **Phileas** episcopus Thmuitanus, qui floruit tempore Petri Alexandrini, «elegantissimum librum de martyrum laude composuit» (Hier., Vir 78). Agitur de epistola, cuius fragmentum exstat apud Eus. (Hist 8, 10, 2 sqq). Alia epistola missa est ad Melitium episcopum Lycopolitanum (PG 10, 1559 sqq; Routh, Reliquiae Sacrae 4, 83 sqq). Acta martyrii Phileae genuina exstare videntur (§ 113).

11. **Hesychius** Alexandrinus prioribus decenniis saeculi IV textum LXX interpretum et Novi Testamenti (evangeliorum?) critice revisit. De vita eius nihil scimus. S. Hieronymus Hesychii opus non bene diiudicavit. Cf. Comm Is ad 58, 11; praef in Evang; Decr. Gelas (ed. Dobschütz, L 1912, 51); W. Bousset, TU 11, 4 (1894), 74 sqq; H. J. Vogels, Handbuch der neutest. Textkritik, Mr 1923.

12. **Hieracas** (c. 300) teste Epiphanio (Haer 67) Leontopoli praeerat magno utriusque sexus asceterio. Composuisse dicitur commentaria biblica (e. gr. in Hexaëmeron), *Psalmos novos multos, de matrimonio, de Spiritu Sancto* libros. Primus scripsit in lingua coptica. Erat Origenis assecla extremus. Eius opera ex toto perierunt.

Cf. K. Heussi, Der Ursprung des Mönchtums, Tü 1936, 58 sqq.

B. Patres Syro-Palaestini.

§ 20. Sextus Iulius Africanus, Pamphilus, Lucianus aliique scriptores.

1. **Sextus Iulius Africanus** († post 240), Hierosolymis natus, postea Nicopoli (Emmaus) Palaestinae degens, exinde ab 195 cum Abgaro rege Edesseno († 216), deinde cum Imperatore Romano amicitia iunctus erat. Annis 211—215 Alexandriae Heraclam audivit.

Etiam Origene familiariter utebatur. Sub Alexandro Severo Romae bibliothecam publicam in Pantheone collocatam instituit.

F. Granger, J. A. and the Library of the Pantheon, JTS 1933, 157 sqq; 1934, 140 sqq 361 sqq (J. A. and the Western Text).

a) *Chronographiae* libri 5 (221) fragmentis tantum exstant (Eus., Hist 6, 31, 1). Auctor conatus est annos historiae profanae conciliare cum annis historiae iudaicae et christianae. Tota mundi historia sex milia annorum complectitur. Anno 5500 Christus in carne apparuit. Anno 500 p. Chr. erit consummatio finalis. — Ex ista chronographia Eusebius Caesariensis ceterique chronographi praesertim orientales hauserunt (cf. § 109).

PG 10, 63 sqq; Routh, Reliquiae Sacrae 2, 238 sqq; Grenfell et Hunt, The Oxyrhynchus Papyri 3, Lo 1903, n. 412. — H. Gelzer, S. J., Africanus und die byzantinische Chronographie, 1—2, L 1880/98.

b) *Cestoi* (acu picta) post 221 compositi teste Photio libros 14 continebant (Cod 34), iuxta Suidam (Lex. v. Afr.) et Oxyrhynchum Papyrum libros 24, quorum fragmenta tantum exstant. Auctor tractat de re physica, medica, militari, rustica, nec desunt valde superstitiosa et obscoena. Opus recte aestimatur esse «Encyclopaedia quaedam rerum». Dedicatum est Severo Alexandro imperatori.

Ed.: J. R. Vieille, Fragments des Cestes, P 1932; cf. ByzZ 1935, 145 sqq.

c) Epistolae duae, quarum una scripta est ad Origenem (post 225) de Susannae historia, quae ficta et spuria esse declaratur, altera vero ad Aristidem quendam de discrepantia genealogiarum apud Mt et Lc.

Ed.: W. Reichardt, TU 34, 3 (1909).

2. **Alexander** episcopus Hierosolymitanus († 250) audivit adhuc Pantaenum et Clementem. Origenem cum Theoctisto episcopo Caesariensi presbyterum ordinavit. Condidit bibliothecam Hierosolymitanam. Obiit martyr a. 250 (Eus., Hist 6, 39, 2 sq; Hier., Vir 62). Pauca exstant epistolarum fragmenta apud PG 10, 203 sqq; Routh, Rel. Sacrae 2, 159 sqq.

3. **Beryllus** episcopus Bostrensis c. 244 ab Origene a patripassiana haeresi ad veram fidem perductus est (Eus., Hist 6, 33, 1 sqq; Hier., Vir 60). Ex eius operibus in bibliotheca Hierosolymitana asservatis iam nihil exstat (Hist 6, 20, 1 sq).

4. **Geminus** presbyter Antiochenus, Beryllo contemporaneus, «pauca ingenii sui monumenta composuit» (Hier., Vir 64). Nihil exstat.

5. **Malchion** presbyter Antiochenus a. 268 Antiochiae in celebri disputatione Paulum Samosatenum egregie erroris convicit (Eus., Hist 7, 29, 2). Exstant disputationis fragmenta tantum apud PG 10, 247 sqq; Routh, Rel. Sacrae 3, 300 sqq 324 sqq; Pitra, Anal. S. 3, 600 sq.

6. **S. Lucianus** presbyter Antiochenus († 312) scholam condidisse dicitur exegeticam Antiochenam (§ 12, 4 d). Ipse ideas theologicas Pauli Samosateni (Subordinatianismum) ulterius evolvisse videtur. Eius discipuli, quorum unus erat Arius, «Syllucianistae» vocati sunt (Theodoret., Hist 1, 3 sq; Epiphan., Haer 43, 1; 76, 3; Ancor 33). In oppositione ad Origenem allegorizantem schola Antiochena sensum litteralem

seu historicum praeprimis coluit. Lucianus textum LXX interpretum et evangeliorum (Novi Testamenti?) revisit. Praeter recensionem sacri textus Lucianus composuit «de fide libellos et breves ad nonnullos epistolas» (Hier., Vir 77). Per tempus aliquod extra communionem ecclesiae Antiochenae versabatur propter doctrinas suas christologicas (?). Iuxta Epiphanium (l. c.) Lucianus est pater Arianismi. Obiit martyr Nicomediae a. 312.

Routh, Reliquiae Sacrae 4, 1 sqq (fragmenta); PG 92, 689 (fragm. epistolae); Rufin., Hist 9, 6 (apologia Luciani coram iudice). — Acta martyrii S. Luciani composuisse videntur Ariani. Textus apud J. Bidez, Philostorgius' Kirchengeschichte, CB 21 (1913), 184 sqq CXLVII sqq. — Cf. PG 50, 519 sqq (Ioh. Chrysost. in laudem Luciani). — G. Bardy, Recherches sur L. d'Ant. et son école, P 1936 (Vita, opera, discipuli egregie exponuntur).

7. **S. Pamphilus** presbyter († 309), ex Phoenicia oriundus, Alexandriae Pierium, Origenis asseclam, audivit. Per totam vitam fervidus permansit Origenista et sincerus. Caesariensis ecclesiae factus presbyter scholam ibi ab Origene conditam et bibliothecam auxit (Eus., Hist 6, 32, 3; Hier., Vir 75). Eusebius episcopus Caesariensis Pamphilum amicum nobilem et pium saepissime summis obruit laudibus (cf. Hist 7, 32, 26; 8, 13, 6; Mart Pal 6). Pamphilus a. 307 comprehensus post diuturnam et diram custodiam gladio percussus est (309). Vita eius ab Eusebio conscripta iam non exstat. In carcere detentus Pamphilus cum Eusebio *Apologiam pro Origene* magistro composuit 5 libros complectentem, cui Eusebius sextum adiunxit. Exstat liber primus tantum in versione Rufini dubia.

PG 17, 521 sqq; cf. Phot. Cod 118. — Cadiou, La bibliothèque de Césarée et la formation des chaînes, RevSR 1936, 474 sqq.

8. **Adamantius** (inc. saec. IV), a Basilio episcopo Caesariensi et Gregorio Nazianzeno false cum Origene identificatus (Philoc 24, 8), auctor nobis omnino ignotus, composuit *De recta in Deum fide* dialogum libros 5 complectentem: Adamantius christianus cum duobus Marcionis, deinde cum Bardesanis et Valentini asseclis de quaestionibus gnosticis disputat. Eutropius ethnicus arbiter Adamantio tribuit palmam victoriae. Auctor dialogi c. 300 in Asia minori vel Syria floruisse videtur.

PG 11, 1711 sqq; W. H. van de Sande Bakhuyzen, CB 4 (1901; cum versione Rufini). — A. Harnack, Marcion, L ²1924, 56* sqq.

C. *Patres Asiae minoris.*

§ 21. Gregorius Thaumaturgus, Methodius aliique scriptores.

1. **Firmilianus** episcopus Caesariensis († 268) c. 230 dignitate episcopali iam erat insignitus. Origenis assecla erat tam fervidus, ut magistrum celeberrimum ad se vocaret ipsumque adiret discendi gratia (Eus., Hist 6, 26 sq). C. 250/51 synodo interfuit Antiochenae, quae Novatianum damnavit (Hist 7, 5, 1). In lite de validitate baptismatis haereticorum contra Ecclesiam Romanam a parte S. Cypriani Carthaginiensis strenue stetit (Hist 7, 5, 4). Synodis duabus contra Paulum Samosatenum coactis (264) praefuit. Profecturus ad synodum Antiochenam Tarsi Ciliciae a. 268 obiit (Hist 7, 30, 5). Firmilianus cum S. Dionysio Alexandrino illustrissimus ecclesiae orientalis tunc temporis erat episcopus. Operum eius exstat epistola tantum ad Cyprianum (ed. W. Hartel, CV 3, 2 [1871], 810 sqq; PL 3, 1357 sqq [Ep 75]).

2. **S. Gregorius** episcopus Neocaesariensis Ponti († c. 270), cognomine Thaumaturgi, ex nobili stirpe Pontica c. 213 est ortus. Cum Athenodoro fratre Origenem Caesareae Palaestinae ab 233 ad 238 audivit (Eus., Hist 6, 30; Hier., Vir 65). Ante suum in patriam reditum coram Origene magistro dilectissimo in laudem et gratiarum actionem panegyricum habuit sermonem. Qui sermo optime illustrat Origenis methodum docendi. C. 240 Gregorius episcopus Neocaesariensis est electus. In Decii persecutione (249/51), deinde sub invasione barbarica (253/54) permulta passus est. Synodo Antiochenae cum Athenodoro fratre a. 264 interfuit (Hist 7, 28, 1).

Vita Gregorii plurimis miraculis statim exornata est. Exinde patet nomen Thaumaturgi. Gregorius indolis erat amabilis et nobilis. Ideas Origenis magistri in Ponto divulgavit. Macrina, Basilii Caesariensis avia, Gregorii erat discipula.

PG 10, 963 sqq; editio critica desideratur. — Vita Gregorii a Gregorio Nysseno composita exstat apud PG 46, 893 sqq; in Bibl. Casin. 3, Monte Cassino 1877 (Florileg. 168 sqq) invenitur Vita latina; cf. Telfer, The Latin Life of St. Gr., JTS 1930, 142 sqq 354 sqq; P. Bedjan, Acta mart. 6, P 1896, 83 sqq (Vita syriaca). — Telfer, The Cultus of St. Gr., HTR 1936, 225 sqq.

a) *Sermo panegyricus in Origenem* (238).

Ed.: P. Koetschau (coll. Krüger 9), Fr 1894. — BKV² 2 (1911), 215 sqq; W. Metcalfe, Lo 1920 (v. angl.).

b) *Expositio fidei* (c. 260/270) contra Sabellianos (?) catholicam de Trinitate fidem accurate exhibet. Teste Gregorio Nysseno Gregorius doctrinam suam trinitariam a B. Maria V. per Iohannem accepit (PG 46, 909 sqq).

Froidevaux, RSR 1929, 193 sqq.

c) *Dialogus cum Theopompo de passibili et impassibili in Deo* (post 238) syriace tantum exstat. Respondet quaestioni, quomodo Deus impassibilis hominum sortem possit curare.

Ed.: Pitra, Anal. Sacra 4, P 1883, 103 sqq 263 sqq. — V. Ryssel, L 1880, 71 sqq (v. german.).

d) *Epistola canonica* (post 254) ad episcopum Ponti est scripta de paenitentia a christianis illis postulanda, qui tempore invasionis barbaricae contra mores christianos deliquerant.

e) *Ad Philagrium de consubstantialitate* epistola exstat graece et syriace. De genuinitate nondum satis constat.

PG 46, 1101 sqq; 37, 383 sqq.

f) Metaphrasis in Ecclesiasten in mss. assignatur Gregorio Nazianzeno. Cf. tamen Hier., Vir 65; Rufin., Hist 7, 25.

g) Opera dubia: *De anima ad Tatianum* (saec. V/VI; PG 10, 1137 sqq), Sermones 5 armeniaci (Pitra, Anal. S. 4, 134 sqq 156 sqq; cf. Exp 1896, 161 sqq).

h) Opera spuria: *Fides secundum partes* (c. 380) ab Apollinari composita (§ 46, 3). PG 10, 1103 sqq. — *Capitula 12 de fide* (fin. saec. IV; cf. De Dei Verbi incarnatione, E. Schwartz, AC I vol. 1 pars 6, 146—151). — Sermones graeci PG 10, 1145 sqq; Pitra, o. c. 122 sqq 377 sqq (syriaci) 145 sqq 396 sqq (armeniaci). Cf. Jugie, AB 1925, 86 sqq; Martin, RHE 1928, 364 sqq.

3. **Anthimus** episcopus Nicomediensis Bithyniae († 302), martyr, scripsisse videtur epistolam ad Theodorum ignotum, in qua agitur de Ecclesia. Fragmentum, de cuius tamen genuinitate non constat, apud G. Mercati, Studi e Testi 5, R 1901, 87 sqq.

4. **S. Methodius** († 311) per longius tempus episcopus Olympi Lyciae fuisse dicitur (Hier., Vir 83). Sub finem vitae probabiliter praeerat ecclesiae Philippensium in Macedonia. Obiit martyr sub persecutione Maximini a. 311.

Methodius ab antiquis scriptoribus ecclesiasticis inter clariores Patres recensetur. Contra Origenem strenue certavit.

PG 18; G. N. Bonwetsch, CB 27 (1917). — Bonwetsch, Die Theologie des M., B 1903; A. Biamonti, Studi patristici, Metodio d'Ol., R 1925; I. Farges, Les idées morales et religieuses de M. d'Ol., P 1929; F. Boström, Lund 1932; cf. RHE 1933, 991 sqq. — Diekamp, TQ 1928, 285 sqq (de sede episcopali); Palmieri, Amer. Cath. Quart. Rev. 1916, 390 sqq (christian virginity).

Methodii opera sub dialogi forma composita sermonis elegantia excellunt. Quando sint conscripta, non constat. Multorum operum pauca tantum exstant.

a) *Symposion* seu *De Virginitate*. Methodius illud Platonis opus, cui titulus Symposion (Convivium), imitatus est: Decem virgines alia post aliam laudant virginitatem. In fine Thecla virgo hymnum canere incipit in laudem Christi sponsi et Ecclesiae sponsae.

BKV² 2 (1911), 281 sqq; P. Ubaldi, To 1925 (v. italica); I. Farges, P 1932 (v. gallica). — Mercati, Did 1927, fasc. 2, 25 sqq; Heseler, BNJ 1928, 95 sqq; 1934, 325 sqq (Editio Bonwetsch est insufficiens). — J. Martin, Symposion. Die Geschichte einer literarischen Form, Pa 1931.

b) *De libero arbitrio* tractat difficilem de origine mali quaestionem sub forma dialogi inter asseclam Valentini gnostici et orthodoxum. Causa mali est abusus libertatis humanae. Opus exstat fragmentis graecis et versione slavica.

Ed.: A. Vaillant, PO 22 (1930; cum v. gallica). — Bonwetsch, CB 27 (v. german.); I. Farges, P 1929 (v. gallica).

c) *Aglaaphon* seu *De resurrectione*. Auctor contra Origenem veram defendit resurrectionem corporum. Aglaaphon medicus ideas profert Origenis. Opus exstat fragmentis graecis et versione slavica.

Cf. Bonwetsch, CB 27.

d) Slavice tantum exstant: *De vita, De cibis et de vacca rufa* (§ 19, 2), *De lepra, De sanguisuga*.

Cf. Bonwetsch, CB 27.

e) Opera deperdita: *De corpore, Adversus Porphyrium* libri (Hier., Vir 83; § 10, 2), *De pythonissa adversus Origenem* (1 Sm 28), in Genesin, in Iob, in Canticum Canticorum commentarii libri, *De martyribus* (Theod. Cyr., Dial 1), *Xenon* seu *De rebus creatis* (Socr., Hist 6, 13; Phot., Cod 235).

Cf. Bonwetsch, CB 27.

f) Opera spuria: Sermones de Simeone et Anna, ac de S. Deipara (c. 845), *In ramos palmarum* vide apud PG 18, 347 sqq 383 sqq. — *In ascensionem D. N.* (Pitra, Anal. S. 4, 207 sqq). — *Revelationes s. Methodii* (saec. VII) edidit F. Nau, JA 1917, 415 sqq (t. syriacus cum v. gallica).

Cf. Cross, Sp 1929, 329 sqq; Kmosko, Byz 1931, 273 sqq.

CAPUT QUINTUM.

Patres occidentales saeculi secundi et tertii.

A. *Patres Romani.*

§ 22. Romani Pontifices.

Editiones: P. Coustant, Epistolae Romanorum Pontificum 1, P 1721. — BKV[1] 1 et 2 (1875/76). — G. Bardy, L'autorité du Siège Romain et les controverses du 3e siècle, RSR 1924, 255 sqq; E. Caspar, Geschichte des Papsttums 1, Tü 1930, 22 sqq; G. Buoncuore, Da S. Pio I a S. Vittore I, Si 1932. — PL 5 10 3 (cum epistolis spuriis).

1. **Soter** (c. 166—174) scripsit ad Corinthios epistolam, cui Dionysius episcopus (Eus., Hist 4, 23, 9 sq) respondit. Utrum contra Montanismum scripserit, nescimus (cf. Tert., Prax 1). De Sotere auctore epistolae sic dictae secundae ad Corinthios cf. § 6, 2.

2. **Eleutherus** (174—189) cum Irenaeo Lugdunensi in causa Montanismi egit (Eus., Hist 5, 3, 4—4, 2; cf. 5, 1, 2—3). De epistola spuria Lucii, regis Britanniae, vide A. Harnack, PASB 1904, 909 sqq.

3. **Victor I.** (189—198), teste Hieronymo (Vir 53) primus scriptor latinus, scripsit epistolas in causa Montanismi (Tert., Prax 1), Monarchianismi dynamistici (Eus., Hist 5, 28, 6—9) et quaestionis de celebrando paschate (Hier., Vir 34). In lite ista a S. Irenaeo Lugdunensi aliisque episcopis de pace conservanda admonitus est (Hist 5, 24).

Cf. C. Schmidt, Gespräche Jesu, L 1919, 577 sqq (de paschate); Koch, ZntW 1920, 174 sqq; Dieckmann, ZKT 1921, 627 sqq; Souvay, CHR 1929, 43 sqq.

4. **Zephyrinus** (198—217) fidem catholicam contra varias haereses defendit (Optat. Mil., Parm 1, 9). Cf. § 23.

De quaestione, utrum Zephyrinus (cf. Hippol., Refut 9, 11, 3) «antiquissimam quoad verba nobis notam decisionem dogmaticam episcopi Romani» ediderit, vide Harnack, PASB 1923, 51 sqq; Dieckmann, ZKT 1924, 514 sqq; Preysing, ZKT 1928, 225 sqq.

5. **Callistus** (217—222) ab Hippolyto acerrime impugnatus Sabellium excommunicavit (Hippol., Refut 9, 12). De «edicto Callisti» vide § 26, 3, q.

Müller, ZntW 1924, 214 sqq; Lukman, BV 1926, 169 sqq.
De epistolis Urbani (✝ 230) nihil scimus.

6. **Pontianus** (230—235) Demetrium episcopum Alexandrinum c. 232 certiorem fecit de synodo Romae habita, in qua damnatio Origenis confirmata et approbata esse videtur (cf. § 18; Hier., Vir 54; Ep 33, 5; Eus., Hist 6, 8, 4).

De Anteri (✝ 236) et Fabiani (✝ 250) scriptis nihil scimus.

7. **Cornelius** (251—253) ad Cyprianum episcopum Carthaginiensem septem scripsit epistolas, quarum duae exstant inter Cypriani scripta (Ep 49 50), deinde tres epistolas ad Fabium episcopum Antiochenum de schismate Novatiani et hierarchia ecclesiastica (Eus., Hist 6, 43, 5 sqq).

8. **Lucius** (253—254) epistolas scripsit in causa Lapsorum (cf. Cypr., Ep 68, 5).

9. **Stephanus I** (254—257) scripsit epistolas ad ecclesias Syriae et Arabiae (Eus., Hist 7, 5, 2), ad episcopos Asiae in causa baptismatis haereticorum et ad S. Cyprianum (Cypr., Ep 75, 25; 74, 1).

Koch, Ph 1930, 128 sqq.

10. **Sixtus II** (257—258) probabiliter scripsit de baptismo haereticorum (Vita Caec. Cypr. 14). De Sexti Sententiis vide § 124.

11. **Dionysius** (c. 259—268) epistolam scripsit consolatoriam ad ecclesiam Caesariensem Cappadociae (Basil., Ep 70 ad Dam) et duas epistolas ad Dionysium episcopum Alexandrinum in causa Sabellianismi et Subordinatianismi (cf. Athan., Ep decr Nic syn 26). Cf. § 19, 4.

12. **Felix** (269—274) optime meritus est in causa Pauli Samosateni haeretici (cf. Mansi 4, 1188). Nomine eius abusi sunt Apollinaristae. Cf. § 46.

De scriptis Eutychiani (✝ 283), Caii (✝ 296), Marcellini (✝ 304), Marcelli (✝ 309), Eusebii (✝ 309) nihil constat.

13. **Miltiades** (311—314) synodum Romanam a. 313 contra Donatistas petente Constantino imperatore coegit. Exstat huius ad Miltiadem epistola apud Eus., Hist 10, 5, 18 sqq.

§ 23. S. Hippolytus Romanus (c. 160—235).

Editiones (excl. Philosophumenis): I. A. Fabricius, 1—2, H 1716/18; Gallandi, Bibl. vet. Patrum 2, Ve 1766; PG 10; P. de Lagarde, L 1858 (textus graeci); Anal. Syriaca, L et Lo 1858; P. Martin (Pitra, Anal. Sacra 4), P 1883 (t. syriaci). — P. de Lagarde, Anal. Syr. appendix, L—Lo 1858 (t. arabici). — P. Martin (Pitra, Anal. S. 2, 226 sqq; 4, 64 sqq; t. armeniaci). — G. N. Bonwetsch, TU 23, 1902 (t. georgici et grusini). — CB vide apud singula opera. — J. Döllinger, Hippolytus und Kallistus, Regensburg 1853; A. Donini, Ippolito di Roma — Polemiche teologiche e controversie disciplinari nella Chiesa di Roma, R 1925; Preysing, ZKT 1917, 595 sqq; 1918, 177 sqq; 1919, 358 sqq; 1926, 604 sqq. — Josi, RAC 1936, 231 sqq.

Hippolytus ortus est c. 160 ex nobili stirpe. Utrum natione fuerit Graecus an Latinus, nescimus. Opera graece composuit. Photio teste (Cod 121) S. Irenaei erat discipulus. Victor papa presbyterum eum ordinavit. Iam sub Victore, deinde sub Zephyrino scriptis et doctrinis celebre in Ecclesia Romana nomen sibi acquisivit. C. 212 Origenes audivit Hippolyti homiliam Romae habitam (Hier., Vir 61). Hippolytus cum invidia et ira vidit Callistum, qui ex humili et servili conditione ad maiores semper in Romana Ecclesia honores ascenderat, apud Zephyrinum papam multum valere. Immo 217 Callistus Romanus Pontifex est creatus. Tunc Hippolytus, factionis oppositae caput, schisma excitavit ipseque ut antipapa oppositus est Callisto. Rationes erant sequentes: Hippolytus Callistum odio habuit tum propter servilem eius ortum cum propter differentias theologicas et morales. Hippolytus enim impugnans Sabellianismum profitebatur, licet inconscius vel invitus, quendam Subordinatianismum. Callistus econtra iam sub Zephyrino defenderat monarchiam

divinam ita, ut Hippolytus Sabellii crimen ei daret; Callistus vero alterius doctrinam trinitariam «Ditheismum» declaravit. Deinde Hippolytus, ipse rigorista, vehementissime invexit in Callisti (ut aiebat) laxismum moralem. Asseclas suas «ecclesiam» vocabat, illos Callisti cum contemptu «scholam» (Philos 9, 12). Ab 217 ad 235 Ecclesia Romana scissa erat in duas partes. C. 235 Hippolytus simul cum Pontiano papa in Sardiniam relegatus est ibique post suam cum Ecclesia reconciliationem martyr occubuit. Romae cum Pontiano honorifice est sepultus. In eius memoriam asseclae statuam marmoream (a. 1551 iterum detectam) erexerunt, in qua catalogus plurimorum operum (exceptis Philosophumenis) insculptus est. Mirum est, quam cito nomen et opus Hippolyti in Occidente evanuerit. Eusebius (Hist 6, 20) et Hieronymus (Vir 61) iam non noverunt Hippolyti sedem episcopalem. Damasus papa († 366), qui inscriptionem in laudem Hippolyti composuit in eius coemeterio ad viam Tiburtinam sito, eum asseclam Novatiani fuisse putat. Prudentius vero poeta († post 404) eum cum Hippolyto mythico confundit (Perist 11).

Hippolytus, vir doctissimus et eruditissimus, inter maiores saeculi tertii theologos est recensendus. Sincero orthodoxiae zelo inflammatus pugnat contra Gnosticismum, Sabellianismum et laxismum moralem. Quoad operis litterarii amplitudinem et vastam suam eruditionem cum Origene potest comparari. Opus litterarium fragmentis tantum exstat. Quam late Hippolyti opera in Orientem sint divulgata, clare patet ex versionibus syriacis, copticis, arabicis, aethiopicis, armeniacis, georgicis et slavicis. Influxus, quem Hippolytus in posteros, praesertim in Origenem, exercuerit, accuratius est adhuc determinandus.

1. *Philosophumena* seu *Omnium haereseum refutatio* (228/33). Istud opus libros 10 complectens a Photio «Labyrinthus» vocatur (Cod 48). Veteribus scriptoribus notum erat sub alieno nomine. Exstat liber primus exinde ab 1701 sub nomine Origenis (cf. PG 16, 3). Liber secundus et tertius iam non exstant. Libri 4—10 a. 1842 a Mynoide Myna in codice monasterii montis Athos detecti et a. 1851 ab E. Miller editi sunt sub nomine Origenis. A nonnullis capita 11 et 12 epistolae ad Diognetum (§ 15, 3) agnoscuntur ut epilogus totius operis.

Libris 1—4 (pars prima), quibus solis titulus *Philosophumena* proprie convenit, demonstratur haereticos non sequi Christum et sacram Scrip-

turam, sed haurire suam scientiam ex fontibus ethnicis (philosophia, Mysteriis et astrologia). Liber primus tractat de philosphia graeca. Auctor utitur fontibus dubii valoris. Liber quartus agit de astrologia, magia et Mysteriis (ut libri 2 et 3 deperditi).

Libris 5—9 (pars secunda) exponuntur systemata 33 gnostica. Hippolytus haurit ex antihaereticis operibus Iustini, Tertulliani, Irenaei, sed etiam ex fontibus spuriis. In libro decimo habetur brevis totius argumenti recapitulatio et professio fidei.

Opus istud Hippolyti deficientibus melioribus fontibus recensendum est inter principaliores fontes historiae religionum (e. gr. Gnosticismi, Mysteriorum).

Editiones: E. Miller, O 1851; Duncker et Schneidewin, Gö 1859; PG 16, 3; P. Cruice, P 1860; P. Wendland, CB 26 (1916); H. Diels, Doxographi Graeci, B 1929, 553 sqq (textus libri primi). — Versiones: BKV² 40 (1922); F. Legge, Lo 1921 (v. anglica); A. Siouville, 1—2, P 1928 (v. gallica).

2. *Syntagma* (Phot., Cod 121) seu *Adversus omnes haereses* (post 200) tractat de 32 haeresibus, quarum ultima est illa Noëti. Iam non exstat textu originali graeco, sed probabiliter, licet sub forma breviata, apud Ps.-Tertullianum, *De praescriptione haereticorum* 46 ad 53. Cf. § 26, 2, a. Omnes fere haeresiologi posteriores (e. gr. Epiphanius, Philastrius) isto opere Hippolyti usi sunt.

Cf. A. Hilgenfeld, Die Ketzergeschichte des Urchristentums, L 1884, 9 sqq 58 sqq.

3. Opera alia antihaeretica.

a) *Contra haeresin Noëti* (c. 205), qui docuit Monarchianismum patripassianum.

PG 10, 817. — Turner, JTS 1921/22, 28 sqq; V. Macchioro, L'eresia Noetiana, Napoli 1921; cf. TLZ 1923, 86.

b) *Contra Artemonem* (c. 230), qui docuit Monarchianismum dynamisticum (Eus., Hist 5, 28).

c) *Adversus Graecos* (ante 222) tractat de anima, materia, resurrectione (Phot., Cod 48) et inferno.

Cf. K. Holl, Fragmente vornicänischer Kirchenväter, L 1899, 137 sqq; Cherniss, CP 1929, 346 sqq; Martin, RSR 1926, 148 sqq.

d) *Adversus Marcionem* (Eus., Hist 6, 22; Hier., Vir 61).

e) Apologia pro Apocalypsi et Evangelio Iohannis est deperdita; item aliud opus *Capita adversus Caium*, qui tempore Zephyrini papae Apocalypsin assignaverat Cerintho gnostico (cf. Epiphan., Haer 51).

J. Gwyn, Her 1888, 397 sqq (fragm. syr. cum v. angl.); cf. A. Harnack, TU 6, 3 (1890), 121 sqq; Th. Zahn, Gesch. d. neutest. Kanons 2, 2, Er 1892, 973 sqq; H. Achelis, CB 1 (1897).

f) *Adversus Beronem et Heliconem* (haereticos) de trinitate et incarnatione non est Hippolyti, sed ortum duxit ex lite monophysitica saec. VI vel VII.

Cf. J. Döllinger, o. c. 318 sqq.

g) *Demonstratio adversus Iudaeos* (?), *De resurrectione ad Iuliam Mammaeam* (Hier., Vir 61), *Cohortatio ad Severinam, De dispensatione.*

4. *Demonstratio de Christo et Antichristo* (c. 200) tractat de Chiliasmo, cui indulsit Hippolytus iunior sub influxu Irenaei magistri. Auctor senior (c. 234) meliorata christianorum condicione Chiliasmum respuit.

H. Achelis, CB 1 (1897), 3 sqq.

5. Opera chronologica.

a) *Demonstratio temporum paschae* (Eus., Hist 6, 22; Hier., Vir 61).

b) *Chronicon,* post 234 compositum, incipit a creatione mundi et historiae filum usque ad 234 texit. Hippolytus impugnat Chiliasmum, i. e. spem adventus millenarii regni terreni. Consummatio finalis c. 500 demum est exspectanda. Chronicon exstat in tribus versionibus seu potius retractationibus latinis, quae sunt: *Liber generationis* (c. 334), *Chronographus Romanus* (354), sic dicta *Excerpta latina barbari* (inc. saec. V). A. Bauer primam Chronici partem in lingua graeca originali invenit (in cod. Matritensi saec. X). Habemus hodie criticam Chronici editionem.

Editiones: Th. Mommsen, Chron. min. 1, B 1892, 78 sqq; C. Frick, Chron. min., L 1892; A. Bauer, TU 29, 1 (1905); A. Bauer et R. Helm, CB 36 (1929). — Serruys, RP 1914, 27 sqq; Bannier, Ph 1925, 123 sqq.

6. Opera exegetica eruditionem et ingenium Hippolyti imprimis manifestant. Ipse est primus exegeta christianus, cuius exstant explicationes biblicae. Hippolytus scripsit suas explanationes ante Origenem. Sunt, qui dicant Origenem hausisse ex Hippolyto (cf. R. Cadiou, La jeunesse d'Origène, P 1936, 62 sqq). Notandum est id, quod Hieronymus refert (Vir 61): «Huius (scil. Hippolyti) aemulatione Ambrosius . . . cohortatus est Origenem in scripturas Commentarios scribere . . . incredibili studio cotidie ab eo opus exigens» (cf. Eus., Hist 6, 23; Phot., Cod 121). Operis exegetici minor pars exstat eaque in versionibus et fragmentis. Multa latere videntur in Catenis.

a) *In Hexaëmeron* (Gn 1), *De paradiso et lapsu* (Gn 2—3), *De benedictione Isaac* (Gn 27) *et Iacob* (Gn 49). Cf. Eus., Hist 6, 22; Hier., Vir 61).

Ed.: H. Achelis, CB 1, 2 (1897), 49 sqq. — C. Diobounitis, TU 38, 1 (1911). G. N. Bonwetsch, TU 26, 1a (1904).

b) *De benedictione Balaam* (Nm 32 sq), *Canticum Moysis* (Dt 32), *De benedictione Moysis* (Dt 33).

Achelis, o. c. 83 sq; Bonwetsch, o. c. 49 sq; L. Mariès, H. de Rome sur les bénédictions d'Isaac, de Jacob et de Moïse, P 1935 (t. graecus, versiones armeniacae et georgicae); cf. RSR 1936, 190 sqq.

c) *In Ruth, De Eclana et Anna* (1 Sm 1 sqq), *De David et Goliath, De Saul et pythonissa* (1 Sm 28).

Achelis, o. c. 120 sqq; Bonwetsch, o. c. 79 sqq.

d) In Psalmos plures (non omnes) explanationes.

Achelis, o. c. 127 sqq. Cf. Aem. Wagner, Die Erklärung des 118. Psalmes durch Origenes, Linz 1916, 3 sqq.

e) In Proverbia, In Ecclesiasten.

Achelis, o. c. 157 sqq 179.

f) In Canticum Canticorum (1—3, 7) exstant explanationes linguis variis. Hippolytus explicat sponsum et sponsam de Christo et Ecclesia vel anima (ut postea Origenes).

G. N. Bonwetsch, CB 1 (1897), 343 sqq; TU 23, 2c (1902). — W. Riedel, Die Auslegung des Hohenliedes in der jüdischen Gemeinde und der griechischen Kirche, L 1898, 47 sqq; Sović, Bibl 1921, 448 sqq; Blake, ROC 1925/26, 225 sqq.

g) In Danielem (c. 204) libros 4 complectens Commentarium est antiquissimum opus exegeticum nobis notum Ecclesiae. Liber primus tractat de Dn 1 et historia Susannae. Liber secundus explicat Dn 2—3 et canticum trium puerorum. Liber tertius exponit Dn 4—6, liber quartus Dn 7—12. Auctor conatur reprimere exaggeratam spem eschatologicam christifidelium sui temporis. — Susanna est imago Ecclesiae, quam persequuntur Iudaei et pagani. Ioachim maritus est Christus (cf. Cypr., Ep 43, 4, ubi duo seniores explicantur de haereticis et schismaticis).

G. N. Bonwetsch, o. c. 1—340. — Cf. GN 1918, 313 sqq; 1919, 347 sqq. — Fragmenta in Isaiam et Ezechielem apud Achelis, o. c. sub a. — Commentarium in Zachariam periisse videtur.

h) Fragmenta exstant Commentarii in Matthaeum, Lucam, Iohannem («In quatriduanum Lazarum», PG 72, 775 sqq), Apocalypsin.

Achelis, o. c. 195 sqq. — Martin, RHE 1926, 68 sqq.

8. Homiliarum unica tantum exstat (praeter homilias exegeticas): *In Sancta Theophaneia,* et fragmenta duarum aliarum.

Achelis, o. c. 257 sqq (cum fragmentis *De pascha*). — E. Schwartz, Zwei Predigten H.s, BASB 1936, 3 (cum textu graeco).

9. Opera liturgica. Hippolytus pro ecclesia sua schismatica propriam disposuit liturgiam, quae antiquissima conservavit elementa antiqui cultus christiani.

a) *Traditio apostolica* (c. 200). Cf. § 118, 1.
b) *Canones 38 Hippolyti* (c. 500). Cf. § 118, 9.

Bibliographia.

G. Ficker, Studien zur Hippolytfrage, Ha 1893; K. J. Neumann, Hippolyt von Rom in seiner Stellung zu Staat und Welt, L 1902; H. Achelis, Hippolytstudien, TU 16, 4 (1897); A. d'Alès, La théologie de s. H., P. 1906; Bauer, NJKA 1914, 110 sqq; Baumstark, ZntW 1914, 332 sqq; Connolly, On the Text of the Baptismal Creed of H., JTS 1924, 131 sqq; R. Ganschienitz, Hippolyts Kapitel gegen die Magier, TU 39, 2 (1913); Müller, ZntW 1924, 214 sqq; 1929, 273 sqq; A. Hamel, Der Kirchenbegriff Hippolyts (diss.), Bonn 1929;

Jouassard, RevSR 1933, 25 sqq (Le premier-né de la Vierge chez H.); Lagrange, Le canon d'Hippolyte et le fragment de Muratori, RB 1933, 161 sqq; H. Rahner, H. als Zeuge für den Ausdruck Theotokos, ZKT 1935, 73 sqq; 1936, 577 sqq; Martin, H. et Proclus de Constant., RHE 1937, 255 sqq.

§ 24. Fragmentum Muratorianum (c. 200).

Editiones: G. Rauschen, Flor 3 (1905); H. Lietzmann, B 1933. — Cf. Manualia Introductionis in N. T.; Zahn, NKZ 1922, 417 sqq; Harnack, ZntW 1925, 1 sqq; Koch, ZntW 1926, 154 sqq; Donini, RR 1926, 127 sqq; Ritter, RAC 1926, 215 sqq; Lagrange, RB 1926, 83 sqq; 1933, 161 sqq (Le canon d'Hippolyte et le Fragment de Muratori).

L. A. Muratori († 1750) in ms. saeculi VIII Ambrosianae bibliothecae Mediolanensis catalogum detexit fragmentarium librorum Novi Testamenti. Deest in ms. relatio de evangeliis Matthaei et Marci. Silentio omittuntur epistolae ad Hebraeos, Iacobi, utraque Petri et tertia Iohannis (?). Quae epistolae ab auctore catalogi aestimantur sine dubio apocryphae. Expresse reiciuntur ut provenientes a Marcione epistolae (apocryphae) S. Pauli ad Laodicenos et Alexandrinos (§ 123, III, 3). Recipitur vero apocalypsis Petri cum restrictione: «quam quidam ex nostris legi in ecclesia nolunt». Propter rudem catalogi linguam latinam quaestio disputata est, utrum originaliter compositus sit graece. Quod probabiliter est negandum. Acrius disputatur, quisnam sit auctor catalogi. Inter eius auctores enumerantur Rhodon antignosticus, Hippolytus iunior, immo Victor vel Zephyrinus papae. Auctor scripsit certe post 155. Tales catalogi compositi sunt ad eliminanda et evitanda evangelia apocrypha aliaque scripta gnostica.

§ 25. Novatianus († post 251).

A. d'Alès, Novatien — Etude sur la théologie romaine au milieu du 3e siècle, P 1925; Harnack, ZntW 1930, 76 sqq; Dölger AC 1930, 258 sqq; Baumstark, OC 1930, 1 sqq.

Novatianus, de cuius vita non multum scimus, c. 250 spectatum in clero Romano obtinebat locum (cf. Eus., Hist 6, 43). Ex iussu presbyterorum Romanae Ecclesiae, vacante post mortem Fabiani papae Sede, duas scripsit epistolas et stilo et argumento pariter excellentes de praxi Romana circa lapsos reconciliandos ad Cyprianum episcopum Carthaginiensem (Ep 30 36). Approbatur modus procedendi S. Cypriani in eos, qui saeviente persecutione erant lapsi. Cornelius a. 251 papa electus erga lapsos mitiorem et indulgentiorem se ostendit. Quam rem molestissime ferens Novatianus contra Cornelium surrexit antipapa caputque rigoristarum, qui negando potestatem clavium lapsos in perpetuum excommunicabant, immo postea etiam eos, qui mortaliter peccaverant. Baptismum catholicorum invalidum aestimabant. Seipsos «Sanctos» et «Puros» vocabant («Katharoi»). Schisma Novatiani in Hispaniam et Syriam mox divulgatum est. De ulteriore Novatiani vita nihil scimus. Saeculo VI

acta martyrii ab eius asseclis ad sectae fundatorem glorificandum propagata sunt (Phot., Cod 182; cf. Socr., Hist 4, 28).

Novatiani operum pauca tantum exstant (Hier., Vir 70). Novatianus est theologus eruditus et acutus. Stilus eius non caret quadam elegantia.

1. Epistolae 2 ad Cyprianum (c. 250).

Ed.: W. Hartel, CV 3, 2 (1871). — Koch, ZntW 1935, 303 sqq.

2. *De trinitate* (ante 249), opus excellens et argumento et stilo, tractat de Deo Patre omnipotente eiusque perfectionibus (1—8); deinde de Iesu Christo vero Deo et vero homine, de propria Filii personalitate contra Sabellium (9—28), de Spiritu Sancto (29); tandem auctor veram Filii deitatem cum monarchia seu unitate divina conciliare studet (30 sq).

In mss. istud opus et sequens (sub 3) Tertulliano adscribuntur. Sed iam Hieronymus animadvertit: «Nec Tertulliani liber est nec Cypriani dicitur, sed Novatiani» (Contra Rufin 2, 10).

PL 3, 861 sqq; W. Y. Fausset, Ca 1909. — H. Moore, Lo 1919 (v. anglica). — D'Alès, Gr 1922, 420 sqq 497 sqq; M. Kriebel (diss.), Marburg 1932 (de doctrina trinitaria); Keilbach, BoS 1933, 193 sqq (Divinitas Filii eiusque Patri subordinatio); Favre, BLE 1936, 130 sqq.

3. *De cibis iudaicis* (post 251), epistola pastoralis Novatiani tunc temporis extra Urbem versantis ad suam sectam Romanam. Auctor demonstrat, iudaica de cibis praecepta iam non obligare lege sublata.

PL 3; G. Landgraf et C. Weyman, Archiv für latein. Lexikographie und Grammatik 11, 2 (1898), 221 sqq. — Cf. Weyman, Ph 1893, 728 sqq.

4. *De spectaculis* et *De bono patientiae* (post 251) epistolae sunt pastorales Novatiani, quarum prima vetat ludos ethnicos, altera laudat castitatem. Exstant inter opera Cypriani.

W. Hartel, CV 3, 3 (1871); A. Boulanger, P 1933 (De spectaculis). — Koch, Religio 1936, 245 sqq.

5. Opera deperdita (Hier. l. c.): *De pascha, De sabbato, De circumcisione, De sacerdote, De oratione, De instantia, De Attalo,* «multaque alia».

B. Patres Africani.

§ 26. Quintus Septimius Florens Tertullianus (c. 160—post 220).

Editiones: E. F. Leopold, 1—4, L 1839/41; PL 1—2; Fr. Öhler, 1—3, L 1851/54; ed. minor 1854; A. Reifferscheid, G. Wissowa et A. Kroymann, CV 20 (1890); 47 (1906); cf. W. Hartel, Patrist. Studien, W 1890. — BKV² 7 (1912); 24 (1915); U. Meyboom, Le 1927 sqq (v. neerlandica); F. A. Wright, Lo 1928 (v. anglica). — P. Monceaux, Histoire littéraire de l' Afrique chrétienne 1, P 1901; F. Ramorino, Mi 1923; E. Buonaiuti, Mi 1926; J. Lortz, T. als Apologet, 1—2, Mr 1927; L. Bayard, P 1930; L. Shorit, The Influence of Philosophy on the Mind of T., Lo 1933. — G. Thörnell, Stud. Tertull. 1—4, Uppsala 1918/26.

Tertullianus ex patre centurione c. 160 Carthagine natus est. Litteris profanis optime est imbutus, immo perfectam linguae graecae

notitiam sibi acquisivit. A vitiis et voluptatibus immaculatum non se servabat. C. 190 Romae munere causidici fungebatur (cf. Eus., Hist 2, 2, 4). Brevi ante 197 Tertullianus ad Christum pervenit. Possibile est eum fortitudine martyrum vel iudiciorum divinorum metu ad veram fidem esse perductum. Post suam conversionem matrimonio adhuc erat iunctus. Tertullianus christianus abiecta toga Romana philosophorum pallio se vestivit non obstante concivium irrisione. Propter eximiam eius eruditionem et scientiam ad officium doctoris et catechetae christiani accersitus est. Utrum dignitate presbyteri fuerit insignitus (ut asserit Hieronymus Vir 53), non certe constat. Summo zelo contra omnes sui temporis errores scripsit. Mira cum audacia religionem christianam dirae persecutionis tempore defendit. C. 205 ad sectam Montani defecit, immo propriam condidit rigoristarum scholam. Obiit Carthagine post 220.

Tertullianus erat vir ingenii vere mirabilis. «Sicut ille (Origenes) apud Graecos, ita hic apud Latinos nostrorum omnium facile princeps iudicandus est. Quid enim hoc viro doctius, quid in divinis atque humanis rebus exercitatius? Nempe omnem philosophiam et cunctas philosophorum sectas mira quadam mentis capacitate complexus est» (Vinc. Ler., Comm 18). Attamen erat indolis durae et acerbae. Hoc imprimis ex eo patet, quod Tertullianus in oppositione ad Origenem, qui omnium prorsus desiderat et statuit salutem, omnium suorum inimicorum dire cupit interitum aeternum. Capitali odio adversarios, sive iniustos praesides Romanos sive Iudaeos sive haereticos sive catholicos (postquam ad Montanum defecit), persequebatur. In morum praeceptis ad maiorem semper rigorismum deflectebat. Stilus eius manifestat naturam duram, audacem et obscuram. «Quot paene verba, tot sententiae», recte de eo asserit Vincentius Lerinensis. «Quot sensus, tot victoriae», minus quadrat. Tertullianus enim in suis sententiis acutis saepe magis percellit et obstupefacit quam persuadet et vincit.

Cum S. Augustino Tertullianus maximus est theologus ecclesiae Occidentalis. Summum in linguam ecclesiasticam exercebat influxum, immo ipse lucidam theologiae Occidentalis linguam quodammodo creavit.

Quando singula opera sint conscripta, nescimus. Hoc tantum possumus statuere, utrum opera proveniant a Tertulliano catholico an montanista. Multa opera perierunt. Trium operum iam non existunt mss. (Bapt, Pud, Ieiun). Alia exstant in Agobardino

tantum codice, qui ab Agobardo episcopo Lugdunensi († 840) scriptus est. *Apologeticum* solum exstat pluribus mss.

1. Opera apologetica.

a) *Ad nationes* libri 2 (c. 197) ethnicam accusant iniustitiam et christianum defendunt monotheismum.

CV 20 (1890), 59 sqq; Ph. Borleffs, Le 1929. — U. Meyboom, Le 1927 (v. neerland.). — Balsamo, Did 1930, fasc. 1, 29 sqq.

b) *Apologeticum* seu *Apologeticus liber* (c. 197) inter praestantiora Tertulliani opera est recensendus.

Exstat in codice Fuldensi et in collectione quadam, cui nomen «Vulgata», inter cuius manuscripta eminet codex Parisinus (saec. X). Ex duplici ista textus forma quaestio exorta est, utrum Tertullianus bis ediderit opus, an in textu codicis Parisini exstet retractatio tantum ex tempore Carolingorum proveniens. Possibile est in textu codicis Parisini secundam exstare Tertulliani retractationem licet interpolatam.

Apologeticus liber praesides appellat Romanarum provinciarum. Imprimis tractat de laesa religione et de laesa maiestate, quae crimina christianis obiciuntur ab ethnicis. Acutissime et mordacissime praesidum modus procedendi contra christianos castigatur et ad absurdum reducitur: Crimen unicum est «nomen christianum». Ceteris omnibus, qui scelus commiserunt, defensio conceditur, non vero christianis. Ceteri torquentur, ut delictum suum fateantur, christiani autem, ut abnegent fidem suam. Religio christiana est quidem philosophia, sed philosophorum non gaudet libertate. Immo philosophi negare deos impunite possunt. Attamen summa praesidum crudelitas et iniustitia christianis non nocent: «Plures efficimur, quotiens metimur a vobis, semen est sanguis christianorum» (cap. 50).

De mutua inter Tertulliani Apologeticum et Minucii Felicis Octavium habitudine nondum omnino constat. Sed Apologetici prioritas magis magisque videtur agnosci. Cf. § 27, 1.

Ed.: S. Haverkamp, Le 1818; B. Mayor, Ca 1917 (cum v. anglica); A. Souter, Aberdeen 1926; S. Colombo, To 1926; J. P. Waltzing, P 1929; Waltzing et Severijns, P 1929; J. Martin, Flor 6 (1933). — Waltzing, P 1914 (v. gallica); A. Souter, Ca 1917 (v. anglica); F. P. Manero, Ma 1927 (v. hispanica); T. R. Glover, NY 1931 (v. anglica); I. Giordani, Brescia 1935 (v. ital.). — H. Schrörs, Zur Textgeschichte und Erklärung von T.s Ap., L 1914; E. Lofstedt, T.s Ap. textkritisch untersucht, Lund 1915; Kritische Bemerkungen zu T.s Ap., Lund 1918; G. Thörnell, Studia Tertullianea IV, Uppsala 1926; Vitale, MB 1926, 153 sqq; Pasquali, SIF 1929, 13 sqq; Balsamo, Did 1930, fasc. 1, 28 sqq; Dölger, AC 1930, 241 sqq.

Pro prioritate Apologetici: J. Lortz, T. als Apologet 1, Mr 1927, 395 sqq; Diller, Ph 1935, 98 sqq 216 sqq. — Pro prioritate Octavii: H. J. Baylis, Minucius Felix and his Place among the Fathers of the Latin Church, Lo 1928; J. Schmidt, Minucius Felix oder Tertullian? (diss.), L 1932. — Ulteriorem litteraturam vide apud J. Martin, Flor 6 (1933), 1.

c) *De testimonio animae* (post 197), libellus vere aureus, tractat de illo Apologetici (cap. 27): «O testimonium animae naturaliter christianae!»

Ed.: CV 20, 134 sqq; C. Scholte, Am 1934 (cum v. neerland.).

d) *Ad Scapulam* (c. 212), proconsulem Africae, Tertullianus epistolam mittit minacem futura exponendo dira supplicia.

Ed.: T. H. Bindley, O 1894. — U. Meyboom, Le 1930 (v. neerland.).

e) *Adversus Iudaeos* (c. 200/06). Auctor demonstrat (1—8) Dei gratiam et misericordiam, quam Israel respuerit, ad ethnicos transisse. Pro lege iustitiae nunc valere novum caritatis praeceptum. Vaticinia messianica in Christo esse adimpleta. Cap. 9—14 intime cohaerent cum libro tertio «Adv. Marcionem». Non satis constat, utrum sint opus ipsius Tertulliani an ignoti cuiusdam compilatoris.

U. Meyboom, Le 1927 (v. neerland.). — Akerman, Über die Echtheit der letzten Hälfte von T.s Adv. Iud., Lund 1918; D'Alès, RSR 1936, 99 sqq.

2. Opera dogmatica et polemica.

a) *De praescriptione haereticorum* (c. 200), omnium Tertulliani operum praestantissimum.

Tertullianus Ecclesiam et Haeresin coram suo tribunali certare fingit de legitima veritatis revelatae possessione. Utraque pars nativum in possessionem sanctorum librorum ius sibi vindicat. Maxima cum sagacitate, maximo cum ardore Tertullianus Haeresi ius ullum denegat: Haeresis a priori omnino non gaudet iure instituendi causam coram iudice. A priori patet Haeresin perdituram esse causam. Sola enim Ecclesia iure gaudet praescribendi, i. e. sola Ecclesia omnem potest disputationem et litem circa possessionem veritatis exortam a priori respuere. Haeresis omni caret iure. Quaerenti Haeresi, cur omni careat iure, Tertullianus respondet: Ecclesia triplici gaudet praescriptione:

1) Praescriptione veritatis: Ecclesia legitime possidet veritatem. Nam Apostoli singulis ecclesiis ab ipsis fundatis eam tradiderunt. Tales ergo ecclesiae veritatis sunt testes. Apostoli enim sunt a Christo, Christus autem a Deo. Cum istis ecclesiis omnes oportet in fide concordare, dum Haeresis discordat.

2) Praescriptione principalitatis: Qui gaudet prioritate, legitima gaudet possessione. Hoc in ecclesiis apostolicis verificatur, dum Haeresis essentialiter est innovatio. Veritas catholica est antiquissima.

3) Praescriptione proprietatis: Ecclesia, non Haeresis, legitime sibi vindicat sacros libros; nam ipsi Ecclesiae, non Haeresi, sunt traditae. Haeresis illegitime sacra utitur Scriptura.

Summa operis sententia est, quanti momenti sit traditio catholica, cuius testes vivi sunt singulae ecclesiae, quae omnes reduci possunt ad Apostolos, Apostoli autem ad Christum, Christus vero ad Deum. Haeresis econtra tota est aliena a traditione apostolica, immo essentialiter est innovatio ideoque mendacium. Quia novum, ideo falsum!

Praeter S. Irenaeum, Origenem et Vincentium Lerinensem vix alius Patrum catholicae traditionis principium tam claris verbis proposuit ac Tertullianus.

Operi adiunctus est catalogus 32 haereseon (cap. 46—53), qui tamen non est Tertulliani. Cf. § 23, 2; § 30, 2.

Ed.: T. H. Bindley, O 1894; P. de Labriolle, P 1910; E. Preuschen, Fr 1910; U. Hüntemann, Quaracchi 1924; J. Martin, Flor 4 (1930). — G. Mazzoni, Si 1928 (v. italica); U. Meyboom, Le 1930 (v. neerland.). — Dölger, AC 1929, 88 sqq; D'Alès, RSR 1935, 593 sqq; A. Vellico, La Rivelazione e le sue fonti nel «Praescr. Haer.», R 1935.

b) *Adversus Marcionem* libri 5, quorum primus compositus est a. 207. Tertia tantum operis editio nobis exstat. Libro primo et secundo demonstratur mundi creatorem non differre a Deo bono. Libro tertio Christum esse Messiam in Vetere Testamento annuntiatum, non vero Aeonem corpore apparente vestitum. Libro quarto et quinto de Marcionis textu biblico critica instituitur et harmonia inter utrumque Testamentum vigens defenditur.

CV 47 (1906). — U. Meyboom, Le 1927 (v. neerland.). — A. Bill, Zur Erklärung und Textkritik des 4. Buches T.s «Adv. Marc.», L 1911; E. Boßhardt, Essai sur l'originalité et la probité de Tert. dans son traité contre M. (thèse), Lausanne 1921; Corssen, Mn 1923, 242 sqq 390 sqq; 1924, 225 sqq; A. Harnack, Marcion, L 1924; Colson, JTS 1924, 364 sqq; Naumann, ZKT 1934, 311 sqq 533 sqq; D'Alès, RSR 1935, 593 sq. — Cf. § 26, 6.

c) *Adversus Hermogenem* (c. 200/01), gnosticum philosophum, pictorem Carthaginiensem.

CV 47 (1906). — U. Meyboom, Le 1930 (v. neerland.).

d) *Adversus Valentinianos* (c. 207/08) gnosticos.

CV 47 (1906). — U. Meyboom, Le 1924 (v. neerland.). — Dölger, AC 1930, 41 sqq; 1936, 272 sqq (cap. 8); D'Alès, RSR 1935, 496.

e) *Scorpiace* (c. 213), i. e. remedium contra haereseos venenum.

CV 20 (1890). — U. Meyboom, Le 1930 (v. neerland.). — Buonaiuti, RR 1927, 146 sqq.

f) *De carne Christi* (c. 210/12). Impugnatur docetismus gnosticus, laudatur vera B. Mariae V. maternitas, sed negatur eius virginitas in partu. Formula gnostica «per virginem» reicitur, assumitur «ex virgine». Negantur in Christo «humana honestas» et «caelestis claritas» (cf. Is 25, 14; 53, 2).

g) *De resurrectione carnis* (post 212). Contra gnosticos defenditur materialis identitas corporis resurrectionis cum actuali corpore.

CV 47 (1906); Lindner, Lo 1922. — A. Souter, Lo 1922 (v. anglica).

h) *Adversus Praxeam* (post 213). Praeclarissime defenditur contra Monarchianismum patripassianum Praxeae fides trinitaria. Praxeas c. 180 ex Asia minori Romam venerat et Carthaginem. Tertullianus lucidissimas invenit formulas trinitarias et christologicas, quae claritatem Nicaenam (325) et Chalcedonensem (451) interdum attingere videntur. Ex isto praesertim opere Tertullianus apparet ut theologus eximius, licet quendam saltem Subordinatianismum non potuerit evitare.

CV 47 (1906); Aem. Kroymann, Tü 1907. — A. Souter, Lo 1920 (v. anglica); U. Meyboom, Le 1930 (v. neerland.). — Th. Hermann, Das Verhältnis von Novatians «De Trinitate» zu T.s «Adv. Pr.» (diss.), Marburg 1923; F. Loofs, Theophilus von Ant. etc., L 1930, 119 sqq.

3. Opera ascetica et practica.

I. Tertulliani catholici.

a) *De baptismo* (c. 198/200), instructio catechetica.

CV 20 (1890); J. M. Lupton, Ca 1908; G. Rauschen, Flor 11 (1916); Th. Borleffs, Le 1931; A. d'Alès, R 1933. — Meyboom, Le 1930 (v. neerland.). — Amann, RSR 1921, 208 sqq; D'Alès, RSR 1924, 392; Dölger, AC 1929, 143 sqq 174 sqq; 1930, 117 sqq 222 sqq; 1934, 138 sqq; Leeming, Gr 1933, 423 sqq.

b) *Ad martyres* (197? 202?), cohortatio ad constantiam.

Ed.: T. H. Bindley, O 1894. — U. Meyboom, Le 1930 (v. neerland.); G. Mazzoni, Si 1929 (v. italica).

c) *De spectaculis* (c. 197). Vetantur rigorose ludi quicumque.

Ed.: E. Klußmann, L 1876; CV 20 (1890); A. Boulenger, P 1933. — J. Köhne, Br 1929 (Comment.). — T. R. Glover, NY 1931 (v. anglica); U. Meyboom, Le 1931 (v. neerland.).

d) *De oratione* (c. 198/200). Tertullianus Dominicam explicat orationem, quae vocatur «breviarium totius evangelii» (cap. 29). Ex isto praesertim opere vehemens apparet Tertulliani desiderium iudicii et vindictae finalis.

CV 20 (1890); R. W. Muncey, Lo 1926. — U. Meyboom, Le 1931 (v. neerland.). — Mofatt, Exp 1919, 24 sqq; Dölger, AC 1936, 116 sqq.

e) *De paenitentia* (c. 203). Duplex distinguitur paenitentia: ante baptismum (1—6), post baptismum, i. e. post commissa peccata tria capitalia homicidii, fornicationis et idololatriae (7—12). In isto opere nondum negatur secundae paenitentiae possibilitas. Cf. q.

Ed.: P. de Labriolle, P 1906; E. Preuschen, Fr 1910; G. Rauschen, Flor 10 (1915). — Ph. Borleffs, Mn 1932, 41 sqq (Observationes criticae) 254 sqq (Index verborum). — Chartier, L'excommunication ecclésiastique d'après les écrits de T., Ant 1935, 301 sqq 499 sqq. — Teeuwen, Mn 1927, 410 sqq.

f) *De cultu feminarum* libri 2 (c. 200/03). Damnatur nimius in mulierum vestitu et habitu luxus. Cf. k.

Ed.: G. Marra, To 1930; W. Kok, Dokkum 1934. — U. Meyboom, Le 1931 (v. neerland.). — M. Galdi, Raccolta di scritti in onore di F. Ramorino, Mi 1927.

g) *Ad uxorem* libri 2 (c. 200/03). Tertullianus quamvis invitus admittit honestatem et liceitatem secundi matrimonii. Cf. i et o.

U. Meyboom, Le 1931 (v. neerland.). — Cortelezzi, Did 1923, fasc. 2, 57 sqq; fasc. 3, 43 sqq.

h) *De patientia* (c. 200/03). Praeclarum opusculum multa cum eloquentia rationes exponit, quibus ad hanc virtutem christiani moveri possunt.

CV 47 (1906). — U. Meyboom, Le 1931 (v. neerland.).

II. Tertulliani Montanistae.

i) *De exhortatione castitatis* (c. 204/07). Tertullianus secundum matrimonium simpliciter reicit.

U. Meyboom, Le 1931 (v. neerland.).

k) *De virginibus velandis* (c. 204/07). Auctor rigorose postulat, ut virgines non solum in ecclesia, sed ubique velamine operiant faciem.

U. Meyboom, Le 1931 (v. neerland.).

l) *De corona militis* (c. 211). Servitium militare absolute vetatur.

Ed.: J. Marra, T 1927. — U. Meyboom, Le 1931 (v. neerland.). — Fr. de'Cavalieri, Studi e Testi 1935, 355 sqq; E. Vacandard, La question du service militaire chez les chrétiens des premiers siècles, P 1910, 127 sqq.

m) *De idololatria* (c. 211/12). Omnis cum ethnicis cooperatio absolute respuitur.

CV 20 (1890). — U. Meyboom, Le 1930 (v. neerland.). — Dölger, AC 1932, 192 sqq.

n) *De fuga in persecutione* (212). Omnis in persecutione fuga est illicita. Mitius iudicaverat Tertullianus catholicus.

Ed.: J. Marra, To 1932. — U. Meyboom, Le 1932 (v. neerland.).

o) *De monogamia* (217). «Unum matrimonium novimus sicut unum Deum» (cap. 1). «Secundas nuptias ut illicitas iuxta adulterium iudicamus» (cap. 15). Catholici vocantur «psychici», Montanistae «pneumatici».

U. Meyboom, Le 1930 (v. neerland.). — Delazer, Ant 1932, 441 sqq.

p) *De ieiunio adversus psychicos* (post 217). Tertullianus contra catholicos invehit imperfecte ieiunantes. Psychici (= catholici) paganis peiores sunt. Eorum cibi aviditas acriter castigatur.

CV 20 (1890). — U. Meyboom, Le 1931 (v. neerland.). — J. Schümmer, Die altchristliche Fastenpraxis, Mr 1933.

q) *De pudicitia* (c. 217/22). Tertullianus iam impugnat Ecclesiae potestatem remittendi tria peccata capitalia. «Audio etiam edictum esse propositum et quidem peremptorium. Pontifex scil. maximus, quod est episcopus episcoporum, edicit» (cap. 1). Controvertitur, de quonam episcopo et edicto sit sermo: de Zephyrino papa († 217) an de Callisto papa († 222) an (probabilius) de quodam episcopo Carthaginiensi (Agrippino?). Per istud edictum ab Ecclesia damnata est Montanistarum praxis.

CV 20 (1890); E. Preuschen, Fr 1910; P. de Labriolle, P 1906; G. Rauschen, Flor 10 (1915). — U. Meyboom, Le 1931 (v. neerland.). — A. d'Alès, L'Edit de Calliste, P 1914; K. Adam, Das sog. Bußedikt des Papstes Kallistus, M 1917; G. Esser, Bonn 1914; TR 1918, 398 sqq; Preysing, ZKT 1919, 358 sqq; D'Alès, RSR 1920, 254 sqq; Figgini, SC 1924, 204 sqq; Bardy, RSR 1924, 1 sqq; Donini, RR 1925, 56 sqq; Preysing, ZKT 1926, 143 sqq; Lukman, BV 1926, 169 sqq; Franses, StC 1924, 248 sqq; Harnack, PASB 1927, 139 sqq; Galtier, RHE 1927, 465 sqq; 1928, 41 sqq; Adam, TQ 1928, 167 sqq; Vellico, Ant 1930, 25 sqq; Dölger, AC 1932, 132 sqq; Koch, ZntW 1932, 68 sqq; 1934, 317 sqq; D'Alès, RSR 1937, 230 sqq (Pud 6, 15).

4. Cetera opera.

a) *De pallio* (c. 210). Auctor magna cum eruditione ac stilo faceto et satirico probare conatur merito se togam deposuisse et pallium philosophorum induisse.

Ed.: J. Marra, To 1932. — U. Meyboom, Le 1931 (v. neerland.). — Zapalà, RR 1925, 132 sqq 325 sqq; 1929, 440 sqq (v. italica).

b) *De anima* (c. 210). Auctor tractat de animae natura et qualitatibus, de eius origine ac de statu animae post mortem.

CV 20 (1890); Lindner, Lo 1922; J. Waszink, Am 1933. — G. Esser, Die Seelenlehre T.s, Pa 1893; G. de Vries, Bijdrage tot de psychologie van T., Am 1929; J. Waszink, Index verborum et locutionum, quae Tertulliani «De anima» continentur. Acc. addenda et corrigenda ad editionem libri eiusdem, Bonn 1935. — Karpp, ZntW 1934, 31 sqq.

c) *Passio SS. Perpetuae, Felicitatis et sociorum.* Cf. § 113, 1, f.

5. Opera deperdita.

a) Trium operum (Spect, VirgVel, Cor) graeca retractatio.

b) *De spe fidelium, De paradiso, De censu* (= origine) *animae contra Hermogenem, De fato, De ecstasi* libri 7 (Hier., Vir 53), *De Aaron vestibus, De circumcisione, De mundis atque immundis animalibus, De carne et anima, De animae submissione, De superstitione saeculi.*

6. Opera spuria.

a) *Adversus Marcionem* libri 5 (c. 475/525) in Gallia meridionali compositi esse videntur ab ignoto auctore.

PL 2, 1051 sqq. — Cf. K. Holl, PASB 1918, 514 sqq; M. Müller, Untersuchungen zum Carmen adversus Marcionitas (diss.), Wü 1936.

b) *De exsecrandis gentium diis*; cf. PL 2, 766 sqq; Koch, RM 1929, 220 sq; Bickel, RM 1927, 394 sqq.

Bibliographia.

1. De stilo: P. Waltzing, La langue de T., MB 1920, 44 sqq; E. Löfstedt, Zur Sprache T.s, Lund 1921; Burkitt, JTS 1923, 56 sqq (Valentinian Terms in T.); J. Teeuwen, Bedeutungswandel bei T., Pa 1926; Colombo, Concetto e forma nello stilo di T., Did 1926, fasc. 1, 1 sqq; K. Holl, T. als Schriftsteller. Ges. Aufsätze zur Kirchengeschichte 3, Tü 1928; H. Hoppe, Beiträge zur Sprache und Kritik T.s, Lund 1932; D'Alès, Tertullianea, RSR 1936/37; Waszink, Mn 1936, 165 sqq.

2. Biographica: J. Lortz, T. als Apologet 2, Mr 1928, 221 sqq (T. causidicus); P. Vitton, I concetti giuridici nelle opere di T., R 1924; F. W. Schulte, Het heidendom bij T., Nijkerk 1922; J. Berton, T. le schismatique, P 1928; P. de Labriolle, La crise Montaniste, P 1913, 291 sqq; Guilloux, RHE 1923, 5 sqq 141 sqq; A. Faggiotto, La diaspora catafrigia. T. e la nuova profezia, R 1924; E. Buonaiuti, Il cristianesimo nell'Africa Romana, Bari 1928. — Esser, Kath 1914, 1 sqq; Koch, ZKG 1914, 1 sqq (T. laicus); TSK 1929, 458 sqq; 1931, 95 sqq; 1932, 127 sqq; 1933, 39 sqq. — Waltzing, MB 1920, 39 sqq (T. et Salvien); Vitale, MB 1926, 152 sqq (T. e Plinio); Borleffs, PW 1933, 350 sqq (T. et Lucretius). — Waszink, Mn 1936, 165 sqq (Tertullianea).

3. E. Rolffs, T. der Vater des abendländischen Christentums, B 1930; A. C. Mc Giffert, A History of Christian Thought, 1—2, NY 1933; J. Morgan, The Importance of Tert. in the Development of Christian Dogma, Lo 1928; W. Brandt, T.s Ethik, Gü 1928.

4. A. d'Alès, La théologie de T., P 1905; E. R. Roberts, The Theology of T., Lo 1924; P. Zama, Il pensiero di T., Lanciano 1921; Restrepo-Jaramillo, Gr 1934, 3 sqq.

5. J. D. Fleming, The Earliest Doctrine of the Trinity, Canadian Journal of Religious Thought 1925, 345 sqq; M. Kriebel, Studien zur älteren Entwicklung der abendländischen Trinitätslehre bei T. und Novatian (diss.), Marburg 1932; cf. Ant 1934, 418 sqq; B. B. Warfield, Studies in T. and Augustine, Lo 1930 (doctrina trinitaria); Fuetscher, ZKT 1927, 1 sqq; Favre, BLE 1936, 130 sqq (La communication des Idiomes).

6. Ludwig, Irenäus und T. gegen die Reïnkarnationslehre, TG 1915, 228 sqq; Rivière, RevSR 1926, 199 (T. et les droits du démon); Labriolle, AL 1925, 170 sqq (pompa diaboli); Buonaiuti, RR 1927, 232 sqq (L'antropologia di T.); Rahner, ZKT 1931, 239 sqq.

7. K. Adam, Der Kirchenbegriff T.s, Pa 1907; C. A. Sciascia, T. e la Chiesa, Caltanisetta 1923; Caspar, ZSKA 1927; Adam, TQ 1928, 167 sqq; Galtier, RHE 1928, 41 sqq (A propos de T. et de Calliste); H. Koch, Cathedra Petri, Gi 1930; E. Altendorf, Einheit und Heiligkeit der Kirche, B 1932; Campenhausen, Urchristentum und Tradition bei T., TB 1929, 193 sqq; Köhler, ZntW 1932, 60 sqq (Omnis ecclesia Petri propinqua); B. Poschmann, Ecclesia principalis, Br 1933; Hallock, Church and State in T., CQR 1934, 237 sqq; Chartier, Ant 1935, 301 sqq (L'excommunication ecclésiastique).

8. Amann, RSR 1921, 208 sqq (L'ange du baptême dans T.); Dölger, AC 1933, 138 sqq; O. D. Watkins, History of Penance 1, Lo 1920, 81 sqq; Vaubeck, RHL 1920, 181 sqq; Wetter, RHPR 1927, 817 sqq; Hoh, TG 1931, 625 sqq (Die Buße bei T.); Delazer, Ant 1932, 441 sqq (De insolubilitate matrimonii iuxta T.); Köhne, TG 1931, 625 sqq; Dölger, AC 1936, 188 sqq (anulus pronubus) 262 sqq.

9. M. Gerhardt, Die Bedeutung der Eschatologie bei Irenäus, T. und Hippolyt (diss.), B 1922; J. Schümmer, Die altchristliche Fastenpraxis mit besonderer Berücksichtigung der Schriften T.s, Mr 1933; cf. RHE 1934, 370 sqq; A. Beck, Römisches Recht bei T., Ha 1930; cf. RTAM 1932, 503.

§ 27. Marcus Minucius Felix (saec. III?).

PL 3; Fr. Oehler, L 1847; A. Holden, Ca 1853; C. Halm, CV 2 (1867); F. Léonard, Namur 1883; J. P. Waltzing, Lou 1903; Bruges 1909; L 1926; A. Schöne, L 1913; L. Valmaggi, To 1916; W. A. Baehrens, Le 1912; T. Fabry, Dublin 1919; J. Martin, Flor 8 (1930); G. H. Rendall, NY 1931 (cum v. anglica); C. Schneider, Pa 1935. — BKV² 14 (1913); F. Record, P 1911 (v. gallica); P. D. Bassi, Mi 1929 (v. italica); U. Meyboom, Le 1929; P. H. Damsté, Am 1936 (v. neerlandicae). — Waltzing, Lexicon Minucianum, Liège 1910; Studia Minuciana, Lou 1907; C. Synnerberg, Die neuesten Beiträge zur Minucius-Literatur, B 1914; J. H. Freese, The «Octavius» of Min. F., Lo 1920; J. van Wageningen, 1—2, Utrecht 1923; H. J. Bayliss, Min. Fel. and his Place among the Early Fathers of the Latin Church, Lo 1928; J. de Jong, Apologetiek en Christendom in den Octavius van Min. F., Maastricht 1935; R. Bentler, Philosophie und Apologie bei Min. F., Königsberg 1936; G. Hinnisdaels, L'Octavius des Min. F. et l'Apologétique de Tertullien, Bru 1924; ulteriorem litteraturam vide § 26, 1, b. — Magaldi, Did 1929, fasc. 1, 41 sqq; Van Haeringen, Mn 1936, 29 sqq (Oct 9, 6); Orth, PW 1931, 1135 sq (Oct 26, 6); Schnitzer, Minucio F. e la cremazione, RR 1934, 32 sqq; Schuster, WS 1934, 163 sqq.

M. Minucius Felix, nobilis causidicus Romanus, maturiore demum aetate ad Christum pervenit. De eius vita quasi nihil scimus nec de tempore certe constat, quando floruerit. Sub eius nomine duo allegantur opera.

1. Dialogus, qui inscribitur *Octavius*.

M. Minucii Felicis amici sunt Octavius Ianuarius et Caecilius Natalis, quorum prior est christianus, alter vero paganus, uterque Africanus. Octavius obiit. Minucius Felix ad laudandum amicum et honorandum, ad cognatos consolandos, ad instruendos ethnicos dialogum composuit, quem inscripsit «Octavius» (Hier., Vir 58).

Isti tres amici apud Ostia Tiberina disputationem instituunt. Minucius munere fungitur arbitri. Caecilius paganus Octavio christiano omnes proponit obiectiones, quas ethnici tunc temporis contra christianam religionem vibrare consueverant (§ 10, 2). Octavius christianus causam suam tam efficaciter defendit, ut victor declararetur. Caecilius vero ad Christum se convertit.

Dialogus sermonis et ordinis praestat elegantia inter omnes trium priorum saeculorum apologias. Quoad argumentum nihil affert novi. Unico exstat ms. (Cod. Paris. 1661 ex saec. IX).

Minucius Felix non dependet ab opere Cypriani «Quod idola dii non sint» (c. 246). Cf. J. Martin, Flor 8, 4 sqq; Koch, DLZ 1930, 2458 sqq; D'Alès, RSR 1931, 212 sq. Nondum certe constat, utrum dialogus a Tertulliani «Apologetico» dependeat. Cf. § 26, 1, b.

2. *De fato* (Oct 36, 2) libellus aut periit aut numquam est scriptum. S. Hieronymo (l. c.) notum quidem erat quoddam opus «De fato vel contra mathematicos». Possibile est agi de libello «Adversus eos, qui negant ad Deum aliquid pertinere» (ed. A. Souter, CV 50 [1908]).

§ 28. Caecilius Cyprianus Thascius episcopus Carthaginiensis (c. 200?—258).

Ed.: St. Baluze et P. Maran, P 1726; PL 4; G. Hartel, CV 3, 1—3 (1868/71). — BKV² 34 (1918); 60 (1928); F. A. Wright, Lo 1928. — E. Freppel, P 1890; E. W. Benson, Lo 1897; P. Monceaux, Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne 2, P 1902; P 1914; J. Boutet, Avignon 1923; G. Fogliani, Modena 1928; Colombo, S. Cipriano. L'uomo e lo scrittore, Did 1928, fasc. 1, 1 sqq; L. Bayard, Tertull. et S. Cyprien, P 1930; cf. RSR 1931, 205 sqq. — E. Buonaiuti, Il cristianesimo nell'Africa Romana, Bari 1928. — Chéné, L'âme de S. Cyprien, RAp 1924 sqq; Koch, IKZ 1923, 73 sqq; Cyprianische Untersuchungen, Bonn 1926; RR 1929, 137 sqq; 1932, 6 sqq; 1935, 1 sqq; Bord, RHE 1922, 445 sqq; Bardy, RSR 1924, 255 sqq; Dölger, AC 1929, 79 sq; Lebreton, RSR 1930, 160 sqq (C. et Origène).

De vita S. Cypriani refert prima probabiliter biographia christiana, quae paulo post Cypriani mortem composita esse dicitur a Pontio diacono Carthaginiensi. De valore historico istius Vitae controvertitur. CV 3, 3 (1871), xc sqq. — Cf. A. Harnack, TU 39, 3 (1913); Dessau, Hs 1916; Martin, HJB 1919, 674 sqq; Wohleb, ZntW 1926, 271 sqq.

Nostram de vita Cypriani notitiam imprimis ex eius epistolis haurimus. Tempore posteriori S. Cyprianus cum Cypriano quodam mago confusus est, de quo refert hellenistica quaedam fabella. Cf. Th. Sinko, De Cypriano mago a Gregorio Naz. laudato, Cracoviae 1916; Reitzenstein, GN 1917, 38 sqq; Radermacher, ARW 1922, 233 sqq; cf. Delehaye, AB 1921, 314 sqq (Cypr. Carthag. et Cypr. Antiochenus).

Caecilius Cyprianus, cognomine Thascius, inter c. 200—210 probabiliter Carthagine natus est. Litteris profanis optime imbutus artem rhetoricam gloriose docuit. Anno 246 a Caeciliano presbytero ad Christum est perductus. Paulo post (248) Cyprianus presbyter ordinatus, deinde episcopus Carthaginiensis et Africae proconsularis metropolita seu totius Africae latinae primas est constitutus non obstante quorundam clericorum oppositione. Restaurandae disciplinae ecclesiasticae et augendae summopere studuit. Saeviente mox Deciana persecutione (c. 250) Carthagine vox audita est clamantium: «Cyprianum ad leones!» (Epp 20, 1; 59, 6.) Cyprianus ad regionem prope Carthaginem sitam aufugit. Ecclesia Carthaginiensis a vehementi persecutionis furore dire est devastata. Permulti christifidelium a fide defecerant. Quaestio, quae propter reconciliationis condiciones exoriebatur, ansam dedit schismati et Romae et Carthagine. Cf. § 25. Factio quorundam confessorum, adiuta a quinque presbyteris, qui Cypriani ordinationi episcopali restiterant, Felicissimo diacono duce postulabat, ut Lapsi statim Ecclesiae reconciliarentur. Cyprianus a. 251 Carthaginem reversus per synodum principes rebellantium excommunicavit et statuit «sacrificatos» (= qui idolis sacrificaverant) et «thurificatos» (= qui incensum obtulerant) austerae subiciendos esse paenitentiae.

Annis 252—254 pestis horribilis Africam proconsularem dire vexavit. S. Cypriani caritas miro modo effulsit et ad summam totius provinciae utilitatem redundavit. Nullo personae respectu habito pietatis officia in omnes cum christianos tum ethnicos contulit.

In lite de validitate baptismatis haereticorum exorta Cyprianus tribus synodis Carthagine a. 255 et 256 habitis contra Romanae Ecclesiae sententiam baptismum ab haereticis collatum invalidum esse declaravit. Ingens ecclesiae occidentali imminebat periculum. Sed Stephanus papa a. 257 obiit, Cyprianus autem a. 258 prope Carthaginem gladio est percussus. Exstant martyrii Acta proconsularia. Cf. § 113, 1, h. Exinde a saeculo IV Cyprianus Romae una cum S. Cornelio papa honoratus est.

Cf. Reitzenstein, HASB 1913, 46 sqq; GN 1919, 177 sqq; Fr. de' Cavalieri, RAC 1914, 189 sqq; Corssen, ZntW 1914/18; Akinian, HA 1922, 1 sqq; Dölger, AC 1930, 183 sqq.

S. Cyprianus tota antiquitate summis laudibus est celebratus exemplar perfectissimum episcopi catholici et pastoris. Opera eius auctoritate et aestimatione quadam canonica sunt honorata. Exstant quasi tot mss. operum Cypriani quot librorum sacrorum. Cypriani opus litterarium stili excellit et sermonis elegantia. Tertullianus Cypriani est magister (cf. Hier., Vir 53). Attamen quoad splendorem idearum et fecunditatem magistrum non adaequat. Cyprianus apud latinam ante Augustinum ecclesiam summa gaudet auctoritate. «Cuius ingenii superfluum est indicem texere, cum sole clariora sint eius opera» (Vir 67).

1. Libelli seu «tractatus».

a) *Quod idola dii non sint* (c. 246). Opus a Cypriano adhuc catechumeno compositum impugnat polytheismum ethnicum.

H. Koch, Cyprianische Untersuchungen, Bonn 1926, 1 sqq; J. Martin, Flor 10 (1930), 4 sqq.

b) *Ad Donatum* (c. 246). Cyprianus internam suam mutationem narrat, quam effecit baptismus. Quoad stilum apparet adhuc splendor et pompa rhetoris.

Ed.: S. Colombo, To 1935 (cum v. italica). — Kneller, ZKT 1916, 676 sqq.

c) *De habitu virginum* (c. 249), sermo pastoralis, quo laudatur virginitas.

Ed.: S. Colombo, To 1935 (cum v. italica). — J. Boutet, P 1926 (v. gallica); A. E. Keenan, Was 1932 (v. anglica). — Watson, JTS 1921, 361 sqq; Galdi, In onore di Felice Ramorino, Mi 1927.

d) *De lapsis* (c. 251), praeclarissima epistola pastoralis ad ecclesiam Carthaginiensem missa. Cyprianus valde lamentatur tot fidelium in Deciana persecutione lapsum et condiciones reconciliationis statuit.

Ed.: J. Martin, Flor 21 (1930); cf. TLZ 1930, 439 sqq.

e) *De catholicae Ecclesiae unitate* (251), omnium S. Cypriani operum praestantissimum. Libellus impugnat schisma Felicissimi. Instantissime urgetur unio cum Ecclesia una catholica, quae cum indivisa Christi veste comparatur (cap. 7). Auctor opus vere pretiosissimum Romanae misit Ecclesiae ad violentiam schismatis Novatiani efficaciter frangendam.

Ed.: E. H. Blakeney, Lo 1929 (cum v. anglica). — Cap. 4 sub duplici textus forma exstat. Exinde concluditur a Cypriano istud opus bis fuisse editum. De anno adhuc controvertitur. Cf. D. van den Eynde, La double édition du «De Unitate» de S. Cypr., RHE 1933, 5 sqq (a. 251 prima redactio, quae potius favet primatui Ecclesiae Romanae, a. 255 tempore litis baptismalis secunda redactio, quae primatui Romano minus favet); cf. tamen Lebreton, RSR 1934, 456 sqq (utraque redactio a. 251); TLZ 1934, 10 sqq; Perler, Zeitschr. Schweiz. Kirchengeschichte 1936, 49 sqq (ms. FrHelv); RQ 1936, 1 sqq (cap. 4).

f) *De dominica oratione* (c. 251/52). Cf. § 26, 3, d.

Moffat, Exp 1919, 176 sqq.

g) *Ad Demetrianum* (c. 252). Mundus senescens, non religio christiana, vera causa est calamitatum temporis. Auctor describit miserias et tribulationes sui temporis. Praesertim in isto opere Cyprianus exprimit metum et spem consummationis finalis brevi venturae.

F. Millosevich, L'Ad Demetrianum di S. Cipriano e la decadenza dell' Impero Romano, in: Annuario del R. Liceo T. Tasso, Salerno 1925/26.

h) *De mortalitate* (c. 252/53), libellus consolatorius, qui christianos Charthaginis admonet, ne moleste ferant, quod et ipsi temporum iniquitate vexentur. Auctor exprimit metum et spem mox futurae consummationis finalis.

Ed.: L. Pauchenne, Liège 1930. — M. L. Hanna, Was 1933 (Comment. cum v. anglica).

i) *De opere et eleemosyna* (c. 252/53). Auctor fideles exhortatur, ut dent eleemosynas earumque exponit naturam meritoriam.

Wohleb, ZntW 1926, 270 sqq.

k) *De bono patientiae* (256). Cyprianus conatur mentes suorum fidelium lite baptismali excitatas placare.

l) *De zelo et livore* (c. 256/57) proveniens ex tempore litis circa validitatem baptismi haereticorum invidiam impugnat.

m) *Ad Fortunatum* (257). Auctor per collectionem quandam locorum biblicorum fideles exhortatur, ut resistant idololatriae.

n) *Ad Quirinum* seu *Testimoniorum* libri 3 (c. 248) ut libellus praecedens ministrant collectionem textuum biblicorum, qui pro nostra Veteris Latinae notitia quam maximi sunt momenti. Libro primo ostenditur christianos successisse Iudaeis; Iudaeos per baptismum consequi posse salutem. Libro secundo et tertio introductio exhibetur in fidem et vitam christianam.

Cf. Koch, o. c. (sub a) 149 sqq; Turner, JTS 1928, 113 sqq; 1930, 225 sqq; Cerfaux, ETL 1937, 69 sqq.

2. Epistolarum collectio 81 complectitur scripta, quorum 65 sunt ipsius Cypriani, 16 ad Cyprianum missa vel ad clerum Carthaginiensem. Cyprianus 27 scripsit epistolas saeviente Deciana persecutione. Epistolae 12 tractant de schismate Novatiani, 9 de baptismo haereticorum, 11 laudant confessores, i. e. eos, qui durante persecutione pro Christo passi sunt; epistolae 12 Romanam spectant Ecclesiam; epistola quarta morem virginum damnat subintroductarum, i. e. cohabitationem virorum cum sacris virginibus, sub poena excommunicationis. Epistola 63. consuetudinem interdicit celebrandi eucharistiam cum aqua loco vini. Epistola 76. consolatur christianos ad mortem damnatos.

Ed.: Ch. Bayard, S. Cyprien. Correspondance, 1—2, P 1925 (cum v. gallica). — T. A. Lacey, Select Epistles of St. Cypr., Lo 1922 (v. anglica). — A. Harnack, Die Briefsammlung etc., B 1926, 53 sqq; H. v. Soden, Die Cyprianische Briefsammlung, L 1904; Mengis, Ein donatistisches Corpus cyprian. Briefe, Fr 1916; PW 1918; 328 sqq; Koch, IKZ 1920, 229 sqq (Ep 8 et 9); De la Taille, RSR 1931, 576 sqq (Le sens du mot «passio» dans la lettre 63[e] de S. Cypr.); J. Schrijnen und Ch. Mohrmann, Studien zur Syntax der Briefe des hl. C. 1, Nymwegen 1936.

3. Opera spuria. Sub nomine S. Cypriani plura exstant opera, quae revera aliis auctoribus licet ignotis sunt assignanda. Cf. G. Hartel, CV 3, 3 (1871) pro a—h.

a) *De laude martyrii* (saec. III?).

b) *Ad Novatianum* (c. 253/57). Tractatur contra Novatianum quaestio de lapsis in persecutione. Libellus compositus est Romae vel Carthagine tempore S. Cypriani.

A. Harnack, TU 13, 1 (1895), 1 sqq; 20, 3 (1900), 116 sqq; A. d'Alès, Novatien, P 1924, 25 sqq; H. Koch, Cyprian. Untersuchungen, Bonn 1926, 358 sqq.

c) *De rebaptismate* (c. 256). Contra S. Cyprianum validitas defenditur baptismi collati ab haereticis.

Ed.: G. Rauschen, Flor 11 (1911); cf. ZKT 1917, 726 sqq; ib. 83 sqq 164 sqq 450 sqq. — Koch, IKZ 1924, 134 sqq.

d) *Adversus aleatores* (ante 300). Opus compositum esse videtur ab episcopo catholico Africae.

e) *De montibus Sina et Sion* (c. 210/40), *Ad Vigilium episcopum de iudaica incredulitate* (fin. saec. III?). Opus istud est praefatio in versionem latinam apologiae ab Aristone Pellaeo compositae. Cf. § 15, 4. — *Adversus Iudaeos* (c. 250?).

f) *De pascha computus* (243); cf. Brandt, PW 1920, 424 sqq. — *De XII abusivis saeculi* (saec. VII?); cf. S. Hellmann, TU 34, 1 (1909); Denk, TR 1919, 480 sqq.

g) *De singularitate clericorum* (fin. saec. III ad med. saec. IV). Tractatur caelibatus clericorum, «ne clerici cum feminis commorentur»; cf. Koch, o. c. (sub b); Schepens, RSR 1922, 297 sqq; 1923, 47 sqq; cf. tamen Koch, ZntW 1933, 144 (origo Africana defenditur).

h) *De duplici martyrio ad Fortunatum* a D. Erasmo a. 1530 est compositum. — Orationes 2 (c. 400?). — Epistolae 4. — Carmina 6.

i) *Exhortatio de paenitentia* (fin. saec. IV?) edita a C. Wunderer, Er 1889. — *Caena* (saec. V) apud PL 4, 925 sqq. — Cf. Lapôtre, RSR 1912, 479 sqq. — *De Notis Tironianis* (stenographia christiana) cf. P. Monceaux, Hist. litt. de l'Afrique 2, 245.

k) *De centesima, sexagesima, tricesima* (saec. III?). Opusculum tractat Mt 13, 8. Editum est a R. Reitzenstein, ZntW 1914, 60 sqq. — E. Buonaiuti, Un preteso scritto precipriano sul diverso fruttato della vita cristiana, R 1914; De Bruyne, ZntW 1914, 280 sqq; Koch, ZntW 1932, 248 sqq.

Bibliographia.

1. A. Scita, I rapporti caratteristici di contenuto e di forma in Tertulliano e Cipriano, Verona 1920; Bayard, Les clausules chez S. Cypr. et le «cursus» rhythmique, RP 1923, 52 sqq; H. Koch, Cyprianische Untersuchungen, Bonn 1926; T. G. Fogliani, Cipriano. Contributo alla ricerca di riferimenti legali in testi estragiuridici del 3° secolo di C., Modena 1928. — A. Beck, Römisches Recht bei Tertullian und Cyprian, Ha 1930; cf. RTAM 1932, 503.

2. A. d'Alès, La théologie de S. Cyprien, P 1922; cf. Bertini, SC 1923, 645 sqq; J. C. Navickas, The Doctrine of St. Cypr. on the Sacrements (diss.), Wü 1924; Dölger, AC 1930, 183 sqq (eucharistia); Vanbeck, La pénitence dans S. Cypr., RHL 1913, 422 sqq; Capelle, L'absolution sacerdotale chez S. Cypr., RTAM 1935, 221 sqq; Köhne, TG 1937, 245 sqq (paenitentia).

3. De Ecclesia et primatu: B. Poschmann, Die Sichtbarkeit der Kirche nach der Lehre des hl. Cypr., Pa 1908; H. Koch, Cathedra Petri, Gi 1930 (negatur primatus); cf. TG 1931, 42 sqq; A. Kneller, Der hl. Cypr. und das Kennzeichen der Kirche, Fr 1914; Saltet, BLE 1920, 179 sqq; D'Alès, RSR 1921, 374 sqq («ecclesia principalis»); Adam, TQ 1928, 203 sqq; J. Chapman, Studies on the Early Papacy, Lo 1928, 28 sqq; Wohleb, RQ 1929, 171 sqq; Dölger, AC 1929, 79 sq; B. Poschmann, Ecclesia principalis, Br 1933; cf. TQ 1933, 439 sqq; TLZ 1934, 10 sqq; RSR 1935, 75 sqq; RHE 1935, 167 sqq; Franses, StC 1934, 214 sqq; Spacil, Orient. Christiana, R 1934, 225 sqq; Zapelena, Petrus origo unitatis apud S. Cypr., Gr 1934, 500 sqq; 1935, 196 sqq.

§ 29. Ceteri scriptores Africani.

1. **Arnobius** «sub Diocletiano principe (284—305) Siccae apud Africam florentissime rhetoricam docuit» (Hier., Vir 79). Somniis commotus Siccensem episcopum rogavit, ut inter catechumenos assumeretur. Episcopus vero Siccensis de sincera eius mentis mutatione dubitabat. Idcirco Arnobius sub Diocletiani persecutione (303/05) vel brevi post *Adversus nationes* libros 7 composuit. Opus exstat unico ms. (Cod. Parisin. 1616 saec. IX).

Libris 1—2 defenditur religio christiana: christiani non sunt causa malorum et calamitatum. Libris 3—7 ethnica impugnatur superstitio. Praesertim isti libri fontes sunt mythologiae paganae.

Arnobius, superficialis eruditionis vir, ingenio et facundia satis praestans, sed omnino ignarus doctrinae christianae, melius oppugnavit ethnicam insaniam, quam fidei christianae veritatem ostendit.

PL 5; Fr. Oehler, L 1846; A. Reifferscheid, CV 4 (1875); G. Marchesi, To 1934 (liber 2 et 7). — F. A. Wright, Lo 1928 (v. anglica). — Löfstedt, Arnobiana, Lund 1917; Brackman, Arnobiana, Le 1917; F. Gabarrou, Le Latin d'Arn., P 1921; cf. TLZ 1922, 101 sq; TR 1922, 141 sq; C. S. Hiden, Helsingfors 1921 (AdvNat 7, 49); Colombo, Did 1930, fasc. 3, 1 sqq; F. Tullius, B 1934 (fontes libr. 4—6); G. Wiman, Göteburg 1931 (studia critica in textum Arnobii). — F. Gabarrou, Arnobius. Son œuvre, P 1921.

2. Lucius Caelius Firmianus **Lactantius** (✝ post 317) natus est c. 250 in Africa proconsulari. Utrum Arnobius fuerit eius magister, non satis constat (cf. Hier., Vir 80). Per suum opus *Symposion* (de arte rhetorica) Lactantius iuvenis probabiliter notus factus est Diocletiano imperatori, qui eum Nicomediam accersivit magistrum artis rethoricae. Lactantius, quomodo ex Africa Nicomediam iter fecisset, versibus (deperditis) celebrabat. Nicomediae ad Christum pervenit (303). Saeviente postea persecutione eodem adhuc anno 303 muneri renuntiavit. Per totam suam vitam erat tam pauper, ut plerumque etiam necessariis indigeret. C. 317 Lactantius iam senex a Constantino imperatore ad erudiendum Crispum, eius filium, Treveros vocatus est. De ulteriore Lactantii vita nihil certi scimus.

«Lactantius utinam tam nostra adfirmare potuisset, quam facile aliena destruxit» (Hier., Ep 58, 10). Sicut Arnobius, superstitionem ethnicam melius impugnat, quam christianam veritatem defendit et exponit. Sed Arnobium longe praecellit tum stilo tum argumento. Vir omnium suo tempore eloquentissimus et elegans erat scriptor. Pico di Mirandola (✝ 1494) primus nominabat Lactantium «Ciceronem christianum». S. Hieronymus iam locutus erat de «quodam fluvio eloquentiae Tullianae» (l. c.). Opera Lactantii, quamvis fulgeant stili et sermonis elegantia, tamen carent ideis vere theologicis.

De historia editionum vide CV 27, XXXIX sqq; abundant editiones. «Primum Lactantius typis expressus est a. 1465 in monasterio Sublacensi. Hic primus fuit liber in Italia arte Gutenbergensi confectus, qui annum originis prae se ferret.» — PL 6—7; S. Brandt et G. Laubmann, CV 19 (1890); 27 (1897). — BVK² 36 (1919); L. de Regibus, To 1928 (v. italica); F. A. Wright, Lo 1928 (v. anglica). — P. Monceaux, Histoire litt. de l'Afrique chrét. 3, P 1905, 287 sqq; F. Feßler, Benutzung der philosoph. Schriften Ciceros durch L., L 1913; Brandt, Ph 1922, 131 sqq; Kurfeß, Ph 1922, 381 sqq; Koch, 1924, 467 sqq (Arnobius et L.). — J. Stelzenberger, Die Beziehungen der frühchristl. Sittenlehre zur Ethik der Stoa, M 1933 (index); Molignone, Lattanzio apologeta, Did 1927, fasc. 3, 117 sqq.

a) *De opificio Dei* (c. 304/05?). Auctor hominem esse opus Dei ex eius creatione, pulchritudine organismi, natura rationali demonstrat. Opusculum stoicis ideis abundat.

Rossetti, Il «De op. Dei» di L. e le sue fonti, Did 1928, fasc. 3, 115 sqq (Cicero, Varro, Seneca).

b) *Institutionum divinarum* libri 7 (c. 305/10), opus principale, ante mortem Galerii (311) compositum.

Paulo post Diocletiani persecutionem exortam ab hostibus christiani nominis contra christianam religionem libelli impugnatorii sparsi sunt ubique. Tales libelli erant ratio proxima, cur Lactantius suam scripserit apologiam: Intendit errorem refutare et exponere «doctrinae totius substantiam». Auctor nullo modo cogitavit Summam vel «Systema» in sensu mediaevali.

Libris 1—2 impugnatur polytheismus et monotheismus demonstratur christianus.

Libro 3 contradictiones deteguntur philosophorum ethnicorum.

Libro 4 Christum veram de caelo sapientiam attulisse ostenditur.

Libris 5—6, parte longe pulcherrima, christiana exponitur et laudatur perfectio.

Libro 7 de vita agitur beata.

c) *Epitome* Institutionum divinarum (c. 315), editio seu retractatio operis praecedentis altera, licet brevior, emendata.

Borleffs, Mn 1929, 415 sqq.

d) *De ira Dei* (c. 310/12). Impugnatur Epicureorum et Stoicorum sententia, iuxta quam Deus, prout est bonus, caret affectibus et passionibus. Deum revera posse irasci asseritur.

M. Pohlenz, Vom Zorne Gottes, Gö 1909. — G. Kutsch, In L. «De ira Dei librum» quaestiones philologicae, L 1933.

e) *De mortibus persecutorum* (c. 313 vel post 316). Libellus hodie Lactantio assignari solet. Discrepantia, quae intercedit inter istud opus et alia Lactantii opera, sufficienter explicari videtur ex distantia temporis et praesertim ex obiecto. Auctor animo valde commoto de morte tristissima persecutorum religionis christianae agit. Opus exstat unico tantum ms. Parisino (saec. XI).

Ed.: I. B. Pesenti, To 1922 (cum fragmentis «De motibus animi»); G. Mazzoni, Si 1930; L. de Regibus, To 1931; U. Moricca, Mi 1933. — Koch, ZntW 1918, 196 sqq; Anfuso, L. autore del «De mort. pers.», Did 1925, fasc. 3, 31 sqq; Borleffs, Mn 1929, 427 sqq; 1930, 223 sqq.

f) *De ave Phoenice* carmen (?). Nec de Lactantio auctore nec de indole christiana vel pagana carminis hodie certe constat.

Singulis milibus annis Phoenix, avis mirabilis, ex Oriente in Phoeniciam advolat ibique moritur in suo nido super palmam (Φοίνιξ) facto. Ubi primum suam commendat animam, corpus igne comburitur. Ex cineribus vermis oritur et ex vermi papilio, i. e. tandem aliquando novus Phoenix (avis), qui ossium et cinerum reliquias Heliopolin Aegypti portat ad templum Solis dei. Deinde in Orientem redit. In carmine laudatur virginitas. Occurrit Phoenix avis apud Clementem Romanum (Cor 25 sq), Tertullianum (Resurr 13), Commodianum (CarmApol 139 sq) et Gregorium Turonensem (De cursu stell. 12).

Ed.: M. C. Fitz-Patrick, Philadelphia 1933 (cum v. anglica). — C. Landi, Atti e Memorie della R. Accad., Padova 1915, 33 sqq (Lactantius Placidus neoplatonicus auctor carminis); Masante, Did 1925, fasc. 3, 105 sqq (Lactantius noster auctor); Brewer, ZKT 1922, 163 sqq (post 387 compositum); B. Bianiv, Il carme «De ave Phoenice» di Lattanzio Firmiano, Chieri 1931; Schuster, Der Phoenix und der Phoenixmythos, Commentationes Vindobon. 1936, 55 sqq.

g) Opera deperdita (cf. Hier., Vir 80): *Symposion, Hodoeporicum, Grammaticus, Ad Asclepiadem* libri 2, *Ad Probum* epistolarum libri 4, *Ad Severum* epistolarum libri 2, *Ad Demetrianum* epistolarum libri 2. — *De motibus animi* exstant fragmenta; cf. sub e.

§ 30. Alii Occidentales saeculi tertii.

1. **Commodianus** primus est poeta latinus, si revera floruit tempore persecutionis Decianae (249/51). Attamen de eius vita eiusque tempore quasi nihil certi scimus. Usque ad nostra tempora disputant rei patristicae periti, an vixerit saeculo tertio, an saeculo quarto, an saeculo quinto. Nec de loco constat, ubi Commodianus natus sit. Dicunt alii eum fuisse Gazaeum, i. e. e Gaza urbe Phoeniciae ortum (cf. Instr 2, 29); alii eum fuisse Africanum vel Syrum vel Gallum (Arelatensem). Certe non erat episcopus, sed laicus. Commodianus profitetur Chiliasmum et Sabellianismum. Stilus eius operum brevis est et obscurus.

a) *Instructionum* libri 2 (?), collectio brevium 80 carminum. Libro primo auctor impugnat ethnicos et Iudaeos. Libro secundo instruit catechumenos et fideles.

J. Durel, P 1912 (v. gallica).

b) *Carmen apologeticum* (?) quoad argumentum libro primo correspondet «Instructionum». Titulus non est originalis, sed provenit a Cardinali Pitra, primo editore.

Ed.: E. Ludwig, L 1877/78; B. Dombart, CV 15 (1887); nova editio praeparatur; cf. J. Martin, Commodianea. Beiträge zur Überlieferung, Verstechnik und Sprache, WASB 1917. — H. Brewer, Kommodian von Gaza, ein arelatensischer Laiendichter aus der Mitte des 5. Jahrh., Pa 1906; J. Martin, TU 39, 4 (1913); JFKA 221 (1929), 88 sqq; Gasperetti, Did 1926, fasc. 2, 1 sqq; Brakman, Mn 1927, 121 sqq. — J. Durel, P 1912. — A. F. van Katwijk, Lexicon Commodianeum, Am 1934; Dölger, AC 1934, 271 sqq; C. Bégué, La polémique antijuive de C., Mélanges P. Laumonier 1935, 19 sqq.

2. **S. Victorinus** episcopus Petavionensis († 304), natione probabiliter Graecus (cf. Hier., Vir 74), sub Diocletiani persecutione a. 304 martyr occubuit in Pannonia superiori (Iugoslavia). Victorinus, Origenis assecla, primus est exegeta, qui latine scripsit. Composuit vili lingua imprimis Commentaria biblica, quorum unicum exstat in Apocalypsin idque in retractatione S. Hieronymi. «Sunt autem haec: commentarii in Genesin, in Exodum, in Leviticum, in Isaiam, in Ezechiel, in Habacuc, in Ecclesiasten, in canticum canticorum, in apocalypsin Iohannis, adversum

omnes haereses et multa alia» (Hier., Vir 74). Insuper exstat *De fabrica mundi* libellus, qui tractat de hebdomade creationis. Victorinus Chiliasmum profitetur. Utrum Victorini opus *Adversus omnes haereses* exstet in cap. 46—53 Ps.-Tertulliani «De praescriptione haereticorum», non est certum. Cf. § 26, 2, a.

PL 5, 281—344 (incomplete); J. Haußleiter, CV 49 (1916); cf. Vaccari, Bibl 1922, 340 sqq.

3. **Reticius** episcopus Augustodunensis Galliae a. 313 interfuit synodo Romanae contra Donatistas coactae. «Leguntur eius commentarii in canticum canticorum et aliud grande volumen adversus Novatianum. Nec praeter haec quicquam operum eius repperi» (Hier., Vir 82). Iam nihil exstat.

PARS SECUNDA.

Aetas aurea litteraturae ecclesiasticae (325 ad fin. saec. V).

§ 31. Indoles litteraturae.

Inter rationes principaliores, cur litteratura ecclesiastica saeculo IV et V tantopere effloruerit, ut sermo possit esse de aetate vere aurea, recensemus libertatem, quam a. 313 Constantinus Magnus Ecclesiae dedit, deinde haereses trinitarias, christologicas et soteriologicas, tandem monachismum tunc temporis nascentem.

1. Patres saeculi II et III ad perfectam problematis trinitarii solutionem nondum pervenerant. Monarchiana haeresis defendendo Dei unitatem concusserat trinitatem (§ 11, 2). Ex surculo Monarchianismi dynamistici exorta est Arii impietas. Arianismus est nonnisi Monarchianismi dynamistici restauratio. Contra Arium vehementissima exsurrexit reactio catholica. Nicaena Synodus a. 325 Arii errorem proscripsit Filiique cum Patre consubstantialitatem (homousiam) solemniter definivit. In lite Ariana excellunt imprimis Patres Alexandrini et Cappadoces. De ipsa lite vide Historiam ecclesiasticam. Synodus Constantinopoli a. 381 habita Macedonii seu Pneumatomachorum errorem reiecit et Spiritus Sancti deitatem declaravit. Patres Cappadoces Sancti Spiritus theologiam excoluerunt.

Ortiz de Urbina, Textus Symboli Nicaeni, Orient. christ., R 1936, 330 ad 350; A. d'Alès, Le dogme de Nicée, P 1926; B. E. Burn, The Council of Nicaea, Lo 1925; Hefele-Leclercq, Hist. Concil. 1, 335 sqq 1125 sqq; F. Haase, Pa 1920 (fontes coptici); Bardy, RSR 1928, 516 sqq; 1933, 430 sqq; D'Alès, RSR 1936, 85 sqq (Nicée-Constantinople. Les premiers symboles de foi); cf. Lebon, RHE 1936, 537 sqq; cf. RSR 1936, 578 sqq.

2. Cum problemate trinitario quaestio christologica erat solvenda: quomodo in uno Christo deitas et humanitas ad invicem se habeant. Arius et Apollinaris episcopus Laodicenus veram et integram Christi humanitatem negabant. Schola Alexandrina Origenis sequens vestigia mirabilem inter deitatem et humanitatem extollebat unitatem, quin negaret veram Christi humanitatem et deitatem. Sed nimis inhaerendo Origenis principiis et impugnando doctrinam scholae Antiochenae primatum exaggerabat deitatis ita, ut ad commixtionem tandem perveniret naturarum (Monophysitismus). Schola econtra Antiochena in alium extremum incidit errorem. Ex summa contra Alexandrinos (Origenem) reactione theologi Antiocheni veram Christi extollebant humanitatem ita, ut tandem aliquando in Christo duo subiecta statuerent autonoma: Verbum scilicet divinum et hominem Iesum (Antiochenismus seu Nestorianismus). Nestorianismus ab Ecclesia proscriptus est Ephesi a. 431, Monophysitismus seu haeresis Alexandrina Chalcedone 451. Utraque schola exinde periit. Utraque schola quam maximum exercuit influxum in doctrinae catholicae

evolutionem. Ex utraque schola magni Ecclesiae Patres sunt exorti, sed et detestabiles haeresiarchae.

ACO I et II. — A. d'Alès, Le dogme d'Ephèse, P 1931; Lebon, Les anciens symboles dans la définition de Chalcédoine, RHE 1936, 809 sqq; cf. Patres Alexandrinos et Antiochenos; Cl. Raab, The Twenty Ecumenical Councils of the Catholic Church, NY 1936.

3. Dum Arianismus, Apollinarismus, Monophysitismus et Nestorianismus potius Ecclesiam orientalem vexabant, Donatismus et Pelagianismus Ecclesiam occidentalem dire dilacerabant. Contra istos errores S. Augustinus, maximus Ecclesiae antiquae doctor, certabat. Manichaeismus, qui est renovatus error gnosticus, tum in Oriente tum in Occidente magnum Ecclesiae exstitit periculum.

4. Quam maxime notandum est omnes fere huius aetatis aureae Patres et scriptores ecclesiasticos vel fuisse monachos vel observasse vitam monasticam. Sicut tempore dirae persecutionis Ecclesiae nata est fortitudo martyrum, ita isto tempore modo mirabili effloruit sanctitas ascetarum et monachorum. Monasteria tum Orientis tum Occidentis vere plantaria et seminaria erant scriptorum ecclesiasticorum.

CAPUT PRIMUM.

Patres graeci saeculi quarti et quinti.

A. Patres Alexandrini.

§ 32. Alexander episcopus Alexandrinus et Arius.

Omnia documenta, quae litem Arianam (318—381) spectant (e. gr. epistolae Alexandri Alexandrini, Arii, Eusebii Nicomediensis, Eusebii Caesariensis, Athanasii Anazarbensis, Paulini Tyrensis, Constantini imperatoris aliorumque), colligit H. G. Opitz: Urkunden zur Geschichte des arianischen Streites, B 1934 sqq (in nova editione operum S. Athanasii volumen tertium, pars 1).

1. **Alexander** episcopus Alexandrinus († 328) post mortem Achillae (311) successit Petro martyri (311). Ipse impietatem Arii presbyteri detexit eumque in synodo Alexandrina (321 vel 323) excommunicavit. Cum Athanasio diacono interfuit Concilio Nicaeno (325). Obiit a. 328 ipsique magnus successit Athanasius.

a) Sermones.

1) *Sermo de anima et corpore deque passione Domini* de necessitate tractat et fructibus passionis Dominicae.

PG 18, 585 sqq; exstat coptice sub nomine S. Athanasii; cf. W. Budge, Coptic Homilies in the Dialect of Upper Egypt, Lo 1910, 115 sqq (cum v. anglica).

2) Collectionis cuiusdam sermonum fragmenta syriaca exstant apud Pitra (P. Martin, Anal. Sacra 4, P 1882, 199 sq 433 sqq).

3) Panegyricus sermo in Petrum martyrem antecessorem exstat coptice; de eius tamen genuinitate non constat.

H. Hyvernat, Les actes des martyrs de l'Egypte 1, P 1886, 247 sqq. — Heseler, BNJ 1934, 138 (negatur genuinitas).

b) Litterae encyclicae.

1) *Ad omnes episcopos,* qui sunt extra Aegyptum, de Arii et Achillae damnatione (c. 319).

PG 18, 547 sqq; cf. Theodoret., Hist. 1, 4; textum syriacum vide supra apud Pitra, o. c. 196 sqq. — H. G. Opitz, o. c. 6 sqq (cum fragm. syr.).

2) *Depositio Arii eiusque sociorum,* alia epistola encyclica ad clerum Alexandrinum missa (c. 319). PG 18, 571 sqq; cf. Socr., Hist 1, 6; Gelas. Cyc., Hist 2, 3; subscriptiones clericorum vide in editione Maurinorum operum S. Athanasii, P 1698, et apud H. G. Opitz, o. c. 6 10 sq.

3) *Epistola ad Alexandrum Thessalonicensem* (324) ed. H. G. Opitz in o. c. 19—29. — Aliae epistolae nomine tantum sunt notae; cf. PG 18, 583 sq; 91, 277 280; de Collectione epistolarum Alexandri cf. Epiphan., Haer 69, 9 et Socr., Hist 1, 6. — Anwander, TQ 1921, 190 sqq; Bardy, RSR 1926, 527 sqq.

2. **Arius** († c. 336) **eiusque socii.**

Arius, natione Libycus, presbyter ecclesiae Alexandrinae, in schola S. Luciani martyris (§ 20, 6) erat eruditus ibique trinitariam suam doctrinam acceperat. Alexandriae Arius publice negavit Filium seu secundam Trinitatis personam verum esse Deum eumque creaturam licet nobilissimam Patris esse pronuntiavit. Excommunicatus ab Alexandro Arius adiit Eusebium episcopum Nicomediensem aliosque episcopos, qui Antiochiae erant condiscipuli («Syllucianistae»). Iam ex Syria Arius ad Eusebium scripserat epistolam (cf. Epiphan., Haer 69, 6; Theodoret., Hist 1, 4). Synodo Nicomediensi «Expositionem fidei» proposuit sub forma epistolae cuiusdam ad Alexandrum missae (Athan., Syn 16; Epiphan. l. c. 69, 7 sq; Hilar., Trin 4, 12 sq). Ad errorem suum divulgandum Arius composuit varii generis carmina (*Thaleia* seu *Convivium;* cf. Philostorg., Hist 2, 2; fragmenta apud S. Athanasium, OrAr 1, 2 ad 10; Syn 15). Anno 328 Constantinus Arium et Eusebium ex exsilio revocavit, professionem fidei Arii agnovit orthodoxam (cf. Socr., Hist 1, 26; Soz., Hist 2, 27). C. 336 Arius obiit (Athan., Ep ad Serap; Epistola ad episcopos Aegypti et Libyae 18 sq). Eusebius Nicomediensis pro Arii causa multas scripsit epistolas, quarum una ad Paulinum episcopum Tyrensem exstat graece apud Theodoretum (Hist 1, 5), latine apud C. Marium Victorinum (Adv Arium prol); aliae allegantur apud Socratem (Hist 1, 6). De genuinitate *Libelli paenitentiae,* i. e. epistolae Eusebii et Theognidos episcopi Nicaeni ad Patres Nicaenos missae, vix potest dubitari. Cf. Müller, ZntW 1925, 290 sqq.

Bardy, RP 1927, 211 sqq (La Thalie d'A.); RHE 1930, 253 sqq (Fragments attribués à A.); Villegas, AST 1926, 149 sqq; Koiberaki, EPh 1930, 496 sqq; Elliger, TSK 1931, 244 sqq; Arnou, Gr 1933, 269 sqq (A. et la doctrine des relations trinitaires); Barnes, ExT 1934, 18 sqq; Opitz, ZntW 1934, 131 sqq; Telfer, JTS 1936, 60 sqq. — De Vitis et martyriis arianis cf. Batiffol, RQ 1892, 35 sqq; 1893, 298 sqq. — De Bruyne, ZntW 1928, 106 sqq (duae epistolae Theognidos Nicaeni); Bardy, RHE 1928, 809 sqq (opus

litterarium Aëtii diaconi Antiocheni). — G. Bardy, Recherches sur St. Lucien d'Antioche et son école, P 1936, 185—357 (Syllucianistae: Arius, Athanasius Anazarbensis, Theognis Nicaenus, Maris Chalcedonensis, Eusebius Nicomediensis et Asterius sophista).

§ 33. S. Athanasius episcopus Alexandrinus (c. 295—373).

Ed.: J. Lopin et B. Montfaucon, 1—3, P 1698; 1—4, Patavii 1777; PG 25—28; nova editio a R. Casey et H. Lietzmann curatur; cf. Casey, Greek Manuscripts of Athanasian Corpora, ZntW 1931, 49 sqq; H. G. Opitz, Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius, B 1935; cf. RHE 1935, 783 sqq. — Quoad versiones syriacas cf. S. Assemani, Bibl. Orientalis 3, 1, R 1725, 19 sqq; Opitz, Das syrische Corpus Athanasianum, ZntW 1934, 18 sqq; Moss, JTS 1929, 249 sqq; Mus 1936, 289. — Quoad versiones armeniacas cf. Casey, HTR 1931, 43 sqq (Armenian mss. of St. Athanasius); H. E. Tajezi, Ve 1899 (textus armen.). — Versio anglica in: A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers 4, NY 1892; BKV² 13 (1913); 31 (1917). — B. Montfaucon, Vita S. Athanasii, PG 25, LIX sqq; J. A. Möhler, Mainz 1844; F. Cavallera, P 1907; G. Bardy, P 1925; A. d'Alès, Le dogme de Nicée, P 1926; Bover, AST 1926, 259 sqq; Lefort, S. Ath., écrivain copte, Mus 1933, 1 sqq. — Berchem, L'incarnation dans le plan divin d'après S. Ath., EO 1934, 316 sqq; Ch. Hauret, Comment le défenseur de Nicée a-t-il compris le dogme de Nicée? Bruges 1936.

Athanasius, cognomine Magnus, Alexandriae c. 295 natus est. Adolescens monachos deserti adiit, immo sub Antonio, monachismi patre, vitam egisse dicitur monasticam. Cum Alexandro episcopo interfuit Synodo Nicaenae (325). Inter Patres Nicaenos Athanasius diaconus acuta et profunda impietatis Arianae refutatione longe excelluit. Alexandro a. 328 successit. Tum Arianos tum Melitianos (§ 19, 9) fortiter et intrepide impugnavit. Quinquies in decursu suae vitae in exsilium propter fidem Nicaenam est missus, plus quam 17 annos extra Alexandriam degit. Synodus Tyri a. 335 habita Athanasium Constantino iubente ad Treverorum urbem relegavit. Post Constantini mortem (337) Alexandriam reversus Athanasius nonnullis annis post per synodum Antiochenam (339) iterum est depositus et Roman ad Iulium papam se contulit. Interim Gregorius Cappadox, illegitime episcopus Alexandrinus ordinatus, Athanasii gregem dire vexabat. Anno 346 demum per decretum synodi Sardicensis (343) Athanasius ecclesiae Alexandrinae est restitutus. Post plures annos tranquillos per synodum Mediolanensem (355) Constantio imperante denuo e sede sua est eiectus. Ecclesiam vero Alexandrinam Georgius Cappadox, Arii assecla, violenter usurpavit. Athanasius apud monachos deserti Aegyptiaci se abscondit. Iulianus apostata (361—363) Athanasium cum ceteris episcopis relegatis Alexandriam revocavit. Anno 362 Athanasius celebrem habuit synodum Alexandrinam, in qua Arianos et

Semiarianos Ecclesiae reconciliare prudenter studuit. Eodem adhuc anno quarta vice expulsus est, sed post Iuliani mortem ad gregem suum potuit redire. Sub Valente imperatore, cuius violentiam omnes fere episcopi catholici sunt experti, ultima vice in exsilium relegatus per quattuor menses in sepulcro patris commoratus esse fertur. Plebis tamen timens seditionem Valens Athanasium a. 365 revocavit. Obiit magnus Athanasius a. 373.

S. Athanasius inter maximos antiquae Ecclesiae Patres et episcopos est recensendus. Defendendo intrepide mysterium trinitarium fidemque Nicaenam immortalem sibi laudem acquisivit et gloriam. Iure merito vocatus est «Pater orthodoxiae», «Ecclesiae columna», «magna veritatis tuba». Quod capilli erant pro Samsone, hoc erat Athanasius pro Ecclesia (Gregor. Naz., Or 21). Athanasii maiestas et splendor omnes percellebat. Adversarios acriter quidem castigabat, sed non carebat caritate benigna.

Stilus operum eius non tam excellit elegantia et pulchra dictione quam claritate et profunditate. Notandum est opera Athanasii (paucis exceptis) exinde a saeculo V vel VI in Collectionibus tantum esse tradita. Duae praesertim Collectiones sunt distinguendae: Collectio sermonum (Logoi), i. e. operum dogmaticorum, et apologiarum, i. e. operum historicorum. Imprimis opera dogmatica propter eorum momentum theologicum decursu temporis ita sunt retractata, ut originalem textus formam iam non prae manibus haberemus, sed illam saeculi V. Animadvertendum est plura opera a S. Athanasio in exsilio esse scripta, ergo probabiliter extra Alexandriam in Collectiones esse redacta. Ubi primum nova editio apparuerit, verior operum dispositio et chronologia erit possibilis.

1. Opera apologetica et dogmatica.

a) *Adversus gentes* libri 2 (c. 335/37), quorum prior *(Oratio contra gentes)* vanitatem demonstrat ethnicismi, alter *(Oratio de incarnatione Verbi)* rationes, cur Deus factus sit homo, indicat.

Ed.: A. Robertson, Lo 1893 (OrInc). — Lebon, RHE 1925, 524 sqq; Lake et Casey, HTR 1926, 259 sqq; Casey, HTR 1930, 51 sqq; Opitz, o. c. 192 sqq.

b) *De incarnatione et contra Arianos* (post 362? c. 339?).

c) *Orationes* 3 (seu Libri) contra Arianos (c. 357) amplissimum Athanasii et praeclarissimum opus sunt.

Liber primus impugnat Arianorum sophismata. Liber secundus et tertius tractant textus biblicos ab Arianis allegatos (e. gr. Prov 8, 22). Liber quartus in mss. adiunctus de personali inter Patrem et Filium agit differentia. Probabiliter ab Apollinari Laodiceno (§ 46, 3) est compositus (ed. A. Stegmann, diss. Rottenburg 1917).

Ed.: W. Bright, O 1873. — Opitz, o. c. 139 sqq.

d) Epistolae dogmaticae.

1) Epistolae 4 ad Serapionem episcopum Thmuitanum exponunt Spiritus Sancti divinitatem.
2) *Epistola encyclica ad episcopos* (340).
3) *Epistola ad Antiochenos* (362).
4) *Epistola ad Iovinianum* imperatorem (363).
5) *Epistola encyclica ad episcopos Aegypti et Libyae* (c. 356/61).

Opitz, ZntW 1934, 143 sqq; o. c. 109 sqq.

6) *Epistola ad Epictetum* episcopum Corinthiorum (ante 373) tractat contra Apollinarin Laodicenum de incarnationis mysterio.

Ed.: G. Ludwig, Jena 1911. — Casey, HTR 1933, 127 sqq; Lebon, RHE 1935, 713 sqq (Altération doctrinale de la lettre à Ep.).

7) Epistolae ad Adelphium episcopum et Maximum philosophum tractant de re christologica (c. 370/71).
8) *Epistola de sententia Dionysii* episcopi Alexandrini (paulo post 350) trinitariam defendit Dionysii doctrinam, quam in epistola quadam a. 262 proposuerat (§ 19, 2).

Ed.: H. G. Opitz, B 1936 (in nova editione vol. 2, 1).

2. Opera historica.

a) *Epistola de decretis Nicaenae Synodi* (c. 350).

Ed.: H. G. Opitz, B 1936. — D'Alès, RSR 1924, 61; Opitz, o. c. 98 sqq.

b) *Epistola ad Serapionem* (c. 358) de morte terribili tractat Arii.
c) *Apologia contra Arianos* seu rectius *Apologia secunda* (c. 350) de gestis refert Arianorum inter a. 340—350 iuxta acta synodorum, quae isto temporis spatio contra Athanasium sunt habitae.

Ed.: H. G. Opitz, B 1937 (in nova ed. vol. 2). — Opitz, o. c. 104 sqq.

d) *Apologia de fuga* (c. 359).

Ed.: H. G. Opitz, B 1936 (in nova ed. vol. 2, 1).

e) *Apologia ad Constantium* imperatorem (post 357). Athanasius contra crimen rebellionis se defendit.
f) *Epistola ad monachos* seu *Historia Arianorum* (p. 357) litem describit Arianam annorum 335—357.

De Jerphanion, RSR 1930, 529 sqq.

g) Epistola de synodis Arimini et Seleuciae habitis (359).

Opitz, o. c. 98 sqq.

h) *Vita S. Antonii.* Cf. § 114, 1.

3. Opera exegetica quasi omnia sunt deperdita.

Exstant commentarii in Psalmos fragmenta. PG 27, 11 sqq (cum praeclara *Epistola ad Marcellinum in interpretationem Psalmorum*).

Hugger, ZKT 1918, 437 sqq; 1919, 617 sqq; David, ROC 1924, 3 sqq.

4. De homiliarum genuinitate, quae in mss. Athanasio assignantur, nondum constat.

PG 28, 133—250 501—1114; 26, 1297—1315; 27, 1349—1362; W. Budge, Coptic Homilies, Lo 1910 (3 homiliae cum v. angl.); Casey, JTS 1935, 1 sqq; Bernardin, A Coptic Sermon attributed to St. Ath., JTS 1937, 113 sqq.

5. Opera ascetica.

a) *De virginitate* (c. 350/60). Libello exponitur, quomodo sponsa Christi debeat credere, orare, cantare et flere.

PG 28, 251 sqq; E. v. d. Goltz, TU 10, 2a (1905). — Lake et Casey, HTR 1926, 173 sqq; Lefort, Mus 1929, 197 sqq (fragmentum copticum); 1935, 1 sqq 55 sqq.

b) *Sermo de virginitate* (c. 350?) exstat syriace et armeniace.

Ed.: Lebon, Mus 1928, 205 sqq; Casey, PASB 1935, 1022 sqq (t. armen.).

6. Opera liturgica.

a) Sub nomine S. Athanasii exstant coptice et arabice *Canones 107 ecclesiastici.* Certe ex Aegypto proveniunt, licet non constet de origine Athanasiana.

Ed.: W. Riedel et W. E. Crum, Lo 1904 (cum v. anglica).

b) Anaphora aethiopica S. Athanasii.

Euringer, OC 1927, 243 sqq (t. aethiop. cum v. german.).

7. Epistolae.

a) Praeter epistolas iam enumeratas (sub 1 et 2) nominandae sunt: Epistola ad Amunem monachum (ante 356), Epistola ad Rufinianum episcopum (post 362), Epistola ad Dracontium (c. 354).

PG 26, 1169 sqq; 25, 523 sqq. — Van Lantschoot, Mus 1927, 265 sqq (Epistola inedita).

b) Epistolae paschales. Exinde a Dionysio episcopo Alexandrino († c. 264) episcopi Alexandrini patriarchatus episcopos post festum Epiphaniae Domini de die paschatis celebrandi et incohandi ieiunii certiores facere solebant. Epistola 39 (367) librorum sacrorum continet catalogum, in quo prima vice canonici 27 libri N. T. enumerantur. Exstant syriace epistolae 13 (c. 329—348).

Th. Zahn, Ath. und der Bibelkanon, L 1901. — W. Cureton, Lo 1848 (t. syriacus); Mai, Nova Patrum Bibl. 6, R 1853; H. Burgess, O 1854 (v. angl.); E. Schwartz, GN 1898, 167 sqq; 1901, 326 sqq (t. copt. Ep. 39); cf. ZntW 1935, 129 sqq.

8. Opera spuria.

a) *De incarnatione contra Apollinarium* libri 2 (380).

Ed.: T. H. Bentley, Lo 1887. — Stegmann, TQ 1920, 347 sqq; F. Loofs, Paul v. Samosata, L 1924, 139 sqq.

b) *Sermo maior de fide* in sua forma actuali ex saeculo V provenit; in sua forma originali Eustathii Antiocheni (§ 40) opus esse videtur.

Cf. Schwartz, BASB 1924, 6; Krüger, Gn 1928, 36 sqq; Lebon, Mus 1925, 243 sqq; Casey, JTS 1934, 394 sq.

c) *Contra Theopaschitas.* Opusculum compositum esse videtur a Nestorio (§ 56) vel ab Eutherio Tyanensi (§ 51, 9).

Cf. H. G. Opitz, Untersuchungen etc., B 1935, 210 sqq (t. graecus).

d) *Interpretatio in symbolum* (post 373?).

F. Kattenbusch, Das apostol. Symbol 1, L 1894, 300 sqq.

e) *De trinitate et Spiritu Sancto* exstat latine. De tempore non constat.

f) *Historia imaginis Berytensis* coram Patribus Synodi Nicaenae II (787) praelecta est et medio aevo valde aestimata.

PG 28, 797 sqq. — E. v. Dobschütz, TU 18 (1899).

g) Tractatus Ps.-Athanasianus in Cod. Bodleiano Roe 5.

A. v. Premerstein, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου, 1933, 177 sqq; cf. ByzZ 1934, 423.

h) Oratio quarta contra Arianos. Cf. n. 1, c.

i) Symbolum sic dictum Athanasianum seu *Quicumque* S. Athanasio iam saeculo VII adscriptum est. Sed ex Occidente certe provenit. Attamen de auctore nondum constat. Inter auctores seu potius compilatores nominantur: Ambrosius († 397), Fulgentius Ruspensis († 533), Caesarius Arelatensis († 543), Martinus Braccarensis († 580).

Cf. Morin, RBén 1932, 207 sqq; Pasté, SC 1932, 142 sqq; Schepens, RHE 1936, 548 sqq (Ambrosius); Laurent, Le symbole et l'Eglise byzantine, EO 1936, 385 sqq.

k) *Dialogi 5 de sancta trinitate* et *Dialogi 2 contra Macedonianos* (PG 28, 1115 sqq 1291 sqq) a Didymo Alexandrino (?) sunt compositi. Cf. § 34, 4, a.

Bibliographia.

1. E. Fialon, St. Ath. Etude littéraire, P 1877; E. Schwartz, GN 1904; 1905, 1908; 1911; K. Hoß, Studien über das Schrifttum und die Theologie des Ath., Fr 1899; A. Stülcken, Athanasiana, TU 19, 4 (1899); F. Lauchert, Die Lehre des hl. Ath., L 1895; Th. Schermann, Die Gottheit des Heiligen Geistes nach den griechischen Vätern des 4. Jahrh., Fr 1901; K. Bornhäuser, Die Vergottungslehre des Ath., Gü 1903.

2. L. Atzberger, Die Logoslehre des hl. Ath., M 1880; H. Sträter, Die Erlösungslehre des hl. Ath., Fr 1894; Voisin, La doctrine christologique, RHE 1900, 226 sqq; V. Cremers, De Verlossingsidee bij Ath., Tournhout 1924; Coulange, RHL 1922, 169 sqq; E. Weigl, Untersuchungen zur Christologie des hl. Ath., Pa 1914; Jouassard, RevSR 1925, 609 sqq (Mt 27, 46); Lebon, RHE 1927, 5 sqq; 1935, 307 sqq («dominicus homo»); Gaudel, RevSR 1929, 524 sqq; 1931, 1 sqq (La théologie du Logos); Prestige, JTS 1933, 258 sqq (ἀγέν[ν]ητος and cognate words); Berchem, L'incarnation dans le plan divin, EO 1934, 316 sqq.

3. J. Ernst, Der Ketzertaufstreit in der altchristl. Kirche nach Cyprian, Mainz 1901; De Pauley, Th 1926, 331 sqq (The idea of man); Koiberaki, EPh 1930, 496 sqq; K. F. Hagel, Kirche und Kaisertum in Lehre und Leben des Ath. (diss.), L 1933; H. I. Bell and W. Crum, Jews and Christians in Egypt, Lo 1924; F. Boström, Studier till den grekiska teologins, Lund 1932.

§ 34. Alii scriptores Alexandrini saeculi quarti et quinti.

1. **Ammonius** Alexandrinus presbyter († c. 400), Athanasii exsulis socius (339—346), ab 374 ad 380 in Palaestina, deinde usque ad 400 Alexandriae vitam egit. Scripsisse fertur Scholia in quartum evangelium et in Acta Apostolorum.

PG 85, 1391—1524 1524—1808. — Th. Zahn, Der Exeget Ammonius und andere Ammonii, ZKG 1920, 1 sqq 311 sqq; cf. tamen O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchl. Lit. 4, Fr 1924, 83 sqq.

2. **Petrus II.** († 381), S. Athanasii successor, in *Epistola encyclica ad episcopos* de Lucii Ariani in ecclesiam Alexandrinam invasione agit. Fragmenta exstant apud Theodoretum (Hist 4, 19; cf. PG 33, 1275 sqq).

3. **Timotheus** episcopus Alexandrinus († 385), frater Petri et successor, composuisse dicitur *Responsa canonica*. Epistola ad Diodorum Tarsensem latine exstat apud Facundum Hermian. (Pro def. trium capit. 4, 2).

PG 33, 1295 sqq; Pitra, Iuris eccles. Graecorum hist. et monum. 1, R 1864, 630 sqq.

4. **Didymus** Caecus († 398), Alexandrinus, puer quattuor annorum lumine oculorum privatus, inter clarissimos scholae Alexandrinae magistros et rectores est recensendus. Per plus quam decem lustra illi scholae praeerat. S. Hieronymus et Rufinus eius erant discipuli. Asceticam ducebat vitam (Pallad., HistLaus 4). Didymus strenuus erat Origenis assecla, cuius damnationem postea sortitus est (§ 18). Itaque non est mirum, quod Didymi opus litterarium ex parte sit deperditum. Teste Hieronymo «certe in Trinitate catholicus est» (Contra Rufin. 2, 16).

PG 39. — J. Leipoldt, L 1905; G. Bardy, P 1910; W. J. Gauche, D. the Blind. An Educator of the 4th Cent. (diss.), Was 1934.

a) Opera dogmatica.

1) *De trinitate* libri 3 (381/92), opus praeclarum, in quo lucida proponitur doctrina trinitaria.

Ed.: I. A. Mingarelli, Bonon. 1769.

2) *De dogmatibus et contra Arianos* libri 2 (Hier., Vir 109) exstare videntur in illis 2 libris, qui S. Basilii operi «Adv. Eunomium» sunt adiuncti (§ 48, 1, a).

PG 29, 671 sqq.

3) *De Spiritu Sancto* (ante 381), opus egregium, exstat in versione Hieronymi. Prima parte auctor Spiritum Sanctum non esse creaturam, sed Patri et Filio consubstantialem demonstrat. Secunda parte textus biblici Spiritum Sanctum spectantes tractantur.

PL 23, 101 sqq.

4) *Contra Manichaeos* tractatus probabiliter excerptus est ex opere quodam maiore deperdito.

5) ? *Dialogi 7*. Cf. § 33, 8, k.

PG 28, 1115—1337 (Ps.-Athanasius). — A. Günthör, Die 7 ps.-athanasian. Dialoge, ein Werk des Did. v. Al. (diss. Inst. Pont. S. Anselmi), R 1937 (contra Loofs, PASB 1914, 526 sqq).

b) Opera exegetica.

Multa exstant fragmenta operum, quae Hieronymus (Vir 109) ex parte enumerat: In Psalmos omnes, In Iob, In Isaiam, In Oseam, In Zachariam, In Proverbia, In evangelium Matthaei et Iohannis, In Actus apostolorum, In epistolas ad Galatas, Ephesios et primam ad Corinthios. «Brevis enarratio in epistolas

canonicas» (= catholicas) in actuali forma non provenit a Didymo, licet non desint genuina Didymi elementa.

Mariès, RSR 1914, 73 sqq 245 sqq (Scholia in Psalmos); F. Zoepfl, Mr 1914 (Brevis enarratio in Psalmos); K. Staab, Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, Mr 1933, XIX sqq 1—52 (fragmenta).

c) Opera deperdita.

Apologia pro Origenis opere Περὶ ἀρχῶν (Socr., Hist 4, 25; Hier., Contra Rufin 2, 16). — Rufino Aquileiensi, qui a. 371/77 in Aegypto versatus est, rogante Didymus tractavit quaestionem: «Quare moriantur infantes, quum propter peccata corpora acceperint», et respondit: «Non eos multa peccasse et ideo corporum carceres tantum eis tetigisse sufficere» (Hier. l. c. 3, 28). — *Ad philosophum* et *De incorporeo* (Ioh. Damasc., Sacra Parall., PG 96, 248 524).

5. **Ambrosius** Alexandrinus «auditor Didymi scripsit adversum Apollinarium volumen multorum versuum de dogmatibus et commentarium in Iob» (Hier., Vir 126). Iam nihil exstat.

6. **Theophilus** episcopus Alexandrinus († 412), successor Timothei (n. 3), bonus theologus, magni Cyrilli avunculus, Iohanni Chrysostomo infestissimus, imprimis contra Origenem plures scripsit epistolas, quas vertit S. Hieronymus.

PL 22, 773 sqq 792 sqq 813 sqq. Cf. Gennad., Vir 33; G. Grützmacher, Hieronymus 3, 88 sqq. — Nau, ROC 1914, 103 sqq; G. Lazzati, Mi 1934; cf. PW 1935, 853; SC 1935, 513 sqq; AB 1935, 399 sqq; TR 1937, 228 sq; Dölger, AC 1932, 189 sqq. — Richard, Une homélie de Th. sur l'institution de l'eucharistie, RHE 1937, 46 sqq. De opere litterario Theophili critica desideratur inquisitio. — A. Mingana, The Vision of Th., Woodbrooke Studies 3, Ca 1931 (t. syriacus cum v. angl.). Agitur de apocrypho. — Cf. § 45; 53. — Crum, Der Papyruscodex s. 6—7 der Philippsbibliothek in Cheltenham, Str 1915 (ep. coptica). H. G. Opitz, apud Pauly-Wissowa (o. c. § 1, 4) ser. 2, 5 (1934) 2149/65, opus litterarium Theophili optime reassumit.

§ 35. S. Cyrillus episcopus Alexandrinus (?—444).

Ed.: J. Aubert, 1—6, P 1638; PG 68—77; E. Schwartz, ACO I vol. 1—5 (plura Cyrilli opera critice edita). — Chr. Papadopoulos, Alexandriae 1933; cf. RHE 1935, 114 sq; J. v. Hefele, Konziliengeschichte 2, Fr 1875, 141 sqq; J. Kopallik, Mainz 1881; N. Pagidas, L 1884; F. Nau, St. Cyrille et Nestorius, ROC 1910, 365 sqq; 1911, 1 sqq; Th. Liachtschenko, Kiew 1913; Schwartz, HZ 1914, 237 sqq. — Batiffol, Études de liturgie et d'archéol. chrét., 1919, 154 sqq; Minns, Mélanges M. P. Boyer, 1925, 94 sqq (St. C. knew Hebrew); Rucker, HA 1927, 699 sqq (C. in der alten armenischen Christenheit); Stolz, TQ 1916, 187 sqq; Schwartz, WASB 4, 1928; Ph. Baphides, C. Alex. eiusque contra Nestorium certamina, Thessalonike 1932 (graece); D'Alès, RSR 1932, 62 sqq.

Cyrillus Theophilo avunculo (Socr., Hist 7, 7) a. 412 in sede Alexandrina successit. De Cyrilli adolescentia quasi nihil scimus. Per aliquod tempus apud monachos deserti commoratus esse traditur (Isid. Pelus., Ep 1, 25). Anno 403 celebri illi synodo «Ad Quercum» prope Chalcedonem cum Theophilo interfuit, qua S. Iohannes Chrysostomus est depositus. Cyrillus per totam fere vitam animo

erat alieno a Iohanne Antiocheno. Ut patriarcha praepotens Alexandrinus zelansque orthodoxiam Novatianos expulit et Iudaeos (cf. Socr., Hist 7, 7 11 13 sqq). Quam ob rem Orestem praesidem inimicum sibi fecit. Hypatia neoplatonica a. 415 a plebe occisa iniuste Cyrillo crimini data est.

Exinde ab 428 incipit famosa illa Cyrilli cum Nestorio episcopo Cpolitano et theologis Antiochenis controversia. Sincerissimus orthodoxiae zelus, oppositio inter scholam Alexandrinam et Antiochenam vigens, motiva politica et privata litem exorientem reddebant acerrimam. Nestorius traditiones scholae Antiochenae sequens genuinas usum tituli mariologici «Theotokos» (Deipara) a. 428 publice reprehendit. Cyrillus in sua epistola paschali a. 429 Nestorio contradixit adiitque Caelestinum papam, qui a. 430 secutus est partem Cyrilli. Eodem anno (430) Cyrillus in synodo quadam Alexandrina contra Nestorium fidei edidit professionem simul cum 12 anathematismis.

Ephesinae Synodo a. 431 Cyrillus praesidebat. Prima iam sessione (absentibus Antiocheni patriarchatus episcopis) Nestorius excommunicatus est et depositus. Notandum est Cyrilli 12 anathematismos a Concilio non fuisse definitos, immo per centum fere annos sequentes oblivione quadam obrutos fuisse. Patriarchatus Antiocheni episcopi sub Iohanne, ubi primum advenerunt Ephesi, Theodosium II ita sibi conciliaverunt, ut Cyrillus et Memnon episcopus Ephesinus per aliquot menses in carcere detinerentur. Pax et unitas ecclesiastica vehementer perturbata per fidei formulam a Theodoreto Cyrensi probabiliter elaboratam, in qua beata Maria Virgo «Theotokos» et unio utriusque in Christo naturae «inconfusa unio» nominatur, aliqualiter restituta est. Cyrillus obiit a. 444.

S. Cyrillus inter maximos Ecclesiae Patres et theologos est recensendus. Iure merito «sigillum Patrum» est vocatus (Anastas. Sin., Hod 7); nam doctrinam trinitariam, imprimis pneumatologicam lucide exposuit et contra varios impugnantes strenue defendit simul exhibens, quidquid Patres Graeci eousque protulerant. Sed immortalem sibi laudem et gloriam praesertim comparavit fortiter intrepideque pugnando pro illa mirabili in Christo inter utramque naturam unione contra rationalismum Antiochenum. Sed cum fontes novi melioresque hodie nobis sint aperti, historia Synodi Ephesinae oecumenicae speciali iterum indiget inquisitione. Tunc demum respondere poterimus ad quaestionem perdifficilem, utrum vel

inquantum Cyrillus (ut aiunt quidam) per suas formulas christologicas, quibus usi sunt Monophysitae, contulerit ad Monophysitismum fovendum. Constat Dioscurum, Cyrilli successorem et asseclam fervidissimum, per Chalcedonensem Synodum a. 451 propter apertam Monophysitismi haeresin esse damnatum, immo ecclesiam antiquissimam et celeberrimam Alexandrinam ex ista horribili peste periisse.

Cyrilli operum stilus caret elegantia pulchraque dictione.

1. Opera exegetica.

a) *De adoratione et cultu in spiritu et veritate* libri 17 (429). Auctor tractat sub forma dialogi de exegesi spirituali seu de allegorica Veteris Testamenti interpretatione (V. T. = umbra futurorum scil. Christi).

b) *Glaphyra* (ante 429) seu *Commentaria scita et elegantiora* in loca Pentateuchi selecta 13 libros complectentia. Ab Adamo usque Iosue ex historia sacra textus eliguntur pulcherrimi et ex ipsis sensus eruitur allegoricus (spiritualis). Opus praecedens quodammodo suppletur.

c) *In Isaiam* libri 5 (ante 429).

d) *In prophetas minores* commentarium (ante 429).

Ed.: Ph. E. Pusey, 1—2, O 1868.

e) Exstant fragmenta in Psalmos, in libros Samuelis et Regum, in Proverbia, in Canticum Canticorum, in Ieremiam et Baruch, in Ezechielem et Danielem.

f) *In Iohannem* commentarium (ante 428).

Ed.: Pusey, 1—3, O 1872. — Mahé, BLE 1907, 41 sqq; Maric, BoS 1923, 296 sqq.

g) Exstant fragmenta in Matthaeum, in epistolas ad Romanos, Corinthios et Hebraeos.

Rücker, BZ 1921, 337 sq; Lebon, Mus 1931, 69 sqq; 1933, 237 sqq (fragm. armeniaca in ep. ad Hebr.).

h) *In Lucam* homiliae 156 (post 428) exstant syriace.

Ed.: R. P. Smith, O 1858; O 1859 (v. anglica). — A. Rücker, Die Lukashomilien des hl. C., Br 1911; J. Sickenberger, TU 34, 1 (1909).

2. Opera dogmatica.

a) *Thesaurus de sancta et consubstantiali trinitate* (ante 425). Opus 35 continet assertiones seu capita, quibus error refutatur imprimis Arii et Eunomii et homousia Verbi et Spiritus Sancti demonstratur. «Thesaurus» vocatur opus, quia thesaurum theologicae in se comprehendit scientiae.

b) *De sancta et consubstantiali trinitate* dialogi 7 (c. 425). Quoad argumentum opus cohaeret cum «Thesauro»: Dialogi 1—6 homousiam tractant Filii, dialogus septimus homousiam Spiritus Sancti. — «De sancta (et vivifica) trinitate» a Theodoreto Cyrensi (§ 58, 3) est compositum.

Prestige, JTS 1930, 184 sq.

c) *In sanctum symbolum* (c. 438), brevis symboli Nicaeni expositio.

BKV³ 12 (1935).

3. Opera anti-nestoriana.

Ed.: Ph. E. Pusey, O 1875 1877; E. Schwartz, ACO I vol. 1.

a) *Adversus Nestorii blasphemias contradictionum* libri 5 (430), Cyrilli responsio ad Nestorii sermones a. 428 editos.

Pusey, O 1875; Schwartz, AC I vol. 1, pars 6.

b) *De recta fide ad imperatorem* (430). Auctor libello ad Theodosium II misso christologicos exponit errores exinde a gnosticis usque ad Nestorium.

Pusey, O 1877 (cum syriaca Rabbulae Edesseni versione); Schwartz, o. c. pars 1, 42 sqq. — BKV³ 12 (1935).

c) *De recta fide ad Augustas et Dominas* libelli 2 (430). Cyrillus Eudociam Augustam, Pulcheriam, Arcadiam et Marinam, sorores Theodosii, de christologico instruit problemate.

Pusey, O 1877; Schwartz, o. c. pars 5, 26 sqq.

d) *Apologeticus ad imperatorem* (post 431). Cyrillus modum suum agendi defendit in causa Nestorii.

Pusey, o. c.; Schwartz, o. c. pars 3, 75 sqq.

e) *Anathematismi 12* contra Nestorium (430).

Denz. 113 sqq. — Souvay, CHR 1926, 627 sqq; Deneffe, Sch 1932, 64 sqq (valor dogmaticus anathematismorum); De la Bellecasa, EE 1932, 5 sqq; Galtier, RSR 1933, 45 sqq.

f) In defensionem anathematismorum Cyrillus tres scripsit libellos:
1) Explicatio 12 capitum Ephesi pronuntiata (431).
2) Apologeticus pro 12 capitibus adversus orientales episcopos (431).
3) Epistola ad Euoptium adversus impugnationem 12 capitum a Theodoreto editam (431). — Theodoretus Cyrensis et Andreas Samosatenus episcopi, scholae Antiochenae asseclae, contra Cyrillum duo composuerant scripta, quibus christologica doctrina Antiochenorum erat proposita, doctrina vero Cyrilli erat accusata Apollinarismi et Monophysitismi (§ 58 57, 7).

Pusey, o. c.; cf. PL 48, 933 sqq (v. latina); Schwartz, o. c. pars 5, 15 ad 25; pars 6, 107—146; pars 7, 33—65; vol. 5, 116—165 249 sqq.

g) Nonnulli alii tractatus de incarnatione, unione hypostatica et Theotoko.

Pusey, O 1872 1875 1877; Schwartz, o. c. — BKV³ 12 (1935).

4. Contra alias haereses.

a) *Contra Synusiastas,* i. e. Apollinaristas extremos. Opus fragmentis tantum exstat.

Ed.: E. Ph. Pusey, O 1872, 3, 476 sqq.

b) *Adversus anthropomorphitas* in forma actuali non provenit a Cyrillo, sed ab ignoto quodam auctore ex duobus Cyrilli libellis (*Ad Tiberium* et *De dogmatum solutione*) in unum opus supradictum redactum est.

Pusey, o. c.

c) *Adversus eos, qui negant offerendum esse pro defunctis.*

PG 76, 1423 sqq; Pusey, o. c.

5. *Pro sancta christianorum religione adversus libros athei Iuliani* libri 10 (c. 433/41). Iulianus apostata a. 363 «Adversus Galilaeos» scripserat libros tres, quorum primum Cyrillus refutat.

Lagrange, RB 1925, 388 sqq; Regazzoni, Did 1928, fasc. 3, 1 sqq; Arnou, Gr 1930, 181 sqq.

6. Epistolarum paschalium Cyrilli exstant 29. Inter alias 88 epistolas (quarum 17 ad Cyrillum sunt directae) eminent Epistolae tres oecumenicae; sic vocantur, quia a Synodis oecumenicis Ephesina, Chalcedonensi et Cpolitana (553) laudantur: Ep 4, Ep 17, Ep 39. Quaestionem tractant christologicam.

Ed.: E. Schwartz, ACO I (passim); E. Ph. Pusey, O 1875, 1 sqq (Epp 3 oecum.). — BKV^3 12 (1935). — Papadopoulos, EPh 1932, 25 sqq.

7. Sermonum Cyrilli pauci tantum exstant. Inter eos eminent

a) Sermones Ephesi habiti (431).

b) *Sermo in laudem Deiparae* inter 23. et 27. diem m. Iunii 431 Ephesi habitus, celeberrimus Ecclesiae antiquae sermo mariologicus.

Ed.: E. Schwartz, ACO I vol. 1, pars 2, 92 sqq; pars 4, 14 sq; pars 7, 173. — O. Bardenhewer, M 1934 (v. german.). — Martin, Un discours prétendument inédit sur l'ascension, RHE 1936, 345 sqq.

8. *Computus paschalis* Cyrilli est deperditus. Exstat vero epistola illi adnexa in versione armeniaca.

Conybeare, Lo 1907 (cum v. angl.); cf. Mercati, TR 1907, 126 sq. — Quoad Cyrilli liturgiam cf. S. Euringer, Anaphorae aethiopicae, Zeitschrift für Semitistik 1933, 44 sqq 264 sqq; Rücker, OC 1926, 143 sqq.

9. Dialogus Cyrilli cum Anthimo et Stephano diaconis de quaestionibus praesertim eschatologicis, coptice exstans, ad saeculum VI probabiliter pertinet.

Ed.: W. E. Crum et A. Ehrhardt, Str 1915 (cum v. german.).

Bibliographia (cf. § 56).

E. Weigl, Die Heilslehre des hl. C., M 1905; Christologie vom Tode des hl. Athanasius bis zum Ausbruch des nestorianischen Streites, M 1925; Mahé, L'Eucharistie d'après S. C., RHE 1904, 677 sqq; La sanctification d'après C., RHE 1909, 30 sqq 469 sqq; A. Struckmann, Die Eucharistielehre des hl. C., Pa 1910; A. Rehrmann, Die Christologie des hl. C., Hildesheim 1912; De Groot, De leer over de heiligmakende Genade, Theol. Studiën 1913, 343 sqq; Tyszkiewicz, ZKT 1919, 543 sqq; A. Eberle, Die Mariologie des hl. C., Fr 1921; J. N. Hebensperger, Die Denkwelt des hl. C. (diss.), M 1923; Maric, BoS 1926, 55 sqq (de una activitate Christi); A. Sartori, Il concetto di ipostasi e l'enosi dogmatica ai concili di Efeso e di Calcedonia, To 1927; cf. RHE 1927, 709 sq; Clément, ET 1928, 599 sqq (Theotokos); J. Backes, Die Christologie des hl. Thomas und die griechischen Kirchenväter, Pa 1931; B. Wolf, Commentationes in S. Cyrilli Al. de Spiritu Sancto doctrinam (diss. Inst. Pont. S. Anselmi), Wü 1934; cf. RHE 1935, 163 sq; Renaudin, RT 1934, 237 sqq; 1936, 79 sqq (La théologie de S. C. d'après S. Thomas). — Abel, La géographie sacrée chez C., RB 1922, 407 sqq. — A. d'Alès, Le dogme d'Ephèse, P 1931; E. Joly, Theotokos après le Concile d'Eph., P 1832; J. Rucker, Studien zum Concilium Ephesinum, Oxenbronn 1930 sqq (auctor problema arduum Ephesinum aliqualiter in favorem Nestorii solvere conatur; cf. BM 1935, 71 sqq; Sch 1935, 548 sqq).

§ 36. Successores S. Cyrilli.

1. **Dioscurus** († 454), monophysita, a. 449 praesidebat «latrocinio» Ephesino. A Synodo Chalcedonensi (451) propter haeresin est depositus. Eius vitam laudavit Theopistus diaconus (c. 455).

F. Nau, JA 1903, 5 sqq 241 sqq (t. syriacus cum v. gallica); J. Lebon, Le Monophysisme Sévérien, Lou 1909, 84 sqq.

2. **Timotheus Aelurus** († 477) successit Proterio († 457). Hieme a. 459/60 in exsilium est missus. Eius locum obtinuit Timotheus Salophaciolus († 482) orthodoxus (sicut Proterius). Anno 475 Timotheus Aelurus rediit. Scripsit contra Synodum Chalcedonensem, imprimis contra Epistolam dogmaticam Leonis papae. Historiam ecclesiasticam 12 librorum composuisse videtur.

J. Lebon, o. c. 93 sqq (Les écrits de Tim.); Cavallera, BLE 1909, 342 sqq; Lebon, RHE 1908, 677 sqq (Christologia); Nau, ROC 1919, 99 sqq; Rucker, HA 1927, 699 sqq; Lebon, ibid. 713 sqq; Van Lanschoot, Mus 1934, 13 sqq. — A. Moberg, Lund 1928; F. Nau, PO 13, 2 (1919).

3. **Petrus Mongus** († c. 489/90) Timotheo Aeluro successit. Cum Acacio episcopo Cpolitano († 489) professionem fidei seu symbolum confecit, quam Zeno imperator a. 482 publice edidit («Henotikon»). Petrus erat monophysita. Exstant eius paucae epistolae. Acacius causa erat schismatis cum Ecclesia Romana (484—519).

E. Amélineau, P 1888/95, 196 sqq; cf. § 38; litteraturam vide LTK 8 (1936), 171; cf. § 1, 4. — Textus schisma Acacianum spectantes ed. E. Schwartz, BAA 1934, 10.

4. Sub nomine **Eusebii**, qui Cyrillo Alexandrino successisse dicitur (444/51), sed probabiliter est persona fictitia, exstant tractatus 22 theologici et ascetici.

PG 86, 1, 297—310 (Vita Eusebii); 313—462 (tractatus); cf. 62, 721 sqq; K. Holl, TU 20, 2 (1899), 214 sqq.

§ 37. Synesius episcopus Ptolemaidis († c. 414).

Ed.: D. Petavius, P 1612; PG 66. — H. Dyron, P 1878 (v. gallica); A. Fitzgerald, Lo 1926/30 (v. anglica); cf. ByzZ 1932, 70 sqq. — Terzaghi, AtR 1917, 1 sqq; RAL 1934, 22 sqq. — G. Grützmacher, L 1913; Stiglmayr, ZKT 1914, 509 sqq; Phokilides, EPh 1926, 5 sqq; Stalker, Exp 1918, 24 sqq; Schissel, PW 1932, 35 sqq 173 sqq; Souter, JTS 1935, 176 sqq.

Synesius, ex stirpe nobili Cyrenensi in Pentapoli Libyca inter 370/75 natus, Alexandriae ab Hypatia neoplatonica est eruditus.

Anno 399 coram Arcadio imperatore elegantissimum *De regno* sermonem habuit. C. 402 Alexandriae matrimonium iniit christianum sub Theophilo episcopo (Ep 105), licet adhuc esset ethnicus. Concives Synesium propter eius pro patria merita episcopum Ptolemaidis elegerunt. C. 411 a Theophilo est ordinatus. Versus finem suae vitae sincerus apparet christianus. Obiit c. 414.

Opera Synesii quasi omnia ante electionem episcopalem sunt composita et, prout sunt indolis neoplatonicae, stricte non pertinent ad litteraturam ecclesiasticam.

a) *Oratio de regno* (c. 400).
b) *Aegyptii* seu *De providentia* (post 400).
c) *De dono* (c. 400).
d) *Dion* sive *De ipsius vitae instituto* (post 403).
e) *De somniis* (c. 403).
f) *Calvitii encomium* (c. 404).
g) Sermones plures, qui auctoris eloquentiam manifestant et facundiam.
h) Hymni 10 in idiomate Dorico. Tres tantum sunt indolis christianae.

Ed.: J. Flach, Tü 1875.

i) Epistolae 165, quae sunt praecipui fontes historici, eruditionem auctoris produnt eiusque mentis nobilitatem.

Ed.: R. Hercher, Epistolographi graeci, P 1873, 638 sqq. — I. Hermelin, Uppsala 1934; X. H. Simon, Pa 1933.

B. Patres Aegyptii saeculi quarti et quinti.

§ 38. Ascetae et monachi saeculi quarti.

E. Amélineau, Monuments pour servir à l'histoire de l'Egypte chrétienne, P 1894 (textus coptici cum v. gallica). — P. Pourrat, La spiritualité chrétienne 1, P 1926; St. Schiwietz, Das morgenländische Mönchtum, 1—2, Mainz 1904/13; J. Bremond, Les Pères du désert, 1—2, P 1926; S. Martínez Cuenca, Ma 1930 (v. hispanica); J. C. Hannah, Christian Monasticism, L 1924; W. H. Mackean, Christian Monasticism in Egypt, Lo 1920; H. G. E. White, The Monasteries of the Wâdi 'n Natrûn, 1—3, NY 1926/33; cf. NTR 1935 (févr.-mars); P. Resch, La doctrine ascétique des premiers maîtres égyptiens du 4e siècle, P 1931; Ch. de Montalambert, Précis d'histoire monastique, nouv. éd. P 1934; W. Budge, Stories of the Holy Fathers of the Deserts of Egypt, transl. of the Syriac, O 1934; H. Koch, Quellen zur Geschichte der Askese und des Mönchtums, Tü 1933; J. Bidez, PASB 1935, 399 sqq (Sozomène sur les moines d'Egypte); F. Kozman, Textes législatifs touchant le cénobitisme égyptien, R 1935; K. Heussi, Der Ursprung des Mönchtums, Tü 1936; cf. RHE 1937, 341 sqq; H. Waddell, The Desert Fathers-Translations from the Latin, Lo 1936.

1. **S. Paulus** Thebanus († 347?), «auctor» et «princeps vitae monasticae» (Hier., Ep 22, 36), a S. Hieronymo summis laudibus est celebratus (§ 114, 19).

P. de Labriolle, P 1907; Delehaye, AB 1926, 64 sqq; Cavallera, RAM 1926, 302 sqq; Boutémy, RBP 1931, 931 sqq. — Dölger, AC 1936, 201 sqq.

2. **S. Antonius** († 356), cognomine Magnus, patriarcha monachismi, mirae sapientiae et sanctitatis vir, forma et exemplar perfectionis monasticae, plures epistolas scripsisse fertur (Hier., Vir 88). Cf. PG 40, 977 ad 999 (epistolae 7) 999—1066 (epistolae 20). Tamen de genuinitate omnino non constat excepta epistola, quam vertit Ammon episcopus (l. c. 1065). Antonii Vitam celeberrimam scripsit S. Athanasius (§ 114, 1).

L. v. Hertling, Innsbruck 1929; Ghedini, SC 1920, 247 sqq; Heussi, o. c. 78—108.

3. **Ammon** episcopus, Antonii amicus, plures scripsit epistolas.

PO 10, 553—640; 11, 391—502.

4. **S. Pachomius** († 346), «fundator Aegypti coenobiorum» (Gennad., Vir 7), primus communem instituit vitam monachorum sub Regula et abbate. Regula Pachomii exstat in fragmentis copticis, quae potius reddunt formam Regulae originalem quam latina Hieronymi versio (404), quae exhibet textum iam retractatum.

Pachomii opus litterarium collegit A. Boon, Pachomiana Latina (Règle et Epîtres de s. P. Epître de s. Théodore et «Liber» de s. Orsiesius. Texte latin de s. Jérôme). Appendice: La Règle de s. P. (Fragments coptes et Excerpta grecs), Lou 1932; cf. Mus 1935, 1 sqq 75 sqq (novum fragm. copt.). — Gobillot, RSR 1920/21. — De Vitis S. Pachomii vide § 114, 28. — Heussi, o. c. 115—131.

5. **Theodorus** († 368), post Petronium et Horsiesium S. Pachomii successor, varias scripsit epistolas, quarum una adhuc exstat (Gennad., Vir 8). Cf. n. 4.

P. Ladeuze, Lou 1918.

6. **S. Horsiesius** († post 368), simul cum Theodoro, deinde solus Pachomii praeerat monasteriis. Exstat in versione S. Hieronymi «Liber P. N. Orsiesii quem moriens pro testamento fratribus tradidit», «in quo totum paene vetus et novum Testamentum compendiosis dissertionibus iuxta monachorum dumtaxat necessitatem invenitur expositum« (Gennad., Vir 9).

PG 40, 869 sqq; PL 103, 453 sqq; B. Albers, Flor 16 (1923); A. Boon, o. c. (sub n. 4). — De genuinitate *Libelli de sex cogitationibus sanctorum* non constat (PG 40, 895 sq). Papyri coptici recenter detecti nostram de «Apa Horsiesio» notitiam augent.

W. E. Crum, Der Papyruskodex s. 6—7 der Philippsbibliothek in Cheltenham, Str 1915, 59 sqq 132 sqq (t. copt. cum v. german.).

§ 39. Alii monachi Aegyptii saeculi quarti et quinti.

1. Serapion episcopus Thmuitanus († post 359), SS. Antonii amicus et Athanasii, prius abbas, exinde ab 339 episcopus Thmuitanus, a. 356 ab Athanasio ad Constantium imperatorem est missus. A Ptolemaeo episcopo ariano expulsus vitam in exsilio egit. «Edidit adversum Manichaeum egregium librum et de psalmorum titulis alium et ad diversos utiles epistolas» (Hier., Vir 99). Exstant duae saltem epistolae.

PG 40, 923—842; ibid. 899 sqq (liber antimanichaeus); R. P. Casey, Ca 1931 (nova editio); cf. ByzZ 1933, 121 sq.

Sub Serapionis nomine exstat liturgicorum textuum collectio seu *Euchologium* (Sacramentarium), quod Canonem Missae antiquissimum exhibet. Euchologio adnexa est in forma epistolae *De Patre et*

Filio tractatus, qui propter imperfectam doctrinam trinitariam non est Serapionis.

Ed.: G. Wobbermin, TU 17, 3 b (1898); Brightman, JTS 1900, 88 sqq 247 sqq; F. X. Funk, Didascal. et Const. Apost. 2, Pa 1905, 158 sqq; G. Rauschen, Flor 7 (1914). — J. Wordsworth, Lo 1899 (v. angl.); BKV² 5 (1912). — Th. Schermann, Ägyptische Abendmahlsliturgien, Pa 1912.

2. **Macarius Aegyptius** († c. 390), cognomine Magnus, monachus et presbyter, inter clariores monachismi Patres est recensendus. Antonio abbate familiariter utebatur. Macarius Magnus probe distinguatur a **Macario Alexandrino** seu Iuniore († c. 393). Sub nomine Macarii Magni exstant epistolae 5, quarum prior *Ad filios Dei* tantum certe est genuina; deinde breves 2 preces.

PG 34, 405—446; cf. Wilmart, RAL 1922, 411 sqq; Baumstark, OC 1920, 130 sqq; PG 34, 445 sqq; 34, 231 sqq (apophthegmata). — W. Strothmann, Die arabische Makariustradition, L 1935.

Homiliae 50 spirituales, praeclarissimae ad perfectionem christianam exhortationes, prout exstant, non sunt a Macario Magno compositae, sed ex saeculo V vel VI provenire videntur. Nam in homiliis lis semipelagiana (saec. 5), consuetudines aulae Byzantinae imperialis et sententiae temporis longe posterioris apparent. De auctore homiliarum omnino nondum constat. Anno 1918 nova 7 homiliarum collectio est detecta, quae ab eodem auctore est composita ac prior. Non spernenda est sententia, iuxta quam homiliae 57 ortum duxerint ex secta Messalianorum (cf. Epiphan., Haer 80), quorum «Liber asceticus» (= homiliae?) a Synodo Ephesina (431) damnatus est. Cf. § 51, 4.

PG 34, 449 sqq (prior collectio). — BKV² 10 (1913); A. J. Mason, Lo 1921 (v. anglica). — G. L. Marriott, Macarii Anecdota, Ca 1918 (altera collectio); JTS 1921, 259 sqq. — L. Villecourt, La date et l'origine des «Homélies spirituelles» attribuées à M., P 1920; ROC 1920/21, 29 sqq; Mus 1922, 203 sqq; Stiglmayr, ZKT 1925, 244 sqq; Marriott, HTR 1926, 191 sqq. — J. Stoffels, Die mystische Theologie des Makarius, Bonn 1908.

3. **Evagrius Ponticus** († 399), eximius Origenis eiusque doctrinae laudator, a S. Basilio lector, a S. Gregorio Nazianzeno diaconus est ordinatus. Anno 382 Aegyptum petiit ibique monasticam amplexus est vitam. Evagrius cum desiderio et voluntate strenuus Origenismi erat propugnator, quem in suis operibus divulgabat. Propterea Origenis sortem est sortitus. Nam a. 553 ut assecla Origenis damnatus est. De scriptis Evagrii refert Gennadius (Vir 11).

PG 40 (collectio fragmentorum); A. Elter, Gnomica 1, L 1892, XLVII sqq; B. Sarghisean, Ve 1907 (fragm. armeniaca); W. Frankenberg, Gö 1912 (GnProbl, Antirrh, Gnost, Epistolae); J. Hausherr, Orient. christ. 22, 2, R 1931; 30, 3 (1933) (versiones syriacae et armeniacae); RAM 1932, 184 sqq; 1933, 196 sqq; 1934, 34 sqq (De oratione); RSR 1933, 321 sqq; Hildebrand, RAM 1933, 196 sqq; Peterson, BNJ 1926/27, 412 sqq; TLZ 1930, 257 n. 9—11; 1931, 69 sqq; ZKT 1933, 271 sqq; J. Muyldermans, REA 1930, 183 sqq; Mus 1931, 37 sq 259 sqq; 1932, 49 sqq; A travers la tradition manuscrite d'Ev. P., Lou 1932; Mus 1934, 73 sqq. — W. Bousset, Apophthegmata, Tü 1923, 281 sqq; Viller, Aux sources de la spiritualité de S. Maxime, RAM 1930, 156 sqq 239 sqq 331 sqq; Rahner, ZAM 1933, 21 sqq; S. Marsili, Giovanni Cassiano ed Ev. P. Dottrina sulla carità e contemplazione, R 1936 (cum bibliogr.).

a) *Antirrheticus contra daemones tentatores,* liber octo continens partes, quarum una tantum exstat *De octo vitiosis cogitationibus* (= vitiis capitalibus).

J. Stelzenberger, Beziehungen der frühchristl. Sittenlehre zur Ethik der Stoa, M 1933, 379 sqq; Spies, OC 1932, 203 sqq.

b) *Monachus* seu *De vita activa* et *Gnosticus* seu *De vita contemplativa.* Excerpta tantum exstant.

Muyldermans, Mus 1929, 74 sqq.

c) *Gnostica problemata* 600, quae syriace explanavit Babaeus, Nestorii assecla (saec. VII).

Ed.: Frankenberg, o. c. (cum v. german.).

d) *Sententiae ad eos, qui in coenobiis habitant* et *Sententiae ad virgines* Deo sacratas exstant graece.

Ed.: H. Greßmann, TU 39, 4 b (1913); PG 40, 1277 sqq (v. latina); cf. Grébaut, ROC 1920/21, 206 sqq (cum v. gallica).

e) Collectio sententiarum, quas Gennadius (l. c.) latine reddidit.

PG 40, 1263 sqq; cf. § 73, 1, i.

f) *De oratione.* Tractatus hucusque Nilo Ancyrensi assignabatur.

PG 79, 1165 sqq.

g) Epistolae plures, quibus addenda est Epistola octava Basilii Caesariensis.

R. Melcher, Mr 1923. — A. Saudreau, La vie spirituelle 46 (1936), Suppl. 178 sqq.

4. **Iohannes Colobus** seu Parvus (inc. saec. V), monachus, nihil scripsit. Sub nomine **Arsenii** monachi († c. 445) exstant *Doctrina et exhortatio* et *In nomicum tentatorem* (cf. Lc 10, 25 sqq). PG 66, 1617 sqq; cf. PG 99, 849 sqq (encomium in Arsenium). — **Isaias** monachus († 488), monophysita, multa scripsisse fertur «de admonitione et aliis vitae monachicae rationibus». De facto exstant 29 *Orationes Isaiae abbatis.* PG 40, 1105 sqq. Zacharias Rhetor Vitam Isaiae composuit; cf. E. W. Brooks, CSCO, Syri, ser. 3, t. 25, P 1907; Vailhé, EO 1906, 81 sqq.

5. **Sinuthius** de Atripe († 466), abbas monasterii in Thebaide siti, cum Cyrillo Alexandrino Synodo interfuit Ephesinae (431). **Besa** teste, discipulo et successore, coptice multas scripsit epistolas et sermones. Sub eius nomine plures exstant Visiones seu Apocalypses.

Ed.: I. Leipoldt et W. E. Crum, CSCO, Coptici, ser. 2, t. 2 et 4, P 1906 ad 1908; E. Amélineau 1, P 1907 (cum v. gallica); cf. Nau, ROC 1907, 313 sqq. — I. Leipoldt, TU 25, 1 (1903).

6. **Isidorus Pelusiota** († c. 435), Iohannis Chrysostomi discipulus, abbas, in scientia sacra et profana optime eruditus, stilo elegantissimo celeberrimas apud Veteres scripsit epistolas, quarum exstant adhuc 2012.

PG 78, 177—1646; cf. Capo, SIF 1901, 449 sqq. — R. Aigrain, P 1911 (49 epistolae in v. latina); E. Schwartz, ACO I vol. 4, 9—25. — Balanos, Ath 1922; L. Bayer, I.s klassische Bildung, Pa 1915; Fehrle, ByzZ 1923/24, 315 sqq; Redl, ZKG 1928, 325 sqq; La Cava, DThomPl 1936, 529 sqq (sull'interpretazione di «ne quando» Is 6, 10); Diamantopoulos, Νέα Σιών 1926, 99 sqq 288 sqq.

7. Sub nomine **Agathonici** episcopi Tarsensis monachus quidam ignotus monophysita post 450 breves sex composuit tractatus dogmaticos.

Ed.: W. E. Crum, Str 1915 (cf. § 38, 6).

8. **Apophthegmata Patrum,** anonyma sententiarum et gestorum (Λόγοι καὶ ἔργα) illustrium monachorum collectio, c. 460/500 a monachis Aegyptiis in formam actualem redacta sunt. Inquirendae historiae monachismi fons sunt praecipuus.

PG 65, 71—440; cf. PL 73—74 (Vitae Patrum). — Th. Hopfner, Über die koptisch-sahidischen Apophthegmata Patrum Aegyptiorum etc., W 1918; W. Bousset, Tü 1923; Hermann, ZntW 1924, 102 sqq; Wilmart, RBén 1922, 185 sqq; Villecourt, Mus 1923, 243 sqq; K. Heussi, Ursprung des Mönchtums, Tü 1936, 132—280.

9. Sub nomine **Nonni Panopolitani** (saec. V) paraphrasis exstat evangelii S. Iohannis. Utrum auctor identificandus sit cum poeta, qui composuit «Dionysiaca» (descriptio itineris Dionysii, dei pagani, in Indiam), non constat.

PG 43, 749 sqq. — J. Golega, Studien über die Evangeliendichtung des N., Br 1930; cf. TLZ 1931, 99 sq; Keydell, ByzZ 1933, 243 sqq.

10. De **Cyro** poeta († post 457) cf. Delehaye, REG 1896, 219 sqq.

C. *Patres Syro-Palaestini saeculi quarti et quinti.*

§ 40. Eustathius episcopus Antiochenus († ante 337).

Eustathius, «genere Pamphylius Sidetes» (Hier., Vir 85), sub Diocletiano confessoris laudem obtinuit. Anno 324 (323?) Antiochiae Syriae episcopus est electus. Summo zelo «pestilentiam Aegyptiacam», i. e. Arianismum, impugnavit (Ioh. Chrys., HomEust 3). In Thraciam a. 330 est relegatus. Ibi ante 337 obiit. Teste Hieronymo (l. c.; cf. Socr., Hist 2, 19) Eustathius praeter opera antiariana eleganter scripsit «volumina de anima, de engastrimytho adversus Origenem, et infinitas epistolas, quas enumerare longum est». Exstant multa fragmenta.

PG 18 (Adv. Arianos, De anima, In psalmos comment., Homiliae et Epistolae); P. Martin apud Pitra, Anal. Sacra 2 et 4, P 1883 1884; Cavallera, P 1905 (Homilia christologica). — Zoepfl, TQ 1923, 17 sqq; Radermacher, RM 1924, 449 sqq; R. v. Sellers, E. of Ant. and his Place in the Early Christian Doctrine, Ca 1928; cf. RSR 1928, 439 sqq; E. A. Burn, Lo 1926; Brinkmann, RM 1925, 308 sqq; W. Brockmeier, De S. Eustathii dicendi ratione (diss.), Mr 1932; Pritchard, CP 1934, 63 sqq. — F. Zoepfl, Der Kommentar des Ps.-Eust. zum Hexaëmeron, Mr 1927 (inter 380—500). — E. Klostermann, Bonn 1912 (ed. De engastr. adv. Origenem); PG 56, 256 sqq (De Melchisedeco homilia est Eustathii); cf. ZKT 1895, 168 sqq; BNJ 1934, 138; cf. § 33, 8, b. — F. Cavallera, o. c. (collectio fragmentorum).

Eustathii violenta depositio causa erat schismatis Antiocheni. Eustathio successerunt septem episcopi ariani. Anno 360/61 Meletius episcopus est electus, qui tamen paulo post propter orthodoxiam ab Arianis est eiectus. Meletii asseclae («Meletiani») praeter «Eustathianos» (= asseclae Eustathii) propriam constituebant ecclesiam. En duas communitates catholicas se invicem impugnantes! Lucifer episcopus Calaritanus (§ 70, 5) Eustathianis Paulinum episcopum ordinavit, dum Meletius ex exsilio redit. Meletio successit Flavianus († 404), Paulino († 388) Evagrius († 393). Ecclesia Romana stetit a parte Meletii, S. Basilius a parte Paulini. Mortuo Evagrio schisma evanuit. Sed a. 398 demum Flavianus ab Ecclesia Romana est agnitus.

F. Cavallera, Le schisme d'Antioche, P 1905; Schwartz, ZntW 1935.

§ 41. Eusebius Pamphili episcopus Caesariensis (c. 263—c. 340).

PG 19—24. — CB vide apud singula opera. — A. Bigelmair, Zur Theologie des E., Kempten 1913; M. Weiß, Die Stellung des E. im arianischen Streit (diss.), Fr 1920; J. Stevenson, Studies in E., Ca 1929; F. J. Foakes-Jackson, Ca 1933; Zahn, NKZ 1918, 59 sqq; Zernow, CQR 1933, 24 sqq; Opitz, ZntW 1935, 1 sqq; Balanos, TQ 1935, 309 sqq. — Salaverri, El origen de la revelación y los garantes de su conservación, Gr 1935, 349 sqq.

Eusebius in Palaestina natus a Pamphilo presbytero, cuius erat servus, in sacris litteris optime est eruditus. Propter Pamphilum Eusebius nomen assumpsit «Pamphili» (scil. filius). In persecutione Maximini Pamphilus in carcerem missus (307) cum Eusebio librorum quinque conscripsit Origenis apologiam, cui Eusebius postea adiunxit librum sextum (deperditum). Post Pamphili magistri mortem (309) Eusebius Tyrum aufugit, deinde in Aegyptum se contulit, ubi propter Christum in carcerem est trusus. Paucis post finitam persecutionem annis (313 vel 314) Caesariensis episcopus est electus. In Synodo Nicaena (325), immo per totam suam vitam anceps semper haerebat inter fidem orthodoxam et Arii perfidiam. Apud Constantinum imperatorem Eusebius propter suam eruditionem vastissimam benevolamque erga Arianos habitudinem multum valuit. Obiit c. 339 vel 340.

Eusebius, mirabilis eruditionis et scientiae vir, numquam litis arianae perspexit momentum. Recensendus est inter «theologos politicos», qui doctrinam suam theologicam arbitrio principis semper adaptant. Hominem «bilinguem» et «duas animas habentem» Eusebium posteri vocabant (Socr., Hist 1, 23; Mansi 13, 313 sqq). Attamen quo minor theologus, eo maior est historicus. Eusebius iure merito «Pater historiae ecclesiasticae» nominatur. Cf. § 110, 1. Eius opera carent stili elegantia (Phot., Cod 13).

1. Opera historica.

a) *Vita Pamphili* 3 librorum est deperdita (Hist 6, 32, 3; Hier., Vir 81).

b) *Chronicon.* Cf. § 109, 3.

c) *Historia ecclesiastica.* Cf. § 110, 1.

d) Collectio veterum Actuum martyrum est deperdita (Hist 5, 2).

Cf. A. Ehrhard, TU 50, 1 (1936) 1 sqq; § 113, 1, n.

2. Opera apologetica.

a) *Generalis elementaris introductio* 5 librorum (ante 311), quorum pauca tantum exstant fragmenta, cum 5 libris *Eclogarum de Christo propheticarum* revera unum constituisse opus videtur. Utrumque opus probabiliter identificandum est cum *Praeparatione ecclesiastica* et *Demonstratione ecclesiastica* (Phot., Cod 11 12). Utriusque operis argumentum idem fuisse videtur ac duorum operum sequentium (sub b et c).

Ed.: Th. Gaisford, O 1842. — Smith, JTS 1917, 77 sq.

b) *Praeparatio evangelica* 15 librorum (c. 315/20).

Opus paganos impugnat. Pagani quaerunt, cur christiani diis patriis relictis Deo iudaico se tradiderint. Auctor respondet: *Philosophia et religio Hebraeorum* sub omni aspectu (e. gr. antiquitatis) prae Hellenismo praestant. Graeci religiosiores quoque populi electi desiderabant sapientiam.

Opus fons est praecipuus historiae religionum.

Ed.: Th. Gaisford, O 1843; E. H. Gifford 1—4, 1903 (cum v. angl.). — H. Doergens, E. als Darsteller der phönizischen Religion, Pa 1915; E. als Darsteller der griechischen Religion, Pa 1922; P. Henry, Recherches sur la Préparation év. d'Eus., P 1935; cf. RHE 1935, 779 sqq; ByzZ 1937, 201 sq.

c) *Demonstratio evangelica* 20 librorum (post 315/20).

Opus Iudaeorum respondet obiectionibus, cur christiani usurpaverint vaticinia populo hebraico data, cur dereliquerint legem Dei. Religio christiana fructus est nativus Iudaismi.

Exstant 10 tantum libri et libri decimi quinti fragmenta.

Ed.: Th. Gaisford, O 1852; I. A. Heikel, CB 23 (1913). — W. J. Ferrar, Lo 1921 (v. angl.). — Tasker, HTR 1935, 61 sqq.

d) *De Theophania* libri 5 (post 323 vel 333) seu *De apparitione Domini* in carne exstant in versione syriaca et fragmentis graecis.

Ed.: S. Lee, Lo 1842; Ca 1843 (v. angl.); H. Greßmann, CB 11 (1904). — H. Gressmann, TU 23, 3 (1903); Peters, OC 1936, 1 sqq.

e) *Contra Hieroclem* (c. 311/13), praesidem Bithyniae.

f) Deperdita sunt: *Refutatio et apologia* (Phot., Cod 13), *Contra Porphyrium* neoplatonicum libellus 25 librorum, *Apologia pro Origene.*

3. Opera biblica magna ex parte iam non exstant. Eusebius sequitur Origenem allegorizantem.

a) In omnes Psalmos «eruditissimi commentarii» (Hier. l. c.). Opus ingens ex multis quae adhuc exstant fragmentis potest reconstrui.

PG 23 sq; Pitra, Anal. Sacra 3, P 1883, 365 sqq; G. Mercati, Rendiconti dell' Istit. Lomb. 2, 31 (1898) 1036 sqq; Aem. Wagner, Die Erklärung des 118. Psalms durch Origenes, Linz 1916.

b) *In Isaiam* libri 10 recentissime detecti sunt.

Cf. Devreesse, RB 1933, 540 sqq (L'édition du commentaire sur Isaïe. Interpolations et omissions); Möhle, ZntW 1934, 87 sqq.

c) Opus biblico-geographicum quadripartitum (ante 311), cuius pars prima graecam continet versionem nominum nationum libri Genesis; pars secunda topographiam veteris Palaestinae; pars tertia descriptionem urbis Ierusalem et templi; pars quarta catalogum nominum urbium et locorum, quorum mentio habetur in S. Scriptura. Ista quarta pars tantum exstat (Onomasticon) in retractatione latina Hieronymi et versione vetere syriaca. Deest apud PG.

Ed.: P. de Lagarde, Onomastica sacra, 1—2, Gö 1870/87; E. Klostermann, CB 11 (1904). — Devreesse, ROC 1922/23, 225 sqq; Ziegler, Bibl 1931, 70 sqq.

d) *De quaestionibus et solutionibus in evangeliis* (c. 320). Opus maxima ex parte in excerptis tantum exstat.

PG 22, 879 sqq; Baumstark, OC 1901, 378 sqq (fragm. syr.). — Beyer, OC 1925/27.

e) *Evangelici canones,* quibus praemissa est *Ad Carpianum epistola.*

Ed.: A. Valentini, Brescia 1887. — Vardanian, HA 1928, 387 sqq; Euthalii opera, W 1930 (cum epistola ad Carpianum).

f) *De solemnitate paschali* (332) exstat in fragmento celebri, quod de Missae tractat sacrificio. PG 24, 693 sqq. — *De polygamia* veterum patriarcharum nomine tantum est notum.

4. Opere dogmatica.

a) *Contra Marcellum* libri 2 (336). Eusebius Sabellianismum impugnat Marcelli episcopi Ancyrensis (§ 47, 1). Amici Eusebii ista prima Marcelli refutatione non contenti impellebant eum ad conscribendos libros 3 *De ecclesiastica theologia* (337/38). Auctor exponit doctrinam suam de Logo origenisticam: Homousia Verbi monarchiam destruit Dei.

E. Klostermann, CB 14 (1906). — E. Peterson, Der Monotheismus als politisches Problem, L 1935.

b) *Ad Caesariensem ecclesiam epistola* (post 325). Auctor exponit formulam Nicaenam modumque suum gerendi in Synodo Nicaena defendit. Cf. Athanas., DecrNicSyn in fine.

c) *Ad Constantiam Augustam epistola,* Constantini sororem arianam, de cultu sacrarum imaginum agit.

5. Encomia in Constantinum imperatorem.

a) *Oratio de Constantini laudibus* seu *Panegyricus* occasione Tricennalium a. 335 coram imperatore habitus.

b) *De vita Constantini* libri 4 (post 337). Eusebius nonnisi ea refert, quae imperator ad profectum religionis christianae egit.

c) *Ad coetum Sanctorum* (313), sermo imperatoris coram clero congregato habitus.

Ed.: J. A. Heikel, CB 7 (1912). — BKV[2] 9 (1913).

6. Sermones et epistolae.

a) *In dedicationem* basilicae sermo Tyri a. 314/15 habitus (Hist 10, 4).

b) *In laudem martyrum* sermo Antiochiae habitus exstat syriace (ed. W. Wright, Journal of Sacred Lit. 5 [1865]). — Homiliae apud PG 24, 1047 sqq sunt spuriae.

c) Epistolae praeter iam nominatas sunt deperditae. Fragmenta quaedam exstant apud Mansi 13, 316 sq (Conc. Nic. II, act. V VI).

§ 42. Scriptores minores saeculi quarti et incipientis quinti.

1. **Acacius** episcopus Caesariensis († 366), Eusebii successor et dux Homoeorum, *in Ecclesiasten* 17 libros scripsit, *Variorum problematum* libros 6 «et multos praeterea diversosque tractatus» (Hier., Vir 98).

Socr., Hist 2, 4; Epiphan., Haer 72, 6—10; 73, 25; Karo et Lietzmann, Catenarum graecarum catalogus, Gö 1902; K. Staab, Pauluskommentare, Mr 1933, 53 sqq (t. graeci). — Lebon, RHE 1924, 181 sqq.

2. **Aëtius** episcopus Antiochenus († c. 366), Anhomoeorum dux, scripsisse fertur multas epistolas (Epiphan., Haer 76, 11).

Bardy, RHE 1928, 809 sqq.

3. **Eusebius episcopus Emesenus** († c. 359), Semiarianus, Eusebii Caesariensis discipulus, plures composuit libros, «e quibus praecipui sunt adversum Iudaeos et gentes et Novatianos, et ad Galatas libri 10 et in evangelia homiliae breves» (Hier., Vir 91). Insuper contra Marcionitas scripsit et contra Manichaeos.

PG 86, 1, 535/62. — Vardanian, HA 1921, 129 sqq; Wilmart, AB 1920, 241 sqq; ROC 1920/21, 72 sqq; Staab, o. c. 46 sqq (t. graeci). — Morin, ZntW 1935, 92 sqq (§ 82, 10, e).

4. **Nemesius episcopus Emesenus** († inc. saec. V) celebre scripsit *De natura hominis* opus.

PG 40, 504 sqq; 45, 187 sqq. — W. Jäger, B 1914; Koch, Quellenuntersuchungen zu N., B 1921; Ferro, RR 1925, 227 sqq; E. Orth, Koblenz 1925 (v. german.). — Skard, Nemesiosstudien, Symb. Osl. 1936, 23 sqq.

5. **Georgius** episcopus Laodicenus († c. 360), Arianus, encomium composuit in Eusebium Emesenum (Socr., Hist 2, 9; Soz., Hist 3, 6) et opus contra Manichaeos (Epiphan., Haer 66, 21).

6. **Theodorus** episcopus Heracliensis Thraciae († 355), Arianus, «elegantis apertique sermonis et magis historicae intelligentiae edidit commentarios in Matthaeum et in Iohannem et in apostolum et in psalterium» (Hier., Vir 90) aliaque opera.

Cf. PG 18, 1307 sqq.

7. **Gelasius** episcopus Caesariensis († 395), fidei Nicaenae assecla, praeter Historiam ecclesiasticam (§ 110, 2) alia adhuc scripsit opera (Hier., Vir 130).

8. **Euzoïus** episcopus Caesariensis, Arianus, a. 376/79 Gelasium e sede Caesariensi expulit. Teste Hieronymo (Vir 113) scripsit «varios multiplicesque tractatus» nobis ignotos. Praeterea «plurimo labore corruptam iam bibliothecam Origenis et Pamphili in membranis restaurare conatus est».

9. **Euthalius** episcopus (?) de Sulce (?) scripsisse dicitur (c. 396?) retractationes in epistolas S. Pauli, in epistolas catholicas et in Actus Apostolorum.

Cf. PG 85, 619—790; 10, 1549/58; A. Vardanian, Euthalii opera, W 1930.

10. **Sophronius,** «vir adprime eruditus, laudes Bethlehem adhuc puer et nuper de subversione Serapidis (Alexandriae a. 389) insigne volumen composuit, de virginitate quoque ad Eustochium (Ep 22) et vitam Hilarionis monachi; opuscula mea in graecum sermonem elegantissime transtulit, psalterium quoque et prophetas, quos nos de hebraeo vertimus in latinum» (Hier., Vir 134). Praeter nomen quasi nihil scimus.

§ 43. Hegemonius et Titus episcopus Bostrensis antimanichaei.

1. **Hegemonius,** natione probabiliter Syrus, contra Manichaeos *Acta disputationis Archelai* c. 350 composuit. Exstat opus in versione latina (fin. saec. IV). Episcopus quidam catholicus cum Manete († 275), erroris auctore, disputat. Opus erat principalis posteriorum omnium de Manichaeismo relationum fons. Detectis recentissime scriptis Manetis originalibus in versione coptica valor operum antimanichaeorum magna ex parte periit.

PG 10; Ch. H. Beeson, CB 16 (1906). — C. Schmidt, Kephalaia, St 1935 sqq; H. J. Polotsky, Homilien, St 1934 sqq (t. copt. cum v. german.). — L. Tondelli, Mani, Mi 1932; Jackson, NY 1932; Cumont, RHR 1933, 189 sqq; 1935; 118 sqq; Lebreton, Et 1933, 129 sqq; Polotsky, Mus 1933, 247 sqq; Abriß des manich. Systems, St 1934; cf. § 78, 3, d; 80, 3.

2. **Titus** episcopus Bostrensis († ante 378) composuit c. 363 *Contra Manichaeos* libros 4. Libris 1—2 manichaea de Deo notio refutatur. Libro tertio demonstratur Deum esse auctorem Veteris Testamenti. Libro quarto manichaea Veteris Testamenti censura reicitur.

PG 18, 1069 sqq; P. de Lagarde, B 1859, Hannover 1924 (v. syriaca). — J. Sickenberger, TU 21, 1 (1901); Baumstark, OC 1931, 23 sqq; Bibl 1935, 257 sqq. — Nova editio in CB a R. P. Casey curatur; cf. HTR 1928, 97 sqq.

Sub nomine Titi exstant *Homiliae in Lucam*, *Scholion* in Lc 10, 21 et *In Epiphaniam* sermo. Cf. Sickenberger, o. c.

§ 44. S. Cyrillus episcopus Hierosolymitanus (c. 313—386).

Ed.: A. Touttée, P 1270; PG 33; Reischl et Rupp, M 1848. — BKV² 41 (1922); A. Faivre, Lyon 1844 (v. gallica); E. H. Gifford, NY 1894; R. M. Wooley, Lo 1930 (v. anglica); A. Ubernia, Ma 1930 (v. hispan.). — G. Delacroix, P 1865; J. Mader, Einsiedeln 1891; T. Pythagoras Themelis, Hierosol. 1920; Lebon, La position de S. C. dans les luttes provoquées par l'arianisme, RHE 1924, 181 sqq 357 sqq; B. Niederberger, Die Logoslehre des hl. C., Wü 1923; Ilijew, Dukovna Kultura 1930, 237 sqq; 1932, 136 sqq; Phokylides, Νέα Σιών 1933, 294 sqq.

Cyrillus in Palaestina c. 313 vel 315 natus Hierosolymis est educatus. Anno 325 a Macario episcopo diaconus, deinde a Maximo II presbyter est ordinatus. Cyrillus presbyter celebres habuisse videtur catecheses (c. 347). Anno 348 ab Acacio Caesariensi metropolita episcopus Hierosolymitanus est consecratus. Propter fidem Nicaenam in odium incidit Arianorum. Occasio externa erat Synodi Nicaenae canon septimus, qui Hierosolymitano episcopo primatum quendam tribuit honoris, quem tamen Acacius agnoscere nolebat. Anno 357 et 360 ab Acacio, a. 367 a Valente imperatore est depositus. Post mortem Valentis (378) Cyrillus ad sedem suam redire potuit. Synodo Cpolitanae a. 381 interfuit. Obiit a. 386.

1. *Catecheses* 24 (348) seu instructiones, quibus baptizandi in gratiae baptismalis excellentiam introducuntur. Catecheses 18 «illuminandis» (i. e. baptizandis) tempore Quadragesimae et Paschatis Symbolum explicant fidei et errores refutant ethnicos, iudaicos et haereticos. Catecheses 5 «mystagogicae» celeberrimae singulis diebus hebdomadis paschalis sunt habitae coram baptizatis. Tractant de baptismo, de confirmatione, de eucharistia, de liturgia Hierosolymitana. J. Quasten, Flor 7, 2 (1935).

Catecheses non ab ipso Cyrillo, sed a quodam auctore ignoto sunt editae. Iure merito inter pretiosissima Ecclesiae antiquae documenta recensentur. Earum stilus excellit simplicitate iucunda.

Rios, Pax 1935, 77 sqq (eucharistia). — A. Vaillant, La traduction vieux-slave, Byzantinoslav. 1932, 253 sqq.

2. Epistola ad Constantium imperatorem (351?) de mirabili refert crucis apparitione Hierosolymitana (7. maii). Cf. Soz., Hist 4, 5. — Epistolas 3 edidit E. Schwartz, ACO I vol. 4, 206 sqq.

3. Homilia in paralyticum (ante 348) et fragmenta homiliarum in evangelium S. Iohannis.

4. In coptica lingua plures exstant sermones spurii vel saltem adulterati S. Cyrilli.

W. Budge, Miscell. Coptic Texts, Lo 1915, 49 sqq 182 sqq. — Carali, Al Machriq 1933 sqq (L'exaltation de la Croix, homélie attribuée à S. C.); Revue Patriarcale 1936, 1.

§ 45. S. Epiphanius episcopus Salaminus (c. 315—403).

Ed.: D. Petavius, 1—2, P 1622; PG 41—43; W. Dindorf, 1—5, L 1859; K. Holl, CB 25 (1915); 31 (1922); 37 (1933). — Holl, ZntW 1919, 44 sqq; Dölger, AC 1929, 107 sqq. — Villain, Rufin d'Aquilée. La querelle autour d'Origène, RSR 1937, 5 sqq 165 sqq.

Epiphanius in vico quodam Palaestinensi prope Eleutheropolin ex parentibus christianis c. 315 est natus. A prima adolescentia sacris litteris institutus varias quoque linguas ita didicit, ut graecam, syriacam, aramaicam, copticam, ex parte etiam latinam novisset. Iure ergo S. Hieronymus «trilinguis» de «papa Epiphanio pentaglosso» loquitur (Contra Rufin 2, 22; 3, 6). Apud Aegypti monachos vitae asceticae sibi acquisivit scientiam. C. 335 in patria monasterium condidit, cui per annos 30 praeerat. Propter eius sanctitatem et eruditionem episcopi Cypri insulae Epiphanium ecclesiae Salaminae seu Constantiensi metropolitanae praefecerunt. Tanta exinde gaudebat auctoritate, ut Valens imperator Epiphanium relegare non auderet. Monachismum Epiphanius valde fovit. Per totam vitam impletus erat ferventissimo impugnandi haereticos studio et zelo.

Anno 392 Hierosolymis coram Iohanne episcopo, Origenis assecla, contra Origenem vehementer invexit. Gravis inde lis exorta est inter Epiphanium, Hieronymum et Theophilum Alexandrinum ex una parte, Iohannem et Rufinum ex altera parte. Praeterea Epiphanius Paulinianum, Hieronymi fratrem, ordinavit presbyterum Iohanne episcopo Hierosolymitano invito.

Anno 399 Theophilus Alexandrinus monachos Origenistas e deserto Nitriae vi expulerat. Nonnulli eorum ad Iohannem Chrysostomum episcopum Cpolitanum confugerunt. Statim Theophilus perfidus Iohannem suspectum reddebat Origenismi ita, ut Epiphanius iam senex ad debellandum novum haereticum Cpolin peteret. Conciliabulo autem «Ad Quercum» (403), quo Iohannes est depositus, iam non interfuit; ultimo enim momento Theophili fraudem perspexerat. Reversurus in patriam a. 430 obiit.

S. Epiphanius incomparabili ardebat zelo orthodoxiae propugnandae. Ipsi quidem desunt propriae speculationes theologicae, sed eo melior est doctrinae traditae testis. Stilus eius est humilis et caret Attica elegantia.

1. *Ancoratus* (374) sic dictus, quia animum de salute fluctuantem ancorae instar firmat. Epiphanius rogatus a nonnullis presbyteris, monachis et laicis Pamphyliae doctrinam exponit trinitariam, praesertim pneumatologicam. Opus multos continet excursus.

Ipsi adnexa sunt duo fidei symbola, quae Epiphanius ecclesiae Suedrorum Pamphyliae transmittit.

Holzmeister, ZKT 1923, 309 sqq. — BKV² 38 (1919).

2. *Panarion* seu *Adversus 80 haereses* (374/77) sic vocatum ab ipso Epiphanio, quoniam in eo veluti in arcula medica contra mortiferos et venenatos serpentium (= haereticorum) morsus saluberrima continentur remedia. Epiphanius haereseos veneno iam infectos sanare cupit et sanos a veneni contagione prohibere. Inter alia auctoris opera Panarion est specialis momenti propter suas de antiquis haeresibus notitias. Haereses 20 ante Christum enumerantur (Barbarismus, Scythismus, Hellenismus, Iudaismus). Haeresis prima christiana est illa Simonis magi. In fine operis invenitur *Expositio fidei*. Epiphanius hausit ex Irenaeo et Hippolyto.

Recapitulatio seu brevis Panarii *Epitome* non ab Epiphanio, sed ab auctore posteriore est conscripta.

Ed.: F. Oehler, Corpus haeresiol. 2—3, B 1859/61. — Casey, JTS 1927, 34 sqq. — H. Diels, Doxographi Graeci, B 1929, 175 sqq 185 sqq (De Graecorum sectis).

3. *De mensuris et ponderibus* (392). Opus de canone refert et versionibus Veteris Testamenti, deinde de mensuris et ponderibus biblicis, tandem de geographia terrae sanctae. Exstat in versione syriaca; textus graecus magna ex parte periit.

Ed.: P. de Lagarde, Gö 1880; J. E. Dean, Chicago 1935 (cum v. angl.); cf. OLZ 1937, 106 sq. — G. Mercati, Studi e Testi 5, R 1901.

4. *De 12 gemmis in Rationali summi Sacerdotis* (cf. Ex 28, 15 sqq). Opusculum a. 394 Hieronymo ab Epiphanio est traditum. Exstat versione latina (in Collectione Avellana) et georgica.

CV 35 (1895), 743 sqq; PG 43, 293 sqq (excerpta graeca); P. R. Blake et H. de Vis, The Old Georgian Version and the Fragments of the Armenian Version and the Coptic-sahidic Fragments, Lo 1934 (cum v. anglica); cf. TR 1935, 329 sqq; R. Bleichsteiner, Jahrbuch der österreich. Leogesellschaft, W 1930, 232 sqq (v. german. t. georgici).

5. Epiphanio adscribuntur quaedam opera, quibus cultus impugnatur sacrarum imaginum. Iconoclastae saeculi VIII et IX ad ista Epiphanii opera provocabant, dum orthodoxi eorum negabant genuinitatem. Composita sunt c. 393/95 (post 754?). Exstant fragmentis tantum (praeter c). Cf. § 94.

a) *Libellus* contra cultum sacrarum imaginum.
b) Epistola ad Theodosium I imperatorem.
c) Epistola ad Iohannem episcopum Hierosolymitanum.

PL 22, 526; CV 54 (1910), 411 sq.

d) Testamentum ante Epiphanii obitum compositum.

K. Holl, PASB 1916, 828 sqq; G. Ostrogorski, Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites, Br 1929 (negatur Epiphanius auctor); Dölger, GA 1929, 353 sqq; Barion, RQ 1930, 78 sqq; Maas, ByzZ 1930, 279 sqq; Grégoire, Byz 4, 1927/28, 765 sqq; Grumel, EO 1930, 92 sqq. — K. Holl, Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte 2, Tü 1928, 351 sqq.

6. Epistolarum exstant duae in versione Hieronymi (PG 43, 379 sqq; cf. 5, c). Scriptae sunt tempore controversiae Origenianae.

K. Holl, o. c. (ed. fragmentum epistolae hucusque ignotae).

7. Inter opera dubia et spuria recensenda sunt plures sermones, homiliae in Genesin et in Lucam armeniacae, in Canticum Canticorum explanatio (cf. infra 3) aliaque (e. gr. «Physiologus»).

W. Budge, Miscellaneous Coptic Texts, Lo 1915, 120 sqq; Haffner, OC 1923, 91 sqq (in Hexaëmeron); Martin, RHE 1935, 356 sqq (Homélies grecques sur la Vierge). — S. Euringer, Anaphora S. Epiphanii aethiopica, OC 1927 (cum v. german.); B. Mercer, JSOR 1925, 110 sqq (v. anglica). — PG 43, 517 sqq; F. Lauchert, Geschichte des Physiologus, Str 1889.

Contemporanei scriptores.

1) **Iohannes** episcopus Hierosolymitanus († 417) erat Origenista. Eius fragmenta litteraria collegit C. P. Caspari, Ungedruckte etc. Quellen zur Geschichte des Taufsymbols 1, Christiania 1866, 161 sqq; cf. S. Hieronymi libellum «Contra Ioh. Hierosol.» PL 23, 355 sqq. — De homiliis probabiliter spuriis in evangelia cf. Morin, RBén 1905, 12 sqq; Quentin, 1907, 107 sqq.

2) **Triphyllius** episcopus Ledrensis in Cypro insula «eloquentissimus suae aetatis et sub rege Constantio († 361) celeberrimus erat. Legi eius in canticum canticorum commentarios. Et multa alia composuisse fertur quae in nostras manus minime pervenerunt» (Hier., Vir 92; Soz., Hist 1, 16). Nihil iam exstat.

3) **Philo** episcopus Carpasiae in Cypro (vel Carpathi insulae prope Rhodum?) scripsit c. 400 in Canticum Canticorum commentarium, quod Cassiodorus in latinum verti iussit sub nomine Epiphanii.

Ed.: F. Foggini, R 1750; PG 40, 28 sqq (excerpta graeca). — W. Riedel, Die Auslegung des Hohen Liedes in der griechischen Kirche, L 1898, 77; Devreesse, RB 1936, 217.

§ 46. Apollinaris episcopus Laodicenus (c. 310—c. 390).

G. Voisin, L'Apollinarisme, Lou 1901; A. Lietzmann, Ap. v. L. und seine Schule, Tü 1904. — E. Weigl, Christologie vom Tode des Athanasius bis zum Ausbruch des nestorianischen Streites, M 1925; C. E. Raven, Apollinarism, Ca 1923; Lietzmann, TLZ 1925, 374 sqq; Furlani, RTr 1921; 1923, 129 sqq (doctrina trinitaria et christologica); Gore, CQR 1924, 120 sqq; D'Alès, RAp 1926, 131 sqq (Origines du monophysisme). — Souter, Miscell. Ehrle 1924, 1, 39 sqq (fragmentum antiapollinarist.).

Apollinaris Laodiceae Syriae c. 310 natus est. Anno 361 orthodoxae ecclesiae Laodicenae episcopus est electus. Cum magnis saeculi IV Patribus contra Arii perfidiam strenue certavit. Sed propter christologicam doctrinam haeresiarcha factus est magnus, immo quodammodo pater vel saltem fautor Monophysitismi Alexandrini. Apollinaris iam ab 351 ad servandum unum Christum ipsius Christi negavit veram et completam naturam humanam. «Duo perfecta unum fieri nequeunt.» Verbum divinum in incarnatione assumpsit quidem corpus et animam (ψυχή), non autem mentem (νοῦς, partem rationabilem voluntate libera praeditam), cuius vicem supplet ipsum Verbum. Sic iuxta Apollinarin optime impeccantia Christi explicatur eiusque impeccabilitas. Magna voce Apollinaristae mirabilem Christi unitatem laudant haereticamque doctrinam christologicam per carmina, immo per fraudem in Oriente divulgabant. Reactio catholica praesertim Antiochena (§ 52 sqq) post 378 magna vi exsurgit. Romana Ecclesia novam haeresin iam a. 375 damnaverat. Synodus Cpolitana (381) denuo «haeresin Apollinaristarum» anathematizat. Hydra apollinaristica exstitit rediviva saeculo V in Monophysitismo Alexandrino. Apollinaris obiit c. 390. De eius eruditione et scientia theologica inter eius adversarios quoque nemo dubitabat. Opera haeresiarchae doctissimi maxima ex parte sunt deperdita.

1. Teste Hieronymo (Vir 104) «in sanctas scripturas innumerabilia» scripsit commentaria, scil.: in Ecclesiasten, in Isaiam, in Hoseam, in Malachiam et alios (omnes?) prophetas, deinde in Matthaeum, in primam ad Corinthios, ad Galatas, ad Ephesios. S. Hieronymus ex istis commentariis hausit. Anno 374 Apollinarin Antiochiae audiverat (Ep 84, 3).

K. Staab, Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, Mr 1933, 57 sqq (t. graeci); Devreesse, RB 1936, 213 sqq. — «Paraphrasis Psalmorum» poetica interdum sub nomine Apollinaris allegatur. PG 33, 1313 sqq; A. Ludwich, L 1912. — Keydell, ByzZ 1933, 243 sqq; cf. ByzZ 1937, 202.

2. Opera apologetica praeter pauca fragmenta iam non exstant.

a) *Adversus Porphyrium* libri 30 (Philostorg., Hist 8, 14).
b) *De veritate adversus Iulianum* apostatam (Soz., Hist 5, 18).
c) *Adversus Eunomium* (Hier., Vir 120).
d) *Adversus Marcellum Ancyrensem* (Hier., Vir 86).
e) *Adversus Diodorum Tarsensem*, Flavianum Antiochenum, Origenem, Dionysium Alexandrinum.

Lietzmann fragmenta edidit (o. c. 142 sqq 235 sqq).

3. Nonnulla opera Apollinaris heterodoxa ab eius asseclis sub Patrum orthodoxorum nominibus sunt divulgata sicque adhuc exstant. Cf. Ps.-Leontium Byzant. *Adversus fraudes Apollinaristarum.*

PG 86, 2, 1948; Lietzmann, o. c. 108 sqq.

a) *Expositio fidei ad Iovinianum* imperatorem († 364) sub nomine Athanasii. Exstat etiam syriace (sicut plura opera sequentia).
b) *Expositio brevis fidei* (c. 380) sub nomine Gregorii Thaumaturgi.
c) *De unione corporis et divinitatis in Christo, Ad Dionysium presbyterum* sub nomine Iulii papae.
d) *De fide et incarnatione contra adversarios, Quod unus sit Christus, De incarnatione Verbi Dei* sub nomine Athanasii.
e) *Demonstratio Dei incarnationis* (c. 376/80) potest reconstrui ex Gregorii Nysseni *Antirrhetico.*
f) *Oratio quarta contra Arianos* ab Apollinari probabiliter est composita (§ 33, 1, c).

Cf. Lietzmann, o. c. (indicantur fragmenta).

Discipuli Apollinaris.

Vitalis episcopus Antiochenus († post 382?), Eunomius episcopus Beroeae Thraciae, Iulianus, Timotheus episcopus Berythi, Homonius episcopus, Iobius episcopus, Valentinus. Eorum operum fragmenta et doctrinam vide apud Lietzmann, o. c. 273 sqq, et Weigl, o. c. 14 sqq.

D. Patres Cappadociae et Asiae minoris saeculi quarti et quinti.

§ 47. Scriptores heterodoxi.

1. **Marcellus** episcopus Ancyrensis Galatiae († c. 374) contra Arium a. 335 edidit opus, in quo Monarchianismum quendam modalisticum (Sabellianismum) profitebatur: Deus, qui est unitas absoluta, in decursu demum historiae salutis in quandam trinitatem se evolvit. Filius et Spiritus Sanctus in consummatione finali ad unitatem absolutam redeunt initii. Contra Marcellum Symbolo c. 350 insertum est: «cuius regni non erit finis». Synodus Cpolitana 381 Marcellum haereticum damnavit. Teste Hieronymo (Vir 86) Marcellus probabiliter adhuc alia opera scripsit contra suos adversarios (Eusebium Caesariensem, Apollinarin Laodicenum et Asterium sophistam). Obiit c. 374 (Epiphan., Haer 72, 1).

Fragmenta vide apud E. Klostermann, CB 14 (1906), 183 sqq (cum symbolo Marcelli a. 341 Iulio papae tradito). — Th. Zahn, Gotha 1867.

2. **Photinus** episcopus Sirmiensis Pannoniae († 376), Marcelli discipulus, in crassum incidit Monarchianismum dynamisticum (Ebionitismum). «Plura scripsit volumina, in quibus vel praecipua sunt contra gentes et Valentinianum libri» (Hier., Vir 107). Eius eruditionem laudat Vincentius Lerinensis (Commonit 11). Iuxta Rufinum (CommSymbApost 1) Photinus exposuit Symbolum apostolicum. Socrates (Hist 2, 30) de opere refert *Contra omnes haereses.* Nihil iam exstat.

Cf. Zahn, o. c. 189 sqq.

3. **Asterius** sophista († post 341), rhetor versatilis, discipulus Luciani Antiocheni, saeviente Maximini persecutione ad idola rediit. Iterum ad Christum conversus causam defendit Arii. «Scripsit in epistolam ad Romanos et in evangelia et in psalmos commentarios et multa alia, quae a suae partis hominibus studiosissime leguntur» (Hier., Vir 114). Nihil iam quasi exstat. G. Bardy (o. c. § 32) collegit pauca fragmenta.

4. **Basilius episcopus Ancyrensis** († post 363), medicus, a. 336 Marcello deposito successit. Dux erat Homoiusianorum. «Scripsit contra Marcellum et de virginitate librum et nonnulla alia» (Hier., Vir 89). *De virginitate* exstat inter opera Basilii Caesariensis: PG 30, 669 sqq.

Cf. Cavallera, RHE 1905, 5 sqq.

5. **Eustathius** episcopus Sebastenus († 380), Arii assecla, propter vitam suam asceticam et doctrinam a S. Basilio Magno olim quam maxime aestimatus (Ep 79), monachismum anachoreticum in Ponto, Paphlagonia et Armenia minori instituisse dicitur (Soz., Hist 3, 14). Exinde ab a. 374 Basilius Caesariensis Eustathium ex ratione dogmatica acerrime impugnat. Anno 366 Eustathius symbolum apparenter tantum orthodoxum Liberio papae tradiderat (Socr., Hist 4, 12). Revera homousiam Spiritus Sancti non agnovit (Basil., Ep 263, 3; Soc., Hist 2, 45).

F. Loofs, E. von S. und die Chronologie der Basiliusbriefe, Ha 1898.

§ 48. S. Basilius episcopus Caesariensis (329—379).

Ed.: J. Garnier et P. Maran, 1—3, P 1721/30; PG 29—32. — Maran, PG 29, V sqq (Vita Basilii); P. Allard, P 1904; J. Rivière, P 1925; R. Janin, P 1929; Clarke, Ca 1914. — Schemmel, PW 1922, 620 sqq; Zucchetti, RR 1926, 17 sqq; Corvini, SC 1928, 321 sqq; Krappe, RBP 1928, 1029 sqq; Ferrario, SC 1930, 39 sqq 119 sqq; L. V. Jacks, B. and Greek Literature (diss.), Was 1922; Ring, ZKG 1932, 365 sqq; Y. Courtonne, B. et l'hellénisme, P 1934; cf. RSR 1936, 204 sq; C. Pera, RSPT 1936, 5 sqq (Ps.-Dionysius a Basilio dependet); cf. RAM 1936, 90 sqq (negatur omnis dependentia). — Jerphanion, Byz 1931, 535 sqq; Zettersteen, OC 1934, 67 sqq (cf. § 51, 1).

Basilius, Gregorius Nyssenus, eius frater, et Gregorius Nazianzenus tres Cappadoces magni vocantur vel lucidum Cappadociae triastrum. Omnes tres inter maximos Ecclesiae Patres sunt recensendi.

Basilius ex stirpe sancta et nobili Caesareae Cappadociae a. 329 est natus. Praeter Basilium episcopum Ecclesia Basilium patrem, Emmeliam matrem, martyris filiam, Macrinam aviam, Macrinam sororem, Gregorium Nyssenum et Petrum Sebastenum fratres in numerum sanctorum retulit.

Macrina avia, Gregorii Thaumaturgi discipula, suavem exercuit influxum in Basilium erudiendum. Puer a patre rhetore primis litteris est imbutus. Studiis rhetoricis Caesareae Palaestinae vacavit et Cpoli, ubi Libanium rhetorem celeberrimum audisse fertur. C. 350 Athenas profectus est, quo Gregorius Nazianzenus iam prius venerat. Gregorius post mortem Basilii (379) familiares laudat amicitias, quibus uterque per totam vitam erat iunctus (Or 43; PG 36, 493 sqq). Athenis Basilius audivit Himerium et Prohairesium rhetores. Totum absolvit curriculum studiorum altiorum sui

temporis optimamque sibi acquisivit eruditionem profanam. C. 355 Basilius Athenis valedixit et Caesareae rhetoricam docuit. Sed paulo post honoribus saecularibus renuntiare constituit. A Dianio episcopo († 362) baptizatus est (357). Deinde monachos Syriae, Palaestinae, Aegypti et Mesopotamiae visitavit. Postea vitam egit absconditam apud Irin flumen prope Neocaesaream in Ponto cum Emmelia matre et Macrina sorore. Anno 358 cum Gregorio Nazianzeno in illa solitudine beata «Philocaliam», florilegium Origenisticum (ed. J. A. Robinson, Ca 1893), et duas coenobiticae vitae «Regulas» conscripsit.

Eusebius, Dianii successor, Basilium ordinavit presbyterum eumque adiutorem quam maxime necessarium sibi assumpsit (Gregor. Naz., l. c. 33). Eusebio episcopo Basilius a. 370 successit. Ut episcopus Caesariensis, metropolita Cappadociae, exarcha Ponti, i. e. Asiae septentrionalis, Basilius iam apud contemporaneos Magni nomen accepit. Summo zelo ecclesiasticam restituit disciplinam, simoniae eradicavit malum, caritatem exercuit christianam construendo ptochotrophia et nosocomia, immo quandam caritatis civitatem («Basilias») prope Caesaream exstruxit.

Basilius imprimis Arii et Eunomii perfidiae strenue et intrepide restitit. Valens imperator Basilio invitissimo Cappadociae provinciam in duas divisit partes ad minuendum eius influxum. Anthimus Tyanensis episcopus metropolitae iura sibi usurpavit. Basilius in dioecesi sibi relicta novas condidit sedes episcopales novosque instituit pastores (e. gr. Gregorium utrumque). Nec episcopi amici nec Modestus, Praetorii praefectus, nec ipse Valens Basilium per fraudem et violentiam ad Arianam novitatem perducere valebant. Frustra Valens Basilium relegare constituit.

Ad opprimendum Arii errorem Basilius Ecclesiam orientalem cum Ecclesia occidentali coniungere ingeniose studebat. Quam maxime est dolendum, quod ad felicem exitum non pervenit. Deinde Basilius in vanum operam dedit, ut Romana Ecclesia Meletium agnosceret episcopum Antiochenum (§ 40). Summo fervore errorem impugnavit Apollinaris Laodiceni et Eustathii quondam amici (§ 47, 5).

Praematuro senio confectus, diris mortificationibus fractus Basilius magnus obiit die 1 Ianuarii 379.

Basilius inter illustrissimos Ecclesiae Patres merito recensetur. Nobilissimus erat vir et eruditissimus et sanctissimus. Iure «Magnus» vocatur et «caelestium rerum interpres». Basilius formam praebet et normam episcopi catholici et boni pastoris. Licet gravis esset indolis et dira contra seipsum austeritate, tamen mira erga alios fulgebat caritate et pietate. Doctrina eius trinitaria, imprimis pneumatologica, ab universali Ecclesia solemniter est agnita et consecrata

(Mansi 7, 464). Distinctio inter theologos Neo-nicaenos (Basilius et uterque Gregorius) et veteres Nicaenos (Athanasius) est arbitraria. Omnes isti Patres defendunt et profitentur homousiam trinitariam. Basilius utriusque Gregorii dux erat et magister in re ascetica et theologica. Propter lucidas suas formulas trinitarias et egregia praecepta moralia Basilius «Latinus inter Graecos» vocatur. Stilus eius operum mira excellit elegantia attica. Basilius Pericli, Lysiae, Isocrati, Demostheni oratoribus est aequiparatus. Opus eius litterarium accuratiore adhuc indiget inquisitione.

1. Opera dogmatica.

a) *Adversus Eunomium* libri 3 (c. 364). **Eunomius** episcopus Cycicenus († 393), Aëtii Antiocheni discipulus, strenuus Arianismi extremi propugnator, c. 361 edidit *Apologiam* (PG 30, 385 sqq), in qua cum sagacitate et arte dialectica asserit Filium necessario esse creaturam utpote genitum, Deum autem esse ingenitum. Esse ingenitum totam constituit essentiam divinam, quae proinde adaequate potest cognosci. — Eunomii doctrinam Basilius libro primo refutat. Libro secundo de homousia tractat Filii, libro tertio de divinitate Spiritus Sancti. Libri 4 et 5 ab auctore ignoto sunt adiuncti (PG 29, 671 sqq). Cf. § 34, 4, a; 50, 2, a.

Ed.: H. Goldhorn, L 1854. — De opere litterario Eunomii cf. Socr., Hist 4, 7; Philost., Hist 10, 6; Phot., Cod 138; F. Diekamp, Die Gotteslehre des hl. Gregor von Nyssa, Mr 1896; ByzZ 1909, 190 sqq; De Ghellinck, RHE 1930, 5 sqq. — Opitz, ZntW 1934, 22.

b) *De Spiritu Sancto* (375). Basilius doxologiam defendit «Gloria Patri cum Filio una cum Sancto Spiritu» (loco doxologiae hucusque usitatae «Gloria Patri per Filium in Spiritu Sancto»). Ista formula contra Arium et Sabellium efficacius exprimit homousiam et personalitatem trium personarum.

Ed.: H. Johnston, O 1892. — G. Lewis, Lo 1888 (v. anglica).

2. Homiliae et Sermones.

a) *In Hexaëmeron* homiliae 9 ante 370 a Basilio presbytero tempore Quadragesimae sunt habitae. Auctor mirabilia Dei exponit in creaturis, philosophemata refutat ethnica et manichaea. Benignitatem Dei praeclare laudat eiusque omnipotentiam et creaturae pulchritudinem. Homiliae a tota antiquitate christiana quam maxime sunt aestimatae.

Exstat versio latina Eustathii Africani (c. 440), armeniaca (Ve 1830; cf. Torossian, Paz 1934, 327 sqq 412 sqq). — Versio anglo-saxonica apud H. W. Norman, Lo 1848; BKV² 47 (1925); B. Jackson, NY 1895 (v. angl.). — Haeringen, Mn 1925, 53 sqq; Cesaro, Did 1929, fasc. 1, 53 sqq; Levie, MB 1920, 113 sqq; Stéphanou, EO 1932, 385 sqq; Y. Courtonne, o. c.; cf. § 50, 1.

b) *In Psalmos* homiliae (ante 370), de quarum tamen numero et genuinitate nondum satis constat. Garnier ex 18 homiliis agnovit 13 ut opera Basilii (PG 29, 209—494), reliquas vero ad appendicem misit. Cf. Maran, PG 29, CLXIV sqq.

c) De *Commentario in Isaiam 1—16* (PG 30, 117 sqq) adhuc disputatur, utrum sit S. Basilii. Garnier opus «tanto viro indignissimum» declaravit.

PG 29, CCXVI sqq et CLXVI sqq. Gregorius Naz. et Hieronymus (Vir 116) Basilium auctorem nescire videntur.

Cf. tamen J. Wittig, Des hl. B. geistliche Übungen auf der Bischofskonferenz von Dazimon 374/75, Br 1922; Humbertclaude, RevSR 1930, 47 sqq; RB 1933, 145 sq.

d) Sermones 24 exstant certe genuini (PG 31, 163—618; 29, 263 sqq). Ex ipsis S. Basilius praestantissimus apparet orator et pastor optimus. Loquitur de ieiunio, de avaritia, de divitiis, de invidia, de ebrietate; celebrat martyrium sanctorum (§ 114, 2), castigat mala sui temporis et errores. Sermones sunt praecipui fontes historiae. Excellunt stili et sermonis elegantia.

Inter sermones recensendus est tractatus *Ad adolescentes quomodo ex gentilium libris possint fructum capere*. Basilius instruit adolescentes, quomodo ex operibus litteraturae ethnicae possint imprimis fructus morales capere. Sicut apes mel colligunt ex floribus et venenum ibi absconditum fugiunt, ita adolescentes in lectione operum ethnicorum se gerere debent. Istud Basilii opusculum ab Humanistis quam maxime est laudatum.

Non certe constat de genuinitate 8 sermonum (PG 31, 1429 sqq). Valoris valde dubii sunt *Sermones morales* 24 (PG 32, 1115 sqq; 30, 811 sqq; 31, 1705 sqq 1685 sqq). — *De fine mundi* coptice apud W. Budge, Coptic Hom., Lo 1910, 105 sqq. — Y. Courtonne, Homélies sur la richesse, P 1935 (ed. cum v. gallica). — J. Bach, Mr 1900; E. Sommer, P 1903; F. Boulenger, P. 1935 (Aux jeunes gens, texte et traduction); A. Nardi, To 1932 (Ad adolesc.). J. Marshall Campbell, The Influence of the Second Sophistic on the Style of the Sermons of St. B., Was 1922; Puech, RCC 29 (1928), 177 sqq; O. Ring, Drei Homilien aus der Frühzeit, Pa 1930; cf. TR 1931, 18 sqq; Bardy, RSR 1926, 21 sqq. — Chaine, ROC 1922/23, 150 sqq.

3. Epistolae 365 exstant maxima ex parte genuinae. De chronologia earum adhuc disputatur. Epistolae Basilium ostendunt virum nobilem et eruditum. Recensendae sunt inter principaliores saeculi IV fontes. Cf. § 39, 3, g.

Ed.: R. J. Deferrari, 1—4, Lo 1927/34 (cum v. angl.). — BKV² 46 (1925). — J. Schäfer, Mr 1909; J. Bessières, La tradition manuscrite de la correspondance de S. B., O 1923; cf. JTS 1921/23; A. Cl. Way, The Language and Style of the Letters of S. B. (diss.), Was 1927; Coppola, RIGI 1923, 19 sqq; SIF 1923, 137 sqq; cf. § 47, 5.

a) Epistolae, quibus Basilius Ecclesiam occidentalem cum orientali arctius unire conabatur, pastoralem eius circa Ecclesiam sollicitudinem et ingenium politicum clare demonstrant.

J. Wittig, Die Friedenspolitik des Papstes Damasus und der Ausgang der arian. Streitigkeiten, Br 1912; E. Caspar, Geschichte des Papsttums 1, Tü 1930, 220 sqq; Schwartz, ZntW 1935, 172 sqq.

b) Epistolae canonicae 3 ad Amphilochium Iconiensem (§ 51, 1) de disciplina tractant ecclesiastica. In Ecclesia orientali maxima gaudebant auctoritate.

Cayré, EO 1920, 295 sqq.

c) Epistolarum commercium inter Basilium et Iulianum apostatam († 363) est spurium, ex parte spurium illud cum Libanio rhetore et Apollinari Laodiceno (§ 46).

R. Foerster, Libanii opera 11, L 1922, 572 sqq; cf. Pasquali, SIF 1923, 129 sqq; Way, AJP 1930, 67 sqq; 1931, 57 sqq.

4. Opera ascetica.

PG 31, 619—1428. — W. K. L. Clarke, Lo 1925 (v. angl.); A. Septickij, Lwow 1929 (v. polonica); E. Leggio, To 1934 (v. italica); M. G. Hermant, To 1934 (v. hispan.); BKV¹ (1875). — Clarke, A Study in Monasticism, Ca 1913; Morison, B. and his Rule, O 1912; M. G. Murphy, B. and Monasticism, Was 1930; Laun, ZKG 1925, 1 sqq; J. Wagemann, Entwicklungsstufen des ältesten Mönchtums, Tü 1929; Rothenhäusler, BM 1922, 280 sqq. — Lavrov et Vaillant, Revue des Etudes Slaves 1931, 5 sqq (Les Règles de B. en vieux slave). — P. Humbertclaude, La doctrine ascétique de S. B., P 1932.

a) *Praevia institutio ascetica.*

b) *Sermo asceticus et exhortatio de renuntiatione saeculi et de perfectione spirituali.*

c) *Sermo de ascetica disciplina quomodo monachum ornari debeat.*

Ista 3 opuscula licet Photio ignota (Cod 191) sunt genuina.

Cf. K. Holl, Enthusiasmus und Bußgewalt, L 1898, 157 sq.

d) *Moralia* (post 370) 80 continent regulas, quae iterum in plura capita sunt subdivisa. Omnes regulae ex Novo Testamento sunt desumptae. Operi praefixa est praefatio, quae ex duobus coalescit opusculis: *De iudicio Dei* et *De fide*. Operi adnexi sunt duo *Sermones ascetici*.

e) *Regulae fusius tractatae* et *Regulae brevius tractatae* (post 370). Prior Regula 55, altera 313 continet interrogationes et responsiones. De genuinitate utriusque Regulae non potest dubitari. Basilius non aliquid novi creavit, sed consuetudines collegit monachismi Eustathiani (§ 47, 5) easque ad formam actualem redegit. Utraque Regula potest considerari ut catechismus quidam vitae monasticae. Regulae Basilii iuridica carent indole (cf. § 102, 1). Regulae fusiores potius principia continent vitae monasticae, dum Regulae breviores casuistice de singulis tractant praeceptis. S. Basilius in suis Regulis vitam commendat coenobiticam, non anachoreticam ut Eustathius. Iuxta Basilium vita eremitica possibilitate caret exercendi primum mandatum caritatis; deinde coenobium tantum (non singuli) plenitudine gaudet charismatum Spiritus Sancti. Coenobium est ecclesiola. S. Benedictus commendat «Regulam Patris nostri Basilii» (cap. 73). Rufinus Basilii Regulas quibusdam omissis latine reddidit (PL 103, 485 sqq). Basilius a monachis orientalibus («Basiliani») ut legislator honoratur et pater («Pater monachismi orientalis»).

f) *De baptismo* libri 2. Cf. PG 31, 140 sqq; 29, CLXXVI.

5. Liturgia S. Basilii.

Basilius liturgicas suae ecclesiae consuetudines reformavit. Exstat eius liturgia, prout medio saeculo V erat in usu. Ecclesia graeca schismatica decem anni liturgici diebus sacrum Officium iuxta S. Basilium peragit.

PG 31, 1629 sqq; J. Orlow, Liturgia S. Basilii, Petrogradi 1909. — BKV² 5 (1912); Robertson. Lo 1894 (cum v. angl.); C. Charon, Beyrouth 1904 (v. gallica); J. Muijser, Nijmwegen 1928 (v. neerland.). — H. Engberding, Das eucharistische Hochgebet der Basileiosliturgie, Mr 1931 (ed. critica); cf. OC 1931, 264 sqq; S. Euringer, Anaphora aethiopica S. Basilii, Orient. christ. 36, 3, R 1934 (ed. cum v. german.). — Euchologium Ecclesiae Alexandrinae continens liturgias S. Basilii, Cairo 1934 (t. copt. et arab.).

Bibliographia.

Michaud, RIT 1898, 345 sqq (Question trinitaire); F. Nager, Die Trinitätslehre des hl. B., Pa 1912; Th. Schermann, Die Gottheit des Heiligen Geistes nach den griechischen Vätern des 4. Jahrh., Fr 1901; K. Holl, Amphilochius von Ic. (§ 51, 1); E. Scholl, Die Lehre des hl. B. von der Gnade, Fr 1881; Grandsire, Nature et hypostases divines dans B., RSR 1923, 130 sqq; Lohn, Gr 1929, 329 sqq 461 sqq (De processionibus); J. Maier, Die Eucharistielehre der drei großen Kappadozier, Fr 1915; Lagarde, La confession, RHL 1922, 534 sqq; Batiffol, L'Ecclésiologie, EO 1922, 9 sqq; Grumel, EO 1922, 280 sqq (B. et le Siège apostolique); Marini, Misc. Geronim., R 1920, 181 sqq. — D'Alès, Le prince du siècle selon B., RSR 1933, 325 sqq. — K. Gronau, Posidonius, eine Quelle für Basilius' Hexahemeros, Braunschweig 1912; Posidonius und die jüd.-christl. Genesisexegese, L 1914.

§ 49. S. Gregorius Nazianzenus (c. 329—c. 390).

Ed.: Ch. Clémencet, P 1778; Caillau, 1—2, P 1840; PG 35—38. — Editio nova ab Accademia Cracoviensi curatur. — A. Benoît, 1—2, P 1884; M. Guignet, Gr. orateur et épistolier, P 1911; H. Pinault, Le Platonisme de Gr., P 1925; E. Fleury, Hellénisme et christianisme. — Gr. et son temps, P 1930; cf. RSR 1931, 205 sqq; EO 1931, 485 sqq. — J. Sajdak, Historia Scholiastarum et Commentatorum Gregorii Naz., Cracoviae 1914.

Gregorius, Nazianzenus ab urbe patria vocatus, Arianzi prope Nazianzum Cappadociae ex Gregorio patre et Nonna matre piissima c. 329 (ante S. Basilium) est natus. Gregorius pater postea episcopus Nazianzenus est constitutus. Nonna puerum educavit.

Gregorius adolescens Caesareae Palaestinae Basilium invenit amicum, cui per totam vitam fideliter adhaesit. Alexandriae Didymum audivit. Exinde ab 350 Athenis vacavit studiis. Gregorius cum gaudio meminit studiorum annorum, quibus una cum Basilio amico felices peregit dies (cf. Or 43). C. 357 Athenas reliquit et Cpoli visitata in patriam rediit. Paulo post baptizatus est. C. 358/59 Basilium in Ponto prope Irin flumen adiit. A patre suo Gregorius invitissimus presbyter est ordinatus. «Tyrannidem» istam moleste ferens iterum ad Basilium in Pontum aufugit. Anno 370 Basilius Gregorio patre et filio interveniente episcopus Caesariensis est electus. Invitissimus Gregorius a Basilio episcopus Sasimorum ex ratione politica est constitutus (§ 48). Gregorius Sasima numquam vidit, immo in eremum aufugit et post patris obitum (375) Seleuciam Isauriae secessit ibique vitae vacavit contemplativae.

Interea magnus Basilius obiit (379). Eodem anno Gregorius per legatos ecclesiae Cpolitanae rogatus est, ut causam orthodoxorum contra astutias et violentias Arianorum defenderet. Revera haereticos devicit. Anno 381 Theodosio I Synodoque Cpolitana auctoribus episcopus Cpolitanus est electus. Sed eodem adhuc anno propter lites cum membris Synodi exortas munere episcopali abdicavit. Oratione celebri (*Supremum vale* Or 42) habita Urbi valedixit et Nazianzenam administravit ecclesiam usque ad 383. Ultimos vitae annos in pago Arianzi peregit ibique senio et morbo confectus

c. 390 obiit. Vitam eius scripsit Gregorius presbyter (incip. saec. VII; PG 35, 243 sqq).

Gregorius Nazianzenus inter maiores Ecclesiae antiquae Patres est recensendus. Contra errores Arianorum catholicam de Trinitate doctrinam tam lucide exposuit, ut «Theologi» nomen sibi acquireret (cf. Mansi 7, 468). Contra Apollinarin Laodicenum orthodoxam defendit de Christo sententiam (Ep 101). «Manifestum indicium est non esse rectae fidei omnem, qui in fide Gregorio non concordat» (Rufin., ProlOrGregor). Maximus Confessor et Iohannes Damascenus Gregorii opera commentati sunt. Rhetores posteriorum temporum stili eius elegantiam semper sunt admirati (cf. ByzZ 1911, 27 sqq: Michael Psellus saec. XI de stilo Gregorii). Gregorius quam maxima semper gavisus est auctoritate in re tum theologica tum grammatica. Animo erat mobilis, qui fretus suo ingenio ad ardua quidem uno die tendebat, altero vero die interdum relaxabat. In re theologica Gregorius ingeniosus magni Basilii discipulus exstitit. Inter Patres Graecos maximus est orator et facundissimus.

1. Orationes 45.

a) Orationes 5 theologicae (27—31) a. 380 Cpoli habitae contra Eunomianos et Pneumatomachos trinitariam propugnant doctrinam catholicam. Propter istas imprimis orationes Gregorius vocatur «Theologus».

Ed.: A. J. Mason, Ca 1899.

b) Inter alias Orationes eminent: *Apologeticus de fuga* (post 363? Or 2), *Adversus imperatorem Iulianum* (post 363; Or 4—5), Or. (7) funebris *in laudem Caesarii* fratris (c. 368), Or. (8) funebris *in laudem Gorgoniae* sororis (c. 369/74), *Apologeticus ad patrem suum Gregorium* (372; Or 9—11), *De pauperum amore* (373; Or 14), Or. funebris *in Patrem* (375; Or 18), Or. 21 *in laudem magni Athanasii*, Or 43 *in laudem Basilii*. Cf. § 114, 3.

Rufinus c. 399 Orationes 9 latine reddidit. A. Engelbrecht, CV 46 (1910); versiones syriacas vide apud Assemani, Bibl. Or. 3, 1, R 1725; exstant versiones syriacae, armeniacae, copticae, aethiopicae, georgicae maxima ex parte adhuc ineditae. — Browne et Swallow, NY 1894; BKV^2 59 (1928); BKV^3 3 (1937); Q. Cataudella, Orazioni scelte, To 1936 (v. italica). — J. Dziech, De Greg. Nazianzeno diatribae quae dicitur alumno, Poznan 1925; Sajdak, Anonymi Oxon. Lexicon in Orat. Greg. Naz.: Symbola grammatica in hon. J. Rozwadowski, Cracoviae 1927, 153 sqq; ByzZ 1930, 268 sqq; Greg. quid de arte educandi senserit, Poznan 1933 (polonice); List, BNJ 1928, 25 sqq; Muyldermans, HA 1927, 13 sqq (fragm. armen. Or 43); Noppen, NV 1928, 117 sqq (Or 7); Rousseau, RLM 1928, 63 sqq (Or 38); Condamin, RSR 1922, 216 sqq (Or 42). — Paz 1933, 444 sqq (Discours sur la sainte Croix). — Nau, ROC 1929/30, 415 sqq (Or 4 43). — Sinko, Meletemata patristica. De traditione Orationum, Cracoviae 1917; Charisteria C. de Morawski oblata, Cracoviae 1922, 124 sqq. — S. Skimina, De Gregorii Naz. sermonum proprietatibus ad prosam rhythmicam pertinentibus, Pragae 1931. — Puech, L'éloquence chrétienne au 4e siècle, RCC 1928, 75 sqq; 1929, 223 sqq.

2. Carmina 500 (c. 383/89) a Gregorio iam sene sunt composita. Carminum praestantissimum et argumento et stilo est *De Vita*. Gregorius vitam suam eiusque vicissitudines describit modumque suum agendi defendit.

G. Misch, Geschichte der Autobiographie 1, L 1907, 383 sqq; Niedermeier, M 1919, 32 sqq; M. Zepf, Confessiones, Tü 1926, 93 sqq. — Cataudella, AR 1927, 88 sqq; M. Pellegrino, La poesia di Gr., Mi 1932; cf. PW 1935, 70 sqq; J. Sajdak, De Gr. N. poetarum christianorum fonte, Cracoviae 1917; Rose, HTR 1933, 323 sq. — Tragoedia «Christus patiens» (PG 38, 133 sqq) provenit ex saec. XI vel XII; V. Cottas, L'influence du drame «Chr. p.» sur l'art chrétien de l'Orient, P 1931; Momigliano, SIF 1932, 47 sqq; Horna, Hs 1929, 429 sqq.

3. Epistolae 243 annis 383/89 sunt conscriptae. Excellunt pulchra dictione, sed carent quodammodo valore historico. Eminet Epistola 101 propter doctrinam christologicam, quae a Synodis Ephesina (431) et Chalcedonensi (451) est laudata.

J. Stahr, Poznan 1933 (v. polonica). — P. Gallay, Langue et style de Gr. dans sa correspondance, P 1933; cf. RSR 1935, 75 sqq. — Ab H. Gerstinger, WASB 208, 3 (1928) epistolae 2 sunt editae.

Bibliographia (cf. § 48).

Dräseke, ByzZ 1906, 141 sqq (neoplatonica); K. Holl, Amphilochius von Ik., Tü 1904, 158 sqq; F. K. Hümmer, Des hl. Gr. Lehre von der Gnade, Kempten 1890; Héronville, RSR 1918, 395 sqq (Aristotélisme chez Gr.); M. Guignet, Gr. et la rhétorique, P 1911; Michaud, Ecclésiologie de Gr., RIT 1904, 557 sqq.

§ 50. S. Gregorius episcopus Nyssenus (c. 335—c. 394).

Ed.: Fr. du Duc, 1—3, P 1638; PG 44—46. — Nova editio critica a W. Jaeger et G. Pasquali curatur. — Moore et Wilson, NY 1893 (v. anglica); BKV² 56 (1927); BKV¹ (1870/1880). — F. Arnaldi, Dopo Costantino. Saggio sulla vita spirituale del 4° e 5° secolo, Pisa 1927; H. F. Cherniss, The Platonism of Gr. of Nyssa, Berkeley 1930; Hoey, The Use of the Optative Mood in the Works of Gr., Was 1930; Owen, JTS 1924, 64 sqq; Burn, JTS 1924, 172 sqq; Stéphanou, La coexistence initiale du corps et de l'âme dans l'homme, EO 1932, 304 sqq. — F. Diekamp, Die Gotteslehre des Gr., Mr 1896; J. Bayer, Gr.s Gottesbegriff, Gi 1935.

Gregorius natus est c. 335 (cf. § 48). Praeter Emmeliam matrem et Macrinam sororem imprimis Basilius frater maior natu Gregorium puerum erudiendum suscepit. Gregorius Basilium vocat «patrem et magistrum» (PG 44, 125). Rhetor factus matrimonium iniit cum Theosebeia. Post uxoris mortem suadente Gregorio Nazianzeno eremiticam amplexus est vitam prope Irin flumen in Ponto. C. 371 a magno Basilio e ratione politica episcopus Nyssenus est creatus. Insidiis Arianorum a. 376 fugiens cessit. Anno demum 378 Nyssam rediit. Antiochena Synodus (379) Gregorium invitum metropolitam Sebastenum Ponti elegit, ubi per aliquot menses «in Babylonica captivitate» est detentus. Anno 381 interfuit Synodo Cpolitanae. Meletio Antiocheno, Synodi praesidi, funebrem habuit orationem, item a. 385 et 386 Flaccillae, Theodosii I uxori, et Pulcheriae, eius filiae. Post Cpolitanum Synodum (394) obiisse videtur.

Gregorius inter magnos tres Cappadoces est philosophus. Assecla erat Origenis fervidus, cuius etiam acceptavit ex parte errores (e. gr. Apokatastasin). Basilius Gregorium rei politicae imperitum expertus est. Tamen «fidei, conversationis, integritatis et sapientiae merito fratre Basilio dignissimus» est (Vinc. Lerin., Comm 30). Tanta iam olim in re theologica auctoritate gavisus est, ut a Patribus Synodi Nicaenae II (787) «Pater Patrum» appellaretur et inter illustrissimos Ecclesiae magistros enumeraretur (Mansi 13, 293).

1. Opera exegetica. Gregorius sequitur Origenem allegorizantem.

a) *De hominis opificio* et *Explicatio apologetica in Hexaëmeron* (379). Utrumque opus Gregorius rogatus a Petro Sebasteno fratre conscripsit ad Basilii homilias complendas.

b) *De vita Moysis* (c. 390). Auctor de spirituali tractat profectu.

c) *De Pythonissa* explicat 1 Reg 28, 12 sqq.

d) *In Psalmos inscriptiones*. In 2 tractatibus Gregorius demonstrat per libros 5 Psalmorum significari scalam 5 graduum ad obtinendam perfectionem erectam. Deinde ipsae Psalmorum inscriptiones ut instrumenta virtutum explicantur.

e) *In Ecclesiasten* homiliae 8.

f) *In Canticum Canticorum* homiliae 15. Deus est sponsus, anima sponsa.

W. Riedel, Die Auslegung des Hohenliedes in der griechischen Kirche, L 1898.

g) *De beatitudinibus* homiliae 8.

h) *De oratione dominica* homiliae 5.

Ed.: Krabinger, Landshut 1840. — «Commentarium in Iohannem» recentissime inventum ad tempora pertinet Iconoclasmi. Ed.: J. Hansmann, Pa 1930.

2. Opera dogmatica.

a) *Adversus Eunomium* libri 12 (381). Basilius (§ 48, 1, a) Eunomium impugnaverat. Post eius mortem demum Eunomius in 5 libris responderat, ad quos refutandos Gregorius libros 12 non arcte inter se connexos composuit.

Ed.: F. Oehler, Ha 1865; W. Jäger, B 1921/22. — Diekamp, ByzZ 1909, 1 sqq 190 sqq (de ordine et tempore compositionis).

b) *Oratio magna catechetica* (post 585?), opus pretiosissimum, explicat fundamentalia dogmata catholica (trinitaria 1—4, christologica et soteriologica 5—32, de baptismo et eucharistia 33—40) et impugnat haereticos, Iudaeos et ethnicos.

Ed.: Strawley, Ca 1903; L. Méridier, P 1908 (cum v. gallica). — Strawley, Lo 1917 (v. anglica).

c) *Adversus Apollinarin* (post 385) et *Antirrheticus* (ante 394) impugnant Apollinaris Laodiceni doctrinam christologicam.

Ed.: W. Jäger, B 1937 (opera antiariana et antiapollin.). — Brightman, JTS 1928, 158 sq.

d) Trinitariam quaestionem tractant: *Ad Eustathium de S. Trinitate* (deest apud PG; cf. F. Oehler, Bibliothek der Kirchenväter 1, 2, L 1858, 164 sqq), *Ad Alabium quod non sunt tres dii, Adversus Graecos ex communibus notionibus, Ad Simplicium de fide* (ante 394).

e) *De anima et resurrectione* dialogus (c. 379/80), libellus vere aureus, in quo Gregorius Macrinam sororem moribundam de anima, morte, immortalitate, resurrectione et apocatastasi omnium rerum disserentem facit. Platonis «Phaedon» seu «De anima» praestat quidem pulchra dictione, sed Gregorii dialogus excellit idearum profunditate et fecunditate.

f) *Contra fatum* dialogus liberum hominis defendit arbitrium.

g) *Ad Hierium*, Cappadociae praesidem, de infantibus, qui praemature abripiuntur (ante 394). Tractatur quaestio, cur Deus praematuram quorundam hominum mortem permittat.

3. Opera ascetica.

a) *De virginitate* (c. 370). Auctor statum virginalem laudat ut statum perfectionis. Virginitas fundamentum est virtutum.

Stiglmayr, ZAM 1927, 334 sqq.

b) Similes ideas Gregorius exponit in opusculis: *Ad Harmonium, quid nomen professiove christianorum sibi velit, Ad Olympium monachum de perfectione et qualem oporteat esse christianum, De proposito secundum Deum, Adversus eos qui castigationes aegre ferunt.*

Horn, RAM 1925, 378 sqq; 1927, 118 sqq.

c) *Vita S. Macrinae* († 379). Cf. § 114, 4.

4. Sermones partim sunt morales, partim dogmatici, partim encomia seu laudes martyrum et sanctorum (§ 114, 4). Gregorius quamvis oratorio excellat ingenio, tamen inferior est Basilio fratri et Gregorio Nazianzeno.

Ed.: J. A. Stein, Encomium of S. Gr. on his Brother S. Basil, Was 1928. — Simon, HA 1927, 731 sqq (Or. in 40 mart.); Bell, JTS 1925, 364 sqq; Ivanka, ByzZ 1936, 47 sqq (cf. PG 44, 257—297). — Sajdak, Eos 1916, 9 sqq.

5. Epistolae 29.

Ed.: G. Pasquali, B 1925.

In Ep 2 *De iis qui adeunt Hierosolyma* Gregorius abusus castigat occasione peregrinationum sacrarum exortos et monet, ne valor meritorius istarum peregrinationum a fidelibus exaggeretur.

Bibliographia (cf. § 48; 49; 51, 1).

J. Lenz, Jesus Christus nach der Lehre des hl. Gr. v. N., Trier 1925; Mercer, The Anaphora of Gr., JSOR 1923, 27 sqq; Ivanka, Vom Platonismus zur Theorie der Mystik, Sch 1936, 163 sqq; Koch, TQ 1898, 397 sqq; H. Lewy, Sobria ebrietas, Gi 1929; Sutcliffe, American Eccles. Review 1931, 337 sqq; V. Koperski, Doctrina S. Gregorii Nyss. de processione Filii Dei (diss. Univ. Pont. Gregor.), R 1936. — Bardy, Le Concile d'Antioche, RBén 1933, 196 sqq.

§ 51. Ceteri scriptores Asiae minoris saeculi quarti et quinti.

1. **S. Amphilochius** episcopus Iconiensis († post 394), magnorum Cappadocum Patrum amicus et socius, Antiochiae Libanium rhetorem audivit. Per 6 fere annos Cpoli munere causidici est functus. Ex inopinato monasticam petiit solitudinem. Basilio magno agitante a. 373 metropolita Iconiensis est electus. Nomine synodi Iconiensis (376) epistolam misit ad episcopos probabiliter Lyciae finitimae, qua consubstantialitatem Spiritus Sancti strenue defendit. Interfuit Synodo Cpolitanae (381). Obiit post 394.

Amphilochius iam saeculo V inter maiores Ecclesiae Patres est nominatus. Opera eius magna ex parte fragmentis tantum exstant.

PG 39, 97—118; K. Holl, A. in seinem Verhältnis zu den großen Kappadoziern, Tü 1904; G. Ficker, Amphilochiana I, L 1906; Moss, Mus 1930, 317 sqq (t. syr. hom. in Io 14, 28); Zettersteen, Eine Homilie des A. über Basilius von Caesarea, OC 1934, 67 sqq (cum v. germanica); Abramowski, ZntW 1930, 129 sqq (Symbolum).

a) *Iambi ad Seleucum 333* (PG 37, 1577 sqq). Seleucus quidam instruitur, ut vitam agat piam et studia feliciter persolvat. In carmine (vers. 251 sqq) catalogus invenitur sacrorum librorum completus.

b) Homiliae 7.

c) Coptice exstat *Tractatus* impugnans ascesin rigorosam Apotactitarum et Gemelitarum. Ficker, o. c. 23 sqq.

d) Exstant fragmenta plurium operum, quae tractant mysterium trinitarium (Hier., Vir 133). Cf. Holl, o. c. 51 sqq.

2. **Asterius episcopus Amasenus** Ponti († inc. saec. V), de cuius vita quasi nihil scimus, multas composuit homilias.

PG 40, 163 sqq (21 homiliae); cf. Mansi 13, 16 sq 308 sq (de cultu ss. imaginum); Phot., Cod 271. — A. Bretz, Studien und Texte zu A., TU 40, 1 (1914).

3. **Nilus Ancyrensis** Galatiae († c. 430), abbas, Iohannis Chrysostomi discipulus, multas scripsit epistolas et tractatus asceticos. Exstat sub eius nomine collectio epistolarum 1061, quae maxima ex parte sunt genuinae. Inter eius tractatus de christiana et monastica perfectione eminent: *Sermo in Lc 22, 36, Ad Eulogium monachum, De octo spiritibus malitiae, In Albianum oratio, De monachorum praestantia, De monastica exercitatione, Ad Magnam diaconissam, De voluntaria paupertate, De magistris et discipulis.* — «Narrationes, quibus caedes monachorum montis Sinae et captivitas Theoduli filii describuntur», sunt spuriae.

PG 79. — F. Degenhart, Mr 1915, defendit Nilum Sinaitam; contra ipsum efficaciter propugnat K. Heussi, L 1917, Nilum Ancyrensem; Degenhart, Mr 1918; Heussi, L 1921. — Sović, Bibl 1921, 45 sqq (comment. in Cant. Cant.); Liguori, Il manuale di Epicteto tra i cristiani, SC 1930, 297 sqq; cf. J. Stelzenberger, Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa, M 1933, 479 sqq; Peterson, ZKT 1932, 596 sqq. — «De Oratione» cf. § 39, 3, f.

4. **Marcus** Eremita († post 430) prope Ancyram Galatiae asceticam vitam duxisse fertur. Scripsit *Tractatus* 9 de perfectione christiana.

PG 65, 905—1140; I. Kunze, L 1895 (cum opere *Adversus Nestorianos*). — Peterson, ZntW 1932, 273 sqq (Marcus contra Messalianismum);

OC 1932, 172 sqq; Wellnhofer, ByzZ 1930, 477 sqq; J. Hausherr, L'erreur fondamentale et la logique du Messalianisme, Orientalia christ. period. 1, R 1935, 328—360; K. Rahner, Ein messal. Fragment über die Taufe, ZKT 1937, 258 sqq; § 39, 2.

5. **Diadochus** episcopus Photicensis Epiri (c. med. saec. V) scripsit *Centum capita gnostica* ad acquirendam perfectionem spiritualem. Totius vitae monasticae fundamentum est caritas.

Ed.: Weis-Liebersdorf, L 1912; cf. R. Reitzenstein, Historia monachorum, Gö 1916, 133 sqq. — De genuinitate *Sermonis contra Arianos* non constat. PG 65, 1149 sqq. — Peterson, BNJ 1926, 412 sqq; Lot-Borodine, Le Mystère du «Don des larmes», in: La vie spirituelle 48 (1936), 65—110 (Supplément); Horn, RAM 1927.

6. **Firmus** episcopus Caesariensis Cappadociae († 439), Cyrilli assecla, scripsit 45 epistolas «non multo quidem rerum pondere, sed familiari elegantia commendabiles».

PG 77, 1481 sqq. — Grébaut, ROC 1910, 324 sq; Segarra, RSR 1932, 473 sq.

7. **Theodotus** episcopus Ancyrensis Galatiae († ante 446), amicus quondam Nestorii, sed Ephesi (431) eius adversarius, scripsit *Adversus Nestorium* libros 6 deperditos, *Expositionem symboli Nicaeni* et *Homilias* 7.

PG 77, 1313 sqq; ACO I vol. 1 pars 2, 71 sqq; vol. 3 pars 1, 152 sqq.

8. **Eusebius** episcopus Heracliensis Bithyniae et **Severus** episcopus Synnadae (Phrygiae Salutaris) Ephesi (431) contra Nestorium sermonem habuerunt.

Ed.: A. Dillmann, Chrestomathia Aethiopica, L 1866, 99 sq 102 sq.

9. **Eutherius** episcopus Tyanensis Cappadociae († post 431), strenuus Nestorii assecla, praeter epistolas scripsit contra Cyrillum Alexandrinum *Confutationes*.

PG 28, 1337 sqq; G. Ficker, L 1908. — H. G. Opitz, Untersuchungen etc., B 1935, 210 sqq (*Contra Theopaschitas*). Cf. § 56.

E. Patres Antiocheni saeculi quarti et quinti.

§ 52. Diodorus episcopus Tarsensis († c. 393).

Tillemont 8, P 1713; Ermoni, Mus 1901, 424 sqq; A. Harnack, TU 20, 3 (1901); N. Fetissov, Diodor Tarsskij, Kiew 1915; cf. Palmieri, Bess 1916, 188 sqq. — Abramowski, ZntW 1932, 234 sqq (Vita syriaca, fragmenta, opera, doctrina theologica).

Diodorus ex nobili stirpe Antiochena est ortus. Antiochiae et Athenis optimam eruditionem sibi acquisivit et sacram et profanam.

Per plura decennia asceterio cuidam praefuit Antiocheno. Summopere impugnavit superstitionem ethnicam, errores Arii, Apollinaris Laodiceni fortiterque restitit nascenti Monophysitismo Alexandrino. Sub Valente imperatore († 378) in exsilium est missus. Post cuius obitum Diodorus a Melitio Antiocheno episcopus Tarsensis est constitutus. Interfuit Synodo Cpolitanae (381). C. 393/94 obiit.

Diodorus, qui erat vir sanctus et doctus, sincerissimo zelo orthodoxiae inflammatus, errores sui temporis impugnavit, imprimis vero

Monophysitismum tunc temporis exorientem Alexandrinum. A suis contemporaneis iure ut columna verae fidei est laudatus. Ex summa contra Alexandrinos reactione pervenit ad doctrinam christologicam, quae sub nomine «Nestorianismi» (Antiochenismi) Ephesi (431) est proscripta. Anno 438 Cyrillus Alexandrinus, acerrimus Antiochenae scholae adversarius, et Diodoro et Theodoro Mopsuesteno crimini dedit eos esse Nestorianae haereseos patres et auctores. Cf. §§ 35 et 55 sqq.

Diodori opera fragmentis tantum exstant. Diodorus omnino reicit allegoriam Alexandrinorum ut ethnicum quid et propugnat «theoriam» Antiochenam.

1. Opera exegetica.

a) In omnes sacros libros Diodorus commentaria scripsisse fertur. Fragmenta tantum exstant.

PG 33, 1561—1628; E. Schwartz, ACO I vol. 5, 177 sqq. — L. Mariès, Etudes préliminaires à l'édition de Diodore de T. «Sur les Psaumes», P 1933; cf. ByzZ 1934, 95 sqq; Jugie, EO 1934, 190 sqq. — K. Staab, Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, Mr 1933, 83 sqq (t. graeci). — Devreesse, Anciens commentateurs grecs de l'Octateuqe, RB 1935, 166 sqq; 1936, 364 sqq.

b) *De differentia inter allegoriam et theoriam* libellus maximi est momenti pro diiudicanda hermeneutica Antiochena.

Kihn, TQ 1880, 531 sqq; Vaccari, Bibl 1920, 3 sqq.

2. Opera apologetica et dogmatica, quibus impugnavit Diodorus Iudaeos, Sabellianos, Arianos, Apollinaristas, Marcellum Ancyrensem et alios, sunt deperdita. — Nota sunt tantum: *Contra astronomos, astrologos et fatum* libri 8 (Phot., Cod 223), *Contra Manichaeos* libri 25.

Cf. catalogum Diodori operum apud Suidam (Lexic. ed. Bernhardy 1, 1, 1379) et Ebedjesu (ed. Assemani, Bibl. or. 3, 1, 28 sq); cf. PG 33, 1547 sqq. — Fragmenta syriaca apud P. de Lagarde, Anal. Syr., L 1858, 91 sqq.

3. Tractatus Ps.-Iustini rectius Theodoreto Cyrensi assignantur:

Quaestiones et responsiones ad orthodoxos, Quaestiones christianorum ad gentiles, Quaestiones gentilium ad christianos, Confutatio dogmatum Aristotelis false exstant sub nomine Iustini martyris (§ 13, 5, d). Ab Harnack et Fetissov (o. c.) Diodoro assignantur. Cf. § 58, 3, a.

PG 6; Papadopoulos-Kerameus, Tractatus Universitatis Petropolit. 1895 (vol. 36 sub nomine Theodoreti Cyrensis). — Funk, Kirchengeschichtliche Abhandlungen etc. 3, Pa 1907, 323 sqq (contra Harnack pro a. 400/450).

§ 53. S. Iohannes Chrysostomus episcopus Constantinopolitanus (354—407).

Ed.: Fr. du Duc, 1—12, P 1609; B. de Montfaucon, 1—13, P 1718; J. Bareille, 1—19, P 1865 (cum v. gallica); PG 47—64. — De versionibus vide Baur, J. Chr. et ses œuvres dans l'histoire littéraire, Lou 1907; RHE 1907, 249 sqq (L'entrée littéraire de J. Chr. dans le monde latin). — A. Puech, P 1923; A. Moulard, P 1924; Legrand, P 1925; J. Giordani, R 1929; Chr. Baur, 1—2,

M 1929/30 (cum optima in fontes et bibliographiam introductione). — A. C. de Albornoz, S. J. Cr. y su influencia social en el imperio del siglo IV, Ma 1934; cf. RF 1936, 80 sqq; L. Meyer, J. Chr. maître de perfection, P 1934. — S. Mamone, S. Giov. Cr. Pagine scelte, Mi 1930 (v. ital.). — Spáčil, Fides catholica S. Ioh. Chr. et recens quoddam opus auctoris orthodoxi, Gr 1936, 176 sqq 355 sqq; 1937, 70 sqq.

Iohannes, exinde a saeculo VII «Chrysostomus» propter auream suam eloquentiam vocatus, Antiochiae Syriae ex Secundo patre, magistro militum, et Anthusa matre piissima a. 354 est natus. Anthusa mater imprimis puerum erudiendum suscepit.

Adolescens Libanium rhetorem clarissimum audivit. Anno 368 baptizatus est. Mox monachos adiit prope Antiochiam degentes. Diodorus fuit eius magister, Theodorus (Mopsuestenus) eius condiscipulus. Post sex monasticae conversationis annos infirma coactus valetudine domum rediit. Anno 381 a Meletio episcopo diaconus, a. 386 a Flaviano presbyter est ordinatus. Per 12 annos in principaliore ecclesia Antiochena verbum Dei praeclarissime praedicabat. Laus Iohannis praedicatoris per totum Orientem est divulgata. Nectario episcopo Cpolitano Iohannes invitissimus a. 397 successit. Cpolin per vim dolosam est ductus. Theophilus episcopus Alexandrinus, Iohannis adversarius, ab Arcadio imperatore coactus Iohannem episcopum consecravit.

Iohannes suam ecclesiam in capite et membris reformare omni modo conatus est. Sed ex isto opere reformatorio Iohanni exortae sunt permagnae insidiae et difficultates praesertim ex parte aulae imperialis, scil. Eudoxiae Augustae et Eutropii ministri. Praeterea Theophilus ille occasionem patriarcham Neo-Romae exstinguendi sitiebat. Timebat enim, ne Alexandrinae ecclesiae principatus per crescentem ecclesiae Cpolitanae auctoritatem diminueretur. Iohannes monachos Origenistas, quos Theophilus e Nitriae montibus dire expulerat, benigne susceperat. Theophilus furibundus Cpolin statim advolavit senemque Epiphanium contra Iohannem Origenistam (ut aiebat) excitavit (402). Anno 403 synodum «Ad Quercum» (prope Chalcedonem) coegit, quae Iohannem absentem propter laesam maiestatem et vitam luxuriosam deposuit. Sed Iohannes ab imperatore vix in exsilium missus propter terraemotum et populi furorem statim est revocatus et maximo cum triumpho ad Urbem rediit.

Sed post 2 menses Iohannes iram Eudoxiae iterum provocavit. Nova synodus convocata Iohannem deposuit iuxta canonem XII synodi cuiusdam Antiochenae Arianae (341). Theophilus ruinam Iohannis omni modo cogitabat. Hebdomade Pentecostes (404) Iohannes vi militari Cpoli amotus Cucusum Armeniae minoris est deportatus, eius vero asseclae dire sunt vexati. Totus fere orbis catholicus a parte Iohannis stabat. Quam plurimi eius asseclae in Armeniam ad episcopum relegatum se contulerunt. Quam ob rem ad remotiores regiones a. 407 perduci iussus est, scil. Pityum ad pedes Caucasi montis situm. Sed iam Cumanae Ponti infirmitate lethali plexus sanctissime obiit (cf. Isid. Pelus., Ep 1, 125).

Theodosius II, filius illius Eudoxiae, ossa Iohannis Cpolin transferri a. 438 iussit. Hodie Iohannes in Basilica Vaticana apud S. Petrum quiescit. Cf. § 114, 11 (Vita Iohannis Chr. a Palladio composita).

S. Iohannes inter maximos Ecclesiae Patres et pastores semper est recensitus. Ecclesia orientalis Iohannem prae omnibus ceteris

Patribus dilexit et honoravit. Iohannes est maximus Ecclesiae antiquae homileta et praedicator. In re theologica magistros sequitur scholae Antiochenae, sed operi pastorali et praedicando verbo Dei potius se dedit quam quaestionibus theologicis investigandis. Animo erat mitis et dulcis, sed in vindicandis Ecclesiae iuribus erat fortissimus, in abusibus castigandis intrepidus, in labore pastorali indefessus. Opera eius litteraria per totum orbem velocissime sunt divulgata. Propter doctrinam suam eucharisticam «Doctor eucharistiae» vocatur.

1. Homiliae exegeticae.

F. Nau, Quatre homélies de S. J. Chr., PO 13, 2 (cum v. gallica); Bardy, ROC 1922/23, 427 sqq. — M. v. Bonsdorf, Zur Predigttätigkeit des J. Chr., Helsingfors 1922; Fabbi, La «condiscendenza» divina nell' ispirazione biblica secondo Cr., Bibl 1933, 330 sqq; Baur, TQ 1924, 258 sqq (Canon bibl.).

a) *In Genesin* homiliae 67 (c. 386/88).

Baur, TQ 1927, 221 sqq.

b) *In Psalmos* homiliae 58 (397).

Akinian, HA 1922, 321 sqq (fragm. armen.).

c) *In Isaiam* interpretatio.

Cf. tamen: Dieu, RHE 1912, 640 sqq; 1921, 7 sqq. — Akinian, HA 1934, 43 sqq.

d) *In Matthaeum* homiliae 90 (c. 386/87).

Vardanian, HA 1921, 353 sqq (fragm. armen.). — BKV² 23 25 27 (1915/16). — New, HTR 1931, 121 sqq. — Ed.: Fr. Field, 1—3, O 1839.

e) *In Iohannem* homiliae 88 (c. 389).

f) *In epistolas S. Pauli* homiliae praeclarissimae, quas auctor partim Antiochiae partim Cpoli habuit. Homiliae sunt pretiosissima artis Antiochenae exegeticae documenta. Demonstrant Iohannis Chr. ferventissimum in S. Paulum amorem. Eminent praesertim homiliae in epistolam ad Romanos. Cf. Isid. Pelus., Ep 5, 32 (PG 78, 1348).

Ed.: Fr. Field, 1—7, O 1845/62. — BKV² 39 42 (1923); 45 (1924); BKV³ 15 (1936). — Naegle, TQ 1935, 117 sqq; A. Méan, Neufchâtel 1930 (Rom 1); Merzagora, Cr. commentatore di S. Paolo, Did 1931, 1 sqq.

2. Sermones. Cf. § 80, 4, 4.

a) *De statuis* sermones 21 (387). Cives Antiocheni propter nimia tributa sibi imposita statuas imperatoris everterant. Durante Quadragesima a. 387 Antiochena civitas cum timore laesae maiestatis vindictam exspectabat. Iohannes isto tempore miseriae ad exhortandum populum prudenter utitur.

M. Burns, Ch.'s Homilies on the Statues, Was 1930; Koch, ZAM 1932, 134 sqq.

b) *In Eutropium* (399). Occasione ruinae Eutropii quondam potentis Iohannes de vana gloria sermocinatur.

Ed.: P. Vérin, P 1925; C. Noppen, Liège 1926; Homilie op Flavianus terugkeer, 1926.

c) *In S. Paulum* encomia 7 praeclarissima, quae Antiochiae sunt enuntiata.

d) *De incomprehensibili* contra Anhomoeos homiliae 12 (c. 386) impugnant Eunomii doctrinam trinitariam.

Wunderle, Festschrift Geyser, Regensburg 1930, 69 sqq.

e) *Adversus Iudaeos* homiliae 8 (c. 386).

f) *De Anna* aliisque Sanctis V. et N. T. et posterioris temporis homiliae. Cf. § 114, 5.

G. del Ton, Elogi dei martiri, 1—2, Si 1928 (v. italica).

g) *In diem natalem D. N. I. Christi* (386). Christus natus est die 25 decembris. Ecclesia Antiochena istum diem festum ab Ecclesia Romana acceptavit (c. 376).

h) Permagnus est numerus sermonum asceticorum: Catecheses 2 *Ad illuminandos* (383?), Homiliae 3 *De Diabolo,* Homiliae 9 *De paenitentia, Contra ludos et theatra, De futurorum deliciis et praesentium vilitate, In calendas.*

Vardanian, HA 1922, 333 sq. — Rado, ZKT 1932, 82 sq (Ps.-Chr.); P. J. Simon, Homélie copte inédite sur S. Michel et le bon larron, Orientalia christ. 3, 3, R 1934, 217 sqq; Trautmann, Zeitschrift für slav. Philol. 1937, 337 sqq.

3. Tractatus morales et ascetici.

a) *Exhortationes* duae ad Theodorum (Mopsuestenum?) lapsum (369?).

E. Legrand, P 1933 (v. gallica). — Heffening, OC 1925, 71 sqq.

b) *De compunctione* libri 2 (375?).

c) *Adversus oppugnatores vitae monasticae* libri 3 (376?).

E. Legrand, o. c.

d) *Comparatio regis et monachi* (post 376).

e) *De virginitate.* Explicatur 1 Cor 7.

f) *Ad viduam iuniorem* et *De non iterando matrimonio* (380).

g) *Adversus eos qui apud se habent virgines subintroductas* et *Quod regulares feminae viris cohabitare non debeant* (379?).

h) *Ad Stagirium monachum* a daemone vexatum libri 3 (post 381), *Quod nemo laeditur nisi a semetipso, Ad eos qui scandalizati sunt ob adversitates* (405?).

i) *De S. Babyla, Contra Iulianum et gentiles, Contra Iudaeos et gentiles* (387).

k) *De inani gloria et de liberis educandis* (393). Libellus vere aureus, a F. Combéfis a. 1656 prima vice editus, a S. Haidacher ut opus Iohannis Chr. est demonstratus. Recte inter pretiosissima christianae puerorum educationis documenta recensetur.

Ed.: Fr. Schulte, Mr 1914. — S. Haidacher, Fr 1907 (v. german.). — F. Mahir, Geist und Wert der Familienerziehung im Altertum (diss.), M 1928, 174 sqq; J. Seidlmayer, Die Pädagogik des J. Chr., Mr 1926.

l) *De sacerdotio* libri 6 (c. 381/85) in forma dialogi inter Iohannem et Basilium amicum compositi prae omnibus Iohannis Chr. libris tum stili elegantia tum argumenti suavitate excellunt. Nec ullus apud antiquos exstat liber, qui de sacerdotii dignitate ac functionibus sublimius loquatur. Auctor Gregorii Nazianzeni oratione *De fuga* utitur.

Ed.: Nairn, Ca 1906. — BKV² 27 (1916); E. Negrin, Vicenzà 1931 (v. italica); F. Martin, P 1933 (v. gallica). — Naegle, HJB 1916, 1 sqq; Stiglmayr, ZKT 1917, 413 sqq; Baur, TG 1926, 569 sqq; Pasté, SC 1926, 81 sqq. — J. Stiglmayr, M 1930; A. Kulemann, Das christliche Lebensideal des Chr., B 1924; Karnthaler, BNJ 1932, 36 sqq.

4. Epistolae exstant 238 ex tempore exsilii (404/07). Excellunt gravitate et maiestate epistolae 17 *Ad Olympiam* viduam, quae Cpoli ut fidelis ancilla rem domesticam administraverat et relegato quoque Iohanni addicta permanserat.

E. Legrand, P 1933 (v. gallica); G. Zandonella, Lettere scelte, To 1933 (v. ital.). — Amelli, Chrysostomika 1, R 1908, 47 sqq.

5. Inter opera dubia recensenda sunt:

a) *Liturgia S. Iohannis Chrysostomi.*

Iuxta Iohannem Chr. nominatur liturgia, quae in Ecclesia graeca plurimis diebus adhuc hodie est in usu. Sed omnino non constat, utrum Iohannes sit liturgiae auctor et quatenus opus Iohannis liturgicum se extendat.

Ed.: H. A. Daniel, Codex liturgicus, L 1853; C. A. Swainson, Ca 1884; F. E. Brightman, O 1896; Lo 1930 (cum v. anglica); Pl. de Meester, P 1925 (cum v. gallica); M 1932 (cum v. german.). — BKV² 5 (1912). — V. Ghiga, La messe byzantine dite de S. J. Chr., P 1934; J. Moreau, Les anaphores des liturgies de S. J. Chr. et de S. Basile comparées aux canons romain et gallicain, P 1927; A. Couturier, P 1930 (v. arabica liturgiae).

b) *Opus imperfectum in Matthaeum* vide § 76, 5.

Bibliographia.

1. De Iohannis Chr. eloquentia: H. Degen, Tropen der Vergleichung bei J. Chr. (diss.), FrHelv 1921; Th. E. Ameringer, The Stylistic Influence of the Second Sophistic on the Paneg. Sermons of St. J. Chr., Was 1921; Hubbell, CP 1924, 261 sqq; Dickson, The Use of the Optative Mood in the Works of St. J. Chr., Brookland 1926; St. Skimina, De I. Chr. rhythmo oratorio, Cracoviae 1927; J. M. Sawhill, The Use of Athletic Metaphors in the Bibl. Homilies of J. Chr. (diss.), Princeton 1928; B. Kuhn, J. Chr. et la prédication, P 1929; M. Burns, o. c. (supra 2, a); Coleman-Norton, CP 1930, 85 sqq; 1932, 213 sqq; Van de Wiel, Utrecht 1932. — R. Foerster, Libanii opera, 1—12, L 1903/22.

2. E. Michaud, La christologie de S. J. Chr., RIT 1909, 275 sqq; La sotériologie, RIT 1910, 35 sqq; L'Eucharistie, RIT 1903, 95 sqq; A. Naegle, Die Eucharistiefeier des hl. J. Chr., Fr 1900; D'Alès, RSR 1933, 451 sqq (texte eucharistique).

3. Tromp, De corpore Christi mystico et actione catholica ad mentem S. I. Chr., Gr 1932, 177 sqq; Chr. Baur, o. c. (supra 1) (1929), 301/04 (de confessione); Gregorios, Ath 1932 (de paenitentia); Gorce, Mariage et perfection, Etudes carmel. myst. et mission. 1936, 245 sqq.

4. N. Card. Marini, Il primato di S. Pietro e de' suoi successori, in: S. Giov. Crisostomo, R 1922; cf. Herzog, IKZ 1920, 144 sqq; J. Chapman, Studies on the Early Papacy, Lo 1928, 72 sqq. — P. Andres, Der Missionsgedanke in den Schriften des hl. J. Chr., Hünfeld 1935.

§ 54. Contemporanei S. Iohannis Chrysostomi.

1. Sub nomine **Nectarii** († 397), cui successit Iohannes Chr., exstat sermo.

PG 39, 1821 sqq.

2. **Atticus** († 425), Iohannis successor, plura scripsit opera, quorum fragmenta tantum exstant.

Cf. Socr., Hist 7, 2; Sozom., Hist 8, 27; Gennad., Vir 52. Brière, ROC 1933/34, 160 sqq; Lebon, Mus 1933, 167 sqq.

3. **Acacius** episcopus Beroeensis Syriae († c. 438) in synodo «Ad Quercum» cum Theophilo Alexandrino Iohannem Chr. deposuit. Epistolarum eius tres tantum exstant.

PG 77, 99 sqq; 84, 647 sqq 660; ACO I vol. 1, pars 1, 99 sq.

4. **Antiochus** episcopus Ptolemaidis Phoeniciae († post 403) synodo «Ad Quercum» interfuit. Laudatur eius suavis eloquentia. Socr., Hist 6, 11; Sozom., Hist 8, 10; Gennad., Vir 20.

Haidacher, ZKT 1908, 408 sqq; Zellinger, o. c. (sub n. 5).

5. **Severianus** episcopus Gabalensis Syriae († post 409), synodo «Ad Quercum» interfuit. Inter Iohannis Chr. adversarios excellit et ódio et perfidia. Praeter commentaria in sacros libros (Gennad., Vir 21) permultas composuit homilias. Exstant inter opera Iohannis Chr.

PG 56, 429—500 (Orationes 6 in creationem mundi; cf. PG 88, 417 sqq); 553—564; 499—516; 411—428; 59, 585—590; 63, 531—544; 52, 425—428; J. Zellinger, Die Genesishomilien des Bischofs S. von G., Mr 1916; K. Staab, Pauluskommentare in der griechischen Kirche, Mr 1933, 213 sqq (t. graeci). — J. Zellinger, Studien zu S. von G., Mr 1926; Draguet, RHE 1928, 148 sqq; Martin, RHE 1930, 331 sqq; Mus 1935, 311 sqq (Mt 26, 36); Moss, JTS 1929, 249 sqq; Torossian, Paz 1937, 4 sqq (Le texte grec de la 9e hom. de Sévér. et la tradition arménienne). — Opitz, ZntW 1934, 23.

6. **Macarius episcopus Magnes** Cariae (vel Lydiae) synodo «Ad Quercum» interfuit. Praeter homilias *in Genesin* composuit (c. 410) opus apologeticum librorum 5 (Μονογενὴς ἢ ἀποκριτικὸς πρὸς Ἕλληνας).

Ed.: C. Blondel, P 1876. — Crafer, Lo 1920 (v. anglica). — PG 10, 1375 ad 1406 (homiliae). — G. Schalkhauser, TU 31, 4 (1907); L. Duchesne, P 1877; A. Harnack, TU 37, 4 (1911); PAA 1916, 1; PASB 1921, 266 sqq 831 sqq.

§ 55. Theodorus episcopus Mopsuestenus († 428).

PG 66; ACO I 5, 23—25 173—177. — H. Kihn, Th. von M. und Iunilius Africanus als Exegeten, Fr 1880; L. Dennefeld, Der alttestamentliche Kanon der antiochenischen Schule, Fr 1909, 44 sqq; L. Pirot, L'œuvre exégétique de Th. de M., R 1913; L. Patterson, Th. and Modern Thought, Lo 1926; E. Weigl, Christologie vom Tode des Athanasius bis zum Ausbruch des nestorianischen Streites, M 1925, 18 sqq; Lebon, RHE 1921, 329 sqq; Vosté, RB 1925, 54 sqq; 1929, 382 sqq 542 sqq; Devreesse, RB 1930, 362 sqq; Amann, RevSR 1934, 161 sqq (doctr. christolog.); Dölger, AC 1934, 230 sqq; H. G. Opitz in Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyclopaedie ser. 2, 5 (1934), 1881 ad 1890 de opere litterario Theodori optime refert.

Theodorus ex stirpe nobili Antiochena natus est. Adolescens Libanium rhetorem audivit. Iohannis Chrysostomi exhortatione et exemplo perductus monasticam petiit solitudinem. Sub Diodoro magistro studiis sacrarum scripturarum vacavit. Ex inopinato fervor eius novicius refriguit sanctaeque conversationis habitum cum veste saeculari commutare voluit. Iohanne Chr. amico suaviter suadente Theodorus ad monasterium rediit. C. 383 a Flaviano presbyter ordinatus est. Anno 392 episcopus Mopsuestenus (Ciliciae) est electus. Iohanni Chr. relegato fidelis permansit amicus. Contra omnes sui

temporis errores strenue certavit. Nestorius eius discipulus fuisse dicitur. Theodorus obiit a. 428.

Theodorus vasta excellebat scientia et eruditione. Assecla erat rigorosus scholae Antiochenae. Summo zelo impugnabat allegoriam scholae Alexandrinae eiusque doctrinam christologicam. Extrema contra allegoriam Alexandrinorum reactione permotus spiritualem sacrorum librorum interpretationem ex toto quasi reiecit. Quattuor tantum Psalmos (2 8 44 109) de Messia explicat, Canticum Canticorum est carmen mere amatorium. Theodorus doctrinam Antiochenae scholae ad culmen haereseos perduxit. Ideo non est mirum, quod «Nestorius ante Nestorium», «socius Pelagii», «vastator canonis biblici» ab eius adversariis est vocatus. Synodus Cpolitana (553) Theodorum inter haereticos recensuit. Quo factum est, ut opus eius litterarium magna ex parte periret. Apud Nestorianos Syriae Theodorus «Exegetae» nomine honoratur. Per catecheses recentissime detectas Theodorus nobis manifestatur ut pastor bonus et homileta egregius, qui cum sincero fervore exponit fidei catholicae mysteria.

1. De operibus exegeticis Theodori refert Ebedjesu Syrus († 1318), assecla Nestorii.

Cf. Assemani, Bibl. Orient. 3, 1, R 1725, 31 sq.

a) *In Genesin* commentarius (Phot., Cod 38).

b) *In Psalmos* commentarius fragmentis tantum exstat.

Lietzmann, PASB 1902, 334 sqq; Devreesse, RB 1928, 340 sqq; 1929, 35 sqq.

c) *In prophetas minores* commentarius graece integer exstat.

De Bruyne, RBén 1921, 53 sq.

d) Deperditi sunt commentarii «in libros Samuelis, Iob, Ecclesiasten, prophetas maiores».

Tyng, JBL 1931, 298 sqq.

e) *In Iohannem* commentarius syriace exstat. *In Matthaeum et Lucam* commentarii fragmenta tantum pauca exstant.

Ed.: Chabot, P 1897. — Vosté, RB 1923, 522 sqq; Ducros, BLE 1927, 145 sqq 210 sqq.

f) *In epistolas 10 minores S. Pauli* commentarii latine exstant.

Ed.: H. B. Swete, 1—2, Ca 1880/82; K. Staab, Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, Mr 1933, 113 sqq (t. graeci). — Cullmann, RHPR 1936, 210 sqq (2 Thess 2, 6 sq); Devreesse l. c. (§ 52, 1).

2. Ebedjesu (l. c.) multa adhuc alia opera enumerat, quae Theodorus scripsit contra Arianos, Apollinaristas et nascentem Monophysitismum Alexandrinum. Exstat opus *Ad Patrophilum* (post 392), quod pugnat contra Pneumatomachos.

Nau, PO 9 (1913), 633 sqq. — Cf. PG 66, 969 sqq.

3. *Catecheses* seu *instructiones,* quibus baptizandi introducuntur in mysteria fidei (Symbolum, orationem dominicam, baptismum, confirmationem et eucharistiam). Exstant syriace.

Ed.: A. Mingana, Woodbrooke Studies 5—6, Ca 1932/33; A. Rücker, Ritus baptismi et missae quem descripsit Theodorus M., Mr 1933. — Cf. Lietzmann, PASB 1933, 916 sqq; Jugie, EO 1935, 257 sqq; Devreesse, RevSR 1933, 425 sqq; Abramowski, ZntW 1934, 66 sqq. — Brightman, The Anaphora of Th., JTS 1930, 160 sqq.

Polychronius episcopus Apameensis Syriae († c. 430), Theodori frater (Theodoret., HistEccl 5, 39), scholae Antiochenae assecla, commentarios scripsit *in Iob, Danielem et Ezechielem,* quorum fragmenta exstant. — Polychronius diaconus composuit commentarium *in Canticum Canticorum* (multo post 430).

O. Bardenhewer, Polychronius von Ap., Fr 1879; L. Dennefeld, o. c. (supra); W. Riedel, Die Auslegung des Hohenliedes in der griechischen Kirche, L 1898, 99 sq; M. Faulhaber, Die Propheten-Catenen nach römischen Handschriften, Fr 1899. — PG 162; 93, 13—470 (fragmenta).

§ 56. Nestorius episcopus Constantinopolitanus († c. 451).

Textus: F. Loofs, Nestoriana, Ha 1905 (fragmenta); P. Bedjan, Le Livre d'Héraclide de Damas, P 1910 (t. syriacus); F. Nau, Nest. Le Livre d'H. traduit en français, P 1910; G. R. Driver et L. Hodgson, The «Bazar of Heracleides», O 1925 (v. anglica); cf. TLZ 1926, 193 sqq; JTS 1926, 191 sqq; E. Schwartz, ACO I, vol. 1, pars 1, 25 29 sqq; pars 5, 13 sqq; pars 6, 3 sqq; pars 7, 71; vol. 2, 12 sqq 41 sqq; vol. 3, 17 23 sqq; vol. 4, 28 46 60 65 71 182 247 sq; vol. 5, 29 sqq 55 65 71 sqq 182 (sermones et epistolae); Lebon, Mus 1923, 47 sqq. — J. Rucker, Studien zum Concilium Ephesinum: BASB 1930 (Ephesinische Konzilsakten in armenisch-georgischer Überlieferung), vol. 3: Rund um das Recht der 20 Anklagezitate aus den Nestoriushomilien, Oxenbronn (Bavariae) 1930; vol. 4: Das Dogma von der Persönlichkeit Christi und das Problem der Häresie des Nestorius, Oxenbronn 1934; cf. Sch 1935, 548 sqq; L. Duchesne, Histoire ancienne de l'Eglise 3, P 1910, 313 sqq 466 sqq; Bethune-Baker, N. and his Teaching, Ca 1918; F. Nau, N. d'après les sources orientales, P 1911; PO 13, 2 (1919); M. Jugie, N. et la controverse Nestorienne, P 1912. — L. Fendt, Die Christologie des N., Kempten 1910; Müller, Gr 1921, 266 sqq; Chr. Pesch, Pa 1921; Lohn, Doctrina Nestorii circa Incarnationis mysterium, Leopoli 1932; cf. RSR 1935, 75 sq; M. Jugie, EO 1935, 5 sqq (Ecclésiologie); De theol. dogmatica Nestorianorum et Monophysitarum, P 1935; Manoir, Argumentation patristique dans la controverse Nestorienne, RSR 1935, 441 sqq 531 sqq. — F. Nau, Documents pour servir à l'histoire de l'église Nestor., P 1932; Vosté, Angel 1929, 143 sqq; 1930, 17 sqq. — Ph. Baphides, Cyrillus Alex. eiusque contra Nestorium certamina, Thessal. 1932; Arnou, Nestorianisme et Néoplatonisme. L'unité du Christ et l'union des «Intelligibles», Gr 1936, 116 sqq; Martin, RHE 1936, 929 sqq. — A. R. Vine, The Nestorian Churches, Lo 1937.

Nestorius, iuxta quem error extremorum Antiochenorum vocatur «Nestorianismus», ex parentibus Persicis ortum duxit. Adhuc puer Germaniciam Syriae Euphratensis, deinde Antiochiam venit, ubi monachus et presbyter (discipulus Theodori Mopsuesteni) in monasterio S. Euprepii tantam oratoris famam sibi acquisivit, ut Theodosius II a. 428 episcopum Cpolitanum eum constitueret. Summo zelo contra omnes sui temporis errores certavit; Pelagii tantum asseclas protexit. Inhaerendo Theodori magistri vestigiis doctrinaeque Antiochenae contra titulum mariologicum «Theotokos» publice invexit. Quam ob rem lis exorta est acerbissima inter Nestorium (scholam Antiochenam) et S. Cyrillum (scholam Alexandrinam). In Synodo Ephesina a. 431 Nestorius ut «alter Iudas» et impius magister est depositus et in exsilium missus. Obiisse videtur paulo post Concilium Chalcedonense (451) in Aegypto.

Anno 1910 Nestorii apologia in versione syriaca est edita, cui titulus pseudonymus *Liber Heraclidis Damasceni.* De genuinitate vix potest dubitari. Nestorius apologiam c. 451 composuit. In ipsa de iniuria a Cyrillo sibi commissa, de iniusta damnatione Ephesina, de gestis et decretis Ephesinis vehementer conqueritur. Multis verbis orthodoxam suam fidem profitetur, suae fidei cum Leone papa et magnis Patribus concordantiam. Ex isto documento pretiosissimo apparere videtur bona saltem Nestorii intentio. Tota quaestio accuratissima indiget inquisitione scientifica. — Cf. § 35. — Nestorio assignanda esse videtur professio fidei *Contra Theopaschitas.* — Cf. § 57, 4.

Cf. H. G. Opitz, Untersuchungen etc., B 1935, 210 sqq (t. graecus).

§ 57. Scholae Antiochenae adversarii et amici.

Textus magna ex parte exstant apud ACO I et II (vide indices).

1. **Proclus episcopus** († 446) tempore Nestorii Cpoli episcopus erat titularis. Anno 429 contra Nestorium celebrem *De laudibus S. Mariae deiparae* habuit sermonem, cui Nestorius statim respondit impugnando usum istius tituli. Anno 436 sedem obtinuit Cpolitanam. Restituendam inter asseclas Iohannis Chrysostomi et Nestorii et Cyrilli Alexandrini pacem valde curavit. Proclus inter praeclariores Ecclesiae graecae Patres est recensendus. In liturgiam introduxit a. 438 «Trishagion» magnum. Formulam creavit «Unus ex Trinitate sancta crucifixus est». Semper strenuus S. Cyrilli Alexandrini erat assecla.

PG 65; E. Schwartz, ACO I, vol. 1, pars 1, 103 sqq. — F. X. Bauer, M 1919; Vardanian, HA 1921, 1 sqq; Sarkissian, Paz 1934, 5 sqq; Bremond, RSR 1929, 448 sqq; Moss, Mus 1929, 61 sqq; Devreesse, RevSR 1931, 543 sqq; Martin, RHE 1936, 929 sqq; 1937, 255 sqq (Hippolyte de Rome et Pr.); Opitz, ZntW 1934, 22.

2. Nestorii adversarii: **Maximianus** episcopus Cpolitanus († 434), Nestorii successor, epistolam scripsit ad Cyrillum Alexandrinum (PG 77, 147 sqq). — **Alypius** presbyter Cpolitanus (431) in epistola laudat Cyrillum (l. c. 145 sqq). — **Basilius** archimandrita et **Thalassius** monachus in epistola ad Theodosium II missa (430) de Nestorii incredulitate et violentia conqueruntur (PG 91, 1471 sqq; 95, 851 sqq: «libellus ad Proclum»). — **Dalmatius** († c. 436) archimandrita Cyrilli causam apud Theodosium II defendit (PG 85, 1797 sqq). — **Memnon** episcopus Ephesinus (c. 431) fortiter a parte Cyrilli stetit (PG 77, 1463 sqq). — **Acacius** episcopus Melitinensis defendit causam Cyrilli (PG 77, 1467 sqq). — **Eusebius** episcopus Dorylaei Phrygiae Salutaris contra Nestorium et Mono-

physitas scripsit *Contestationem* (Mansi 4, 1007 sqq; PG 84, 581 sqq). — **Flavianus** episcopus Cpolitanus († 449) duas scripsit epistolas ad Leonem papam, quibus Leo respondit in sua *Epistola dogmatica ad Flavianum* (§ 69). — **Anatolius,** Flaviani successor, plures scripsit epistolas (inter opera Leonis Ep 53 101 132; Mansi 7, 537 sqq).

3. Nestorii scholaeque Antiochenae amici: **Parthenius** archimandrita Cpolitanus (PG 84, 767 sq), **Dorotheus** episcopus Marcianopolitanus Moesiae inferioris, **Abibus** Dolichensis, **Alexander** Apamaeensis, **Hermogenes, Hesychius** Castabalensis, **Zenobius** Zephyrensis, **Alexander** Hierapolitanus, **Maximinus** Anazarbensis, **Helladius** Tarsensis, **Melitius** Mopsuestenus, **Reginus** Cyprensis. Quorum epistolae exstant in *Synodico* (cf. n. 4).

4. **Irenaeus** episcopus Tyri († c. 450) cum Nestorio ut comes imperialis ad Synodum Ephesinam venerat (431). Rogatus a Patribus Antiochenis apud imperatorem pro causa Nestorii intervenit. Sed cum Nestorio ipse cecidit. Anno 435 Petram Arabiae relegatus est, sed a. 445 episcopus Tyri Phoeniciae est ordinatus. A «latrocinio» Ephesino (449) depositus est ut «fundamentum impietatis Nestorii».

Irenaeus composuisse videtur opus historicum, cui titulus *Tragoedia*, in quo historiam litis Nestorianae in favorem Nestorii texuit. Irenaeus usus est opere eiusdem nominis a Nestorio composito. Irenaei opus periit, sed **Rusticus** diaconus quidam Romanus (§ 100, 7) Irenaei materiam historicam retractavit contra Nestorium in favorem Cyrilli Alexandrini. Operi titulus est *Synodicon*.

PG 84, 551 sqq; ACO I, vol. 4, pars 2.

5. **Iohannes episcopus Antiochenus** († 441), Patrum Antiochenorum in Synodo Ephesina dux, a. 433 pacem cum Cyrillo Alexandrino iniit. Eius opus litterarium (epistolae et sermones) exstat apud PG 77, 1449 sqq 169 sqq 329 sqq; ACO I.

6. **Paulus episcopus Emesenus** Syriae a. 432 propter pacem cum Cyrillo ineundam Alexandriam est missus. Exstant sermones et epistolae.

PG 77, 1433 sqq; 82, 720 sq; ACO I.

7. **Andreas episcopus Samosatenus** Syriae († ante 451) inter primos Cyrilli Alexandrini adversarios est recensendus. Anno 430 contra eius 12 anathematismos scripsit. Andreae opus exstat in responsione Cyrilli (§ 35, 3, f).

PG 84, 551 sqq (epistolae).

8. **Gennadius** episcopus Cpolitanus († 471) commentarium composuit *in Danielem,* multas homilias et libellum contra Cyrilli Alexandrini 12 anathematismos. Exstat Epistola encyclica.

PG 85, 1613 sqq; K. Staab, Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, Mr 1933, 252—422 (t. graeci).

9. **Theophilus Persa** teste Ebedjesu († 1318) scripsit contra Cyrilli Alexandrini anathematismos. Cf. Assemani, Bibl. Orient. 3, 1, R 1725, 42.

§ 58. Theodoretus episcopus Cyrensis (c. 393—458).

J. Sirmond, 1—4, P 1642; J. Garnier, P 1684 (vol. 5); Schultze et Noesselt, 1—5, Ha 1769/74; PG 80—84. — D'Alès, RSR 1931, 257 sqq; Richard, L'activité littéraire de Théodoret avant le Concile d'Ephèse, RSPT 1935, 83 sqq; 1936, 459 sqq (Notes sur l'évolution doctrinale); H. G. Opitz in: Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyclopaedie ser. 2, 5 (1934) 1791/1801 optime refert de Theodoreti opere litterario. Desideratur monographia completa.

Theodoretus ex familia nobili Antiochena c. 393 ortum duxit. Apud monachos genuinis scholae Antiochenae doctrinis est imbutus. Utrum Iohannes Chrysostomus et Theodorus (Mopsuestenus) fuerint eius magistri, Nestorius vero et Iohannes (§ 57, 5) condiscipuli, non certe constat. Anno 423 Theodoretus invitus episcopus Cyrensis Syriae est electus. Summo cum zelo et fervore contra Arii, Marcionis omniumque gnosticorum errores certavit (cf. § 14, 2). Obiit a. 458.

Theodoretus inter maiores scholae Antiochenae et Ecclesiae graecae Patres est recensendus. Eum in lite Nestoriana usque ad 435 a parte stetisse Nestorii mirum non est. Apollinarismum fraudulosum et Monophysitismum Alexandrinum acerrime impugnavit. Ad diiudicandum Theodoreti contra Cyrillum Alexandrinum modum agendi notandum est Cyrillum revera formulis usum esse christologicis, quae cuidam Monophysitismo favere videntur, immo a Monophysitis postea sunt adhibitae. Cyrilli asseclae et Monophysitae Theodoretum summo cum odio sunt persecuti. A «latrocinio» Ephesino (449) Theodoretus ut Nestorii assecla est depositus, a Synodo tamen Chalcedonensi (451) est restitutus. Unionis inter Alexandrinos et Antiochenos formula a Theodoreto probabiliter est composita (433). Synodus Cpolitana (553) eius contra Cyrilli anathematismos libellum, nonnullos sermones et epistolas inter Tria Capitula damnavit (cf. § 91, 5, c). Theodoretus magna excellit eruditione, morum integritate et sanctitate vitae.

1. Opera exegetica excellunt brevitate, claritate et eruditione. Theodoretus sapientiam scholae Antiochenae in suis operibus optime exprimit.

a) *Quaestiones in Octateuchum* et *Quaestiones in libros Regum et Paralipomenon* (post 453).

b) *In Psalmos* commentarium (post 435), *In Canticum Canticorum* (c. 430), *In Isaiam, In Ieremiam* (ante 448), *In Ezechielem, In Danielem, In 12 prophetas minores* (ante 436).

Ed.: A. Moehle, B 1932 (Comment. in Isaiam). — Jüssen, TG 1935, 438 sqq.

c) *In 14 epistolas S. Pauli* interpretatio (ante 448).

Sutcliffe, Bibl 1925, 205 sqq; De Bruyne, RBén 1921, 53 sq; Richard, RB 1934, 88 sqq; Cullmann, RHPR 1936, 216 sqq (2 Thess 2, 6 sq).

2. Opera apologetica.

a) *Graecarum affectionum curatio* (ante 431?) libros 12 complectens, pulcherrima ultimaque totius antiquitatis christianae apologia. Opus

praestat eruditione. Auctor irrisiones refutat et obiectiones ethnicorum debilesque confirmat in fide. Tractat de Deo, de mundo, de angelis et hominibus, de providentia divina, de sacrificio, de cultu sanctorum praesertim martyrum. Veritati christianae opponit errorem ethnicum, virtutibus christianis vitia pagana. Theodoretus Eusebii Caesariensis utitur «Demonstratione evangelica» et Clementis Alexandrini «Stromatibus».

Ed.: J. Raeder, L 1904; N. Festa et F. Nicola, Fi 1930 sq (cum v. italica librorum 1—6). — J. Schulte, Th. als Apologet, W 1904; Schissel, ByzZ 1930, 18 sqq.

b) *De providentia* sermones 10 (non ante 435) sublimi excellunt eloquentia et demonstratione efficacissima.

c) Deperdita sunt: *Ad quaesita magorum* (c. 429) et *Contra Iudaeos* (ante 429).

3. Opera dogmatica.

a) *Expositio rectae confessionis* (ante 431). Explicantur Trinitatis et incarnationis mysteria. Opus a Diodoro Tarsensi non est scriptum. Tractatus Ps.-Iustini rectius Theodoreto assignantur. Cf. § 52, 3.

Lebon, RHE 1930, 523 sqq; Richard, Un écrit de Th. sur l'Unité du Christ après l'incarnation, RevSR 1934, 34 sqq.

b) *Reprehensio 12 capitum* (c. 431). Rogatus a Iohanne episcopo Antiocheno Theodoretus Cyrilli Alexandrini 12 anathematismos refutare conatur. Opus exstat in responsione Cyrilli (§ 35, 3, f).

PG 76, 385 sqq.

c) *Pentalogus* (431) impugnat Cyrillum Synodumque Ephesinam (431). Exstat fragmentis tantum.

PG 84, 65 sqq; PL 48, 1067 sqq.

d) *De sancta Trinitate* et *De incarnatione Domini* (ante 431).

PG 75, 1147 sqq 1419 sqq (inter opera Cyrilli Alexandrini). — E. Schwartz, BASB 1922, 2, 30 sqq; Ehrhard, ByzZ 1925, 430 sq; Lebon, RHE 1930, 523 sqq. — E. Schwartz edidit opusculum «De Trinitate» in: ACO II, vol. 5 (1936), 150 sqq.

e) *Eranistes seu Polymorphus* (c. 447), libros 4 continens, dialogus inter orthodoxum et hominem mendicantem (monophysitam). Impugnatur Monophysitismus, qui errorem suum mendicatus est a haeresibus praecedentibus. Immutabilitas defenditur divinae in Christo naturae, utriusque naturae status inconfusus, divinae naturae impassibilitas.

Saltet, RHE 1905, 289 sqq (Les sources de l'Eranistes).

f) Deperdita sunt: *Apologia pro Diodoro et Theodoro* (438). — *Contra Arianos et Eunomianos* (ante 431). — *Contra Macedonianos seu De Spiritu Sancto* libri 3 (ante 431). — *Contra Apollinaristas.* — *Contra Marcionitas.* — *Liber mysticus.*

J. Flemming, B 1917 (fragm. syriaca Apologiae). — Loofs, PASB 1914, 542 sqq (Contra Arianos).

g) Cf. n. 5, c.

4. Opera historica.

a) *Historia religiosa.* Cf. § 114, 9.
b) *Historia ecclesiastica.* Cf. § 110, 8.

c) *Haereticarum fabularum compendium* (c. 453), libros 5 continens, haereseon catalogus, qui haurit ex Irenaeo (AdvHaer), Hippolyto (Philos) et Eusebio Caesariensi (Hist). Liber quintus compendium est theologiae dogmaticae et moralis.

5. Sermones et Homiliae.

a) *De providentia.* Cf. n. 2, b.
b) *De divina et sancta caritate* oratio. PG 82, 1497 sqq.
c) Fragmenta sermonum habentur apud PG 84, 33—48; Schwartz, BAA 30, 8 (1929), 25 sqq; ACO I, vol. 1; vol. 4; vol. 5.

6. Epistolae.

Exstat epistolarum multarum collectio. Theodoreti epistolae elegantia praestant sermonis, urbanitate, eruditione et modestia. Cf. PG 84, 254. Desideratur accuratior de Theodoreti epistolis inquisitio scientifica.

PG 83, 1173—1494 (epistolae 181); I. Sakkelion, Ath 1885 (epistolae 48); ACO I, vol. 1, pars 7; vol. 4; vol. 5. — D'Alès, La lettre aux moines d'Orient, ETL 1931, 413 sqq. — Neuburger, Riv. stor. d. scienze med. e nat. 1923, 241 sqq.

§ 59. Ceteri circa medium saeculum quintum scriptores.

1. **Hadrianus** monachus, natione probabiliter Syrus, ante 450 composuit *Introductionem ad sacras scripturas* praeclaram. Enumerandus est inter exegetas scholae Antiochenae principia sequentes.

PG 98, 1273 sqq; Fr. Goessling, B 1887; cf. Mercati, RB 1914, 246 sqq.

2. **Victor** Antiochenus, presbyter, c. 450 *in Marcum* antiquissimum nobis notum composuit commentarium.

Ed.: I. A. Cramer, O 1840, 259 sqq.

3. **Hesychius Hierosolymitanus** († post 451), monachus et presbyter, exegeta Origenem allegorizantem sequens, praeter *Historiam ecclesiasticam* (§ 110, 9) composuit commentaria *in Leviticum, in Iob, in Psalmos,* immo *in totam scripturam* (cf. PG 93, 787 sq). Exstant sub eius nomine praeterea *Sticheron 12 prophetarum et Isaiae et Danielis cum appositis difficiliorum locorum interpretationibus* et *Collectio difficultatum et solutionum excerpta per compendium ex Evangelica Consonantia.*

PG 27, 649—1344; 93, 787—1560. — Vaccari, Bess 1918, 8 sqq. — K. Jüssen, Die dogmatischen Anschauungen des H., 1—2, Mr 1931/34; cf. RSR 1935, 75 sq. — Martin, Fragments en onciale d'homélies grecques attribuées à Hésychius, RHE 1935, 356 sqq.

4. **Theodulus** presbyter († post 474), Nestorii assecla, scripsit opus deperditum *De consonantia divinae scripturae, i. e. Veteris et Novi Testamenti* (Gennad., Vir 90). — De Aquilino et Philotheo exegetis Nestorianis (fin. saec. V) vide Assemani, Bibl. Or. 3, 1, 37 sqq.

5. **Basilius episcopus Seleuciensis** Isauriae († post 458), orthodoxiae a. 448 adhuc addictus, a. 449 in «latrocinio» Ephesino Monophysitismo se tradidit, a. 451 vero in Synodo Chalcedonensi ad veram fidem rediit. Teste Photio (Cod 158) homilias composuit 15 et *De vita et miraculis D. Theclae* libros 2.

PG 85, 477 sqq 27 sqq. — Fr. Fenner, De Basilio Seleuc. quaestiones selectae (diss.), Marpurgi 1912.

6. **Antipater** episcopus Bostrensis Arabiae († post 451) a Patribus Nicaenae Synodi II (787) inter probatos Patres antiquos recensetur (Mansi 13, 13 177 sqq). Sub eius nomine homiliae 2 exstant et plura fragmenta.

PG 85, 1763/96; 89, 1185.

CAPUT SECUNDUM.

Patres Syri et Armeni.

A. Patres Syri saeculi quarti ad sextum.

§ 60. Indoles litteraturae syriacae.

R. Duval, La littérature syriaque, P 1907; A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn 1922; J. B. Chabot, Littérature syriaque chrétienne, P 1934. — Hermann, ZntW 1926, 89 sqq (schola Nisibena); E. R. Hayes, L'école d'Edesse, P 1930. — Textus inveniuntur apud J. S. Assemani, Bibliotheca Orientalis, 1—4, R 1719/28; PS, 1—2, P 1894/1907; CSCO, P 1903 sqq; PO, P 1903 sqq; vide singulos Patres. — C. Brockelmann, Lexicon syriacum, Ha ²1923/28.

Inter antiquissima litteraturae syriacae documenta recensenda sunt: Tatiani Diatessaron (§ 14, 2), Sermo Melitonis philosophi (§ 15, 8), opera Bardesanis gnostici (§ 11, 1, 11), Acta Thomae (§ 123, II, 7) et Doctrina Addaei (§ 123, III, 2).

Sed a quarto demum saeculo aurea incipit aetas litteraturae syriacae. Primus Syrorum scriptor iure merito vocatur Aphraates († 367). Inter notas specificas litteraturae syriacae enumerari solet imprimis indoles eius religiosa, ad quam accedit fervor Semiticus. Scriptores Syrorum usque ad saeculum VI quasi exclusive sunt Clerici et monachi. Exinde facile patet in litteratura syriaca elementum praevalere theologicum (biblico-exegeticum) et asceticum. Litteratura syriaca quam maxime dependet a litteratura Graecorum Patrum. Plura Patrum Graecorum opera syriace sunt reddita. Maior litteraturae syriacae pars exstat quodammodo sub forma poetica. Iam saeculo V florentissima Syrorum Ecclesia in Nestorianos et Monophysitas seu Iacobitas (a Iacobo Baradaeo episcopo Edesseno, † 578) est dissecata. Ecclesia orthodoxa quasi periit. De schola Edessena et Nisibena vide § 12, 4, e et § 63, 5.

§ 61. Aphraates episcopus († 367).

Ed.: W. Wright, Lo 1869; J. Parisot, PS 1, 1—2 (1894/1907). — G. Bert, TU 3, 3—4 (1888) (v. germanica); G. Ricciotti, La dimostrazione della fede, Bollettino per gli assistenti ecclesiastici 1929 (v. italica tractatus); cf. RR 1929, 550 sqq. — P. Schwen, B 1907; Ricciotti, SC 1924, 48 sqq (sulla penitenza); Zanolli, HA 1927, 681 sqq; F. Loofs, Theoph. von Antiochien ... bei Irenäus L 1930, 257—299 (Ps.-Iustini «De resurrectione» apud Aphraatem); L. Haefeli, Stilmittel bei Afrahat, L 1932; J. Ortiz de Urbina, Die Gottheit Christi bei A., Orientalia christ. 30, R 1933, 5—140; cf. Gr 1934, 296 sqq. — Hallock, JSOR 1930, 18 sqq (De caritate; v. anglica); 1932, 43 sqq (De paenitentia).

Aphraates, qui et Sapiens Persa, primus Syrorum ecclesiae Pater, abbas et episcopus de Mar Matthai prope Mossul fuisse dicitur. Sub eius nomine exstant tractatus 23 syriaci, qui scripti sunt c. 336 sq (1—10), 343 (11—12), 345 (23). Aphraates vir est amabilis et mitis et sincero orthodoxiae zelo repletus. Sapientiam et scientiam graecam nondum novit. Eius lingua est amoenissima. Opera Aphraatis fontes sunt praecipui fidei et vitae christianae ecclesiae Syrorum. Aphraates ut alter Cyprianus Ecclesiae indesinenter proclamat unitatem contra gnosticos. Praeclare loquitur de baptismo, eucharistia et paenitentia. Inter episcopos regni Persarum Aphraates maxima gaudebat auctoritate. Evangelia iuxta Tatiani Diatessaron allegat.

§ 62. S. Ephraem diaconus (306—373).

Ed.: J. S. Assemani, 1—6, R 1732/46; G. Mercati, R 1915. — Versiones armeniacae: 1—4, Ve 1836. — BKV² 37 (1919); 61 (1928). — C. Ferry, Ephrem poète, P 1877; C. Emereau, P 1918; EO 1921, 29 sqq; C. Ricciotti, S. Efrem Siro, To 1925. — D'Alès, Et 1921, 513 sqq; Vaccari, CC 1922, 494 sqq; Ginetti, SC 1931, 28 sqq (Mariologia); J. Hausherr, Utrum S. E. Mariam Marthae plus aequo anteposuerit, R 1933; P. Krüger, Die Regenbitten Ephräms, OC 1933, 13 sqq 144 sqq; Polotsky, Ephräms Reise nach Ägypten, Orientalia christ. 30, R 1933, 269 sqq. — Essabalian, HA 1933, 261 sqq.

Ephraem Nisibi Syriae ex parentibus christianis a. 306 natus est. Cum Iacobo episcopo Nisibeno (Gennad., Vir 1) Nicaenae Synodo interfuisse fertur. Probabiliter praeerat scholae Nisibenae. Anno 363 Iovinianus imperator cum Sapore Persarum rege pacem iniit eique urbem tradidit Nisibenam. Propterea incolae christiani ad regionem Romanam finitimam transmigrarunt. Ephraem venit Edessam, ubi celebrem condidit scholam, quae principiis adhaesit potius scholae Antiochenae. Ephraem vitam duxit eremiticam prope Edessam. Plura itinera fecisse fertur (e. gr. Caesaream Cappadociae ad S. Basilium et in Aegytum). Propter vitam suam asceticam imbresque lacrimarum Ephraem summis laudibus extollitur. Obiit a. 373. Mox eius vita miraculis aliisque mirabiliter gestis ita est exornata, ut vera a falsis et fictis difficulter tantum possent secerni.

A Syrorum ecclesia S. Ephraem iure merito inter maximos nationis Patres et poetas recensetur. «Cithara Spiritus Sancti» vocatur. Laus Ephraemi per totum Orientem est divulgata (Hier., Vir 115). Ephraem permulta composuit opera, praesertim exegetica. Multa iam non exstant; alia graece, latine, armeniace, georgice et arabice exstant. Opus litterarium accuratum indiget inquisitione scientifica.

1. Opera exegetica.

Ephraem omnes fere sacros libros iuxta textum Pešitto syriacum et iuxta hermeneuticam Antiochenam explanavit.

Exstant syriace (praeter fragmenta) commentaria *in Genesin* et *in Exodum*. Ebedjesu († 1318) multa adhuc alia novit commentaria (Assemani, Bibl. Orient. 3, 1, 61 sq). Scholia Ephraemi scientifica valde indigent inquisitione. Praeterea exstant armeniace explanationes in Tatiani «Diatessaron» (seu «Evangelium mixtorum»), *in Actus Apostolorum* et *in epistolas S. Pauli* (inclusa ep. 3 ad Cor, exclusa ep. ad Philem).

Ed.: P. N. Akinian, W 1921 (Actus Apost.); cf. ZKT 1924, 37 sqq 226 sqq 460 sqq; TR 1934, 175 sqq. — Jackson and Take, The Beginnings of Christianity I 3, Lo 1926 (appendix: v. anglica); J. Molitor, Der Paulustext des hl. E. aus seinem armenisch erhaltenen Paulinenkommentar untersucht und rekonstruiert (diss.) 1, Bonn 1936.

2. Opera polemica et dogmatica.

Omnes fere Ephraemi tractatus sunt polemici. Ephraem gnosticos impugnat errores Bardesanis, Marcionis et Manetis, scil. aeternitatem materiae, absurditatem resurrectionis corporum, inter Vetus et Novum Testamentum discordiam. Insuper Arianos debellat et Iulianum apostatam. Carminibus Bardesanis opponit carmina christiana (§ 11, 1, 11).

Ed.: J. Overbeck, O 1865; Th. I. Lamy, 1—4, Mechliniae 1882/1902; C. W. Mitchell, 1—2, Lo 1912/21; A. Bevan and F. C. Burkitt, Lo 1926.

3. Opera homiletica et paraenetica.

Omnia ista opera in forma metrica sunt composita. Ephraem exhortatur ad virtutes christianas, praeprimis ad castitatem et virginitatem, paenitentiam, nocturnas vigilias. Imminens ad mentem Ephraemi Christi parusia inter principaliores recensenda est rationes, cur tantopere inculcentur paenitentia et oratio cum lacrimis. Beata Maria Virgo summis extollitur laudibus.

Editiones vide sub n. 2; I. E. Rahmani, Hymni de virginitate, Berythi 1906; Hymne sur la nativité de N. S., Beyrouth 1927 (t. syr. cum v. gallica); Heffening, Paraenesis gegen das Lachen, OC 1927, 94 sqq; 1936, 54 sqq (reconstr. t. graecus, v. german. et arabica); C. P. Caspari, Sermo de fine mundi, Christiania 1890. — Avalichvili, ROC 1927/28, 381 sqq (apocryphum). — De genuinitate carminis, quod in 12 libris Ioseph Aegyptiacum celebrat, non constat. Ed.: P. Bedjan, Histoire complète de Joseph, P 1891.

4. Carmina Nisibena (c. 350/73), carminum collectio chronologice dispositorum, tractant de urbe Nisibena, eius per Persas obsessione et oppugnatione.

Ed.: G. Bickell, L 1866. — Hymnis laudantur Abraham de Kidun († 366) et Iulianus Saba († 367) eremitae (Lamy, o. c. 3, 749 sqq).

5. Carmina liturgica, quae Ephraem composuit, in usum liturgicum ex parte transierunt.

6. Necrosima seu Funebres Canones. Ephraem composuit pro sepultura e. gr. episcopi, presbyteri, monachi, laici etc. ad instar Ritualis cuiusdam carmina funebria.

Bibliographia.

Peradse, OC 1929, 109 sqq (textus georgici); Bover, ET 1927, 161 sqq (Maria mediatrix); 1928, 221 sqq (S. Ioseph); Tyskiewicz, EO 1929, 323 sqq (Primatus Romanus); Euringer, Festgabe A. Ehrhard, Bonn 1922, 141 sqq (Mt 16, 18); ibid. 119 sqq (sermo «De vanitate»); ibid. 141 sqq (Diatessaron); Dölger, AC 1936, 275 sqq.

§ 63. Scriptores alii et poetae Syrorum.

1. **Cyrillonas** (fin. saec. IV), verus poeta, de cuius vita quasi nihil scimus, composuit pulcherrima 6 carmina, in quibus catholicam de sacrificio eucharistico, de cultu BMV aliorumque sanctorum doctrinam praeclare exponit.

G. Bickell, Zeitschrift der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft 1873, 566 sqq (t. syr.); 1881, 531 sq. — BKV^2 6 (1912), 9 sqq.

2. **Balaeus** (inc. saec. V) probabiliter episcopus erat in dioecesi Beroeensi Syriae sub Acacio episcopo (§ 54, 3). Eius carmina, quamvis ingenio careant poetico Cyrillonae, tamen sunt amoena.

Ed.: J. Overbeck, O 1865, 251 sqq. — BKV^2 l. c. 57 sqq.

3. **Rabbula** episcopus Edessenus († 436) Novum Testamentum graecum syriace reddidit (= Pešitto in oppositione ad Tatiani Diatessaron). In Synodo Ephesina (431) ab Antiochenis transiit ad Cyrillum Alexandrinum, cuius *De recta fide* opus syriace reddidit. Strenue «Iudaismum» Nestorii impugnavit et Theodori Mopsuesteni. Sub eius nomine exstant *Canones, Monita ad coenobitas,* praecepta et monita ad sacerdotes et regulares. Quae opera praecipui sunt historiae fontes ecclesiae Edessenae. Praeterea Rabbula scripsisse fertur «hymnos» et «epistolas» 46. — De eius *Vita* cf. § 114, 30.

Ed.: J. Overbeck, O 1865. — BKV^1 (1874) 153 sqq. — Peeters, RSR 1928, 170 sqq (La vie de R.); Nau, Les «Belles Actions» de R., RHR 1931, 97 sqq; Lagrange, RB 1931, 121 sqq. — F. C. Burkitt, Euangelion da-Mepharreshe 2, Ca 1904, 161 sqq.

4. **Iba** episcopus Edessenus († 457), Rabbulae successor, scripsit c. 433 celebrem *Epistolam ad Marin* episcopum (de Hardaschir in Persia), quae Nestorium propter negatum titulum mariologicum (Theotokos) reprehendit, Cyrilli Alexandrini anathematismos respuit et unionem inter Cyrillum et Iohannem Antiochenum factam laudibus extollit (Mansi 7, 241 sqq). De ista famosa epistola actum est in Ephesino «latrocinio» (449), in Synodis Chalcedonensi (451) et Cpolitana (553). Propter istam epistolam Iba inter Tria Capitula est recensitus et damnatus (§ 91, 5, c). Teste Ebedjesu († 1318) Iba opera Aristotelis et Theodori Mopsuesteni syriace reddidit, composuit commentaria *in Proverbia, Interpretationes et hymnos* (Assemani, Bibl. Or. 3, 1, 85 sq).

Devreesse, Le début de querelle des Trois-Chapîtres: La lettre d'Iba et le Tome de Procle, RevSR 1931, 543 sqq; D'Alès, RSR 1932, 5 sqq.

5. **Narses** († c. 502), Ibae discipulus, c. 457 celebrem condidit scholam Nisibenam, cui per 50 fere annos praeerat. Statuta scholae sub forma

anni 602 adhuc exstant. Narses commentaria composuit in libros Veteris Testamenti, homilias, «liturgiam et expositionem sacramentorum et baptismi, item sermones paracleticos, glossas, cantica, conciones, adhortationes et librum de turpitudine morum» (Ebedjesu, l. c. 63 sqq).

Ed.: A. Mingana, Narsaei Doctoris Syri Homiliae et Carmina primo edita, 1—2, Mossul 1905; cf. TR 1923, 89 sqq; Burkitt, JTS 1928, 269 sqq. — J. Guidi, Giornale della Società Asiatica-Italiana 1890, 165 sqq (t. syriacus Statutorum scholae Nisib.); Nestle, ZKG 1898, 211 sqq (v. german.). — Nelz, Die theolog. Schulen der morgenländischen Kirchen, Bonn 1916, 77 sqq; Hermann, ZntW 1926, 89 sqq; Chabot, L'école de Nisibe, son hist., ses statuts, JA 1896, 293 sqq.

6. **Barsauma** episcopus Nisibenus († 497), Nestorianus, scripsit «sermones paracleticos, glossas et hymnos, liturgiam quoque et orationes paraeneticas et epistolas» (Ebedjesu, l. c. 66).

Nau, ROC 1913, 270 sqq; Labourt, Le christianisme dans l'Empire Perse, P 1904, 130 sqq.

7. **Iacobus** episcopus Sarugensis († 521) Edessae studiis vacavit. Anno 519 episcopus de Batnae in regione Sarug est electus. Defendit Monophysitismum. Iacobus scripsit epistolas, homilias, Vitas sanctorum, carmina pulcherrima (de eucharistia, BMV, ultimo iudicio, de septem dormientibus; cf. § 114, 25). Vita Iacobi Sarugensis a Georgio successore panegyrice laudatur.

P. Bedjan, 1—5, P 1905/10. — BKV² 6 (1912), 249 sqq. — I. B. Abbeloos, De vita et scriptis S. I. Batnarum Sarugi in Mesopotamia episcopi, Lou 1867 (cum panegyrico Georgii). — S. Euringer, Die äthiopische Anaphora, Orient. christ. 33, 1, R 1934; Moss, Jacob's Homilies on the Spectacles of the Theatre, Mus 1935, 1 sqq 87 sqq.

8. **Philoxenus** episcopus Mabbugensis († c. 523), strenuus Monophysitismi defensor, Edessae c. 460/70 studiis vacavit. Petrus Fullo Antiochenus Philoxenum metropolitam Mabbugensem (= Hierapolitanum) Syriae constituit. Propter suam haeresin in exsilium est missus. Obiit c. 523. Philoxenus stilo eleganti scripsit epistolas et tractatus dogmaticos in defensionem Monophysitismi, deinde commentaria in Evangelia, tractatus morales et asceticos. Praeterea syriacam utriusque Testamenti curavit versionem.

Ed.: W. Budge, The Discourses of Ph., 1—2, Lo 1894; A. Vaschalde, CSCO, Scriptores Syri, ser. 2, tom. 27, P 1907 (cum v. gallica); M. Brière, PO 15, 4 (1920); Lebon, Mus 1930, 17 sqq 149 sqq (textus inediti); cf. Goetz, Gn 1926, 597 sqq. — Hausherr, Contemplation et sainteté, RAM 1933, 171 sqq.

9. Sub nomine **Isaac** varia exstant scripta syriaca. Nondum certe constat, utrum ista opera ab eodem proveniant auctore, utrum diverso composita sint tempore et a diversis auctoribus. Tractant quaestiones morales imprimis et asceticas, sed etiam trinitarias et christologicas.

a) **Isaac de Amida,** discipulus Ephraemi (?), a. 404 Romae versatus est ibique carmina composuit *De ludis saecularibus* et *De Roma capta* (410).

b) **Isaac Antiochenus,** monophysita, discipulus Zenobii, qui Ephraemi discipulus fuisse dicitur, homiliam composuit in Antiochiam a. 459 destructam, deinde *Carmen de ave illa, quae Antiochiae trishagion cantavit,* i. e. de psittaco monophysita, qui a domino suo didicerat trishagion cum additamento «qui propter nos crucifixus est».

Ed.: G. Bickell, Gi 1873/77; P. Bedjan, Homiliae S. Isaaci Syri Ant. 1, P 1903. — BKV² 6 (1912), 103 sqq. — Furlani, Tre discorsi metrici d'Is. d'Ant. sulla fede 1, RTr 1923, 257 sqq; cf. RHE 1931, 154* n. 2826.

c) **Isaac Edessenus** a. 522 a Monophysitismo ad fidem orthodoxam rediit.

d) **Isaac Ninivita** († 680), Nestorianus, monachus, scripsit *De vita spirituali et de mysteriis divinis et iudiciis et tentatione* tractatus praeclaros.

Ed.: P. Bedjan, P 1909. — BKV¹ (1874), 275 sqq; A. J. Wensinck, Mystic Treatises by Is. of Nin., Am 1923 (cum v. anglica). — I. B. Chabot, P 1892; Burkitt, JTS 1924, 81 sqq; Hermann, ZntW 1926, 89 sqq; Hausherr, RSR 1932, 316 sqq (sur la fin de l'Incarnation). — P. Sbath, Traités religieux, philosophiques et moraux, extraits des œuvres d'Isaac de N., Kairo 1934 (t. arabicus cum v. gallica); cf. TR 1937, 60 sqq.

B. Patres Armeni saeculi quarti et quinti.

§ 64. Indoles litteraturae armeniacae.

Textus: L. Alishan, Ve 1853/61 (v. neo-armen.); V. Langlois, Collections des historiens anciens de l'Arménie, 1—2, P 1867/69 (v. gallica); BKV² 57 58 (1927). — P. S. Somalian, Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in Armeno, Ve 1825; Quadro della storia letteraria di Armenia, Ve 1829; Sarbhanalian, Historia antiquae litteraturae armen., Ve 1897 (neo-armen.); Bibliotheca versionum antiquarum armen., Ve 1878; F. Nève, L'Arménie chrétienne et sa littérature, Lou 1886; F. N. Finck, Geschichte der armen. Lit., L 1907; A. Baumstark, L 1911; J. Karst, Geschichte der armen. Lit., L 1930. — H. Gelzer, Die Anfänge der armen. Kirche, L 1895; S. Weber, Die kathol. Kirche in Armenien vor der Trennung, Fr 1903; F. Tournebize, Hist. politique et relig. de l'Arménie, P 1910; M. Ormanian, L'Eglise arménienne, P 1910; J. Sandalgian, Hist. documentaire de l'Arménie, R 1917; J. de Morgan, Hist. du peuple arménien, P 1919; I. Markwart, Orient. christ. 27, R 1932, 141 sqq; Lyonnet, RSR 1935, 176 sqq.

Paulo postquam Mesrop (§ 65, 7) Alphabetum condidit armeniacum, Clerici armeniaci a Sahak Catholico (l. c. 6) et Mesrop missi sunt Edessam, Constantinopolin et Alexandriam ad acquirendam sibi scientiam theologicam Patrum graecorum et syrorum. Isti Clerici simul cum Sahak et Mesrop ab Armenis vocantur «Sacri Interpretes». Post Synodum Ephesinam (431) sacri libri e lingua graeca translati sunt in linguam armeniacam. Iam prius exstabat versio e lingua syriaca facta. Saeculum V aurea aetas est litterarae Armenorum. Inter notas specificas litteraturae armeniacae enumeranda est eius a litteratura graeca et syriaca dependentia. Sed ex alia parte exstant etiam propria opera historica, dogmatica et ascetica. Scriptores Armenorum fere omnes sunt Clerici et monachi. Decursu saeculi VI ecclesia Armenorum florentissima in Monophysitismum Syrorum incidit.

§ 65. Scriptores Armeni maiores saeculi quarti et quinti.

1. **Agathangelus** (med. saec. V) apud Armenos primum inter historiographos obtinet locum. Eius opus inscribitur *Historia magni Trdat et praedicationis S. Gregorii Illuminatoris.* Opus tractat de religionis christanae

in Armeniam introductione per Gregorium Illuminatorem et Trdat regem facta. De ipso Agathangelo nihil scimus. Probabilius nomen est pseudonymum et significat bonum nuntium (scil. de conversione Armeniae). Non satis constat, utrum Koriun, biographus S. Mesrop (cf. n. 6), Historiam composuerit.

Gregorius Illuminator c. 240 natus est. C. 285/90 Catholicus seu patriarcha ecclesiae Armenorum est ordinatus. Tempore Synodi Nicaenae (325) iam erat mortuus. Sub eius nomine exstant homiliae, quae tamen assignandae sunt S. Mesrop. Historia conscripta est c. medium saeculum V ab auctore nobis adhuc ignoto. Iam saeculo VI opus translatum est in linguam graecam. Ista versio exstat in ms. saeculi XII.

Textus armen. ed. Ve 1862; J. Stilting, Acta SS. Sept. 8, Antwerpen 1762, 320 sqq et P. de Lagarde, Gö 1889 (v. graeca). — G. Thoumaian, A. et la doctrine de l'église arménienne au 5e siècle, Lausanne 1879; B. Sarghisean, Ve 1890 (Koriun auctor Historiae). — De encomiis in S. Gregorium cf. Bibl. hagiogr. orientalis, Bru 1910, 76 sqq. — Adontz, ROC 1925/26, 309 sqq; Irazek, Paz 1931; 265 sqq; Essabalian, HA 1935, 571 sqq; 1936, 22 sqq.

2. **Faustus** Byzantinus (exeunte saec. IV) graece scripsit *Historiam Armeniae* 4 libros continentem. Opus exstat versione armeniaca. Continuat Historiam Agathangeli.

Textus armen. ed. Ve 1889. — M. Lauer, Köln 1879 (v. german.); Langlois, o. c. (§ 64). — W. Dalbasean, W 1898 (neo-armen.); Gr. Ter-Polosean, W 1901 (neo-armen.).

3. **Lazarus** de Pharpi (prope Ararat montem) composuit praeclarum opus historicum annos 388—485 complectens. De ipso Lazaro quasi nihil scimus. Obiit incipiente saeculo VI.

Textus armen. ed. Ve 1891; Tiflis 1904. — Langlois, o. c. (§ 64). — Nahabedian, Paz 1930, 367 sqq 406 sqq; Sarkissian, Paz 1932, 444 sqq; Essabalian, HA 1935, 1571 sqq; 1936, 22 sqq 338 sqq.

4. **Moses** episcopus (?) de Chorene († 487) praeter opus geographicum et rhetoricum scripsisse fertur *Historiam Armeniae* celeberrimam. Attamen graves exsurgunt difficultates contra Mosen Historiae auctorem. Non desunt, qui Historiae auctorem saeculo VII vel VIII assignent. Quidam adhaerent sententiae traditionali.

Textus armen. ed. Ve 1865, 1881. — Langlois, o. c. (§ 64); M. Lauer, Regensburg 1869 (v. german.); Ch. Stephane, Petrograd. 1897 (v. neo-armen.). — A. Carrière, P 1891; Vienne 1893; P 1895 1899; cf. RA 1902, 293 sqq (Les travaux de A. Carrière); Conybeare, ByzZ 1901, 489 sqq; Haase, OC 1923, 77 sqq; Akinian, HA 1930, 8 sqq 129 sqq 257 sqq 381 sqq; Hatsouni, Paz 1935, 119 sqq; H. Manandean, Die Lösung des Problems des Moses Horenaci, Erivan 1932 (armen., russ., german.); Levy, Byz 1936, 593 sqq.

5. **Sahak** Magnus († 439), Catholicus Armeniae, strenue certavit contra Nestorii haeresin. Enumeratur inter «Sacros Interpretes» (cf. § 64). Exstant eius tres epistolae in Mosis «Historia» (3, 57), insuper epistola ad Proclum episcopum Cpolitanum.

A. Vardanian, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 1913, 415 sqq (t. armen. cum v. german.); cf. EO 1913, 206; Conybeare, American Journal of Theology 1898, 828 sqq; Ferhat, OC 1913, 16 sqq.

6. **Mesrop** († 440), quondam regis secretarius, deinde monachus, monachismum Armeniae ordinavit. Condidit alphabetum Armenorum (cf. § 64).

Post mortem Sahak Mesrop per breve tempus munere Catholici functus est. De patria dilectissima optime est meritus. Obiit c. 440. *Vitam* eius paulo post 453 conscripsit **Koriun,** gratus discipulus. Sancti Mesrop *Homiliae* 23 sub nomine exstant Gregorii Illuminatoris (cf. n. 1).

Textus armen. ed. Ve 1838; M. Schmid, Regensburg 1872 (v. german.); BKV² 57 (1927), 237 sqq (Homiliae selectae). — Vita S. Mesrop: Ve 1854 (brevior recensio); Ve 1833 (longior rec.). — Langlois, o. c. (§ 64). — BKV² 57 (1927), 185 sqq (Vita S. M.). — HA 1928, 76 sqq.

7. **Elische** († c. 480), S. Mesrop discipulus, eleganter composuit *Historiam belli Armenorum contra Persas* sub duce Wardan gesti (449/51). Elische ipse interfuit proelio. Postea eremiticam amplexus est vitam. Obiit c. 480. Sub eius nomine multae exstant homiliae, in libros Iosue et Iudicum commentaria, orationis Dominicae explicatio et exhortatorius ad eremitas sermo.

Textus armen. ed. Ve 1859. — Historia ed. Ve 1864; Tiflis 1879. — Langlois, o. c. (§ 64); Neumann, Lo 1830 (v. angl.); G. Cappelletti, Ve 1840 (v. italica). — BKV² 58 (1927), 273 sqq (expl. or. Domin. et sermo ad erem.). — Vardanian, HA 1929, 1 sqq 65 sqq (Pour l'édition des «Questions et réponses sur la Genèse»); HA 1932—1936, Paz 1931; N. Akinian, W 1936.

8. **Iohannes Mandakuni** († c. 498), S. Mesrop discipulus, a. 484 Catholicus Armeniae est electus. Obiit c. 498. Sub eius nomine praeclari exstant sermones 30 ascetici, quorum tamen 5 spurii esse videntur.

Textus ed. Ve 1860. — J. Schmid, Regensburg 1871 (v. german.); BKV² 58 (1927), 50 sqq. — B. Sarghisean, Ve 1895. — Torossian, Paz 1927, 65 sqq.

9. **Mambre Verzanogh** (saec. V) frater Mosis Choreni fuisse dicitur. Sub eius nomine homilia exstat *in Lazarum*.

Textus ed. Ve 1894. — BKV² 58 (1927), 9 sqq.

10. **Eznik** de Kolb († post 449), S. Mesrop discipulus, c. 441/49 *Contra sectas* libros 4 conscripsit (scil. contra ethnicos, Persas, Graecos et Marcionitas).

Textus ed. Ve 1863 et saepius. — Le Vaillant de Florival, P 1853 (v. gallica); J. Schmid, W 1900 (v. german.); BKV² 57 (1927) 1 sqq. — Mariès, REA 1924, 113 sqq; 1925, 11 sqq (cum bibliographia); Meillet, REA 1925, 179 sqq; Paitchighian, Paz 1929/30; Karamanlian, La foi populaire chez Eznik, HA 1931/32.

§ 66. Litteratura Coptica, Aethiopica et Georgica antiqua.

1. Copti (= Aegyptii) ex antiquis Aegyptiis ortum duxerunt. Eorum lingua in tria divisa est idiomata: sahidicum, achmimicum et bohairicum. Litteratura coptica incipit a monasteriis Pachomii (§ 38, 4; 114, 28). Inter scriptores copticos enumerandi sunt: Hieracas, Pachomius, Theodorus, Horsiesius, imprimis Senuthius et Besa, eius successor († post 457).

Litteratura coptica a litteratura patristica graeca essentialiter dependet. Exstant in versione coptica Patrum graecorum opera, quae in textu primigenio perierunt. Abundat apud Coptos litteratura apocrypha et hagiographica, quae maxima ex parte a Graecis

desumpta est (sicut liturgica). Quoad opera gnostica cf. § 11, 1. Litteratura Ecclesiae antiquae ex accuratius explorata litteratura coptica amplum habebit adhuc augmentum.

Cf. O'Leary, Littérature copte, in: Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie 9, 1599/1635 (cum indice versionum); Lefort, Mus 1931, 115 sqq; A. Baumstark, Die christl. Literaturen des Orients 1, L 1911, 106 sqq. — W. E. Crum, Coptic Dictionary, O 1929/35.

2. Aethiopia per Frumentium et Adaesium Tyrios c. 350 ad Christum perducta est (Rufin., Hist 1, 9). Frumentius a S. Athanasio episcopus Axumensis est ordinatus. Saeculo VI Aethiopia in Monophysitismum incidit. Litteratura aethiopica essentialiter dependet a litteratura coptica, per quam accepit opera Patrum magnorum graecorum. Abundat litteratura apocrypha et hagiographica. Inter carmina eminent mariologica.

A. Baumstark, o. c. (sub n. 1) 2, L 1911, 36 sqq; J. M. Harden, Introduction to Ethiopic Christian Literature, Lo 1926. — A. Dillmann, Lexicon linguae aethiopicae, L 1862/65.

3. Hiberi seu Georgii (Grusini) in regione Caucasi c. 350 ad Christum perducti sunt (Rufin., Hist 1, 10). Eorum litteratura essentialiter dependet a litteratura graeca. Interpretes Hiberos eorumque versiones exhibet G. Peradse (OC 1930/33).

J. Karst, Littérature géorgienne chrétienne, P 1934.

CAPUT TERTIUM.

Patres latini saeculi quarti et quinti.

A. Romani Pontifices saeculi quarti et quinti.

§ 67. Romani Pontifices saeculi quarti.

Ed.: Cf. § 22; A. Thiel, Epistolae Rom. Pontificum 1, Brunsbergae 1868; S. Loewenfeld, Epistolae Rom. Pont. ineditae, L 1885. — Silva-Tarouca, ZKT 1919, 467 sqq 657 sqq; CC 1921, 323 sqq; Picotti, AL 1927 (nova desideratur editio epistolarum Rom. Pont.). — BKV[1] (1875—1880). — Ph. Jaffé, Regesta Pontificum Roman. 1, L 1885. — H. Getzeny, Stil und Form der ältesten Papstbriefe (diss.), Tü 1922; E. Caspar, Geschichte des Papsttums 1, Tü 1930.

1. **Silvester I** (314—335) Nicaenam Synodum (325) approbavit. Sub eius nomine nihil exstat genuini. Cf. PL 8, 795—848. Idem valet de Marco († 336).

2. **Iulius I** (337—352) duas scripsit epistolas praeclaras (341 et 346), quas S. Athanasius refert in sua «Apologia contra Arianos» (§ 33, 2, c).

PG 25, 281 sqq; PL 8, 879 sqq; PG 25, 52 sqq; PL 8, 907 sqq; Socr., Hist. 2, 23. — J. Chapman, Studies on the Early Papacy, Lo 1928, 51 sqq; Vaudagnotti, SC 1928, 300 sqq (Il Primato pontificio); Brightman, JTS 1928, 158 sqq. — Quoad opera spuria vide § 46.

3. **Liberius** (352—366) pacem inire conatus est cum episcopis orientalibus illis, qui terminum «homousios» in sensu Sabelliano tantum respuebant. Fortunatiano episcopo Aquileiensi suadente tertiam approbavit formulam Sirmiensem (358), quae quidem reiecit Arianismum, sed etiam terminum «homousios». Liberius per additamentum ad formulam appositum fidem orthodoxam clare expressit. S. Athanasius primo Liberii modum agendi damnavit (HistAr 41), sed paulo post etiam ipse in synodo Alexandrina (362) Homoiusianos cum fide Nicaena reconciliare studuit.

a) Sermo, quem Liberius habuit, cum die Epiphaniae a. 353 Marcellinae, S. Ambrosii sorori, traderet sacrum velum.

Ambr., Virg 3, 1—3; PL 16, 219 sqq; 8, 134 sqq; O. Faller, Flor 31 (1933). — Michels, JL 1923, 105 sqq; Caspar, ZKG 1927, 346 sqq; M. Klein, Meletemata Ambrosiana (diss.), Königsberg 1927 (Sermo opus Ambrosii); H. Lietzmann, Petrus und Paulus in Rom, B 1927, 107 sqq.

b) Plures epistolae ad episcopos occidentales missae.

PL 8, 1331—1410.

c) Epistolae 4 tempore exsilii (356/58) scriptae. Liberius non approbaverat synodum Mediolanensem (355), quae S. Athanasium deposuerat, ideoque in exsilium missus est. Postquam tertiam formulam Sirmiensem exsilii miseriis fractus approbavit, Romam redire potuit (Theod., Hist 2, 13). De epistolarum 4 genuinitate non est dubitandum.

Ed.: A. Feder, CV 65 (1916). — Feder, WASB 162 (1910), 153 sqq 325 sqq; TR 1910, 105 sqq; F. Savio, La questione di Papa L., R 1907; Nuovi Studi, R 1909 et 1911; CC 1914; Duchesne, L. et Fortunatien, MAH 1908, 31 sqq; Chapman, RBén 1910, 22 sqq; Saltet, BLE 1907, 279 sqq; 1909, 128 sqq; Zeiller, BLA 1913, 20 sqq; F. Sureda Blanes, Cuest. selectas históricas. La cuestión de Osio y de Liberio, Ma 1928. — L. di Capua, Il ritmo prosaico e le epistole attribuite al papa L., Castellammare di Stabia 1927; E. Caspar, o. c. 589 sq (genuinitas demonstratur).

d) Epitaphium Liberii ad Martinum papam († 653) pertinere videtur.

Cf. F. X. Funk, Kirchengeschichtl. Abhandlungen und Untersuchungen 1, Pa 1897, 391 sqq; Th. Mommsen, Gesammelte Schriften 6, B 1910, 570 sqq.

4. **Damasus I** (366—384), unus ex praeclarioribus saeculi IV Pontificibus, unionem cum episcopis orientalibus (e. gr. S. Basilio) in lite ariana perficere studuit. Per synodum Antiochenam (379) pax ecclesiastica quodammodo est restituta. Nota est Damasi de sepulchris martyrum cura. Composuit in laudes martyrum epitaphia, quae per Philocalum calligraphum lapidi pretioso insculpi iussit. Cum Damasi nomine ingens S. Hieronymi opus (versio S. Scripturae) connexum est. Cf. § 75, 1.

Corvini, SC 1928, 321 sqq; Silli, SC 1929, 161 sqq; Z. G. Villada, Hist. ecl. de Esp. 1, 2, Ma 1929, 225 sqq; E. Caspar, Gesch. des Papsttums 1, Tü 1930, 196 sqq. — Ferrua, AST 1934, 1 sqq.

a) De Decreti Gelasiani prima parte cf. § 69, 2, b.

b) Epistolae synodales.

PL 13, 109 sqq.

c) ? Anathematismi 24 seu *Tomus Damasi* (382).

Galtier, Le «Tome de Damase». Date et origine, RSR 1936, 385 sqq 563 sqq. — PL 53, 319 sqq; Theodoret., Hist 5, 11; Turner, Eccl. occid. monum. iur. ant. 1, O 1913, 283 sqq.

d) Epigrammata.

Ed.: M. Ihm, Damasi Epigrammata, L 1895. — Brewer, ZKT 1922, 165 sqq; Vives, AST 1926, 483 sqq (D. et Philocalus); Kirsch, RQ 1927, 258 sqq; Schäfer, EL 1932; cf. RHE 1933, 429 sqq; Josi, RAC 1936, 231 sqq.

e) *De virginitate* liber est deperditus (Hier., Ep 22, 22).

5. **Siricius** (384—399) epistolas scripsit ad Himerium episcopum Tarraconensem (385), ad episcopos Africae, contra Iovinianum haereticum (390), ad Anysium episcopum Thessalonicensem (392), contra Bonosum episcopum Sardicensem, qui negabat BMV perpetuam virginitatem.

PL 13, 1115 sqq. — Cavallera, BLE 1920, 141 sqq.

6. **Anastasius I** (399—401) Theophilo Alexandrino suadente Origenem quidem damnavit, non autem Rufinum Aquileiensem.

PL 20, 51 sqq; E. Schwartz, ACO I, vol. 5, 3 sq.

§ 68. Romani Pontifices saeculi quinti.

Editiones vide § 67.

1. **Innocentius I** (401—417) inter maiores totius antiquitatis christianae Pontifices est recensendus. Scripsit epistolas 38 in causa Donatismi, Iohannis Chrysostomi, Pelagii et Caelestii. De primatu et Sedis Romanae principatu totus est persuasus.

PL 20, 463 sqq. — G. Malchiodi, La lettera di S. I. a Decenzio vescovo di Gubbio, R 1921.

2. **Zosimus** (417—418), natione Graecus, scripsit epistolas in causa Pelagii et Caelestii, privilegiorum ecclesiae Arelatensis, Apiarii presbyteri Siccensis. Primatum et infallibilitatem asserit Episcopi Romani.

PL 20, 639 sqq. — Zeiller, RH 1927, 326 sqq. — C. H. Turner, Eccl. occidentalis monumenta iuris antiquissima I, 3 (epistolae Apiarium spectantes).

3. **Bonifatius I** (418—422) scripsit epistolas in causa Apiarii Siccensis, ad S. Augustinum, ad Rufum episcopum Thessalonicensem. Ecclesiae Romanae defendit primatum.

PL 20, 749 sqq. — J. Chapman, o. c. (supra § 22).

4. **Caelestinus I** (422—432) Synodum approbavit Ephesinam (431), Semipelagianismum Galliae impugnavit. Prosperum Aquitanum eiusque amicum Hilarium laudavit et S. Augustinum inter doctores optimos recensuit.

PL 50, 417 sqq. — E. Schwartz, ACO I, vol. 4, pars 7, 125 sqq; vol. 2 (12 epistolae). — Cappuyns, RBén 1929, 156 sqq (L'origine des Capitula pseudo-célestiniens contre le sémipélagianisme).

5. **Sixtus III** (432—440) scripsit epistolas in causa Cyrilli Alexandrini et Nestorii. Contra episcopos orientales Sedis Romanae iura defendit.

PL 50, 581 sqq; E. Schwartz, ACO I, vol. 1, pars 7, 143 sqq; vol. 2, 107 sq.

6. **S. Leo** Magnus vide § 69, 1.

7. **Hilarus** (461—468) scripsit epistolas 13.

PL 58, 11 sqq.

8. **Simplicius** (468—483) scripsit epistolas 20, quae fere omnes impugnant Monophysitismum Timothei Aeluri et Petri Mongi (§ 36).

PL 58, 35 sqq.

9. **Felix II** (483—492) scripsit epistolas 24 in causa Ecclesiae orientalis. Anno 484 exortum est schisma Acacianum (484—519). Cf. § 36, 3.

PL 58, 893 sqq. — E. Schwartz, Die Veroneser Sammlung zum acacianischen Schisma, BASB 1934; Publizist. Sammlungen zum acacian. Schisma, BAA 1934, 10 (textus schisma spectantes).

10. **Gelasius I** vide § 69, 2.

11. **Anastasius II** (496—498) epistolas scripsit in causa validitatis ordinationum haereticorum et disciplinae ecclesiasticae.

A. Thiel, o. c. (supra § 67) pag. 615 sqq. — L. Broel-Plater, De primatu Rom. Pontificum ab Anastasio II ad Pelagium II, R 1930.

§ 69. S. Leo Magnus (440—461) et Gelasius (492—496).

1. Leo, natione probabiliter Etruscus, sub Caelestino papa diaconus erat Ecclesiae Romanae. Iam tunc maxima gaudebat auctoritate. Anno 440 Pontifex Romanus unanimiter est electus. Statim Pelagianos Venetianos et errorem Manichaeum impugnare coepit (443). Ecclesias Italiae restauravit et Siciliae (442/47). In Illyria contra Anastasium episcopum Thessalonicensem, in Gallia contra Hilarium episcopum Arelatensem Sedis Romanae iura strenue vindicavit (445/46). Eodem tempore ecclesiam Africanam a Vandalis devastatam restauravit et Priscillianismum Hispaniae redivivum impugnavit. Fortissime surrexit contra Monophysitismum Dioscuri episcopi Alexandrini et Eutychetis abbatis. Anno 449 celeberrimam scripsit «Epistolam dogmaticam» ad Flavianum episcopum Cpolitanum (Ep 28), in qua Romanae Ecclesiae fidem christologicam lucidissime exposuit («Tomus Leonis»). Ephesinam synodum monophysitarum (449) «latrocinium» recte vocavit.

Per suos legatos Synodo Chalcedonensi (451) praesidebat. In sessione secunda praelecta est Leonis Epistola dogmatica, cui Synodi Patres acclamabant: «Haec est fides Patrum, haec est fides Apostolorum. Nos omnes sic credimus. Anathema illi, qui non sic credit! Petrus per Leonem locutus est.» Canoni 28 eiusdem Synodi, qui quendam sedis Cpolitanae primatum statuit, Leo efficaciter restitit (cf. PL 54, 993 sq).

Anno 452 Leo Attilae, Hunnorum regi, cum audacia obviam profectus Italiam suam a flagello isto terribili liberavit (PL 51, 603; 69, 1281; 128, 301 sq). Eodem modo Genserico, Vandalorum regi, occurrit suisque precibus impetravit, ne Roma destrueretur (455). Leo obiit 461.

Leo, vir vere Romanus, maximus est ante Gregorium Magnum Episcopus Romanus et Pontifex. Tempore universalis ruinae gregis Dominici pastor exstitit eximius et praeclarus. Inter S. Petri successores vitae eminet sanctitate, orthodoxiae zelo intrepido, Ecclesiae Dei forti gubernatione et suavi. Gloriam Sedis Romanae quam maxime auxit. Quaestiones de Christi persona eiusque unione mirabili per elegantissimas formulas exposuit et lucidissimas. Inter Monophysitismum abominabilem Alexandrinum et Nestorianismum impium Antiochenum mediam viam regiam securus incessit. Primatum Ecclesiae et Sedis Romanae prudenter et efficaciter propugnavit. De stili eius miranda elegantia inter omnes constat.

Ed.: P. et H. Ballerini, 1—3, Ve 1753/57; PL 54—56. — Fr. Liveriani, Orvieto 1859 (v. italica); Ch. Feltoe, NY 1895 (v. angl.); BKV² 54—55 (1927). — A. Amelli, L. M. e l'Oriente, Monte Cassino 1890; Galli, S. L. Magno e i suoi scritti, Did 1930, fasc. 2, 51—235; A. Régnier, P 1910; W. Kißling, Das Verhältnis zwischen Sacerdotium und Imperium nach den Anschauungen der Päpste von Leo d. Gr. bis Gelasius, Pa 1921; M. Bolwin, Die christlichen Vorstellungen vom Weltberufe der Roma aeterna (diss.), Mr 1922; P. Santini, Il primato e l'infallibilità del Rom. Pontefice in S. Leone Magno e gli scrittori greco-russi, Grottaferrata 1936. — J. Rivière, Le dogme de la Rédemption après S. Augustin, P 1930, 7 sqq; Deneffe, Sch 1934, 543 sqq (Tradition und Dogma); Dölger, AC 1930, 252 sqq; Goossens, Byz 1931, 427 sqq; Marić, BoS 1932, 433 sqq; Schmidt, ZKG 1935, 267 sqq.

a) Epistolae 173, quarum 30 ad ipsum Leonem sunt directae, tractant disciplinam ecclesiasticam, quaestiones iuridicas, errores Nestorii et Eutychetis.

Ed.: E. Schwartz, ACO II, vol. 1—4. — E. H. Blakeney, The Tome of Pope Leo the Great, Lo 1923 (cum v. anglica); C. Silva-Tarouca, Tomus ad Flavianum, R 1932; cf. Prestige, JTS 1930, 183 sqq (Greek Translation of the «Tome» of S. Leo); P. Monterde, Les versions syriaques du tome de S. Léon, Mélanges de l'université St-Joseph de Beyrouth 1932, 119 sqq; 1934, 121 sqq; Opitz, ZntW 1934, 23 sq; Ruiz Goyo, EE 1935, 244 sqq. — C. Silva-Tarouca, S. Leonis M. epistolae contra Eutychetis haeresim, R 1935; S. Leonis Magni epistolae de fide Chalcedonensi, R 1934.

b) Sermones 116, quorum 20 dubii sunt valoris, excellunt et argumento et stili elegantia. Tractant imprimis dogma christologicum contra Nestorium et Eutychetem.

J. Pschmadt, Leo d. Gr. als Prediger, Elberfeld 1912; Dold, JL 1927, 125 sq.

c) Sacramentarium Leonianum, antiquissimum Missale Romanum, non ab ipso Leone provenit, sed est collectio privata c. 600 composita, licet singula quaedam elementa originis sint Leonianae.

Ed.: Ch. Feltoe, Ca 1896; H. Lietzmann, Bonn 1923. — Connolly, RBén 1926, 196 sqq; Andrieu, RBén 1930, 127 sqq; W. H. Frere, Studies in Early Rom. Liturgy. The Kalendar, Lo 1933; Mohlberg, EL 1933, 3 sqq (Nuove considerazioni sul così detto Sacr. Leon.); Jerphanion, RSR 1936, 364 sqq.

2. Gelasius I inter maiores Romanos Pontifices Ecclesiae antiquae recensetur. Clare docuit fortiterque defendit Sedis Romanae

primatum et honoris et iurisdictionis. Imperium et Sacerdotium iuxta Gelasium originis sunt divinae.

W. Grzelak, Poznań 1922; cf. TR 1924, 211 sq; Lwów 1925; L. Knabe, Die gelasianische Zweigewaltentheorie bis zum Ende des Investiturstreites, B 1936. — Grzelak, Collect. theol. (Lwów) 1932, 261 sqq; Hull, Irish Eccl. Rec. 1932, 449 sqq; Koch, BASB 1935; P. Brezzi, Gelasio I ed il nuovo orientamento politico della Chiesa di Roma, Mi 1936.

a) Epistolae, decreta, tractatus.

Multae exstant Gelasii epistolae, quarum maiores et ampliores vocantur tractatus. Auctor impugnat Monophysitismum et Pelagianismum.

PL 59, 13 sqq; S. Loewenfeld, Epist. Pont. Rom. ineditae, L 1885 (Collectio Britannica); O. Guenther, CV 35, 1 (1895), 218—487; E. Schwartz, BAA 1934, 10 (textus schisma Acacianum spectantes). — Saltet, BLE 1905, 516 sqq 748 sqq; Brinktrine, RQ 1923, 21 sqq.

b) *Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis.*

Ed.: PL 59, 157 sqq; E. v. Dobschütz, TU 38, 4 (1912). — Chapman, RBén 1913, 187 sqq 315 sqq; Massigli, RHL 1913, 155 sqq; Howorth, JTS 1913, 321 sqq; Bousset, GN 1916, 135 sqq; Schwartz, ZntW 1930, 161 sqq.

Decretum sic dictum Gelasianum, primus et antiquissimus Index librorum prohibitorum, 5 complectitur partes: 1. De Spiritu Sancto decreta Romani concilii; 2. De canone S. Scripturae; 3. De sedibus patriarchalibus; 4. De Synodis oecumenicis; 5. De libris recipiendis (patristicis) et non recipiendis (apocryphis).

Pars 1—3 a Damaso papa videtur esse composita. De auctore partis 4—5 non constat. Probabiliter non agitur de quodam Gelasii decreto, sed de opere privato alicuius Clerici, qui incipiente saeculo VI in Italia superiori vel Gallia meridionali floruit. Attamen non potest negari in Decreto apparere ideas et conditiones Ecclesiae Romanae.

c) Sacramentarium Gelasianum, prout hodie exstat, opus Gelasii certe non est. Probabiliter incipiente saeculo VII ab anonymo quodam Clerico Romano compositum est statimque introductum in Galliam, ubi ulterius augmentatum est. Exstat in Cod. Vat. Regin. 316 (post 750).

PL 74, 1055 sqq; H. A. Wilson, O 1894. — K. Mohlberg, Das fränkische Sacr. Gelas., Mr 1918. — Lowe, JTS 1926, 357 sqq; Baumstark, JL 1927, 130 sqq; De Puniet, EL 1929, 280 sqq; Dold, JL 1932, 156 sqq; Capelle, RBén 1934, 126 sqq.

d) *Deprecatio Gelasii* seu preces, quas Gelasius feria sexta in Parasceve Ecclesiae universali faciendas praescripsisse fertur.

Ed.: W. Meyer, GN 1912, 87 sqq; Bousset, GN 1916, 135 sqq.

B. Patres Italici saeculi quarti et quinti.

§ 70. Scriptores minores saeculi quarti.

1. **Iulius Firmicus Maternus** (✝ post 360), rhetor, de cuius vita non multum scimus, ex Sicilia est ortus. Adhuc ethnicus *Matheseos* libros 8, astrologicae scientiae compendium, c. 336 composuit. Nonnullis annis post ad Christum se convertit. Obiit post a. 360.

a) *Matheseos* libri 8 (c. 336).

Ed.: W. Kroll et F. Skutsch, L 1897 (1—4); Ziegler, L 1913 (5—8).

b) *De errore profanarum religionum* (c. 343/50), apologia ad Constantinum et Constantem († 350) directa. Auctor imprimis impugnat cultum Mysteriorum, quae per neoplatonicos ex Oriente erant introducta. Imperatores admonentur, ut ethnicismum vi destruant.

PL 12, 981 sqq; C. Bursian, L 1856; C. Halm, CV 2 (1867); K. Ziegler, L 1907. — BKV² 14 (1913), 220 sqq. — Groehl, De syntaxi Firmiciana (diss.), Br 1918; Martin, JTS 1923, 318 sqq; Brakman, Mn 1924, 428 sqq; Grandmaison, RSR 1927, 122 sq. — P. Henry, Plotin et l'Occident, Lou 1934; Dölger, AC 1936, 153 sqq. — T. Wickström, In Firmicum M. studia critica, Uppsala 1935.

c) ? *Consultationes Zacchaei et Apollonii* libros 3 continentes (fin. saec. IV). Firmiciana egregii operis origo nondum omnino constat.

Liber primus: Zacchaeus christianus Apollonium philosophum in christiana instruit doctrina. Liber secundus: Zacchaeus exponit mysterium trinitarium et christologicum refellitque errores Manichaeismi, Iudaismi, Photini, Sabellii, Arii, Novati. Liber tertius: Zacchaeus ostendit normas vitae christianae regulasque vitae sublimioris conservandas. Laudat vitam monasticam. Annuntiat instantem diem Domini. — Valde improprie opus «catholicae religionis summa» vocatur; nam conceptus «summae» (mediaevalis) seu «systematis» Veteres omnino latet.

PL 20, 1071 sqq; G. Morin, Flor 39 (1935); cf. TR 1936, 97; RSR 1936, 190 sqq; RHE 1935, 426 sq. — Morin, HJB 1916, 229 sqq; A. Reatz, Das theol. System der Consult. Zacch. et Apoll., Fr 1920; Cavallera, RAM 1935, 132 sqq. — P. Batiffol, Le canon de la messe romaine a-t-il Firmicus M. pour auteur?, RevSR 1922, 113 sqq.

2. **Caius Marius Victorinus** († post 362), rhetor celeberrimus et philosophus neoplatonicus, Mysteriis quondam initiatus paganis, natione Africanus, «mirante Roma, gaudente Ecclesia» (Aug., Conf 8, 2, 4) c. 355 ad Christum se convertit. Romae sub Constantio imperatore rhetoricam docuit artem tanto cum successu, ut in Foro Romano statua in eius honorem collocaretur. Saeviente Iuliani apostatae persecutione C. Marius Victorinus muneri suo abdicare a. 362 coactus est. De eius vita non multum, de mortis tempore nihil scimus. Propter magnam obscuritatem et sermonis et argumenti opera eius posteros latuerunt (Hier., Vir 101).

Praeter opera grammatica, rhetorica, commentaria in Aristotelem, Ciceronem et Porphyrium imprimis versiones operum neoplatonicorum, praesertim Plotini, notandae sunt. Per istas C. M. Victorini versiones Augustinus ingentem subiit Neoplatonismi influxum (cf. Conf 7, 9—27). C. M. Victorinus primus (post Tertullianum) philosophus est Ecclesiae Latinae.

a) *De generatione divini Verbi* liber (ante 359) ed. Woehrer (v. infra) 1909/10.
b) *Adversum Arium* libri 4 (359) ed. Woehrer, l. c. 1911/12.
c) *De homousio non recipiendo* (360) ed. Woehrer, l. c. 1910/11.
d) Hymni 3 *in laudem SS. Trinitatis* (c. 359/60).
e) Commentaria in epistolas ad Galatas, Ephesios et Philippenses (post 360).
f) Omnia alia opera apud PL 8 sub nomine C. M. Victorini allegata sunt spuria. Plura opera perierunt.

PL 8, 999 sqq. — J. Woehrer, Studien zu M. Victorinus. Jahresbericht des Privat-Untergymnasiums der Zisterzienser zu Wilhering (Austriae) 1904/05; E. Benz, M. Vict. und die Entwicklung der abendländischen Willensmetaphysik, St 1932; cf. TR 1933, 345 sqq; RSR 1933, 470 sqq. — A. Souter, The Earliest Lat. Commentaries on the Epistles of St. Paul, O 1927, 8 sqq; cf. Vogels, RBén 1925, 224 sqq. — P. Henry, Plotin et l'Occident, Lou 1934; RSR 1934, 432 sqq.

3. **Fortunatianus** episcopus Aquileiensis († 361) teste Hieronymo (Vir 97) plures scripsit libros deperditos. Cf. § 67, 3.

Paschini, RBén 1909, 469 sqq. — A. Möderl, Der Ps.-Hieronym. Evangel.-Kommentar, M 1925; cf. tamen: De Bruyne, RBén 1927, Bull [248].

4. **Eusebius** episcopus **Vercellensis** († 370 vel 371), natione Sardus, inter Ecclesiae occidentalis episcopos vitae sanctitate et defensione verae fidei contra Arianos eminet. Mediolanensi synodo a. 355 interfuit relegatusque est ad plagas orientales. Obiit 370 vel 371. Teste Hieronymo (Vir 96) «edidit in Psalmos commentarios Eusebii Caesariensis, quos de graeco in latinum verterat». Opus periit. Exstant 3 tantum epistolae.

PL 12, 947 sqq; 13, 564 sq; 10, 713 sq. — Pasté, SC 1921, 267 sqq; 1932, 341 sqq.

5. **Lucifer** episcopus Calaritanus Sardiniae in synodo Mediolanensi (355) S. Athanasium damnare recusavit ideoque a Constantio imperatore ad plagas orientales est relegatus (356/61). Sub Iuliano apostata redire potuit. Alexandrinam synodum (362), quae Athanasio duce pacem iniit cum Homoiusianis, non solum non approbavit, sed etiam ipsum S. Athanasium, quem prius orthodoxissimum laudaverat, nunc a fide Nicaena deficientem impugnavit. Lucifer Orientem peragrans Antiochiae Paulinum episcopum ordinavit sicque causa erat Antiocheni schismatis Meletiani (§ 40). Obiit c. 371 in Sardinia. Eius asseclae («Luciferiani») in Sardinia et Hispania mox evanuerunt.

Durante exsilio Lucifer opera sua composuit invectiva acerrima, quorum stilus omni caret elegantia et urbanitate.

a) *De non conveniendo cum haereticis* (356).
b) *De regibus apostaticis* (c. 357).
c) *De S. Athanasio* libri 2 (c. 357).
d) *De non parcendo in Deum delinquentibus* (359).
e) *Moriendum esse pro Dei filio* (c. 360).

PL 13, 767 sqq; W. Hartel, CV 14 (1886). — G. Krüger, L. von Calaris und das Schisma der Luciferianer, L 1886; Wilmart, RBén, 1921, 134 sqq; Vogels, TQ 1922, 23 sqq 183 sqq. — F. Piva, Lucifero di Cagliari contro l' imperatore Costanzo, Trento 1928; Protti, Athenaeum (Pavia) 3 (1925), 40 sqq.

6. **Faustinus** et **Marcellinus** presbyteri Luciferiani c. 383 vel 384 Theodosio imperatori tradiderunt *Libellum precum* («De confessione verae fidei et ostentatione sacrae communionis et persecutione adversantium veritati»). Faustinus praeterea composuit a. 380 *Adversum Arianos et Macedonianos* libros 7 (Gennad., Vir 16).

PL 13, 37 sqq (cum responso Theodosii); O. Guenther, CV 35, 1 (1895), 5 sqq. — Hilarii Luciferiani extremi opera omnia perierunt (Hier., Alterc Lucif 27).

7. **S. Zeno** episcopus Veronensis († c. 372), natione Africanus, Arianae haeresi et ethnicismo reviviscenti fortiter restitit. Excellebat eximia erga pauperes et aegrotos caritate. Exstant eius 93 «tractatus» seu sermones, qui cum studio praesertim paschalem tractant liturgiam. Eorum stilus ostendit Zenonem quondam rhetorem.

PL 11, 353 sqq; J. B. C. Giuliari, Verona 1900. — A. Bigelmair, Mr 1904; D'Alès, Gr 1929, 404 sqq. — BKV² 10 (1934).

8. **S. Filastrius** episcopus Brixiensis († ante 397) composuit c. 383/91 *Librum de haeresibus*. Auctor tractat 156 haereses iudaicas et christianas. De fontibus operis haeresiologici nondum satis constat. Stilus eius omni caret elegantia. Cf. n. 9.

PL 12, 1111 sqq; Fr. Oehler, B 1856; Fr. Marx, CV 38 (1898). — J. Wittig, Kirchengeschichtl. Abhandlungen 8, Br 1919, 1 sqq; A. Hilgenfeld, Ketzergeschichte, L 1884, 79 sqq.

9. **S. Gaudentius** episcopus Brixiensis († post 405) egregios scripsit sermones, inter quos eminent *Sermones paschales* et *De vita et obitu beati Filastrii.*

PL 20, 827 sqq; A. Glueck, CV 68 (1936). — A. Hedley Birch, A Comparison of the Styles of Gaud. etc., 1924; cf. Sp 1928, 112 sq. — G. M. Mariotti, Breno 1913 (v. italica).

10. **Vigilius** episcopus Tridentinus († 405) duas scripsit epistolas (Gennad., Vir 37).

PL 13, 549 sqq.

11. **Chromatius** episcopus Aquileiensis († 407), eximius sui temporis theologus, 18 homilias composuit praeclaras.

PL 20, 247 sqq. — Puniet, RHE 1905, 15 sqq; Paschini, RBén 1909, 469 sqq.

12. In Italia superiori compositus est **Commentarius in Symbolum Nicaenum** (post 350). De auctore non constat.

Ed.: C. H. Turner, Eccl. occid. monumenta iuris antiquissima I 2, O 1913, 329/54.

§ 71. S. Ambrosius episcopus Mediolanensis (c. 339—397).

Ed.: J. du Frische et N. le Nourry, 1—2, P 1686/90 et saepius; PL 14 ad 17; P. A. Ballerini, 1—6, Mi 1875/83. — U. Moricca, S. Ambrogio. Scritti storici, teologici, esegetici, morali, To 1928 (v. italica); BKV² 17 (1914); 21 (1915); 32 (1917). — P. de Labriolle, P 1908; E. Buonaiuti, R 1923; H. v. Campenhausen, A. v. Mailand als Kirchenpolitiker, B 1929; J. R. Palanque, St. Ambroise et l'Empire romain. Contribution à l'histoire des rapports de l'Eglise et de l'Etat à la fin du 4e siècle, P 1933 (cum bibliographia quasi completa et nova chronologia); cf. RSR 1935, 75 sqq; F. H. Dudden, The Life and Times of St. Ambrose, 1—2, O 1935; D. Fransen, Nijmegen 1935. — J. Wytzes, Der Streit um das Alter der Victoria. Die Texte der betr. Schriften des Symmachus und Ambrosius, Am 1936 (cum v. german.); cf. TLZ 1937, 201 sq.

Ambrosius Treviris ex nobilissima stirpe Romana c. 339 natus est (cf. Virg 3, 7). Post mortem patris, qui erat praefectus praetorio Galliarum, mater cum Satyro et Marcellina et Ambrosio minimo

natu Romam rediit. Marcellina a Liberio papa inter sacras virgines est recepta (353). Satyrus per breve tempus in Africa munere functus est publico, postea Mediolani bona temporalia Ambrosii fratris administravit. Ambrosius Romae studiis liberalibus operam dedit. 370 consulari iam ornatus dignitate Liguriae et Aemiliae est praefectus residens Mediolani. Post mortem Auxentii episcopi Mediolanensis ariani (373) lis magna de eligendo novo episcopo inter catholicos et Arii asseclas est exorta. Ambrosius munere fungens praefecti partes litigantes conciliantis ecclesiam intravit et prodigioso eventu ac mira plebis concordia ipse invitus electus est episcopus Mediolanensis. Adhuc catechumenus statim baptizatur a Simpliciano presbytero († 400) et die 7 Decembris episcopus consecratur. Mirum est, quam brevi tempore vastam scientiam theologicam sub Simpliciano imprimis ex Patribus graecis (e. gr. S. Basilio) sibi acquisierit. Anno 387 Augustinum baptizavit (Conf 6, 4).

Gratianus imperator Ambrosium ut patrem amabat. Ambrosio suadente aram Victoriae ex Senatu Romano a. 382 semoveri iussit non obstante Symmachi nobilis senatoris supplicatione. Adhuc duabus vicibus (384 et 389) Ambrosius apud Valentinianum II et Theodosium I conatum Victoriae aram restituendi irritum fecit. Iustina, mater Valentiniani ariana, basilicam Portianam extra urbem sitam pro cultu ariano ab Ambrosio a. 385 petiit, immo paulo post basilicam, quae dicebatur nova (intra urbem), militibus missis obtinere nisa est. Ambrosius autem plurimique cum ipso christifideles hymnos psalmosque die noctuque canentes basilicam occupaverant. Valentinianum II ab Arbogasto perfido occisum (392) Ambrosius valde luguit eiusque memoriam lugubri sermone celebravit. Theodosium I propter stragem Thessalonicensem (390) ad publicam exhortatus est paenitentiam. Obiit Ambrosius a. 397.

S. Ambrosius vir erat vere Romanus. Inter omnes sui temporis Ecclesiae latinae episcopos eminet et sanctitate et maiestate et eloquentia. Apud contemporaneos irresistibili gaudebat auctoritate. Ambrosius teste Augustino «Ecclesiae fidelis doctor et catholicae veritatis adversum haereticos usque ad periculum sanguinis defensor acerrimus» exstitit (ContraIul 2, 32). Mirum est, quod Ambrosius non obstante vasto labore externo tot composuerit opera, quae omnia fere cohaerent cum munere pastorali. Ambrosius bonus quidem est theologus, qui scientiam suam theologicam nullo admixto errore praesertim ex Patribus graecis hausit, tamen magis excellit ut

princeps Ecclesiae, pastor circa gregem Dominicum sollicitus. Opera eius non carent stili elegantia et pulchra dictione.

Paulinus diaconus Augustino suadente Vitam Ambrosii c. 399 scripsit. PL 14, 27 sqq; M. S. Kaniecka, Was 1928 (textus et comment.); cf. PW 1929, 276 sqq. — Vita di S. Ambrogio descritta dal diacono Paolino, segre tario del santo, Mi 1930 (v. italica). — Palanque, RevSR 1924, 26 sqq 401 sqq.

1. Opera exegetica.

a) *Exameron* libri 6 (c. 387). Opus ortum duxit ex 9 homiliis, quas auctor diebus 6 sibi succedentibus Quadragesimae habuit. Ambrosius uberrime ex opere eiusdem nominis S. Basilii hausit, praeterea ex Origene et Hippolyto Romano.

Ed.: C. Schenkl, CV 32, 1 (1897). — BKV² 17 (1914); L. Ascoli, Mi 1930 (v. ital.). — M. Cesaro, Natura e cristianesimo negli Exaemeron di S. Basilio e di S. Ambr., Did 1929, fasc. 3, 53—123; M. Klein, Meletemata Ambrosiana. Doxographica de Exameri fontibus (diss.), Königsberg 1927; Van Haeringen, Mn 1921, 136 sqq.

b) Sequentia opuscula cum opere praecedente commentarium in Genesin quasi integrum constituunt: *De paradiso* (c. 375), *De Cain et Abel* (post 375), *De Noe et arca* (c. 376/86), *De Abraham* libri 2 (c. 387), *De Isaac et anima* (c. 388), *De Iacob et vita beata* libri 2 (c. 388), *De Ioseph patriarcha* (c. 389), *De patriarchis* (c. 389).

Viller, RSR 1920, 95 sqq; Lewy, PASB 1932, 23 sqq (A. hausit ex Philone Iudaeo); Völker, TSK 1931, 199 sqq.

c) *De Helia et ieiunio* (c. 387/91), *De Nabuthe Iezrahelita* (c. 394), *De Tobia* (c. 380), *De interpellatione Iob et David* (c. 383?), *Apologia prophetae David ad Theodosium Augustum* (c. 383/89).

Ed.: C. Schenkl, CV 32, 1—2 (1897); M. I. A. Buck, De Helia et ieiunio, Was 1929 (cum v. angl.); L. M. Zucker, De Tobia, Was 1933 (cum v. angl.); McGuire, S. Ambrosii De Nabuthe, Was 1927 (cum v. angl.).

d) *Enarrationes in 12 Psalmos Davidicos* (post 394) et *Expositio in Psalmum 118* (c. 387/88). — *Expositio Esaiae* (ante 389) periit.

Ed.: M. Petschenig, CV 64 (1919); 62 (1913).

e) *Expositio evangelii secundum Lucam* 10 libros continens (389).

Ed.: C. Schenkl, CV 32, 4 (1902).

2. Opera moralia et ascetica.

a) *De officiis ministrorum* libri 3 (c. 391). Auctor Ciceronis «De officiis» libros sequendos sibi aperte proposuit. Toto opere disputat «de honesto et utili», ex quibus veluti fontibus officia derivari statuit.

R. Thamin, St. A. et la morale chrétienne au 4ᵉ siècle, P 1895; L. Visconti, Il primo trattato di filosofia morale cristiana, Napoli 1906; J. Stelzenberger, Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa, M 1933. — M. F. Barry, The Vocabulary of the Moral-Ascetical Works of St. A., Brookland 1926; Lukman, BV 1936, 288 sqq (Off 50, 29, 142).

b) Pluribus operibus Ambrosius statum laudat et commendat virginalem:

1) *De virginibus ad Marcellinam* sororem libri 3 (377). Libro tertio habetur sermo a Liberio papa a. 353 habitus (§ 67, 3).

Ed.: O. Faller, Flor 31 (1933). — A. Cristofoli, Mi 1930 (v. italica).

2) *De viduis* (c. 377), *De virginitate* (378), *De institutione virginis et S. Mariae virginitate perpetua* (c. 391), *Exhortatio virginitatis* (393).

Lefort, Mus 1935, 1 sqq 55 sqq.

3. Opera dogmatica.

a) *De fide* ad Gratianum libri 5 (c. 377/80). Auctor divinitatem Filii defendit contra Arianos.

b) *De Spiritu Sancto* ad Gratianum Augustum libri 3 (381). Auctor tertiae personae defendit consubstantialitatem. Scientiam suam hausit ex Didymo, Athanasio et Basilio.

c) *De incarnationis Dominicae sacramento* (c. 381). *Expositio fidei* periit (cf. PL 16, 847 sqq). — *Explanatio symboli ad initiandos* dubiae est originis (PL 17, 1155 sqq).

d) *De mysteriis* (post 389). Opus est mystagogica neophytorum de baptismo, confirmatione et eucharistia instructio.

Ed.: G. Rauschen, Flor 7 (1914). — Tompson and Srawley, Liturgical Texts, Lo 1919 (v. angl.). — Faller, JL 1929, 128 sqq.

De sacramentis libri 6 (saec. VI?) imitatio esse videntur operis praecedentis. De tempore et auctore nondum constat.

Ed. et vers. ut supra. — Morin, JL 1928, 86 sqq; Faller, ZKT 1929, 41 sqq (pro genuinitate); Atchley, JTS 1929, 281 sqq.

e) *De paenitentia* libri 2 (c. 380/90). Auctor potestatem remittendi peccata contra Novatianos solis Ecclesiae presbyteris vindicat. — *De sacramento regenerationis sive de philosophia* periit.

4. Sermonum pauci tantum exstant. Pulchra praestant dictione. Pro historia temporis magni sunt momenti.

a) *De excessu fratris sui Satyri* libri 2 (375? 378?), oratio funebris et consolatio, in qua fides celebratur resurrectionis.

Ed.: B. Albers, Flor 15 (1921). — Savio, CC 1902, 529 sqq; Faller, WS 1924/25, 86 sqq. — Carpineto, Le opere oratorie di S. Ambr., Did 1930, fasc. 1, 35—156; Favez, REL 1930, 82 sqq; Dölger, AC 1936, 232 sqq.

b) *De obitu Valentiniani consolatio* (392).

c) *De obitu Theodosii oratio* (395).

Ed.: M. D. Mannix, Was 1925 (cum v. angl.); cf. AB 1925, 413 sqq. — Dölger, AC 1930, 230 sqq; Favez, REL 1932, 423 sqq.

d) *Sermo contra Auxentium de basilicis tradendis* (386). Valentinianus II Iustina Augusta suadente basilicas Mediolanenses Arianis eorumque episcopo Auxentio tradi iussit. Ambrosius fortiter restitit.

5. Epistolarum exstant adhuc 91.

G. Mamone, Le epistole di S. Ambr., Did 1924, fasc. 2, 3—164; S. M. Adams, The Latinity of the Letters of St. Ambrose, Was 1927; Palanque, REL 1933, 153 sqq (Deux correspondants de S. Ambroise: Orontien et Irénée).

6. Hymni (cf. § 81, 4).

S. Ambrosius primus dicitur composuisse hymnos, quorum usus ex ecclesia Mediolanensi ad totam transiit Ecclesiam occidentalem. Praeterea Ambrosius primus in Occidente cantum introduxit antiphonicum Psalmorum

(i. e. duo chori alternatim cantant), sicuti mos erat e. gr. Antiochiae Syriae. Iam a saeculo VII omnes hymni in liturgia adhibiti *Ambrosiani* vocari solebant. Exinde difficilis exoritur quaestio de genuinitate hymnorum Ambrosiana. Teste S. Augustino quattuor hymni semper S. Ambrosio assignati sunt:

1) *Aeterne rerum conditor, Noctem diemque qui regis;*
2) *Deus creator omnium Polique rector, vestiens;*
3) *Iam surgit hora tertia, Qua Christus ascendit crucem;*
4) *Veni, redemptor gentium, Ostende partum virginis.*

Ed.: L. Biraghi, Inni sinceri e carmi di S. Ambr., 1862; G. M. Dreves, Aurelius Ambrosius, «der Vater des Kirchengesanges», Fr 1893; Kl. Blume et G. M. Dreves, Analecta hymnica medii aevi 50, L 1907; A. S. Walpole, Early Latin Hymns, Lo 1922. — Hymnus Ambrosianus («Te Deum») non est opus S. Ambrosii; cf. § 87, 1, d. Idem valet de Symbolo «Quicumque»; cf. § 33, 8, i.

7. Liturgia Ambrosiana, quae adhuc hodie in dioecesi Mediolanensi celebratur, utrum quatenusque proveniat a S. Ambrosio, nondum satis constat.

Frank, JL 1932, 145 sqq.

8. Inter opera spuria recensenda sunt quaedam opera, quae quidem Ambrosio iuveni interdum assignari solent, sed probabilius incerti sunt auctoris. Cf. § 72, a.

a) *Hegesippus sive De bello Iudaico*, retractatio latina «Belli Iudaici» a Flavio Iosepho (= in mss. erronee Hegesippus) compositi.

PL 15, 1961 sqq; V. Ussani, CV 66 (1932).

b) *Quattuor regnorum libri* et *Historia Maccabaeorum* in opere praecedente allegantur, sed videntur esse deperditi.

Cf. Morin, RBén 1914, 83 sqq.

c) *Lex Dei sive Mosaicarum et Romanarum legum collatio* (c. 390/438?).

Ed.: Th. Mommsen, Collectio librorum iuris anteiust. 3, B 1890. — J. Wittig, Kirchengeschichtl. Abhandlungen 4, Br 1906, 59 sqq.

d) *Fides Ambrosii.* Cf. J. A. de Aldama, El Símbolo Toledano, R 1934, 133 sqq.

Bibliographia.

1. M. Martin, The Use of Indirect Discourse in the Works of St. A., Was 1930; M. D. Diederich, Vergil in the Works of St. Ambrose, Was 1931; Baxter, MB 1928, 97 sqq (Notes on the Latin of St. A.).

2. Capelle, Notes de théologie Ambrosienne, RTAM 1931, 183 sqq; Rivière, De la «satisfaction» du Christ chez S. A., BLE 1927, 160 sqq; Un cas de symbolisme arithmétique chez S. A., RTAM 1934, 349 sqq; J. Huhn, Die Bedeutung des Wortes Sacramentum bei A., Fulda 1927; cf. ZKT 1930, 590 sqq; Ursprung und Wesen des Bösen nach A., Pa 1933; A. Pagnamento, La mariologia di S. A., Mi 1932; Agius, DoR 1932, 126 sqq; Bover, Gr 1924, 25 sqq (quaestiones mariologicae).

3. Vaudagnotti, Ubi Petrus, ibi Ecclesia. Note critiche sul romanismo di S. Ambr., 1926, 189 sqq; J. Ev. Niederhuber, Die Lehre des hl. A. vom Reiche Gottes auf Erden, Mainz 1904; Die Eschatologie des hl. A., Pa 1907; Wilmart, St. A. et la Légende dorée, EL 1936, 169 sqq.

§ 72. Ambrosiaster (c. 366/84).

Commentaria in 13 epistolas beati Pauli, praeclarissimae epistolarum S. Pauli explanationes (excepta epistola ad Hebraeos), a tota antiquitate christiana S. Ambrosio assignantur. Primus cognovit errorem Erasmus. Exinde auctor commentarii «Ambrosiaster» (= Ps.-Ambrosius) est vocatus. Quisnam composuerit opus, adhuc nescimus. Opus certe provenit ex tempore S. Ambrosii, sed propter stili indolem S. Ambrosio non potest adscribi. Auctor identificandus esse videtur cum illo, qui composuit *Quaestiones Veteris et Novi Testamenti* (ed. A. Souter, CV 50 [1908]). In mss. Hilarius quidam apparet ut auctor. G. Morin ostendere volebat identitatem cum Hilario Hilariano, nobili laico, qui notus est ex epistolis Symmachi senatoris (§ 71). Prius G. Morin defenderat Isaac Iudaeum auctorem commentarii. Qui Isaac Iudaeus a. 378 ad perfidiam iudaicam rediit. Evagrio Antiocheno († 393), qui in Italia versatus erat, auctore relicto (cf. RBén 1914, 1 sqq) G. Morin nunc proponit N. Aemilium Dexterum, cui Hieronymus dedicavit opus «De viris illustribus» (RBén 1928, 251 sqq). Recentissime ipse S. Augustinus et Pelagius inter auctores nominati sunt.

PL 17, 45 sqq; Ballerini 3, 373 sqq. — A. Souter, A Study of Ambr., Ca 1905; Morin, L'Ambr. et le juif converti Isaac, contemporain du pape Damase, RHL 1899, 97 sqq; Burn, Exp 1899, 368 sqq; Morin, RBén 1903, 113 sqq; Cumont, RHL 1903, 417 sqq; J. Wittig, Kirchengesch. Abhandlungen 4 et 8, Br 1906/09; Zappalà, RTr 1922, 460 sqq; Baxter, JTS 1923, 187; A. Souter, The Earliest Lat. Commentaries on the Epistles of St. Paul, O 1927, 39 sqq; Buonaiuti, RR 1928, 1 sqq; D'Alès, Gr 1929, 404 sqq; Koch, ZKG 1926, 516 sqq; 1928, 1 sqq; Leeming, Gr 1930, 58 sqq; Jäntsch, Sch 1934, 92 sqq.

Ab eodem auctore composita esse videntur:

a) *Lex Dei sive Mosaicarum et Romanarum legum collatio, De bello Iudaico* (§ 71, 8), *Fides Isaatis ex Iudaeo* (Souter, JTS 1929, 1 sqq).

b) Fragmentum commentarii in Matthaeum.

Ed.: Mercati et Turner, JTS 1903/04, 218 sqq.

§ 73. Tyrannius Rufinus (c. 345—410).

Editio completa deest; D. Vallarsi, Verona 1745; PL 21; A. Engelbrecht, CV 46 (1910). — J. Brochet, St. Jérôme et ses ennemis, P 1905; De Aldama, Gr 1934, 589 sqq (Bacchiarius et Ruf.). — M. Villain, R. d'Aquilée. La querelle autour d'Origène, RSR 1937, 1 sqq 165 sqq; L'étudiant et le moine, NRT 1937, 5 sqq 139 sqq.

Tyrannius (Turranius) Rufinus prope Aquileiam c. 345 natus est. Romae optimam sibi acquisivit eruditionem sacram et profanam. Arctam cum S. Hieronymo iniit amicitiam. C. 371 baptizatus est. Paulo post Rufinus ut comes Melaniae, viduae nobilissimae simul ac piissimae Romanae,

Orientem petiit, primo Aegyptum visitavit monachosque Nitriae solitudinis. Alexandriae ex ore Didymi caeci per quosdam annos sapientiam audivit Origenis et fervidus Origenis assecla evasit. Anno 377 Hierosolyma se contulit, quo Melania iam a. 374 profecta erat. In monte Oliveti prope Melaniae monasterium vitam egit monasticam studiisque vacavit operibusque caritatis. C. 390 a Iohanne episcopo Hierosolymitano presbyter est ordinatus. S. Hieronymo, qui a. 386 Bethlehemi venerat, familiariter usus est. Sed lis circa Origenis orthodoxiam exorta istud amicitiae vinculum dire disrupit. Hieronymus enim ex parte S. Epiphanii stetit aliorumque Origenis adversariorum, Rufinus vero usque ad finem vitae fideliter adhaesit Origeni. Anno 397 Rufinus Romam rediit ibique varia Patrum graecorum opera, imprimis Origenis latine reddidit. Ob versionem «Periarchon» Rufinus in acerbissimam cum Hieronymo controversiam iterum incidit, immo non multum afuit, quin ab Anastasio papa (§ 67, 6) damnaretur. «Fateor multum dolui, inter tam caras familiaresque personas, cunctis paene ecclesiis notissimo amicitiae vinculo copulatas, tantum malum exstitisse discordiae» (Aug., Ep 75 ad Hier., PL 22, 909 sqq). Anno 400 Chromatium episcopum Aquileiensem amicum adiit. C. 407 occasione invasionis Visigothorum Rufinus Italiam petiit meridionalem, ubi a. 410 obiit.

Rufinus imprimis propter suas versiones operum Patrum graecorum inter Patres latinos locum obtinuit valde spectabilem. Spe sua introducendi sapientiam Origenis ad plagas occidentales valde deceptus est. S. Hieronymus, Origenis adversarius, victor exstitit. Dolendum est, quod Rufinus in suis versionibus interdum nimia usus est libertate.

1. Versiones.

a) Origenis: Περὶ ἀρχῶν (398), Commentaria in Canticum Canticorum (410), in epistolam ad Romanos (404); in Genesin homiliae 16, in Exodum hom. 13, in Leviticum 16 (404), in Numeros 28 (410), in Iosue 26, in Iudices 9, in Psalmos 36—38 hom. 9 (404).

Textus vide § 18, 2.

b) Adamantii Dialogus (post 400). Cf. § 20, 8.

c) Pamphili Caesariensis: Apologiae Origenis liber 1 (398). Versioni adiunxit ut epilogum tractatum *De adulteratione librorum Origenis.*

PG 17. — Cf. § 41, 1, a.

d) Sexti Sententiae. Cf. § 124.

e) Ps.-Clementis epistolae ad Iacobum et Recognitiones (400). Cf. § 6, 4.

f) Eusebii et Gelasii Caesariensium Historia ecclesiastica (403). Cf. § 110, 3.

Oulton, JTS 1929, 150 sqq.

g) Basilii Caesariensis Regulas fusius et brevius tractatas in unam coegit (397). Praeterea 8 vertit sermones. Cf. § 48, 4, e.

PL 103, 487 sqq (Regulae); PG 31, 1723 sqq (sermones).

h) Gregorii Nazianzeni sermones 9.

Ed.: CV 46 (1910); cf. § 49, 1, b.

i) Evagrii Pontici Sententiae. — Cf. Wilmart, RBén 1911, 143 sqq; versio iam non exstat. Cf. Gennad., Vir 11 17; Hier., Ep 133, 3.

k) *Historia monachorum* sive *De Vitis Patrum* (c. 430/10). Cf. § 114, 20.

2. Opera originalia.

a) *Apologia ad Anastasium Romanae Urbis episcopum* (400). Rufinus, Origenis assecla, suam defendit orthodoxiam.

b) *Apologia in Hieronymum* libros 2 continens (400). Rufinus Hieronymo respondit, qui circa Rufini versionem Περὶ ἀρχῶν acerbam instituerat criticam et propriam versionem verbalem eiusdem operis (deperditam) opposuerat. Hieronymus adhuc acrius respondet in opere «Adversus libros Rufini».

c) Versioni *Historiae ecclesiasticae* Eusebii Caesariensis Rufinus adiunxit duos libros (ab a. 324 ad 395).

d) *Commentarius in Symbolum Apostolorum* (404). Prima vice textus apparet latinus Symboli Romani seu apostolici et Canon sacrorum librorum.

F. Kattenbusch, Das apostolische Symbol 1 (L 1894) 102 sqq; 2 (1900) 433 sqq.

e) *De benedictionibus patriarcharum* libri 2 (c. 406), allegorica explicatio benedictionum Iacobi patriarchae super filios (Gn 48 sq).

Moretus, BLE 1909, 898 sqq; 1910, 28 sqq 83 sqq.

f) Epistolae Rufini (Gennad., Vir 17) omnes sunt deperditae.

3. Opera spuria: *Commentarius in 75 Davidis Psalmos, In prophetas minores 3, Vita S. Eugeniae virginis ac martyris, Libellus de fide.*

Dobiache-Rojdestvensky, Sp 1930, 21 sqq (Ps.-Rufinus).

§ 74. Patres Italici saeculi quinti.

1. **Aponius** († c. 420), natione probabiliter Iudaeus Syriae, Romae c. 405/15 allegoricas composuit explanationes *in Canticum Canticorum* libros 12 complectentes.

Ed.: H. Bottino et J. Martini, R 1843. — J. Witte, Der Kommentar des Ap. zum Hohenliede, Er 1903.

2. **Arnobius iunior** († post 450), natione Africanus, monachus, Romae c. 450 S. Augustini de gratia doctrinam impugnavit.

a) *Commentarii in Psalmos.*

PL 53, 327 sqq; G. Morin, Etudes etc. 1, Mar 1913, 309 sqq. — H. Kayser, Gü 1912; Baxter, JTS 1922, 280 sqq; Morin, RevSR 1936, 177 sqq. — Dölger, AC 1932, 225 sqq.

b) *Expositiunculae in evangelium.*

Ed.: G. Morin, Anecdota Maredsol. 3, 3 (1903), 129 sqq. — Wilmart, Miscell. Amelli, Montecassino 1920, 53 sqq.

c) *Conflictus Arnobii catholici cum Serapione Aegyptio* de Deo trino et uno.

PL 53, 239 sqq.

d) ? **Praedestinatus,** opus anonymum trium librorum (c. 432/40), quorum primus tractat de haeresibus 90, secundus de S. Augustini doctrina de gratia et praedestinatione; tertius liber eandem doctrinam

(in proprio libello sub Augustini nomine contentam) refutat. — De operis auctore nondum certe constat.

PL 53, 583 sqq. — H. v. Schubert, TU 24, 4 (1903); Vaccari, Bibl 1925, 91 sq; Bardy, RBén 1928, 256 sqq.

3. **S. Petrus** episcopus **Ravennas** († c. 450), propter auream eloquentiam «Chrysologus» vocatus, natus est Fori Cornelii. Sub Sixto III papa († 440) Ravennatum episcopus est ordinatus. Pastorali excelluit sollicitudine, mira eloquentia, catholicae fidei zelo. Sincero erat repletus amore erga Leonem papam. Cum Eutyches haeresiarcha Petrum ad suas partes pertrahere tentasset (448), iste ad amplectendam fidem sanam et obedientiam Romano Pontifici praestandam summopere haereticum exhortatus est (cf. Leonis Ep 25). Petrus obiit c. 450. Exinde ab a. 830 ornatus apparet cognomine «Chrysologi».

Exstant 176 breves sermones, qui textus biblicos et Symbolum explicant.

Ed.: S. Pauli, Ve 1750; PL 52; Fr. Liverani, Spicileg. Liberianum 1, Fi 1863, 125 sqq. — BKV² 43 (1923). — D. L. Baldisseri, S. Pier Crisologo, Imola 1921; F. J. Peters, P. Chr. als Homilet, Köln 1919; G. Böhmer, P. Chr. als Prediger, Pa 1919; Baxter, JTS 1921, 250 sqq; Jenkins, CQR 1927, 233 sqq; Schiltz, NRT 1928, 265 sqq; De Bruyne, JTS 1928, 362 sqq (Nouveaux sermons de S. Pierre Chr.).

4. **S. Maximus** episcopus **Taurinensis** († post 465) synodis adhuc interfuit Mediolanensi (451) et Romanae (465). Paulo post obiisse videtur. De eius vita non multum scimus. Sub eius nomine exstant plus quam 240 breves sermones, de quorum tamen genuinitate nondum satis constat. Plures sermones (c. 40) assignati sunt Maximino episcopo (§ 76, 4).

Ed.: B. Bruni, R 1784 (c. 268 sermones); PL 57. — C. Ferreri, To 1858, Capelle, Les «Tractatus de baptismo» attribués à S. Maxime, RBén 1933; 108 sqq; Colombo, Per una edizione critica delle opere di S. Massimo, Did 1924, fasc. 2, 71 sqq; Moricca, Did 1929, fasc. 1, 1 sqq (Una nuova omelia di Massimo e undici di autore ignoto); Bil 1928, 241 sqq 364 sqq; 1929, 1 sqq 81 sqq. — Callewaert, Le carême à Turin au 5ᵉ siècle d'après S. M., RBén 1920, 132 sqq; Gallesio, La Cristologia di S. M., SC 1936, 617 sqq.

C. *Patres Illyrici saeculi quarti et quinti.*

§ 75. S. Sophronius Eusebius Hieronymus (349?—420).

Ed.: D. Vallarsi, 1–11, Verona 1734/42; PL 22—30. — BKV¹ 1872/74; BKV² 15 (1914); B. Matougues, P 1858 (v. gallica); W. H. Fremantle, NY 1893; F. A. Wright, Lo 1928 (v. angl.). — G. Grützmacher, 1—3, B 1901/08; A. Vaccari, R 1921; U. Moricca, 1—2, Mi 1922; F. Cavallera, 1—2, Lou 1922; E. Buonaiuti, R 1924; H. Leclercq, Lou 1927; A. Ficarra, La posizione di S. Girolamo nella storia della cultura, 1—2, Agrigento 1916/30;

P. Monceaux, S. Jérôme. Sa jeunesse, l'étudiant et l'hermite, P 1932; F. J. Sheed, Lo 1933. — Ex anno iubil. 420/1920: Miscellanea Geronimiana, R 1920; BM 1920, 353/552; Bibl 1920, 431/518; Maffi, Mercier, Gasquet, Conferenze Geronim., R 1921. — Bardy, S. Jérôme et ses maîtres hébreux, RBén 1934, 145 sqq.

Sophronius Eusebius Hieronymus «patre Eusebio natus est oppido Stridonis, quod a Gothis eversum Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit» (Vir 135). Quando natus sit, non satis constat (c. 340/50). Item urbs patria ab Hieronymo parum dilecta geographice iam non potest identificari.

Cf. Bulič, Bull. d'arch. et d'hist. Dalmate 43 (1920), 5—104; Raccolta di Scritti in onore di Fel. Ramorino, Mi 1927; Morin, Strena Buliciana, 1924, 421 sqq; RBén 1926, 217 sq; CC 1926, 146 sqq.

Adolescens 20 fere annorum Romae Aelium Donatum grammaticum audire coepit. Imprimis arti rhetoricae operam dedit. Perfectam linguae graecae notitiam sibi acquisivit. Optimos Latinitatis aureae scriptores ardentissime coluit. «Summo studio et labore» (Ep 22, 30) bibliothecam sibi comparavit, quam ubique terrarum secum portavit. De suis dissolutioribus moribus Hieronymus senior exaggerando conquestus est. Catechumenus factus pia religionis exercitia coluit martyrumque in catacumbis sepulcra magna cum devotione frequentavit. Quando sacro lavacro tinctus sit, nescimus.

Desiderium eum invasit vehemens vitae perfectioris Christumque colendi. Treviris enim primos monachos cognovit. In Italiam reversus Aquileiae cum Rufino, Bonoso, Chromatio aliisque viris pietate et scientia insignibus aliquo vixit tempore sanctaque gavisus est felicitate. Anno 373/74 patriae valedicens cum Evagrio Antiocheno Orientem petiit. Antiochiae morbo correptus apud Evagrium remanere coactus est. Postquam convaluit, sacrorum librorum studiis magno cum fervore incubuit. Antiochiae Apollinarin Laodicenum audivit (374?). Deinde per duos fere annos in solitudine degit Chalcidis Syriae orientalis, quae exusta solis ardoribus horridum monachis praestabat habitaculum. In ista eremo acribus ieiuniis assiduisque studiis operam dedit. Linguam quoque hebraicam ibi didicit.

Antiochiam reversus cum Paulino episcopo communionem iniit ecclesiasticam (377/79; cf. § 40) et ab eodem Paulino invitus ordinatus est presbyter ea condicione, ne ulli ecclesiae alligatus susceptum ordinem exercere umquam cogi posset neque ab adeunda iterum, si vellet, solitudine impediretur.

Anno 379 Constantinopoli sub Gregorio Nazianzeno magistro in sacrarum scripturarum scientia multum profecit introductusque est in opera sapientiamque Origenis magni. Anno 382 cum Paulino Antiocheno et Epiphanio Salamino episcopis Romam propter schisma Antiochenum venit (§ 45).

Ab a. 382/85 Romae munere functus est aliquo modo Secretarii sub Damaso papa. Conscripsit litteras ecclesiasticas et responsum dedit quaesitis synodorum occidentalium et orientalium. Haec est ratio, cur Hieronymus ut Cardinalis Ecclesiae Romanae depictus sit. Damaso iubente genuinum sacrorum librorum restituere textum incepit.

Romae vero tum viri tum feminae nobiles in disciplinam Hieronymo sese dederunt eumque de scripturis disserentem frequenter audierunt atque de locis scripturae difficilioribus consuluerunt. Sed paulatim Hieronymus, rigidus virtutis amator, vitiorum et infirmitatum hominum austerus censor, cum stilo et verbis acriter aggrederetur molliorem multorum clericorum, monachorum virginumque vitam, multos sibi acquisivit adversarios. Sub Siricio papa audacter surrexerunt, gravissimas calumnias in eum coniecerunt eiusque conversationem polluerunt. Romae pertaesus Hieronymus in Orientem redire a. 385 statuit.

Ab Antiochia Syriae una cum Paula eiusque filia Eustochio ad loca sancta perrexit, Aegyptum visitavit, Alexandriae Didymum caecum audivit, deinde Nitriae monasteria adiit. Anno 386 Bethlehem elegit domicilium. Sanctae Paulae sumptibus duo monasteria amplissima exstructa sunt, quorum uni Hieronymus, alteri vero S. Paula praefuit, deinde Eustochium filia. S. Hieronymus isto tempore variis studiis erat occupatus: pleniorem linguae hebraicae notitiam sibi acquisivit et aramaicae incubuit, loca sancta peragravit, sacras docuit scientias et profanas, ante omnia autem operibus litterariis vacavit.

Anno 392 (?) S. Epiphanius episcopus Salaminus Hierosolymis contra Origenem anathema proflixerat. Exinde orta est lis acerrima inter Iohannem episcopum Hierosolymitanum et Rufinum Aquileiensem (§ 73), Origenis asseclas, et S. Hieronymum, Theophilum Alexandrinum et Epiphanium, Origenis adversarios. In lite Pelagiana Hieronymus a parte magni Augustini strenue stetit. A Pelagianis multa passus est. Anno 416 mortem violentam vix effugit. Romam a Gothis captam (410) valde doluit. Obiit sanctus Hieronymus a. 419 vel 420.

S. Hieronymus, acerrimo et ardentissimo praeditus ingenio, sacrae eruditionis summum attigit apicem ita, ut Ecclesia «Doctorem maximum in exponendis sacris scripturis» eum agnosceret (Oratio Missae). Eius eruditionem tota christiana antiquitas mirata est. Mire fulget Hieronymi sincerus zelus et amor catholicae fidei. Ex alia autem parte concedendum est Hieronymum naturae humanae fragilitatem satis esse expertum eumque vix posse comparari cum praeclarissimo Augustini ingenio et fecundissimo, cum maiestate Ambrosii et gravitate. Magis magisque ingens sancti Hieronymi opus («Vulgata») agnoscitur et aestimatur.

1. De versione latina Vulgata.

Triplici quasi gressu Hieronymus pervenit ad opus suum palmare, i. e. ad latinam sacrorum librorum versionem.

Cf. A. Vaccari, Institutiones Biblicae 1, R 1933, 280 sqq (cum amplissima litteratura).

a) Emendatio Evangeliorum. Hieronymus Romae c. 383 sq Damaso papa iubente textum latinum totius Novi Testamenti et Psalterii iuxta textum graecum LXX interpretum emendandum suscepit. Textus emendatus in liturgiam Ecclesiae Romanae a

Damaso statim introducta est. Psalterii prima (Romana) emendatio intercidisse videtur; nam Psalterium, quo utitur nunc sola Basilica Vaticana, potius dicendum est antiquum Psalterium Romanum non emendatum.

De Bruyne, Le problème du psautier romain, RBén 1930, 101 sqq; Allgeier, Bibl 1931, 447 sqq; Schildenberger, BM 1935, 401 sqq.

b) Emendatio Veteris Testamenti e graeco hexaplari. Hieronymus Bethlehemi a. 386 textum latinum totius Veteris Testamenti iuxta textum graecum hexaplarem Origenis (§ 18, 1) emendavit. Istius emendationis seu recensionis exstant liber Iob tantum et Psalterium (emendatio secunda), quo hodie utitur Ecclesia Romana et quod transiit in Vulgatam. Vocatur «Psalterium Gallicanum», quia in Galliam primo divulgata est. Ceterorum librorum exstant nonnisi praefationes. Libros deuterocanonicos omiserat sanctus doctor.

c) Versio Veteris Testamenti ex hebraico. S. Hieronymus c. 390 Vetus Testamentum e textu hebraico in linguam latinam vertendum suscepit. Incepit a libris Samuelis et Regum; deinde vertit prophetas (392), librum Iob (393), libros Esdrae et Nehemiae (395), Paralipomena (396), Proverbia, Ecclesiasten et Canticum Canticorum (397), Pentateuchum (398/404), libros Iosue, Iudicum, Ruth et Ester (405 sq). — Libros Tobiae (390/91) et Iudith (405 ?) vertit ex lingua aramaica (chaldaica), istum una die, illum una nocte.

Libros deuterocanonicos ex intentione omisit. Hieronymus sensum reddit, non verba, plenamque supponit interpretationis intelligentiam. Latini sermonis elegantiam negligere non vult. Sine dubio S. Hieronymi versio generaliter spectata perspicuitate praestat et claritate, libertate cum fidelitate et elegantia. Magis magisque ingens sancti doctoris opus agnoscitur et aestimatur. Subsidiis utitur S. Hieronymus Rabbinorum magisterio, versione Aquilae Iudaei (c. 140), Symmachi (c. 200) et Vetere Latina (Itala).

Editiones: PL 28—29; J. M. Harden, Psalterium iuxta Hebraeos Hieronymi, Lo 1922; Wordsworth and White, O 1889/1913 (Evv et Act); H. Quentin, Gn Ex Lv Nm Dt, R 1926/36. — S. Hieronymus de ratione versionum suarum refert in opere *Quaestiones hebraicae* (c. 389; PL 23, 935 sqq) et in praefationibus ad libros, quos vertit. Cf. Stummer, Bibl 1929, 3 sqq. — Ulteriorem bibliographiam vide imprimis apud A. Vaccari, Institutiones Biblicae 1, R 1933, 280 sqq; Bardy, H. et ses maîtres hébreux, RBén 1934, 145 sqq; Stummer, Bibl 1937, 174 sqq (H. et Targumim).

2. Versiones operum Patrum graecorum.

a) Origenis in Ieremiam homiliae 14, in Ezechielem 14 (381), in Canticum Canticorum homiliae 2 (383), in Lucam homiliae 39 (post 390), in Isaiam homiliae 8 (post 390), Περὶ ἀρχῶν (398).

Editiones vide § 18, 2. — Cuendet, REL 1933, 380 sqq.

b) Eusebii Caesariensis Chronicon (380). Cf. § 109, 5.
c) Didymi caeci *De Spiritu Sancto* (384). Cf. § 34, 4, a.
d) Epiphanii episcopi Salamini epistola ad Iohannem episcopum Hierosolymitanum (Ep 51) et plures Theophili episcopi Alexandrini epistolae paschales (Epp 96 98 100). Cf. § 34, 6.

PL 22.

e) Horsiesii abbatis tractatus, Pachomii Regula et Theodori abbatis scripta (404). Cf. § 38, 4 sq.

3. Opera exegetica S. Hieronymi mira quidem praestant eruditione et sacra et profana, sed interdum stili desideratur elegantia, idearum ubertas, praeterea fixa principia hermeneutica. Hieronymus sacros textus iuxta modum scholae Antiochenae explicare solet, sed aliquando Origenem superat allegorizantem, ex quo in suis commentariis permulta hausit. Sanctus doctor propugnat inspirationem realem, non verbalem.

Benedicti XV encyclica «Spiritus Paraclytus» de die 15 Sept. 1920. — L. Schade, Die Inspirationslehre des hl. H., Fr 1910; Abel, RB 1916, 423 sqq; 1917, 247 sqq; F. Stummer, Einführung in die latein. Bibel, Pa 1928. — A. Vaccari, o. c. (supra).

a) Philonis Iudaei liber *De interpretatione nominum hebraicorum* seu *De nominibus hebraicis* (c. 390). Hieronymus erronee putavit agi de opere Philonis et Origenis. Sanctus doctor librum retractavit.

PL 23, 771 sqq; P. de Lagarde, Onomastica Sacra, Gö 1887, 25 sqq.

b) *De situ et nominibus locorum hebraicorum* (c. 390), topographia biblica, quae dependet a simili Eusebii Caesariensis opusculo (§ 41, 3, c).

Ed.: F. Wutz, Onomastica Sacra, TU 41 (1914/15). — Stummer, OC 1935, 60 sqq.

c) *Quaestiones hebraicae* (c. 389), introductio in Genesin. — *Quaestiones hebraicae in libros Regum et in Paralipomena* sunt spuriae (c. 800).

Hablitzel, HJB 1921, 268 sqq; Cavallera, Miscell. Agost. 2, R 1931.

d) *Commentarioli* in Psalmos (c. 392) et *Tractatus sive Homiliae in Psalmos* (post 392).

Ed.: G. Morin, Anecdota Maredsol. 3, 1 (1895); 3, 2 (1897); 3, 3 (1903); cf. RBén 1922, 248 sqq.

e) Commentarii in Ecclesiasten (c. 389), in Nahum, in Michaeam, in Sophoniam, in Aggaeum et Habacuc (391), in Ionam et Abdiam (394), in Zachariam, in Malachiam, in Hoseam, in Ioelem, in Amos (406), in Danielem (407), in Isaiam libri 18 (408/10), in Ezechielem libri 14 (410/15), in Ieremiam libri 6 (post 415).

Ed.: S. Reiter, CV 59 (1913) (in Ierem.). — Reitzenstein, ZntW 1921, 90 sqq; Dölger, AC 1930, 230 sqq; Ginzberg, Jew. Stud. Kohut 1935, 279 sqq (Comm. in Is.).

f) Commentarii in epistolas ad Philemonem, ad Galatas, ad Ephesios, ad Titum (386) et in Matthaeum (398). — *Expositiones brevissimae* in S. Pauli epistolas opus sunt Pelagii. Cf. § 80, 4.

A. Souter, The Earliest Lat. Commentaries on the Epistles of St. Paul, O 1927, 96 sqq; HTR 1935, 1 sqq.

g) Victorini episcopi Petabionensis (§ 30, 2) commentarium in Apocalypsin Hieronymus retractavit.

4. Opera dogmatico-polemica.

S. Hieronymus contra omnes sui temporis haereses strenue certavit. Quamvis non tanto excellat ingenio theologico quanto S. Augustinus, tamen in defendenda ascesi christiana clarissimum se ostendit mentis catholicae interpretem.

J. Brochet, St. Jérôme et ses ennemis, P 1905; T. Trzcinski, Die dogmatischen Schriften des hl. H., Posen 1912.

a) *Altercatio Luciferiani et orthodoxi* (c. 382), dialogus inter asseclam Luciferi Calaritani (§ 70, 5) et catholicum habitus.

Batiffol, Miscell. Geronim., R 1920, 97 sqq.

b) *Tractatus contra Origenem de visione Isaiae* (c. 381).
c) *Adversus Helvidium de perpetua virginitate b. Mariae* (383). Helvidius laicus asseruerat Ioseph ex Maria post Christi partum prolem genuisse.

J. Niessen, Die Mariologie des hl. H., Mr 1913. — Viller, RSR 1920, 95 sqq; Casamassa, SC 1920, 226 sqq.

d) *Adversus Iovinianum* libri 2 (393). Iovinianus, monachus Romanus apostata, statui virginali derogaverat. Hieronymus in sua responsione aliqualiter exaggerat virginitatis laudem.

W. Haller, TU 18, 2 (1897); Valli, Did 1924, fasc. 3, 1 sqq.

e) *Contra Iohannem Hierosolymitanum* (c. 398). Cf. § 45.

Th. P. Themelis, Hierosol. 1923 (v. neo-graeca).

f) *Adversus libros Rufini* libri 3 (c. 401). Cf. § 73.
g) *Contra Vigilantium* (406), qui cultum Sanctorum, monachorum voluntariam paupertatem clericorumque caelibatum impugnaverat.

A. Réville, Vigilance de Calagurris, P 1902.

h) *Dialogus contra Pelagianos* libros 3 complectens (415) testeque ipso Iuliano Eclanensi «mira venustate» excellens Pelagianismi problema non tam profunde tractat ac S. Augustinus in suis operibus antipelagianis.

5. Opera historica.

a) *De viris illustribus*. Cf. § 2, 1.
b) *Chronicon*. Cf. § 109, 5.
c) Vitae Pauli Thebani, Malchi et Hilarionis monachorum. Cf. § 114, 19.
d) *Martyrologium Hieronymianum*. Cf. § 113, 3.
e) *Epitaphia* seu *Necrologi* memoriam celebrant quorundam defunctorum. Cf. n. 7. *In Nepotianum* (Ep 60), *In Paulam* (Ep 108), *In Marcellam* (Ep 127), *In Fabiolam* (Ep 77), *In Paulinam* (Ep 66), *Ad Paulam* (Ep 39).

PL 22; I. Hilberg, CV 54 (1910); 55 (1912). — P. Winter, Die Nekrologe des hl. H., Zittau 1907; F. Lagrange, Histoire de Ste Paule, P 1901.

6. Homiliae, quas sanctus doctor Bethlehemi coram monachis habuit, a. 1897 et 1903 a G. Morin sunt editae.

Ed.: G. Morin, Anecdota Maredsol. 3, 2; 3, 3; Etudes etc., Mar 1913, 220 sqq. — Capelle, RBén 1924, 165 sqq; Vaccari, Bibl 1920, 513 sqq.

7. Epistolae prae omnibus S. Hieronymi operibus stili fulgent et sermonis elegantia auctoremque ostendunt omnibus imbutum scribendi regulis. Exstant circiter 126 epistolae (epistolae 69 proprie dictae et «libelli» 57). Inter epistolas tractatus inveniuntur vere scientifici et ascetici (e. gr. Ep 22 ad Eustochium tractat de monachismo).

Ed.: Cf. n. 5, e; J. Schmid, Hieronymi et Augustini Epistulae mutuae, Flor 22 (1930). — L. Laurand, P 1916; D. Gorce, P 1933/34 (v. gallica); P. Gerolamini, 1—2, R 1920 (v. italica); F. A. Wright, Lo 1933 (v. anglica); E. Logi, 1—2, Si 1935 (v. ital.); BKV³ 16 18 (1936/37). — Lo Cascio, Girolamo da Stridone studiato nel suo epistolario, Catania 1923; L. Hughes, The Christian Church in the Epistles of St. J., Lo 1923; E. Ceria, 14 lettere illustrate, To 1922; D. Gorce, Lettera a Leta o dell' educazione della figliuola, Modena 1932. — De Bruyne, ZntW 1929, 1 sqq (La lettre de J. à Sunnia et Fretela sur le psautier); 1929, 229 sqq (Lettres fictives de St. J.); ZatW 1931, 70 sqq (Une lettre apocryphe de J. fabriquée par un donatiste); ZntW 1932, 233 sqq (La correspondance échangée entre Augustin et J.); D'Alès, RSR 1932, 580 sqq; Gardiner, ExT 1931, 25 sqq (Letters on the Monastic Life); Mofatt, ExT 1933, 117 sqq.

8. Quoad opera spuria cf. Morin, Une lettre apocryphe inédite de J. au pape Damase, RBén 1923, 121 sqq; Baxter, JTS 1922, 287 sqq; Agius, JTS 1923, 176 sqq; A. Möderl, Der ps.-hieronym. Evangelien-Kommentar, M 1925 (cf. § 70, 3; cf. tamen: De Bruyne, RBén 1927, Bull [284]); Morin, RBén 1928, 289 sqq (epistolae 2 cuiusdam ascetae et pars inedita opusculi «De septem ordinibus Ecclesiae»); Bardy, RSR 1929, 385 sqq («Indiculus de haeresibus» c. 392/428 conscriptus); Grießer, ZKT 1930, 40 sqq («Expositio 4 evangeliorum»); A. Souter, Pelagius' Expositions of thirteen Epistles of St. Paul. Ps.-Jerome Interpolations, NY 1931; Lambot, L'homélie du Ps.-Jérôme sur l'assomption, RBén 1934, 265 sqq; J. A. de Aldama, El Símbolo Toledano, R 1934, 148 sqq («Fides Hieronymi» c. 381); cf. RSR 1936, 606.

Bibliographia.

1. M. S. Weglewicz, Doctrina S. H. de SS. Eucharistia, R 1930; cf. RSR 1932, 495 sqq; Pasté, SC 1921, 267 sqq; 1926, 81 sqq (Il sacerdozio negli scritti dei tre Padri della chiesa); Marini, Miscell. Geronim. 1921, 181 sqq (de primatu); F. Cazès, St. J. et la lecture des livres saints, Gand 1921.

2. E. Bickel, Das aszetische Ideal bei Ambrosius, Hieronymus und Augustin, L 1917; Cavallera, St. J. et la vie parfaite, RAM 1921, 101 sqq; Mitzka, ZAM 1926, 176 sqq (H. asceta); Schuster, L'influenza di S. Girol. sui primordi della vita monastica in Roma, in: Misc. Geronim. 115 sqq; Zuccoli, La vita dello spirito nella concezione di S. Girol. Dalmata, Arch. stor. per la Dalmazia 1932/33, 235 sqq.

3. A. Bardicchia, Il pensiero morale e pedagogico di S. Gir., Matera 1925; Oddone, La dottrina di S. Agostino sulla menzogna e la controversia con S. Girolamo: S. Agostino. Pubbl. comm., Mi 1931, 264 sqq; P. G. Venturini, S. Girol. formatore di anime, R 1921; Mennesson, L'amitié chez St. J., Et 1914, 5 sqq.

§ 76. Scriptores Gothi Ariani saeculi quarti et quinti.

1. «**Altercatio Heracliani** laici cum Germinio episcopo Sirmiensi de fide Synodi Nicaenae et Ariminensis Arianorum» c. 366 a teste oculari conscripta est ignoto.

Ed.: C. P. Caspari, Kirchenhistor. Anecdota 1, Christiania 1883, 131 sqq; cf. PL 10, 717 sqq.

2. **Wulfila** seu Ulfilas episcopus († 383) sacros libros primus in linguam vertit Gothorum. Alia eius opera perierunt. Cf. n. 3 et 5.

W. Streitberg, Die gotische Bibel, He 1908; Böhmer, ZwT 1903, 233 sqq.

3. **Auxentius** episcopus Dorostorensis Moesiae inferioris scripsit post 383 *De vita et obitu Wulfilae*.

Ed.: F. Kaufmann, Aus der Schule des Wulfila, Str 1899, 73 sqq.

4. **Maximinus** episcopus († post 428) cum suis Gothis in Africam venerat et c. 427 Carthagine cum S. Augustino disputationem habuit.

Cf. PL 42, 709 sqq; Possid., Vita Aug. 17. — Maximino adscribitur *Dissertatio contra Ambrosium* (383), homiliae et scripta polemica. Cf. n. 5; § 74, 4. — F. Kaufmann, o. c. (supra) 60 sqq; Saltet, BLE 1900, 118 sqq. — Turner, JTS 1923, 71 sqq; Capelle, Un homiliaire de l'évêque arien M., RBén 1922, 81 sqq; 1923, 24 sqq; 1926, 5 sqq; 1928, 49 sqq.

5. **Anonymus in Matthaeum** seu *Opus imperfectum in Matthaeum* vocatur Commentarium in Matthaeum 54 homilias complectens, quod a medio aevo Iohanni Chrysostomo assignatum est, revera autem ab auctore Ariano ignoto tempore incerto est compositum. Opus praestat idearum ubertate et profunditate, fervido zelo ascetico, lingua robusta. Arianismus propugnatur extremus sub forma Homoeismi. Inter auctores iam nominati sunt: Wulfila et Maximinus. G. Morin putat opus c. 550 in Italia esse compositum eiusque auctorem identificandum esse cum illo, qui Origenis in Matthaeum Commentarium latine reddidit.

PG 56, 611 sqq. — Th. Paas, Tü 1907; Zahn, ZKG 1920, 323; Morin, RBén 1925, 239 sqq.

D. Patres Africani saeculi quarti et quinti.

§ 77. S. Aurelius Augustinus episcopus Hipponensis (354—430).

Ed.: J. Blampin et P. Coustant, 1—11, 1679/1700 et saepius; PL 32 ad 47. — CV vide apud singula opera. — E. Nebreda, Bibliographia augustiniana, R 1928; E. Kalinka, WASB 1925, 1; Dörries, Theolog. Rundschau 1929, 217 sqq; G. Krüger, ZKG 1930, 494 sqq. — L. Bertrand, P 1913; A. Masini, Mi 1921; Fr. J. Wahlen, Rotterdam 1930; L. Babura, Budapest 1924; L. Bertrand, Marseille 1930; U. Moricca, To 1930; A. Pincherle, Bari 1930; A. Sizoo, Delft 1929; N. Concetti, To 1929; G. Papini, Fi 1930; M. A. Ramos de Zarraga, Ma 1931; M. Prichard Agnetti, Lo 1930; P. H. Michel, P 1930; P. Stefan, W 1930; Ch. Boyer, Christianisme et Néoplatonisme dans la formation de S. Aug., P 1920; L'idée de la vérité dans la philosophie de S. A., P 1921; Essai sur la doctrine de S. A., P 1932; S. Aug., P 1932; F. Hofmann, Der Kirchenbegriff des hl. Aug., M 1933 (bibliographia amplissima); M. Schmaus, Die Trinitätslehre des hl. A., Mr 1927 (bibliogr. amplissima); E. Portalié, St. Augustin, DictThéolCath 1, 2268 sqq (bibliogr. amplissima).

Fontes biographici: *Confessionum* libri 13; *Vita S. Augustini* a S. Possidio episcopo Calamensi, Augustini discipulo et amico, c. 432 conscripta est.

PL 32, 33 sqq; H. T. Weißkotten, Princeton 1919; A. C. Vega, Escorial 1935 (Possidii opuscula). — K. Romeis, B 1930 (v. german.). — De Bruyne, RBén 1930, 297 sqq; Miscell. Agost. 2, R 1931; Jax, WS 1936, 133 sqq.

Aurelius Augustinus Tagastae Numidiae ex Patricio patre gentili et Monnica christiana matre piissima a. 354 est ortus.

Puer inter catechumenos quidem assumptus est, sanctum tamen baptismum non suscepit. Tagastae primis litterarum rudimentis imbutus est. Deinde Madaurae arti grammaticae, Carthagine rhetoricae incubuit (371). Isto tempore Patricius pater post baptismum susceptum obiit. Carthagine Augustinus ex concubina Adeodatum filium genuit (372). Anno 373 Ciceronis liber «Hortensius» Augustinum ad sapientiam amplectendam inflammavit et veritatem. Sacra Scriptura, floribus eloquentiae et stili elegantia non resplendens, taedio eum affecit.

Anno 374 Manichaea haeresis, quae Augustino secta christiana esse videbatur, adolescentem, qui veritatem ardentissime sitiebat, ad se attraxit. Augustinus enim timebat fidem, quam Ecclesia imponere christifidelibus ut iugum, Manichaea vero secta in lucidam scientiam resolvere videbatur. Per novem annos (374/83) Manichaeo errori erat addictus inter «auditores», qui gradus erat infimus similisque catechumenorum ordini in Ecclesia.

Anno 374 vel 375 Augustinus grammaticam summa cum laude Tagastae, deinde Carthagine docere coepit. Inter suos discipulos Alypium carissimum habuit. Vitia inter «electos» Manichaeorum flagrantia iuvenem deterruerunt. Fausti ignorantia Milevitani, qui aestimabatur sapientiae Manichaeae oraculum, Augustini vero quaestiones solvere minime valebat, effecit, ut iuvenis Manichaeorum retibus se expediret. Monnica mater per novem annos multis cum lacrimis pro filii conversione et salute deprecabatur. «Fieri non potest, ut filius istarum lacrimarum pereat», episcopus quidam matri dixerat (Conf 3, 12).

Anno 383 Augustinus matre nescia Africae valedixit Romamque petiit ibique per sex menses rhetoricam docuit. Isto tempore Augustini anima diro Scepticismi flagello vexabatur. Symmacho, Urbis praefecto, procurante Augustinus Mediolani rhetoricam docere potuit. Ibi Ambrosii episcopi, eloquentiae eius fama allectus, conciones audivit sicque magis magisque ad veram Ecclesiae doctrinam adductus est. Imprimis fidei necessitatem salubremque Ecclesiae catholicae auctoritatem agnoscere coepit. Eodem tempore lectioni vacabat scriptorum Neoplatonicorum, quae C. Marius Victorinus (§ 70, 2) in latinum verterat. Per istam lectionem S. Augustini mens animusque a sensibilibus ad insensibilia, a visibilibus ad invisibilia, a mundo materiali ad mundum spiritualem erecta sunt. Lectio accessit epistolarum S. Pauli. Augustinus iam paratus esse ad Christum videbatur. Attamen coniugii et terrenae gloriae et saecularium negotiorum servitus eum adhuc retinuit. Monnica mater, quae Mediolanum venerat, filio persuasit, ut concubinam dimitteret puellaeque cuidam nuberet diviti. Concubina in Africam rediit, Adeodatus filius remansit. Augustinus vero aliam assumpsit concubinam. Tempus nunc incipiebat vehementissimae litis internae.

Pontianus amicus, natione Africanus, Augustino de vita Antonii monachi narravit, Simplicianus presbyter (§ 71) de mira C. Marii Victorini ad Christum conversione. Augustinus tandem aliquando erat praeparatus ad suam primam conversionem. Gratia Dei omnipotentis a. 386 titubantem Augustinum arripuit. Mirabilis vox audita: «Tolle, lege», et lectio epistolae ad Romanos 13, 13 («non in commessationibus . . .») effecerunt, ut Augustinus autumno anni 386 rhetoricae valediceret, Cassiciacum (prope Mediolanum) se conferret cum Monnica matre, Adeodato filio, Alypio amico nonnullisque aliis. Sub initium Quadragesimae anni 387 una cum Adeodato et Alypio Mediolanum rediit ac per totum Quadragesimae tempus salutari Ecclesiae doctrina institutus a magno Ambrosio nocte paschali (24/25 April.) baptizatus est.

Percepta baptismi gratia Augustinus omnibus abdicatis propositum soli Deo serviendi mox amplexus est et in patriam redire constituit. Ad Ostia Tiberina Monnica mater obiit (387). Augustinus per integrum annum Romae remansit, sed autumno anni 388 in Africam revertit ac postquam Carthagine paulisper constiterat, Tagastam se contulit ibique cum amicis et discipulis per tres annos (388/91) ad instar monachorum perfectioni christianae unice studuit. Isto tempore Adeodatus filius praematura morte est abreptus.

Augustinus a Valerio episcopo populoque Hipponensi invitus presbyter postulatus est, quo munere per quattuor annos (391/95) digne perfunctus est. Valerius episcopus timens, ne Augustinus alteri ecclesiae praeficeretur, a. 395 Augustinum coëpiscopum ordinavit Hipponensem. Isto tempore S. Augustinus primatum gratiae plene cognovit librosque Confessionum composuit (secunda conversio).

Augustinus post mortem Valerii (395) per plura decennia Hipponensem ecclesiam totamque Africam, immo totum orbem catholicum mirabili scientiae et doctrinae lumine illustravit. Contra omnes sui temporis errores strenue certavit (cf. § 78, 3: Opera polemica). Anno 430 cum Vandali Hipponem obsidio premerent, Augustinus magnus, a Theodosio II imperatore ad Synodum Ephesinam (431) iam vocatus, senio morboque confectus animam suam die 28 mensis Augusti Deo reddidit.

Corpus S. Augustini saeviente sub Trasamundo Vandalorum rege persecutione (496/532) in Sardiniam translatum a Liutprando Langobardorum rege (713/44) Ticini (Pavia) honorifice est conditum.

S. Augustinus Tertulliani fecundum ingenium, Origenis amplissimam scientiam et eruditionem, S. Cypriani sensum ecclesiasticum, maiestatem S. Ambrosii, Basilii gravitatem, Aristotelem et Platonem, ingenium Romanum cum ingenio graeco et fervore Punico in se conciliavit. Augustinus est vir sine controversia magnus. Iure merito «maximus orbis catholici magister» vocatur. Solus Origenes cum S. Augustino potest comparari quoad influxum, quem in posteros exercuit. Ex S. Augustino theologia mediaevalis totam fere suam scientiam hausit.

S. Augustinus in suae vitae decursu humanae naturae fragilitatem profunde expertus est. Optime novit aspirationes affectusque cordis humani. «Fecisti nos (Deus) ad te, et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te» (Conf 1, 1). Per totam suam vitam vehementissime veritatem sitivit. «O veritas, veritas, quam intime

etiam tum (scil. tempore erroris) medullae animi mei suspirabant tibi» (l. c. 3, 6). Veritatem non solum cognoscere, sed etiam ea frui et in ea quiescere ardentissimo desiderio desiderat. «Convertisti me ad te, ut nec uxorem quaererem nec aliquam spem saeculi huius» (l. c. 8, 12). «Deum et animam scire cupio, nihil plus, nihil omnino» (Soliloq 1, 2, 3).

S. Augustinus plenissime primatum gratiae divinae agnovit. Nemo ante ipsum Patrum habitudinem Dei ad creaturam rationabilem tam alte exploravit. Iure merito «Doctor gratiae» nominatur. Nemo Patrum contra tot tantosque errores tam efficaciter certavit: contra Arianismum, Manichaeismum, Donatismum, Pelagianismum, revera «validissimus malleus haereticorum».

S. Augustinus indolis erat mitis et amabilis, humanissimus sub influxu gratiae homo. Nemo Patrum hominum mentes animosque omnium temporum et regionum sic allexit ac S. Augustinus. Beata natio, ex qua Deus omnipotens Ecclesiae talem ac tantum excitavit magistrum et doctorem! Nescio, quibus laudibus efferam magnum Augustinum.

§ 78. S. Augustini opus litterarium.

Nemo Patrum latinorum tot composuit opera ac S. Augustinus. Anno 427 sanctus doctor celebre edidit opus «Retractationum» duos complectens libros, in quibus de opere suo litterario «cum quadam iudiciaria severitate» rationem reddit. Praeprimis priora opera excellunt stili et sermonis elegantia. Augustinus lingua graeca vix bene callebat, adhuc minus hebraica, melius punica.

PL 32, 583 sqq; P. Knöll, CV 36 (1902). — De Ghellinck, Les Rétractations de St. A., examen de conscience de l'écrivain, NRT 1930, 481 sqq. — Zarb, Angel 1933/34 (quaestiones chronologicae). — A. Wilmart, Operum S. Augustini elenchus a Possidio Calamensi digestus, Miscell. Agost. 2, R 1931, 149—233; A. Vega, Opuscula S. Possidii. Indiculus operum, Escorial 1935; cf. Zarb, RB 1937, 412 sqq.

1. Opera philosophica.

a) *De pulchro et apto* (380), opusculum Carthagine compositum. C. 397 iam perierat. Cf. Conf 4, 13 sqq.

b) *Contra Academicos* libri 3 (386) Cassiciaci compositi impugnant Scepticismum Academicorum: Beata vita in ipsa Veri cognitione consistit, non solum in Veri investigatione.

PL 32, 905 sqq; P. Knöll, CP 63 (1922). — A. Guzzo, Fi 1925 (v. ital.).

c) *De beata vita* (386) dialogus probat beatam vitam nonnisi in perfecta Dei cognitione consistere.

PL 32, 959 sqq; P. Knöll, o. c.; M. Schmaus, Flor 27 (1931). — J. Hessen, L 1923 (v. german.); P. Boissieu, St.-Maximin (Var) 1924 (v. gall.); A. Guzzo, Fi 1925; B. Neri, Fi 1930 (v. ital.); J. A. van Lieshout, Am 1936 (v. neerland.).

d) *De ordine* libri 2 (386) respondent quaerenti, utrum omnia (bona et mala) «divinae providentiae ordo» complectatur.

PL 32, 977 sqq; P. Knöll, o. c. — A. Gudeman, Silvae Monacenses, M 1926, 16 sqq: Dialogi (b—d) numquam revera habiti sunt, sed sunt fictiones litterariae.

e) *Soliloquiorum* libri 2 incompleti (386) tractant imprimis de immortalitate animae.

PL 32, 869 sqq 1021 («De immortalitate animae»). — P. de Labriolle, P 1927; J. Artand, P 1933 (v. gallica); Cardamone, Fi 1930; P. Montanari, Fi 1930 (v. italica); Van Lieshout, Am 1936 (v. neerland.). — Spuria sunt: *Soliloquia* (post 1215), *Meditationes* et *Manuale*. PL 40, 863 sqq 901 sqq 951 sqq.

f) *Disciplinarum* libri, quibus Augustinus liberales septem artes tractare intenderat, incompleti remanserunt. Exstant *De grammatica* (c. 387) et *De musica* libri 6 (post 387).

PL 32, 1385 sqq. — J. Huré, St. A. musicien, P 1924; Amerio, Did 1929, fasc. 3, 1—196; W. Hoffmann, Philosophische Interpretation der Augustinusschrift «De arte musica» (diss.), Marburg 1931.

g) *De quantitate animae* (388) dialogus Romae compositus immaterialitatem demonstrat animae.

PL 32, 1035 sqq.

h) *De magistro* (389) dialogus inter Augustinum habitus et Adeodatum filium, qui mirabilis erat ingenii adolescens: Christus, veritas aeterna, unicus est hominum magister.

PL 32, 1193 sqq. — A. Guzzo, Fi 1927; Bassi, Fi 1930 (v. ital.). — Pasté, SC 1931, 45 sqq (S. A. maestro); Valentini, Sophia 1936, 83 sqq.

2. Confessionum et De civitate Dei libri.

a) «Confessionum» libri 13 (397) quoad genus litterarium hymnus sunt aretalogicus, in quo S. Augustinus confitetur seu laudat Deum eiusque mirabilia, quae Deus in vita Augustini (libri 1 ad 10), immo in creatione mundi (libri 11—13, incompleti) operatus est. Ex indole hymnologica explicatur operis pompa rhetorica. Indoles aretalogica ex eo explicatur, quod auctor enarrat Dei mirabilia, quorum maximum est salutis opus, quod Deus circa ipsum Augustinum peccatorem patravit educens eum e potestate peccati ad requiem in Deo beatam.

Notandum est Confessionum libros a S. Augustino c. 397 (decem annis post baptismum susceptum seu primam conversionem) esse compositos. Isto demum tempore Augustinus primatum gratiae divinae praesertim ex epistolis S. Pauli (cf. Rom 9—11) plene cognovit, cum antea suam conversionem suis ipsius meritis et virtutibus assignaret.

Quoad formam litterariam Confessionum libri non sunt aliquid novi, sed analogiae inveniuntur in litteratura profana et patristica. Ex alia autem parte Confessionum libri inter praeclariora opera sunt recensenda, quae umquam a mortali homine sunt conscripta. Cf. § 87, 8.

Ed.: PL 32, 659 sqq; P. Knöll, CV 33 (1896); F. Ramorino, R 1908; J. Carassali, Palermo 1925; P. de Labriolle, 1—2, P 1925/26 (cum v. gall.);

J. Gibb and W. Montgomery, Ca 1927; C. H. Bruder, L 1929; A. C. Vega, Escorial 1930; J. M. Campbell and McGuire, NY 1931; M. Skutella, L 1934. — Versiones: T. Matthew, Lo 1924; Pusey, Lo 1930 (angl.); M. Levy, Pragae 1926 (bohemica); G. M. Llovera, Ba 1930 (catalan.); G. Jorgenson, Kopenhagen 1923 (danica); M. Charpentier, P 1920/25; L. Gougand, P 1923 (gallica); BKV² 18 (1914); H. Hefele, Jena 1922 (german.); A. V. Vega, Ma 1932 (hispan.); L. Asioli, Mi 1923; A. Levasti, Fi 1924; Picardi, R 1926; E. Bindi, R 1928; P. Gagliardi, Mi 1930; A. Masini, Fi 1930; O. Tescari, To 1936 (italicae); J. Fernhout, Haarlem 1929; Van Lieshout, Am 1931; A. Sizoo, Delft 1936 (neerland.); A. Dalzion, Ath 1931 (neograeca). — Monographiae: R. L. Ottley, Studies in the Conf. of St. A., Lo 1919; M. Zepf, Augustins Confessiones, Tü 1926 (sententiam M. Zepf ut veriorem supra allegavimus); H. Gros, La valeur documentaire des Conf. de St. A., P 1928; F. Billicsich, Studien zu den Bekenntnissen des hl. A., W 1929; W. Thimme, Augustins Selbstbildnis in den Conf., Gü 1929; G. Wunderle, Einführung in Augustins Conf., Augsburg 1930; P. Schäfer, Das Selbstbewußtsein in den Conf. des hl. A., Wü 1930; W. J. S. Simson, St. Augustine's Conversion, NY 1930; A. D. Nock, Conversions. The Old and New in Religion from Alexander the Great to Augustine, O 1933; E. Fouqueau, L'âme de St. A. d'après ses Conf., P 1930; R. Guardini, Die Bekehrung des hl. A., L 1935. — Wundt, ZntW 1922, 53 sqq; 1923, 161 sqq; 1928, 199 sqq; Williger, ZntW 1929, 81 sqq; Ceriani, SC 1930, 241 sqq; Kowalski, Collect. theol. (Lwów) 1930, 399 sqq; Stiglmayr, ZAM 1931, 156 sqq; Pignatelli, RFNS 1931, 679 sqq; Stiglmayr, Sch 1932, 387 sqq; Boehmer, BZ 1934, 58 sqq; Geffcken, ARW 1934, 1 sqq (Tolle, lege); Orestano, Sophia 1935, 3 sqq; Steur, StC 1936, 17 sqq. — M. R. Arts, The Syntax of the Conf. of St. A. (diss.), Was 1927; C. J. Balmus, Etude sur le style de St. A. dans les Conf. et la Cité de Dieu, P 1930. — G. Misch, Geschichte der Autobiographie 1, L 1907, 402 sqq.

b) *De civitate Dei* libri 22 (c. 411/26). Augustinus istud «opus grande» composuit ad refutandas calumnias gentilium, qui christianis non solum Urbis excidium (410 a Gothis factum), sed etiam totius Imperii ruinam crimini dabant. Cf. Civ 2, 3: «Pluvia defit, causa christiani sunt».

Exinde patet libros 1—10 apologiam esse contra ethnicismum. Allegantur rationes, quas magna ex parte iam apud Patres saeculi II et III invenimus.

Libris 11—22 ingens describitur inter civitatem Dei (= sancti homines et angeli) et civitatem diaboli (= mali homines et daemones) certamen. Civitas Dei saepe concrete identificatur cum Ecclesia in terra adhuc peregrinante, civitas vero diaboli cum Imperio terreno Romanorum magnisque regnis praecedentibus. In consummatione finali Ecclesia deducitur in requiem Dei beatam.

S. Augustinus per istud opus immensum exercuit influxum.

PL 41; E. Hofmann, CV 40 (1899/1900); B. Dombart et A. Kalb, 1—2, L 1928/29; Welldon, 1—2, Lo 1924; C. Weyman, M 1925. — Versiones: BKV² 1 16 28 (1911/16); G. de Libero, Mi ²1937; C. G., Fi 1930 (v. italicae); E. Barker, Lo 1931; J. Healey, Lo 1931; M. Dodds, Lo 1934 (v. anglicae). Cf. García de la Fuente, Una traducción inedita castellana, RC 1931, 275 sqq. — H. Scholz, Glaube und Unglaube in der Weltgeschichte. Ein Kommentar zu Aug. De civ. Dei, L 1911; J. N. Figgis, The Political Aspects of St. A.'s City of God, Lo 1921; J. Rickaby, St. A.'s City of God, Lo 1925; E. Salin, Civitas Dei, Tü 1926; H. Fuchs, Augustin und der antike Friedensgedanke, B 1926; P. v. Sokolowski, Der hl. A. und die christliche Zivilisation, Ha 1929; G. Combès, La doctrine politique de St. A., P 1927; H. X. Arquillière, L'Augustinisme politique. Essai sur la formation des théories politiques du moyen-âge, P 1934; A. Dicker, Karakter en cultuur der Romeinen in S. Aug. De civ. Dei 1—5 (diss.), Nijmegen 1931; V. Horn, Beiträge zur Staatslehre St. Augustins nach De civ. Dei, Br 1934; G. Ruotolo, La filosofia della storia e la Città di Dio, Fi 1932; C. Butti, La mente di S. Agostino nella Città di Dio, Fi 1930. — De Bruyne, Les citations bibliques dans le «De civ. Dei», RB 1932, 550 sqq; Velez, RC 1933, 55 sqq. — M. Colbert, The Syntax of the De Civ. Dei, Was 1923; G. Reynolds, The Clausulae in the De Civ. Dei, Was 1924; C. J. Balmus, Etude sur le style de St. A. dans les Confessions et la Cité de Dieu, P 1930.

3. Opera polemica.

a) *De divinatione daemonum* (406/11).

PL 40, 581 sqq; J. Zycha, CV 41 (1900).

b) *Adversus Iudaeos* (?).

PL 42, 51 sqq. — P. Berard, St. A. et les Juifs, Besançon 1913; A. Lukyn Williams, Adv. Iudaeos, Ca 1935. — Spuria sunt: *Sermo contra Iudaeos* et *Altercatio Ecclesiae et Synagogae*. PL 42, 1117 sqq.

c) *De haeresibus* (428), octoginta octo haereseon catalogus, quem auctor a Quodvultdeo diacono Carthaginiensi rogatus confecit. Augustinus imprimis hausit e S. Epiphanio Salamino («Recapitulatio») et Filastrio Brixiensi.

PL 42, 21 sqq; Fr. Oehler, Corpus haeresiol. 1, B 1856. — De Guibert, BLE 1920, 368 sqq; Bardy, Miscell. Agostin. 2, 397 sqq.

d) Contra Manichaeos eorumque Dualismum extremum Augustinus imprimis unicum omnium rerum principium (scil. Deum) defendit. Malum prout malum entitate caret provenitque ex deficiente creaturae libero arbitrio. Inter Vetus Novumque Testamentum non est discordia, sed Novum in Vetere latet, Vetus vero in Novo patet. Cf. § 43; 80, 3.

J. Rickaby, The Manichaeans as St. A. saw them, Lo 1926.

1) *De moribus Ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum* libri 2 (c. 388).

PL 32, 1309 sqq; A. Roland-Gosselin, P 1936 (cum v. gall.). — A. Neno, Fi 1935 (v. italica).

2) *De libero arbitrio* libri 3 (388 incepti, editi 395).

PL 32, 1221 sqq. — Montcheuil, RSR 1933, 197 sqq.

3) *De Genesi contra Manichaeos* libri 2 (389).

PL 34, 173 sqq.

4) *De vera religione* (390).

PL 34, 121 sqq. — Bassi, Fi 1930; P. Rotta, To 1933; A. Neno, Fi 1933, C. Marzioli, Fi 1935 (versiones italicae). — A. Guzzo, A. dal «Contra Academicos» al «De vera religione», Fi 1925.

5) *De utilitate credendi* (391).

PL 42, 65 sqq; J. Zycha, CV 25 (1891). — N. Casacca, Fi 1930 (v. ital.). — Batiffol, RB 1917, 9 sqq; De Castro, RC 1930, 112 sqq.

6) *De duabus animabus contra Manichaeos* (391).

Ed. ut sub 5).

7) *Acta seu disputatio contra Fortunatum Manichaeum* (392).
Ed. ut sub 5).

8) *Contra Adimantum Manichaei discipulum* (394).
Ed. ut sub 5).

9) *Contra epistolam Manichaei quam vocant fundamenti* (397). In isto opere invenitur illud: «Ego vero evangelio non crederem, nisi me catholicae Ecclesiae commoveret auctoritas» (5, 6).
Ed. ut sub 5).

10) *Contra Faustum Manichaeum* libri 33 (400).
Ed. ut sub 5).

11) *De actis cum Felice Manichaeo* libri 2 (404).
PL 42, 519 sqq; J. Zycha, CV 25, 2 (1892).

12) *De natura boni contra Manichaeos* (post 401).
Ed. ut sub 11); B. Roland-Gosselin, P 1936 (cum v. gall.).

13) *Contra Secundinum Manichaeum* (405).
Ed. ut sub 11).

14) *Ad Orosium contra Priscillianistas et Origenistas* (415).
PL 42, 604 sqq. — J. A. Davids, De Orosio et Augustino Priscillianistarum adversariis commentatio historica et philologica, Haag 1930.

15) *Contra adversarium legis et prophetarum* libri 2 (420).
PL 42, 604 sqq. — A. Harnack, Marcion, L 1921.

16) Evodio episcopo de Uzalis († post 426), S. Augustini amico, assignandum esse videtur opusculum *De fide contra Manichaeos.*
PL 42, 1139 sqq; J. Zycha, CV 25, 2 (1892). — Spurium est *Commonitorium quomodo agendum sit cum Manichaeis qui convertuntur.*

e) Contra Donatistas S. Augustinus sacramentorum defendit ex opere operato efficaciam (independenter a subiectiva administrantis dispositione). Ecclesia, dum peregrinatur in terra, nondum est ex toto sancta et perfecta, sed est societas ex bonis et malis hominibus mixta. Contra Donatistarum violentias Augustinus Imperatorem appellavit. Cf. § 80, 2.

P. Batiffol, Le catholicisme de St. A., 1—2, P 1920; N. U. Baynes, Constantine the Great and the Christian Church, Lo 1931, 11 sqq 75 sqq; P. Monceaux, Histoire litt. de l'Afrique chrét., 6—7, P 1912/23; F. Hofmann, Der Kirchenbegriff des hl. A., M 1933, 124—413.

1) *Psalmus contra partem Donati* (393). Augustinus carmen composuit ad expellendos psalmos partis seu factionis Donatistarum, imprimis Petiliani (§ 80, 2).
PL 43, 23 sqq; M. Petschenig, CV 51 (1908); C. Lambot, Texte complété et amendé du «Psalmus contra partem Donati», RBén 1935, 318 ad 328. — H. Vroom, Le psaume abécédaire de St. A. et la poésie latine rhythmique, Nijmegen 1933; cf. RTAM 1935, 101 sq.

2) Ex Retr (1, 21; 2, 5; 2, 19) tantum nota sunt: *Contra epistolam Donati* (394), *Contra partem Donati* libri 2 (399), *Contra quod attulit Centurius a Donatistis* liber unus (post 400).

3) *Contra epistolam Parmeniani* libri 3 (400).
PL 43, 33 sqq; M. Petschenig, CV 51 (1908).

4) *De baptismo contra Donatistas* libri 7 (400). Augustinus S. Cyprianum excusat eiusque in causa haereticorum baptismi modum agendi. Cf. § 28.
Ed. ut sub 3). — Ernst, ZKT 1900, 282 sqq.

5) *Contra litteras Petiliani Donatistae Cirtensis episcopi* libri 3 (405).
PL 43, 391 sqq; M. Petschenig, CV 52 (1909).

6) *Contra Cresconium grammaticum partis Donati* libri 4 (406).
Ed. ut sub 5).

7) Ex Retr (2, 2; 2, 28 sq; 2, 35) tantum nota sunt: *Probationum et testimoniorum contra Donatistas* liber unus (c. 407), *Contra nescio quem Donatistam* liber unus, *Admonitio Donatistarum de Maximianistis* (c. 407), *De Maximianistis contra Donatistas* liber unus (c. 410).

8) *De unico baptismo contra Petilianum ad Constantinum* liber unus (410).
PL 43, 595 sqq; M. Petschenig, CV 53 (1910).

9) *Breviculus collationis cum Donatistis* (411).
Ed. ut sub 8).

10) *Ad Donatistas post collationem* liber unus (412). Periit *Ad Emeritum Donatistarum episcopum post collationem* (417; Retr 2, 46).
Ed. ut sub 8).

11) *Sermo ad Caesariensis ecclesiae plebem Emerito praesente habitus* (418).
Ed. ut sub 8).

12) *Gesta cum Emerito Caesariensi Donatistarum episcopo* (418).
Ed. ut sub 8).

13) *Contra Gaudentium Donatistarum episcopum* libri 2 (420).
Ed. ut sub 8).

14) Cuidam Augustini discipulo ignoto adscribenda est *Ad Catholicos epistola contra Donatistas* seu *De unitate Ecclesiae* liber unus (402).
PL 43, 391 sqq; M. Petschenig, CV 52 (1909). — Adam, TQ 1909, 86 sqq. — Spuria sunt: *Sermo de Rusticiano subdiacono etc.* (saec. XVII) et *Contra Fulgentium Donatistam* (post 411). PL 43, 753 sqq; CV 53.

f) Contra Pelagianos Augustinus vulneratam hominis lapsi naturam asserit, peccatum originale, redemptionis et gratiae necessitatem. In ista pugna «Doctoris gratiae» titulum sibi acquisivit. Cf. § 80, 4; 82; 83.

P. Batiffol, Le catholicisme de St. A., 1—2, P 1920; E. Jauncey, The Doctrine of Grace, Lo 1925; N. Merlin, St. A. et les dogmes du péché originel et de la grâce, P 1931; F. Hofmann, Der Kirchenbegriff des hl. A., M 1933, 455 sqq; A. Guzzo, Agostino contro Pelagio, To 1934. — Smith, JTS 1929, 21 sqq; Neveut, DThomPl 1930/31; Jäntsch, Sch 1934, 92 sqq.

1) *De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum ad Marcellinum* libri 3 (412).
PL 44, 109 sqq; Vrba et Zycha, CV 60 (1913). — Antolin, CD 1921, 200 sqq 455 sqq.

2) *De spiritu et littera ad Marcellinum* liber unus (412).
Simpson, Lo 1925 (v. anglica). — Ed. ut sub 1).

3) *De natura et gratia ad Timasium et Iacobum contra Pelagium* liber unus (415).
Ed. ut sub 1).

4) *Ad episcopos Eutropium et Paulum epistola sive liber de perfectione iustitiae hominis* (415).
PL 44, 291 sqq; Vrba et Zycha, CV 42 (1902).

5) *De gestis Pelagii ad Aurelium episcopum* (417).
Ed. ut sub 4).

6) *De gratia Christi et de peccato originali contra Pelagium et Caelestium* libri 2 (418).
Ed. ut sub 4). — B. Legewie, A. über die Erbsünde, Lörrach 1928.

7) *De nuptiis et concupiscentia ad Valerium comitem* libri 2 (c. 419).
Ed. ut sub 4).

8) *De anima et eius origine* libri 4 (419).
PL 44, 475 sqq; Vrba et Zycha, CB 60 (1913).

9) *Contra 2 epistolas Pelagianorum ad Bonifatium Romanae Ecclesiae episcopum* libri 4 (420).
Ed. ut sub 8).

10) *Contra Iulianum haeresis Pelagianae defensorem* libri 6 (421). Cf. § 80, 4.
PL 44, 641 sqq.

11) *De gratia et libero arbitrio ad Valentinum et cum illo monachos* liber unus (c. 426).
PL 44, 881 sqq.

12) *De correptione et gratia ad eundem Valentinum et cum illo monachos Hadrumeticos* liber unus (c. 426/27).
PL 44, 915 sqq; Ch. Boyer, R 1932.

13) *De praedestinatione sanctorum liber ad Prosperum et Hilarium primus* (c. 428/29).
PL 44, 959 sqq.

14) *De dono perseverantiae liber ad Prosperum et Hilarium secundus* (c. 428/29). Sanctus doctor Semipelagianismum impugnat monachorum Massiliensium (§ 82).
PL 45, 993 sqq.

15) *Contra secundam Iuliani responsionem* opus imperfectum 6 libros complectens (post 428).
PL 45, 1049 sqq.

16) Spuriae originis sunt: *Hypomnesticon contra Pelagianos et Caelestianos, De praedestinatione et gratia, De praedestinatione Dei.*
PL 45, 1611 sqq.

g) Contra Arianos Augustinus consubstantialitatem defendit trium divinarum personarum.

M. Schmaus, Die psychologische Trinitätslehre des hl. A., Mr 1927; Zeiller, L'arianisme en Afrique avant l'invasion vandale, RH 1934, 535 sqq.

1) *Contra sermonem Arianorum* liber unus (418).
PL 42, 677 sqq.

2) *Contra Maximinum haereticum Arianorum episcopum* libri 2 (c. 427/28).
PL 42, 743 sqq. — Cf. § 76, 4.

4. Opera dogmatica.

a) *Enchiridion ad Laurentium sive de fide, spe et caritate* (c. 421). Opus vere aureum tractat de fide (explicatio Symboli), de spe (explicatio orationis Dominicae) et de caritate, ad quam omnia divina praecepta ordinata sunt.

PL 40; O. Scheel, Tü 1930. — BKV² 49 (1925); C. Bloemen, Roermond 1931 (v. neerland.).

b) *De fide et symbolo* (393).
PL 40, 181 sqq; I. Zycha, CV 41 (1900); H. Smith, Lo 1926.

c) *De symbolo ad catechumenos* (?).
PL 40, 627 sqq; C. Muncey, NY 1931.

d) *De fide rerum quae non videntur* (post 399).
PL 40, 171 sqq.

e) *De fide et operibus* (413).
PL 40, 197 sqq; I. Zycha, CV 41 (1900).

f) *De trinitate* libri 15 (399/415). «Iuvenis inchoavi, senex edidi» (Ep 174). Libris 1—8 sanctus doctor trinitariam exponit doctrinam Sacrae Scripturae. Reliquis libris theologica ministratur explicatio mysterii trinitarii ope analogiarum ex mente humana desumptarum. Augustinus primus (post Tertullianum) in theologiam trinitariam explicationem introduxit sic dictam psychologicam. De isto opere principali dogmatico ipse auctor animadvertit: «Nimis operosi sunt et a paucis eos (scil. libros) intelligi posse arbitror» (Ep 169, 1).

BKV² 13 14 (1935/36); P. Montanari, Fi 1932 sqq (v. italica). — M. Schmaus, Die psychologische Trinitätslehre des hl. A., Mr 1927 (bibliographia IX ad XXV); Cavallera, RTAM 1930, 365 sqq; 1931, 5 sqq; Montanari, Sophia 1934, 194 sqq.

g) *De coniugiis adulterinis* libri 2 (419).
PL 40, 451 sqq; I. Zycha, CV 41 (1900).

h) *De cura gerenda pro mortuis* (421).
PL 40, 591 sqq; CV 41. — C. Giorgi, Fi 1927 (v. italica); A. Landes, P 1931; P. de Labriolle, P 1932 (v. gall.).

i) *De diversis quaestionibus 83* liber (395).
De diversis quaestionibus ad Simplicianum libri 2 (397), *De Dulcitii 8 quaestionibus* liber (422? 425?).

PL 40. — T. Selgueiro, La doctrine de S. A. sur la grâce d'après le traité à Simplicien, Porto 1925.

5. Opera exegetica.

Augustinus textu sacro utitur Vetere Latina (i. e. versio vetus latina textus graeci LXX interpretum et Novi Testamenti) et versione

S. Hieronymi. Sanctus doctor defectus versionum latinarum clare perspexit ideoque ipse textum latinum secundum textum graecum LXX et mss. graeca Novi Testamenti emendavit.

Augustinus praesertim in explicatione Psalmorum et quarti evangelii allegoriam praefert. In operibus potius scientificis sensum sequitur litteralem. Iuxta Augustinum solummodo Ecclesia (numquam haeresis) sensum sacrorum librorum recte explicat.

C. H. Milne, A Reconstruction of the old-latin Text of the Gospels used by St. A., Ca 1926; C. J. Costello, St. A.'s Doctrine on the Inspiration and Canonicity of Scripture (diss.), Was 1930; D. de Bruyne, St. A. reviseur de la Bible, Misc. Agost. 2, R 1931, 521—606; Llamas, A. y la multiplicidad de sentidos literales, RC 1931, 238 sqq; De Ambroggi, SC 1929, 114 sqq (Itala); Vaccari, CC 1929, 108 sqq (Itala fenice). — Vlasic, BoS 1930, 415 sqq (De opere exegetico S. Augustini); Costello, RUO 1932, 125 sqq; 1934, 81 sqq. — Lagrange, Les retractations exégétiques de St. A., Miscell. Agost. 2, 373 sqq.

a) *De doctrina christiana* libri 4 (397/426). In isto opere Augustinus duas principales quaestiones tractat scientiae biblicae, scil. «modum inveniendi quae intelligenda sunt (= Hermeneutica) et modum proferendi quae intellecta sunt (= Homiletica)». Libris 1—3 exponitur «modus inveniendi» sensum sacri textus. Libro quarto scientia ministratur homiletica.

PL 34, 15 sqq; H. J. Vogels, Flor 24 (1930); T. Sullivan, Was 1930 (liber quartus). — BKV² 49 (1925); F. Vermuyten, Bru 1925 (v. neerland.). — Th. Francy, Les idées littéraires dans la doctr. christ., Saarbrücken 1922.

b) Vetus Testamentum. Gravissimum problema, quod S. Augustinus numquam ex toto solvere valebat, explicatio erat libri Genesis. Diverso quidem tempore, imprimis vero in pugna anti-manichaea arduam aggressus est quaestionem.

1) *De Genesi contra Manichaeos* libri 2 (389).
PL 34.

2) *De Genesi ad litteram* imperfectus liber (393).
PL 34, 219 sqq; I. Zycha, CV 28, 1 (1894).

3) *Confessionum* libri 11—13 (397). Cf. supra n. 2.

4) *De Genesi ad litteram* libri 12 (400/15).
Ed. ut sub 2).

5) *Locutiones in Heptateuchum* libri 7 (419).
PL 34, 485 sqq; I. Zycha, CV 28, 1 (1894). — W. Süß, Augustins Locutiones und Problem der lateinischen Bibelsprache, Dorpat 1933; cf. RHE 1934, 277 sqq.

6) *Quaestionum in Heptateuchum* libri 7 (419).
PL 34, 547 sqq; I. Zycha, CV 28, 2 (1895). — W. Rüting, Untersuchungen über Augustins Quaestiones und Locutiones in Hept., Pa 1916; Denk, TR 1918, 304 sqq; v. Soden, ZKG 1923, 436 sqq; Beeson, Mélanges Mandonnet II (1930), 7 sqq.

7) *De octo quaestionibus ex Veteri Testamento.*
Ed.: G. Morin, RBén 1911, 1—10; D. de Bruyne, Miscell. Agost. 2, R 1931, 333—337.

8) *Adnotationum in Iob* liber unus (c. 400), quem alius ignotus ad suam actualem formam redegit. Cf. Retr 2, 13.
PL 34, 825 sqq; I. Zycha, CV 28, 2 (1895).

9) *Enarrationes in Psalmos* (c. 415) praeclarissimae sunt et pulcherrimae homiliae Carthagine habitae, in quibus Augustinus modo mirabili Christum et Ecclesiam in Psalmis praesignatos ostendit.
PL 36—37. — B. Capelle, Le texte de Psautier latin en Afrique, R 1913; Mersch, RSR 1926, 504 sqq; De Bruyne, Miscell. Agost. 2, R 1931, 321 sqq; RBén 1933, 20 sqq. — Blic, Gr 1936, 408 sqq; Zarb, Angel 1935/36 (chronologia). — H. v. Balthasar, L 1936 (v. german.).

c) Novum Testamentum.

1) *De consensu evangelistarum* libri 4 (c. 399). Augustinus evangelia contra criminationes Porphyrianorum et Neoplatonicorum defendit.
PL 34, 1041 sqq; F. Weihrich, CV 43 (1904). — J. Vogels, Fr 1908.

2) *Quaestiones evangeliorum* libri 2 (c. 399).
PL 35, 1321 sqq.

3) *De sermone Domini in monte secundum Matthaeum* libri 2 (393).
PL 34, 1229 sqq; cf. Retr 1, 19. — B. Neri, Fi 1928 (v. ital.). — Bassi, Miscell. Agost. 2, R 1931, 915 sqq. — Incertae originis est *Quaestionum 17 in evangelium secundum Matthaeum* liber. PL 35, 1365 sqq.

4) *In Iohannis evangelium tractatus 124* (416/17), homiliae pulcherrimae et profundissimae.
PL 35, 1379 sqq. — Huyben, Miscell. August., Rotterdam 1930, 256 sqq; M. Comeau, St. A. exégète du 4ᵉ évangile, P 1930; De Bruyne, RBén 1931, 246 sqq; Dean, JTS 1935, 113 sqq.

5) *In epistolam Iohannis ad Parthos tractatus 10* (416).
PL 35, 1977. — *Expositio epistolae Iacobi* iam non exstat (Retr 2, 32). *Expositio in Apocalypsim b. Iohannis* non est S. Augustini.

6) *Expositio quarumdam propositionum ex epistola ad Romanos* (394), *Epistolae ad Galatas expositio* (394), *Epistolae ad Romanos inchoata expositio* (394).
PL 35. — A. Souter, The Earliest Latin Commentaries on the Epistles of St. Paul, O 1927, 139 sqq.

6. Opera moralia et pastoralia.

a) *De agone christiano* (c. 396).
PL 40, 289 sqq; I. Zycha, CV 41 (1900); B. Roland-Gosselin, P 1936 (cum v. gall.). — D'Alès, Gr 1930, 131 sqq.

b) *Speculum* (427), collectio praeceptorum moralium ex tota S. Scriptura desumpta.
PL 34, 887 sqq; F. Weihrich, CV 12 (1887), ubi invenitur Ps.-Aug. *Speculum Audi Israel* (saec. V ?).

c) *De mendacio* (395) et *Contra mendacium* (420). Augustinus liceitatem cuiusvis mendacii reicit.
PL 40, 487 sqq 517 sqq; I. Zycha, CV 41 (1900). — E. Récéjec, De mendacio quid senserit A., P 1896; A. Kern, Die Lüge, Graz 1930.

d) *De continentia* (395), *De patientia* (c. 418).
PL 40; I. Zycha, CV 41 (1900).

e) *De disciplina christiana, De cantico novo, De utilitate ieiunii, De Urbis excidio* (410).

PL 40.

f) *De bono coniugali* et *De sancta virginitate* (401). Augustinus contra Hieronymum bonum defendit matrimonii, contra Iovinianum vero virginitatem. Cf. § 75, 4, d.

PL 40; I. Zycha, CV 41 (1900). — Heerinckx, Ant 1931, 37 sqq.

g) *De bono viduitatis liber seu Epistola ad Iulianam viduam* (414).

PL 40; CV 41.

h) *De opere monachorum* (400). Opusculum scriptum est contra monachos, qui «ex oblationibus religiosorum vivere volebant» (Retr 2, 21). Commendatur opus manuale.

PL 40; CV 41. — Alvarez, RC 1930, 224 sqq.

i) *De catechizandis rudibus* (400). Sanctus doctor primam ministrat catecheticam christianam.

PL 40; J. P. Christopher, Was 1926; G. Krüger, Tü 1934. — E. P. Barker, Lo 1912 (v. angl.); F. Restrepo, RF 1925 (v. hispan.); F. Auer, Innsbruck 1927 (v. german.); BKV² 49 (1925). — Souter, Miscell. Agost. 2, R 1931; Wilmart, RBén 1930, 263 sqq.

7. Sermones.

Augustinus sermones suos primo habuit, deinde litteris mandavit. Inter oratores et praedicatores occidentales facile princeps est nominandus. Augustinus breves habuit sermones. Auditorem supponit satis cultum et eruditum. Ut erat rhetoricae magister, non nescit regulas floresque antiquae rhetoricae artis.

M. I. Barry, A. the Orator, Was 1924; Deferrari, AJP 1923, 97 sqq 193 sqq; Ch. Mohrmann, Die altchristliche Sondersprache in den Sermones des hl. A., Nijmegen 1932; Das Wortspiel in den Augustin. Sermones, Mn 1936, 33 sqq; Schuchter, WS 1934, 115 sqq. — E. Logi, Si 1930 (v. italica select. sermonum); Shewring, Lo 1931 (v. angl. sermon. in SS. Perpet. et Felic.); G. Humeau, Les plus beaux sermons de St. A. réunis et traduits, 1—3, P 1932 sqq; L. Alvarez, Ma 1925 sqq (v. hispanica). — De Bruyne, RBén 1931, 185 sqq; Comeau, REL 1932, 408 sqq; RSR 1933, 257 sqq (prédications pascales); Kunzelmann, Miscell. Agost. 2, 417 sqq (chronologia sermonum).

a) Sermones (seu homiliae) exegetici. Cf. n. 5.

b) Sermones 363 genuini in editione Maurinorum Benedictina (J. Blampin et P. Coustant). PL 38—39 cum multis «sermonibus dubiis» etc.

c) Ratione inquisitionis criticae a G. Morin institutae circa omnes sermones post Maurinos editos ex 640 sermonibus 138 tantum genuini sunt recensendi.

Ed.: G. Morin, S. Augustini Sermones post Maurinos reperti, R 1930 (cum bibliographia amplissima). — G. Morin, S. Aug. Tractatus sive Sermones inediti, M 1917 (sermones 34 genuini). — A. del Fueyo, Sermones ultimamente descubiertos, Ma 1933; Hauler, WS 1932, 129 sqq; Wilmart, RBén 1932, 201 sqq; 1935, 3 sqq; Lambot, Sermon inédit sur la prière, RBén 1933, 97 sqq; 1934, 398 sqq (nouveau sermon); 1935, 114 sqq; 1936 113 sqq (sept sermons inédits dans un homiliaire du Mont Cassin); Poschmann, RBén 1934, 18 sqq; Madoz, L'authenticité d'un des nouveaux sermons de St. A., RHE 1936, 341 sqq. — Getty, The Life of the North Africans as revealed in the Sermons of St. A., Was 1931.

8. Epistolae exstant plus quam 270 (quarum 47 ad Augustinum, 6 ad eius amicos), quae tractant quaestiones philosophicas, theologicas et pastorales.

PL 33; A. Goldbacher, CV 34, 1—2 (1895 1888); 57—58 (1911 1923); W. G. Sparrow-Simpson, Lo 1919; M. Schmaus, S. Augustini Liber de videndo Deo seu Ep. 147, Flor 23 (1930); S. Aug. ad Consentium ep. 120, Flor 33 (1933); J. Schmid, SS. Hieronymi et Augustini Epistolae mutuae, Flor 22 (1930). — BKV² 29—30 (1917); J. H. Baxter, Lo 1930 (v. angl. epistolarum select.). — Lietzmann, PASB 1930; Beyerhaus, RM 1926, 401 sqq; De Bruyne, RBén 1932, 303 sqq; La correspondance échangée entre Augustin et Jérôme, ZntW 1932, 233 sqq. — W. Parsons, A Study of the Vocabulary and Rhethoric of the Letters of St. A., Was 1923; M. E. Keenan, The Life and Times of St. A. as revealed in his Letters, Was 1935; E. Metzger, Tü 1934; Gü 1936; Keenan, CJ 1936, 35 sqq; A. B. Pauluszak, Subjunctive in the Letters of St. A. (diss.), Was 1936.

Regula sic dicta **S. Augustini** derivata est ab epistola 211.

Ed.: A. C. Vega, Escorial 1933. — E. Wallbrecht, Wü 1933. — Chapman, DoR 1931, 395 sqq; Lambot, RBén 1930, 77 sqq; Vogels, Miscell. August., Rotterdam 1930, 16—82. — P. de Labriolle, P 1932 (v. gallica).

9. Carmina.

Praeter *Psalmum abecedarium contra partem Donati* (393) Augustinus composuit *Laudem Cerei*, cuius tres tantum exstant versus (Civ 15, 22). Non certe constat, utrum sanctus doctor auctor sit carminis paschalis **Exultet.**

A. Ebner, Kirchenmusikal. Jahrbuch, Regensburg 1893, 73 sqq; Weyman, HJB 1919, 295 sq. — Koch, ZntW 1922, 130 sqq («o felix culpa»).

10. Spuria: *De assumptione b. Mariae*, cf. Ernst, TQ 1924, 449 sqq. — A. Wilmart, Les Méditations sur le Saint-Esprit, RAM 1926, 17 sqq; Le prologue du sermon africain sur les noces de Cana, RBén 1931, 160 sqq; Stone, Ps.-Aug. Sermon against the Jews, Pagans and Arians, Was 1928; Wilmart, RAM 1936, 337 sqq; RBén 1937, 3 sqq.

Bibliographia Augustiniana.

1. Occasione Centenarii XV (430—1930) immensa Augustiniana litteratura apparuit, quae singillatim allegare impossibile est. Cf. Ephemerides et Periodica anni 1930. — Speciali notatione digna sunt: Aurelius Augustinus. Festschrift der Görres-Gesellschaft, Köln 1930; A Monument to St. Augustine, Lo 1930; Miscellanea Augustiniana, Rotterdam 1930; Etudes sur St. Augustin, P 1930; Nouvelle Revue théolog., Tournai 1930; Studi Agostiniani (Miscellanea Agostiniana 2), R 1931 (istud volumen maximi est momenti); Augustiniana nel 15. Centenario della morte di A. 430—1930, Napoli 1931; Augustiniana, Averbode 1930; Sankt Augustin, Wü 1930; S. Agostino. Pubbl. commem., Mi 1931; Acta hebdomadae August.-Thomisticae, To 1931; Mc d'Arcy, A Monument to St. Augustine, NY 1931.

2. Quaestiones generales: E. Gilson, Introduction à l'étude de St. A., P 1929; P. Batiffol, Le Catholicisme de St. A., 1—2, P. 1920; P. Guilloux, L'âme de St. A., P 1921; J. Hessen, A.s Metaphysik der Erkenntnis, B 1931; E. Haenchen, Die Frage nach der Gewißheit beim jungen Augustin, St 1932; cf. TQ 1933, 152 sqq; R. Jolivet, St. A. et le Néoplatonisme chrétien, P 1932; Dieu soleil des esprits. La doctrine Augustinienne de l'illumination, P 1934; W. Theiler Porphyrios und A., Ha 1933; J. Guitton, Le

temps et l'éternité chez Plotin et A., P 1933; J. Barion, Plotin und A., B 1935; H. Barth, Die Freiheit der Entscheidung im Denken A.s, Basel 1935; P. Henry, Plotin et l'Occident, Lou 1934; cf. JTS 1937, 1 sqq; R. Jolivet, Le problème du mal d'après St. A., P [2]1936; J. Ritter, Mundus intelligibilis, Frankfurt 1936 (ontologia neoplatonica); P. Gorla, Sant' A., To 1936; cf. SC 1936, 423 sqq.

3. Quaestiones theologicae: M. Grabmann, Die Grundgedanken des hl. A. über Seele und Gott, Köln 1929; M. Schmaus, Die psychologische Trinitätslehre des hl. A., Mr 1927; Penido, RT 1930, 508 sqq; Garrigou-Lagrange, Vie spirituelle 1930, 95 sqq; L. Legrand, La notion philosophique de la Trinité chez St. A., P 1931. — L. Pera, La creazione simultanea e virtuale secondo S. A., Fi 1928; K. Staritz, A.s Schöpfungsglaube, dargestellt nach seinen Genesisauslegungen, Br 1931; R. Capdet, La formation des êtres d'après St. A., BLE 1936, 3 sqq; Fernandez, RC 1931, 215 sqq. — A. Oddone, La figura di Cristo nel pensiero di S. A., To 1930; F. Marcos del Rio, El Cristo místico y la comunión de los santos según S. A., RC 1931, 402 sqq; J. Rivière, Le dogme de la Rédemption chez St. A., P 1933; Haugg, A.s Weg zu Christus, TG 1936, 28 sqq. — Ph. Friedrich, Die Mariologie des hl. A., Köln 1907; Neveut, DThomPl 1931, 524 sqq; Hofmann, TQ 1932, 299 sqq; Götz, TQ 1933, 738 sqq. — E. Castelli, Le double aspect du problème du mal et St. A., P 1930; A. Guzzo, A. e il sistema della grazia, To 1930; H. Jonas, A. und das paulinische Freiheitsproblem, Gö 1930; Neveut, DThomPl 1936, 617 sqq; A. Pastore, Il principio d' amore di S. A. nel problema del rapporto fra la libertà e la grazia, Lodi 1930; Fr. Saint-Martin, La pensée de St. A. sur la prédestination gratuite et infallible des élus à la gloire d'après ses derniers écrits, P 1930; R. Jolivet, Plotin et St. A. ou le problème du mal, P 1931; M. Merlin, St. A. et les dogmes du péché original et de la grâce, P 1931; E. Dinkler, Die Anthropologie A.s, St 1934; cf. Sch 1935, 94 sqq; V. Capanaga, La teología august. de la gracia y la historia de las conversiones, Escorial 1933; M. de Lama, S. Augustini doctrina de gratia et praedestinatione, To 1934; K. Janssen, Die Entstehung der Gnadenlehre A.s, Rostock 1936; J. Henninger, A. et doctrina de duplici iustitia, Mödling 1935; N. Concetti, Esame della genesi della dottrina agostin. intorno al peccato originale di Buonaiuti, Fermo 1922; K. Janssens, Die Entstehung der Gnadenlehre Augustins (diss.), Rostock 1936. — J. Vetter, Der hl. A. und das Geheimnis des Leibes Christi, Mainz 1929; F. Hofmann, Der Kirchenbegriff des hl. A. in seinen Grundlagen und seiner Entwicklung, M 1933. — K. Adam, Die Eucharistielehre des hl. A., Pa 1908; W. van Dijk, St. A. en de hl. Eucharistie, Am 1930; G. Lecordier, La doctrine de l'Eucharistie chez St. A., P 1930; cf. TQ 1931, 490 sqq; C. Dotta, La sinassi eucaristica attraverso le opere di S. A., Mi 1930; P. G. Bracci, Victima sancta. Pensiero, dottrina e ensegnamento di S. A. sulla Eucaristia, To 1931; W. Roetzer, Des hl. A. Schriften als liturgiègeschichtl. Quelle, M 1930. — K. Adam, Die kirchliche Sündenvergebung nach dem hl. A., Pa 1917; Die geheime Kirchenbuße nach dem hl. A., Kempten 1921; TQ 1929, 1 sqq; B. Poschmann, Die abendländische Kirchenbuße im Ausgang des christlichen Altertums, M 1929; ZKT 1930, 214 sqq. — J. Peters, Die Ehe nach der Lehre des hl. A., Pa 1918; G. Serrier, De quelques recherches concernant le mariage contrat-sacrement et plus particulièrement de la doctrine augustinienne des biens du mariage, P 1928; A. Pereira, La doctrine du mariage selon St. A., P 1930. — D. Zähringer, Das kirchliche Priestertum nach dem hl. A., Pa 1931. — M. Mellet, L'itinéraire et l'idéal monastique de St. A., P 1935; S. Merlin, St. A. et la vie monastique, Albi 1933. — A. d'Angel, La mort et les morts d'après St. A., P 1916; K. Pelz, Die Engellehre des hl. A., Mr 1916; Rivière, RevSR 1928, 257 sqq; RTAM 1931, 113 sqq; 1932, 318 sqq; H. Eger, Die Eschatologie A.s, Greifswalde 1933; Lewalter, ZKG 1934, 1 sqq; A. Dahl, L'Immortalité chez St. A., Lund 1936.

4. Quaestiones practicae: J. Zellinger, A. und die Volksfrömmigkeit, M 1933; C. van Lierde, Doctrina S. Augustini circa dona Spiritus Sancti ex textu Is 9, 2 sqq, Nijmegen 1935; F. Cayré, La Contemplation August., P 1927; Contemplation et raison d'après St. A., RP 1930, 331 sqq; Les sources de l'amour divin, P 1933; La méditation selon l'esprit de St. A., P 1935; G. Combès, La charité d'après St. A., P 1934; Reul, Der sittliche Wert der Heiligenverehrung, TG 1930, 438 sqq; Quasten, Die Reform des Märtyrerkultes, TG 1933, 318 sqq; B. Roland-Gosselin, La morale de St. A., P 1925; J. Mausbach, Die Ethik des hl. A., 1—2, Fr 1929; L. Cecchini, Il problema morale in S. A., Reggio 1934; Rivière, Justice et droit dans la langue de St. A., BLE 1932, 5 sqq; U. Talja, Eticki sitem Sv. A., Beograd 1934; A. M. Vellico, S. A. e la pedagogia cristiana, R 1934; P. E. Hendrikx, A.s Verhältnis zur Mystik, Wü 1936; Rivière, RevSR 1937, 36 sqq (le concept du «nécessaire»).

5. Diversa: F. van Steenberghen, La philosophie de St. A. d'après les travaux du Centenaire: Revue néo-scolastique de philos., Lou 1932, 366 sqq; 1933, 106 sqq; W. Verwiebe, Welt und Zeit bei A., L 1932; L. Keeler, Sancti Aug. doctrina de cognitione, Univ. Greg. R 1934; R. Kuypers, Der Zeichen- und Wortbegriff im Denken A.s, Am 1935; G. Combès, La doctrine politique de St. A., P 1928; Schilling, TQ 1928, 398 sqq; J. Martin, La doctrine sociale de St. A., P 1929; H. X. Arquillière, L'Augustinisme politique, P 1934; W. Hrabar, La doctrine du droit international chez St. A., P 1932; N. Mariani, Le teorie politiche di S. A. e il loro influsso nella scuola agost. del secolo XIV, Fi 1933; R. Regout, La doctrine de la guerre juste de St. A. etc., P 1935; K. Svoboda, L'Esthétique de St. A. et ses sources, P 1933; Wadsworth, Collective Security in St. A., Clergy Rev. 1936, 22 sqq.

Addenda: C. van Lierde, Doctrina S. Aug. circa dona Spiritus S. ex textu Is 11, 2 sq (diss.), Wü 1935; Neveut, L'homme peut-il être sans péché? DThomPl 1935, 77 sqq; K. Delahaye, Die «memoria interior»-Lehre des hl. A. (diss.), Wü 1936; J. Perrodon, Pages dogmatiques de St. A., Orléans 1936; Kälin, A. und die Erkenntnis der Existenz Gottes, DThom 1936, 331 sqq; Haugg, TG 1937, 373 sqq (A. et s. scriptura).

§ 79. Alii Patres Africani saeculi quarti et quinti.

1. **S. Optatus** episcopus Milevitanus († ante 400) paulo post 364 composuit *Contra Parmenianum Donatistam* libros 6, quibus c. 385 addidit librum septimum. Auctor in libro primo historiam exponit Donatismi. In libro secundo unicam defendit Christi Ecclesiam eamque Romanam. In libro tertio de modo agendi tractat gubernii civilis contra Donatistas. In libro quarto agit contra malitiosam exegesin Is 66, 3 et Ps 140, 5. Liber quintus efficaciam propugnat baptismi ex opere operato. Liber sextus fanatismum reprehendit et Vandalismum Donatistarum. Liber septimus corrigenda continet et addenda. Operi adnexa est *Collectio documentorum* ad historiam Donatismi pertinentium.

Optatus sincero inflammatus est zelo reducendi errantes fratres (Donatistas) ad Ecclesiae unitatem. Stilus eius non caret Africana duritie.

PL 11; C. Ziwsa, CV 26 (1893). — Vassal-Phillips, The Work of St. Opt. against the Donatists, Lo 1917; P. Monceaux, St. Optat et les premiers écrivains donatistes, P 1920; Baynes, JTS 1924/25, 37 sqq 404 sqq; Turner, JTS 1926, 283 sqq; Pincherle, RR 1927, 440 sqq; Capelle, RBén 1923, 24 sqq.

2. **Aurelius** episcopus Carthaginiensis († c. 430), S. Augustini amicus, epistolam scripsit ad episcopos Africae. PL 20, 1009 sqq. — **Capreolus** († 437), Aurelii successor, epistolas scripsit contra Nestorianos. PL 53,

843 sqq; ACO I, vol. 2, 64 sq. — Sub Aurelio episcopo **Leporius** monachus (Gennad., Vir 59) scripsit *Libellum emendationis*, in quo errores suos christologicos revocavit. PL 31, 1221 sqq. — Cf. J. Marić, Zagreb 1916, 14 sqq 40 sqq.

3. **S. Quodvultdeus** episcopus Carthaginiensis († c. 453), S. Augustini amicus, composuisse videtur 9 sermones (Ps.-Aug. PL 40, 637—668; PL 42, 1101—1130), probabiliter adhuc tres alios (ed. G. Morin, Campoduni 1917, 181—186 191—218), deinde *De promissionibus et praedictionibus Dei* (Ps.-Prosper PL 51, 733 sqq).

D. Franses, Die Werke des hl. Quodv., M 1920; Schepens, Les œuvres de St. Quodv., RSR 1923, 76 sqq.

4. **Marius Mercator** († post 451), natione probabiliter Africanus, a. 418 Romae contra Pelagianos duo scripsit opera deperdita (Aug., Ep 193). Anno 429 Cpoli de mandato Sedis Romanae a Theodosio II imperatore impetravit, ut Iulianus episcopus Eclanensis, Caelestius aliique Pelagii asseclae expellerentur Ephesique damnarentur (431). Strenue stetit a parte Cyrilli Alexandrini magnique Augustini.

Opera Marii carent quidem omni stili elegantia, sed theologum manifestant in causa Nestorianismi et Pelagianismi optime versatum.

PL 48; E. Schwartz, ACO I, vol. 5, pars 1. — Weyman, HJB 1916; Lepka, L'originalité des répliques de Marius M. à Julien d'Eclane, RHE 1931, 572 sqq.

a) *Commonitorium super nomine Caelestii* (429 graece, 431 latine editum), praecipuus historiae Pelagianismi fons.

b) *Commonitorium adversum haeresin Pelagii et Caelestii vel etiam scripta Iuliani* (431).

c) *Refutatio symboli Theodori Mopsuesteni.*

d) *Comparatio dogmatum Pauli Samosateni et Nestorii* (429).

e) *Nestorii blasphemiarum capitula* (432), refutatio 12 anathematismorum Nestorii.

f) Marius Mercator multa Patrum graecorum, imprimis vero haereticorum scriptorum latine reddidit.

5. Ex Gennadio et Ps.-Gennadio noti sunt: **Asclepius** episcopus, **Victor** Cartennae episcopus, **Voconius** Castelli episcopus, **Honoratus** Constantinae episcopus, **Eugenius** episcopus Carthaginiensis (Vir 73 77 sq 92 94). De eorum operibus quasi nihil exstat.

6. **Victor** episcopus **Vitensis** († post 489) c. 488 composuit *Historiam persecutionis Africanae provinciae temporibus Geiserici et Hunirici regum Vandalorum* (428/84) libros 3 complectentem. Pulcherrime christianorum fortitudo barbarorumque ferocitas describitur. Operi in mss. adnexa est *Passio beatissimorum martyrum, qui apud Carthaginem passi sunt* (septem monachi sub Hunerico a. 483). Passio a contemporaneo quodam ignoto conscripta est.

PL 58; C. Halm, Mon. Germ. hist. Auct. antiquiss. 3, 1, B 1879; M. Petschenig, CV 7 (1881). — F. Ferrère, P 1898; RP 1901, 110 sqq; G. Ghedini, Le clausole ritmiche nella Hist. pers. Afric., Mi 1927; Vaccari, AL 1924, 184; Di Capua, Bibl 1935, 451 sqq.

7. **Vigilius** episcopus **Thapsensis** († post 484) cum plurimis aliis Africae episcopis ab Hunerico, Vandalorum rege, ad Collationem seu disputationem Carthaginiensem (484) est evocatus, deinde in exsilium pulsus. De Vigilii vita quasi nihil scimus.

PL 62. — G. Ficker, L 1897.

a) *Contra Arianos, Sabellianos et Photinianos* libri 3 (post 480).

b) *Contra Eutychen* libri 5 (c. 480) Monophysitismum impugnant et Nestorianismum.

c) Plura opera anti-ariana perierunt.

d) Omnia alia opera apud PL 62 sub Vigilii nomine allegata incertae sunt originis (*Contra Varimadum arianum* cf. § 84, 6).

§ 80. Scriptores latini haeretici saeculi quarti et quinti.

1. **Priscillianus** episcopus Abilae († 385) ex nobili Hispaniae genere ortus donis magnis et temporalibus et spiritualibus praeditus fuisse videtur. C. 375 Priscillianus adhuc laicus ascetarum praeerat communitati, cui praesertim Hydacius Emeritensis et Idacius Ossonubensis episcopi (§ 84, 6) vehementer se opposuerunt. Certum est inter Priscilliani asseclas divulgatos fuisse errores gnostico-manichaeos et superstitiones astrologicas. Utrum ipse Priscillianus fuerit haereticus, nec ipsi contemporanei certe diiudicare poterant (cf. Hier., Vir 121). Indesinenter rectam suam fidem asserit. Anno 380 a Salviano et **Instantio** episcopis Abilae episcopus est consecratus. Eodem tempore a Caesaraugustana synodo est damnatus. C. 381 Priscillianus in sua causa Damasum papam frustra adiit et Ambrosium Mediolanensem. A synodo Burdigalensi (384) iterum excommunicatus Maximum appellavit usurpatorem. Contra Martini Turonensis sententiam Priscillianus cum sex sociis, inter quos erant Latronianus et Tiberianus episcopi (Hier., Vir 122 sq), post dira tormenta a. 385 gladio percussus est.

Errorem Priscilliani defendit **Dictinus** episcopus Astorgensis (cf. Leon., Ep 15, 16), sed a. 400 haeresi renuntiavit (Mansi 3, 1004 sq). Priscillianistarum secta saeculo VI demum evanuit. Cf. § 109, 9; 78, 3, d.

a) ? *Tractatus* 11 (post 380), inter quos notetur *Liber ad Damasum.*

Ed.: G. Schepß, CV 18 (1889). — G. Morin (RBén 1913, 153 sqq) et J. A. Davids (De Orosio et Augustino Priscillianistarum adversariis commentatio hist. et philol., Haag 1930) istos tractatus assignant Instantio episcopo. Contra G. Morin: M. Hartberger (TQ 1913, 401 sqq) et J. Martin (HJB 1927, 237 sqq). — K. Künstle, Eine Bibliothek der Symbole, Mainz 1900; Antipriscilliana, Fr 1905; E. Ch. Babut, Pr. et le Priscillianisme, P 1909; RHL 1910, 97 sqq 252 sqq; Puech, BLA 1912, 81 sqq 161 sqq. — Suys, RHE 1925, 530 sqq; Duhr, 1928, 301 sqq (Bachiarius et Pr.); D'Alès, RSR 1933, 1 sqq (Priscillien) 129 sqq (Les onze traités d'Instantius). — Z. García Villada, Hist. ecl. de España I 2, Ma 1929, 91 sqq 357 sqq; A. d'Alès, Priscillien et l'Espagne à la fin du 4e siècle, P 1937 (tractatus Instantio assignat).

b) *Canones* 90 in epistolas S. Pauli, antiquissima theologiae S. Pauli reassumptio. Exstant in retractatione Peregrini cuiusdam episcopi. Cf. § 84, 5.

c) ? De *Prologis monarchianis* cf. § 11, 2.

d) De *Epistola Titi* cf. § 123, III, 8.

2. **Donatistae** Africani (cf. 78, 3, e).

1) **Donatus** Magnus († c. 355) ad defendendum Donatistarum errorem primus composuit opuscula (Hier., Vir 93), quae omnia perierunt, ut illa Vitellii et Macrobii (Gennad., Vir 3 sq).

Chapman, RBén 1909, 13 sqq.

2) **Parmenianus** episcopus († 391) praeter *Psalmos* composuit *Adversus Ecclesiam traditorum* libros 5 et ad Tyconium epistolam. Iam nihil exstat.

Monceaux, P., primat donatiste de Carthage, JS 1909, 19 sqq 157 sqq.

3) **Tyconius** († c. 390), «in divinis litteris eruditus» (Gennad., Vir 18), composuit *De bello intestino* libros 3 (370), *Expositiones diversarum causarum* (375), *Librum Regularum* (380), i. e. primum Compendium hermeneuticae biblicae latinum, quod S. Augustinus excerpsit et in sua «Doctrina christiana» retractavit. C. 380 Tyconius scripsit *In Apocalypsin* commentarium, «nihil in ea carnale, sed totum intelligens spirituale» (Gennad. l. c.). Opus exstat adhuc magna ex parte in commentariis posterioribus, quae fere omnia e Tyconio hauserunt. Notandum est Tyconium a S. Augustino esse aestimatum quamvis haereticum. Tyconius a strenuis Donatistis impugnatus inter Donatistas moderatos est recensendus.

Ed.: F. C. Burkitt, The Book of Rules, Ca 1894. — T. Hahn, Tyconius-Studien, L 1900; P. Monceaux, Hist. littér. de l'Afrique chrét. Le Donatisme 4—7, P 1912/23; Pincherle, RR 1925, 443 sqq; Van Bakel, NTT 1930, 36 sqq (Tyconius, Augustinus ante Augustinum); F. Hofmann, Der Kirchenbegriff des hl. Augustinus, M 1933, 519 (vide registrum).

4) **Petilianus** Cirtensis, Emeritus Caesariensis, Gaudentius de Thamugadi episcopi et Cresconius grammaticus inter adversarios S. Augustini nominantur.

Monceaux, RP 1906, 218 sqq; 1907, 28 sqq; JS 1913, 442 sqq.

3. **Manichaei** (cf. § 43; 78, 3, d).

Inter manichaeos S. Augustini adversarios nominandi sunt: Addas Adimantus (c. 394), Secundinus (c. 400) et **Faustus** episcopus Milevitanus († ante 400), «eloquio suavis, ingenio callidus» (Aug., Contra Faust. 1, 1), cum quo Augustinus iuvenis disputationem habuit (383). Cf. § 78, 3, d, 10.

P. Monceaux, Le manichéen Faustus de Milève, restitution de ses «Capitula» (Mém. Acad. Inscript. 43), P 1924. — Dölger, AC 1931, 301 sqq.

4. **Pelagiani.**

1) **Pelagius** († c. 418), natione Hibernus vel Britannus, monachus laicus, versus finem saeculi IV Romam venit ibique erroneas de peccato originali, de natura et gratia, de baptismo parvulorum doctrinas divulgabat. C. 410 Africam, 415 Palaestinam petiit. Synodos duas Palaestinenses contra ipsum coactas (415) decepit sicque damnationem effugit. Tamen synodi duae Africanae (416) Pelagii impietatem perspexerunt remque ad Innocentium I detulerunt. Tunc temporis S. Augustinus illa verba protulit: «Duo concilia missa sunt ad Sedem apostolicam, inde etiam rescripta venerunt, causa finita est» (Serm 131, 10, 10). Zosimus papa denuo haeresiarchae damnationem confirmavit (418). Ex isto tempore de Pelagio iam nihil scimus. Obiisse videtur c. 418. Synodus Ephesina (431) Pelagii et Caelestii (cf. n. 2) proscriptioni consensit. Pugnando contra errorem Pelagii Augustinus immortalem sibi laudem acquisivit nomenque «doctoris gratiae». Cf. § 78, 3, f. Pelagius plura scripsit opera.

a) *De fide trinitatis* (deperditum).
b) *Eclogarum liber* in fragmentis tantum exstat. PL 48, 593 sqq.
c) *Expositiones brevissimae in Apostoli Pauli epistolas* (exclusa ep. ad

Hebr.) c. 410 compositae sub nomine S. Hieronymi ad nos usque pervenerunt.

Ed.: A. Souter et A. Robinson, 1—3, Ca 1922/31. — A. Souter, The Earliest Lat. Commentaries on the Epistles of St. Paul, O 1927, 205 sqq; J. Chapman, Studies on the Early Papacy, Lo 1928, 133 sqq; Smith, JTS 1929, 21 sqq; Müller, GN 1931, 113 sqq. — Smith, JTS 1919, 127 sqq; Buonaiuti, RR 1928, 1 sqq.

d) *Epistola ad Demetriadem* (c. 413). PL 30, 15 sqq; 33, 1099 sqq.
e) *Libellus fidei ad Innocentium papam* (417). PL 45, 1716 sqq; 48, 488 sqq.

Recentissime Pelagio alia 18 opuscula assignata sunt:

f) Epistolae 13. Cf. PL 30, 239—242; 342—345; 105—116; 163 ad 175; 282—288; 45—50; 50—55; 188—210; 17, 579—598; 22, 1204 ad 1212; CV 29, 436 et 56, 329; C. P. Caspari, Briefe und Abhandlungen, Christiania 1890, 67—113; 122—187; 14—21.
g) *Liber de induratione cordis Pharaonis.* Cf. RBén 1909, 167 sqq.
h) *Consolatio ad virginem in exsilium missam.* PL 30, 55—60.
i) *Liber de vita christiana.* PL 40, 1031—1046; cf. n. 5).
k) *De impossibilitate peccandi.* Caspari, o. c. 114—119.
l) *De divitiis* tractatus. Caspari, o. c. 25—67.

G. de Plinval, Recherches sur l'œuvre littéraire de Pélage, RP 1934, 9 ad 42; cf. Altaner, TR 1936, 96 sq; Koch, TLZ 1934, 402 sqq; RR 1935, 21 sqq (P. e la lettera agli Ebrei); Comélinau, RHE 1935, 77 sqq. — De Plinval, Pélage et les premiers aspects de Pélagianisme, RSPT 1936, 429 sqq; Michalski, Collect. theol., Lwów 1936, 143 sqq (doctr. christologica); Merlin, L'erreur fondamentale de l'hérésie pélagienne, Scientia 1936, 131 sqq.

2) **Caelestius** († post 429), Pelagii socius, plura scripsit opera ad errorem defendendum (Gennad., Vir 44). Cf. PL 48, 497 sqq 277 sqq.

3) **Iulianus** episcopus Eclanensis Apuliae († c. 454), «in disputatione loquacissimus, in contentione calumniosissimus, in professione fallacissimus» (Aug., Contra Iul. op. imp. 4, 51), strenuus exstitit defensor erroris Pelagii. Iulianus a. 418 ex Italia expulsus ad Theodorum Mopsuestenum se contulit et Nestorium. Obiit c. 454. Cf. Gennad., Vir 45.

a) *Ad Turbantium* libri 4 (419) et *Ad Florum* libri 8 (422), qui magna ex parte adhuc exstant in operibus S. Augustini «Contra Iulianum» et «Contra Iulianum opus imperfectum». Cf. 78, 3, f.

A. Bruckner, Jul. von Eklanum. Sein Leben und seine Lehre, L 1897; B 1910 (Ad Turb. aliaque fragmenta).

b) Commentarius in prophetas minores tres Osee, Ioel et Amos.

PL 21, 959 sqq (Ps.-Rufin.); cf. Morin, RBén 1913, 1 sqq.

c) *Commentarius in Iob.*

Ed.: A. Amelli, Spicileg. Casin. 3, 1, Monte Cassino 1897, 333 sqq; cf. Vaccari, Un commento a Giobbe di Giuliano di Eclana, R 1915; D'Alès, RSR 1916, 311 sqq; Stiglmayr, ZKT 1919, 269 sqq; Vaccari, Bibl 1920, 3 sqq.

d) *Commentarius in Psalmos.* Cf. Vaccari, CC 1916, 578 sqq. — A. d'Amato, Avellino 1930. — Lepka, RHE 1931, 572 sqq; Bover, EE 1933, 405 sqq.

4) **Anianus** Celadensis diaconus c. 418 scripsit contra S. Hieronymum in causa Pelagii vertitque Iohannis Chrysostomi sermones (Hier., Ep 143, 2). Cf. § 53, 2.

5) **Fastidius** «Britannorum episcopus (c. 430) scripsit ad Fatalem uendam de vita christiana librum et alium de viduitate servanda, sana

et Deo digna doctrina» (Gennad., Vir 56). Praeterea Fastidio adscribuntur plures epistolae.

Ed.: Haslehurst, The Works of Fast., Lo 1927 (cum v. angl.); cf. Morin, RBén 1927, 45 sqq; 1934, 3 sqq. — G. de Plinval (RP 1934, 9 sqq) plura opuscula Pelagio assignat, quae in ed. Haslehurst Fastidio attribuuntur.

E. Patres Gallici saeculi quarti et quinti.

§ 81. S. Hilarius episcopus Pictaviensis (c. 310—367).

Ed.: P. Coustant, P 1693; Sc. Maffei, 1—2, Verona 1730; PL 9—10. — CV vide apud singula opera. — J. H. Reinkens, Schaffhausen 1864; A. Largent, P 1902; G. Girard, Angers 1905; C. Bertani, Monza 1905. — A. Beck, Die Trinitätslehre des hl. H., Mainz 1903; Coulange, RHL 1922, 169 sqq; Niccoli, RR 1925, 262 sqq; Lebon, RHE 1927, 209 sqq; Favre, La communication des idiomes, Gr 1936, 481 sqq. — A. Durengues, Le livre de St. Phébade contre les ariens, nouv. éd., avec notice biogr., Agen 1927.

Hilarius ex nobili stirpe Pictaviensi c. 310/15 est ortus. Sedula de ultimo hominis fine inquisitio Hilarium ad sacrorum librorum lectionem tandemque ad Christum perduxit. Matrimonium iniit, ex quo Abram unicam filiam suscepit. Paulo post baptismum (c. 350) Hilarius Pictavorum episcopus est electus. Ex quo tempore exstitit «latini sermonis contra Arianos tuba». Saturninus, metropolita Arelatensis, per synodum adductus Mediolanensem (355), in qua magnus Athanasius, Eusebius Vercellensis, Hosius Cordobensis, Lucifer Calaritanus episcopi Constantio impellente imperatore ab episcopis Italiae et Galliae proscripti et in exsilium sunt missi, perfidiam Arianam introducere in Galliam conatus est. Attamen Hilarius intrepidus istud conamen irritum reddidit. In exsilium missus Hilarius adiit plagas Orientis, ubi cognovit magnos theologos graecos eorumque opera. Eodem tempore **Phoebadius** episcopus Agennensis in Gallia *Contra Arianos* edidit librum (PL 20, 13 sqq; Hier., Vir 108). Anno 359 Hilarius synodo interfuit Seleuciensi Isauriae, deinde Cpoli fidem defendit catholicam. «Postremo quasi discordiae seminarium et perturbator Orientis redire ad Gallias iubetur» (Sulp. Sev., Chron 2, 45, 4). Anno 360 Hilarius revertit in patriam. In synodo Parisiensi (361) omnes fere Galliae episcopos ad agnoscendam Filii homousiam perduxit. Saturninus Arelatensis de sede sua est eiectus. Praefuit deinde Hilarius synodo Mediolanensi (364) in causa Auxentii episcopi ariani. Obiit a. 367.

«Unius Hilarii beneficio Gallias nostras piaculo haeresis liberatas» constat. A contemporaneis Hilarius habitus est columna reli-

gionis, quae nutantem fulciebat Ecclesiam. Iure merito «Athanasius Occidentis» vocatur. Recensendus est inter maximos Ecclesiae occidentalis Patres et theologos. Natura mitis erat et placidus, qui in sua causa irasci omnino nesciebat; attamen in defendenda fide catholica contra haereticos pertinaces et malevolos iusta ira incensus verba protulit vehementissima. Hilarii opera stili excellunt elegantia idearumque profunditate. «Et confessionis merito et vitae industria et eloquentiae claritate, ubicumque Romanum nomen est, praedicatur» (Hier., Ep 34, 3). Teste eodem S. Hieronymo omnia Hilarii opera sine ulla erroris suspicione legi possunt. A Iohanne Cassiano vocatur Hilarius «magister ecclesiarum» (ContraNest 7, 24). Lectio eius operum propter linguae et materiae indolem non caret difficultate.

1. Opera exegetica.

a) *In Matthaeum commentarius* (ante 355).

b) *Tractatus super Psalmos* (c. 365). Auctor sequens Origenem praesertim allegoricum explorat sensum.

Ed.: A. Zingerle, CV 22 (1891); U. Jeanotte, Le Psautier de St. H. Texte précédé d'une introduction, P 1917. — Wilmart, RBén 1931, 277 sqq.

c) *Tractatus in Iob* periit (Hier., Vir 100).

d) *Liber mysteriorum* (c. 365) de typis tractat Veteris Testamenti: «Omne opus (scil. Veteris Testamenti) adventum Domini nostri Iesu Christi, qui missus a Patre, ex virgine per Spiritum homo natus est, et dictis nuntiat et factis exprimit et confirmat exemplis.»

Ed.: J. F. Gamurrini, R 1887; A. Feder, CV 65 (1916).

2. Opera dogmatica.

a) *De Trinitate* seu *De fide* libri 12 (c. 356/59). Eminet Hilarii opus inter omnia alia opera anti-ariana. Titulum constat primitus fuisse *De fide* vel *Contra Arianos* (cf. Hier., Vir 86 100). Vox «trinitas» in opere non occurrit.

Hilarii demonstratio circa mirabilem Filii generationem eiusque consubstantialitatem (homousiam) ostendendam versatur. Praeterea difficultates ab Arianis allegatae solvuntur, explicantur difficiliores sacrorum librorum loci; tandem exponitur Filii divinitatem essentiae unitati non contradicere.

Ed.: A. Amelli, Corpus extravagantium codicum 1: S. Hilarii Pict. de Trinitate, R 1922; J. L. Perugi, S. Hil. Pict. De Trin. Codex Archivi S. Petri in Vaticano D. 182 nova lucis ope depictus, 1—2, To 1932. — BKV[2] 5—6 (1933/34).

b) *De synodis seu de fide orientalium* (c. 358).

Hilarius in prima parte agit de fidei decretis quarundam synodorum orientalium: de formula sic dicta secunda Sirmicensi (357), de 12 anathematismis synodi Ancyrensis semi-arianae (358), de formula Antiochena (341), de fidei confessione synodi Sardicensis (343), de formula sic dicta prima Sirmicensi (351).

In secunda parte tractat de terminis «homousios» et «homoiusios». Sanctus doctor priorem terminum (Nicaenum) approbat, sed non simpliciter reicit alterum. Propter istam sententiam conciliantem quidam extremi fidei et formulae Nicaenae asseclae Hilarium aggressi sunt (e. gr. Lucifer Calaritanus). Contra quos Hilarius scripsit:

c) *Apologetica ad reprehensores libri de synodis responsa* (post 358), quae in fragmentis 13 tantum exstant.

3. Opera polemico-historica.

a) *Opus historicum adversum Valentem et Ursacium* (c. 356/67) tribus constat partibus: prima pars scripta est post synodum Biterrae habitam (356), altera pars post synodum Ariminensem (359), tertia post mortem demum Hilarii edita esse videtur.

Ad primam partem pertinet sic dictus *Liber primus ad Constantium Augustum*, ad alteram *Liber adversus Valentem et Ursacium historiam Ariminensis et Seleucensis synodi continens*.

A. Feder, CV 65 (1916), LXII sqq; cf. PL 10, 555; Wilmart, RBén 1907, 149 sqq 291 sqq.

b) *Liber secundus ad Constantium Augustum* (359). Hilarius rogat imperatorem, ut ad colloquium admitteretur cum ipso in causa Saturnini.

c) *Liber contra Constantium imperatorem* (360). Hilarius ad colloquium cum imperatore non est admissus. Ira et dolore repletus istud opus conscripsit.

A. Feder, CV 65.

d) *Contra Arianos vel Auxentium Mediolanensem* (post 364), «elegans libellus» (Hier. l. c.) tum quoad formam tum quoad argumentum, tractat de synodo Mediolanensi (364). Exstat fragmentis tantum.

Capelle, RBén 1922, 224 sqq.

e) *Libellus contra Dioscurum medicum ad Sallustium praefectum* (c. 360) a S. Hieronymo quam maxime laudatus periit.

4. S. Hilarius teste Hieronymo (l. c.) *Librum hymnorum* composuit. Sub eius nomine hodie adhuc exstant tres hymni certe genuini (mutilati). Primus tractat de Patris habitudine ad Filium, secundus de baptismi effectibus, tertius de pugna inter Christum et diabolum. De genuinitate aliorum hymnorum non satis constat.

S. Hilarius in Oriente carmina cognoverat liturgica, quae ad Ecclesiam latinam (sine successu) transferre studuit. Cf. § 71, 6. Teste S. Isidoro Hispalensi (De eccles. offic. 1, 6) «Hilarius hymnorum carmine floruit primus». Cf. Acta Conc. Tolet. IV (Mansi 10, 622).

Ed.: Gamurrini, S. Hilarii Tractatus de mysteriis et Hymni, R 1887; Dreves, ZKT 1888, 358 sqq; Blume-Dreves, Analecta hymnica medii aevi 50, L 1907, 3 sqq; W. Meyer, GN 1909, 373 sqq; A. Feder, CV 65 (1916); Myers, The Hymns of St. Hil. of P. in the Cod. Aretinus, Philadelphia 1928 (cum v. anglica). — Mason, JTS 1904, 413 sqq; Walpole, JTS 1905, 599 sqq; cf. § 85.

5. Epistolae S. Hilarii omnes periisse videntur. Quae sub eius nomine feruntur, sunt spuriae. — Opera spuria vide apud A. Feder, o. c., et Reinkens, o. c.

Victricius episcopus Rotomagensis († c. 407) composuit c. 396 opusculum *De laude sanctorum*. PL 20, 443 sqq; A. Tougard, P 1895. — E. Vacandard, P 1903.

§ 82. Scriptores Gallici saeculi quinti.

1. Iohannes Cassianus († c. 435).

PL 49—50; M. Petschenig, CV 13 17 (1886/88). — BKV[1] (1879); Gibson, NY 1894 (v. angl.); E. Pichery, 1—3, St.-Maximin (Var) et Toulouse 1921/25 (v. gall.). — O. Abel, Studien zu C., M 1905; J. B. Thibaut, L'ancienne liturgie gallicane. En appendice: Etude biogr. sur J. Cassien de Serta, P 1931. — Bauer, TG 1925, 512 sqq; Salles, La doctrine spirituelle de C., P 1929; Ménager, La vie spirituelle 1936 (févr.), 71 sqq; Olphe-Galliard, La pureté de cœur d'après C., RAM 1935/36; 1936, 181 sqq; S. Marsili, Giov. Cassiano ed Evagrio Pontico. Dottrina sulla carità e contemplazione, R 1936; cf. RAM 1937, 304 sq; Golinski, Collect. theol. 1936, 491 sqq (de mendacio necessario).

Iohannes Cassianus, cognomine Scytha, in regione nobis ignota (Scythia? Syria? Palaestina? Kurdistan? Gallia meridionalis?) c. 360 natus est.

Cf. Thibaut, o. c.; Hoch, TQ 1900, 43 sqq; Merkle, ib. 419 sqq; Abel, o. c.; Petschenig, o. c.; Ménager, EO 1921, 320 sqq.

Cum Germano amico Bethlehemi in quodam monasterio sacris litteris optime est imbutus. C. 385/95 apud monachos Aegypti commoratus est ibique sapientiam didicit monasticam. Deinde Cpolin se contulit ad Iohannem Chrysostomum, a quo diaconus est ordinatus (c. 399). Romae Iohannem Chrysostomum tunc temporis relegatum (404) a Clero populoque Cpolitano rogatus commendavit Innocentio papae, a quo presbyter est consecratus. Post decem fere annos Iohannes Cassianus apud Massiliam Galliae duo condidit ad normam monachorum orientalium monasteria. Obiit c. 435.

Iohannes Cassianus morum excelluit integritate. Per opera sua, quae S. Benedictus, monachorum occidentalium patriarcha († c. 547), perlegenda ac meditanda expresse commendat (Reg 42 73), monachismum occidentalem quam maxime aluit. Opera eius sapientiam spirant monachismi orientalis (Evagrii Pontici et Origenis). Iure merito Iohannes Cassianus inter magnos Occidentis praeceptores recensetur. Dolendum est, quod a labe Semipelagianismi non est omnino liber. Cf. § 83, 5.

a) *De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis* libri 12 (c. 419/26).

Libri 1—4 tractant de orientalium monachorum (Palaestinae et Aegypti) habitu et vestitu, de psalmodiae nocturnae et diurnae ratione, de noviciorum susceptione eorumque necessariis virtutibus. Libris 5 ad 12 monachus ad certamen instruitur spirituale contra octo vitia principalia, quorum singulorum natura et fontes exponuntur aptaque remedia subiunguntur. Opus sequens cum isto intime cohaeret.

Rothenhäusler, BM 1923, 91 sqq; Albers, SM 1925, 32 sqq; 1928, 13 sqq 164 sqq; Capelle, RLM 1929, 307 sqq; J. Stelzenberger, Die Beziehungen

der frühchristl. Sittenlehre zur Ethik der Stoa, M 1933, 519 (de doctr. 8 vitiorum). — Hammer, Phar 1930, 241 sqq.

b) *Collationes Patrum* 24 (c. 419/26) medullam exhibent eorum, quae Iohannes Cassianus a sanctis Aegypti monachis viva voce edoctus erat. Collationes ad internum profectum potius pertinent et vitam anachoreticam. Opera ista Cassiani in monasteriis Occidentis quam maxime aestimabantur. In Collatione 13 imprimis apparet auctoris error semipelagianus.

A. Hoch, Lehre des J. C. von Natur und Gnade, Fr 1895; F. Wörter, Beiträge zur Geschichte des Semipelagianismus, Pa 1898, 31 sqq; J. Laugier, St. J. C. et sa doctrine sur la grâce, Lyon 1908; Wrzol, DThom 1918; 1920; 1922/24; Olphe-Galliard, RAM 1935, 289 sqq (Coll 11); La Science spirituelle, l. c. 1937, 140 sqq.

c) *De incarnatione Domini contra Nestorium* libri 7 (c. 430). Nestorianismus est «discipula atque imitatrix» erroris Pelagiani (5, 1, 1).

E. Schwartz, Konzilstudien 1, Str 1914, 1 sqq (C. et Nestorius). — Sub nomine Maximi episcopi Afrincatini Galliae exstat epistola ad Theophilum episcopum Alexandrinum († 412) missa (ed. G. Morin, RBén 1894, 274 sqq; Revue Charlemagne 1912, 89 sqq).

2. **S. Vincentius Lerinensis** († 450), «natione Gallus apud monasterium Lerinensis insulae presbyter» «absconso nomine» (Gennad., Vir 64) a. 434 composuit Commonitorium, quod inscribitur: *Tractatus Peregrini pro catholicae fidei antiquitate et universitate adversus profanas omnium haereticorum novitates.*

Vincentius in isto aureo plane opusculo catholicam doctrinam de traditione ut altero revelationis divinae fonte egregie tractat. «Magnopere curandum est, ut id teneamus, quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est, hoc est etenim vere proprieque catholicum» (cap. 3). Auctor praeclare disserit de dogmatum profectu (cap. 23 28).

Vincentius est Semipelagianus, immo opus suum contra S. Augustini doctrinam de gratia scripsit.

Inter opera deperdita recensenda sunt alterum Commonitorium tractans de Ephesina Synodo (431) et Obiectiones (cf. § 83, 4).

PL 50; A. Jülicher, Fr 1925; G. Rauschen, Flor 5 (1906); Moxon, Ca 1915. — BKV² 20 (1914); Bindley, Lo 1914 (v. angl.); J. Madoz, Ma 1936 (v. hispan.). — F. Brunetière et P. de Labriolle, P 1906; H. Koch, TU 31, 2 (1907); J. Madoz, El concepto de la tradición en S. Vicente de Lerins, R 1933; cf. RSR 1935, 75 sq. — D'Alès, RSR 1936, 334 sqq.

3. **Evagrius,** natione Gallus, monachus et S. Martini Turonensis discipulus (? cf. Sulp. Sev., Dial 3, 1, 4), c. 430 edidit *Altercationem legis inter Simonem Iudaeum et Theophilum Christianum* (Gennad., Vir 50). Disputatio ista inter ultimas Ecclesiae antiquae apologias contra Iudaismum est recensenda. Cf. § 15, 4.

PL 20; A. Harnack, TU 1, 3 (1883); Bibliotheca Casinensis tom. 5, pars 1, Monte Cassino 1894; Ed. Bratke, CV 45 (1904).

4. **S. Eucherius** episcopus Lugdunensis († c. 450) e nobili stirpe Galliae ortus c. 410 una cum Galla uxore et Salonio et Verano filiolis ad monachos Lerinenses se contulit ibique monasticam amplexus est vitam. C. 428 episcopus Lugdunensis est electus. Obiit c. 450. Cf. n. 7 (Salvianus).

Eucherius Iohannis Cassiani excerpsit Collationes. Exstant adhuc *Formulae spiritualis intelligentiae ad Veranum, Instructionum ad Salonium* libri 2 (ante 434) et duae epistolae. Eucherio adscribitur *Passio Agaunensium martyrum S. Mauricii ac sociorum eius.*

PL 50; K. Wotke, CV 31 (1894). — Incertae originis sunt: *Ad Faustinum de situ Iudaeae* (ed. P. Geyer, CV 39 [1894]), homiliae 10, in Genesin et in libros 4 Regum Commentarius. — N. Peissard, La découverte du tombeau de St. Maurice, St. Maurice 1929.

5. **Hilarius** episcopus **Arelatensis** († 449), monachus quondam Lerinensis, exinde ab 428 episcopus Arelatensis, S. Augustini adversarius exstitit (Aug., Ep 225, 9). Propter transgressionem potestatis suae ecclesiasticae a Leone papa e dignitate metropolitana est eiectus. Obiit a. 449 (Gennad., Vir 50). Exstat *Vita S. Honorati Arelatensis* (c. 430).

PL 50. — Incertae originis est *Tractatus in 7 epistolas canonicas* (ed. Spicil. Cassin. 3, 1, Monte Cassino 1897, 205 sqq).

6. **Valerianus** episcopus Cemeliensis († c. 460), monachus quondam Lerinensis, professus est Semipelagianismum. «Nostrum est bonum velle, Christi vero perficere» (Hom 11, 4). Exstant sub nomine Valerii 20 homiliae stili elegantia praestantes et *Epistola ad monachos.*

PL 52, 691—756 755 sqq. — **Lupus** episcopus Trecensis († 479) scripsit epistolam. PL 58, 66 sqq. Vita S. Lupi apud Br. Krusch, Mon. Germ. hist. Script. rer. Merov. 3, Hannov. 1896, 117 sqq; ib. 7, Hannov. 1920, 284 sqq.

7. **Salvianus** († post 480), cognomine Massiliensis, ex stirpe nobili probabiliter prope Coloniam Agrippinam vel Augustam Treverorum c. 400 ortus est. Cum Palladia uxore et Auspiciola filiola ad monachos Lerinenses se contulit perfectam continentiam invitis uxoris parentibus vovens (c. 424). C. 428/29 Eucherius Salonium et Veranum filios Salviano erudiendos tradidit (cf. n. 4). Quia uterque postea episcopus est factus, Salvianus «episcoporum magister» est vocatus (Gennad., Vir 67). Lerini presbyter est ordinatus. C. 439 Massiliam venit. Nescimus, quando obierit.

Ed.: St. Baluze, P 1863 et saepius; PL 53; C. Halm, Mon. Germ. Auct. ant. 1, 1, B 1877; Fr. Pauly, CV 8 (1883). — BKV² 11 (1935). — U. P. Dubordieu, La question de la providence au 5ᵉ siècle, Bordeaux 1885; W. Zschimmer, Ha 1875; Moricca, RFC 1918, 241 sqq; Thouvenot, MAH 1920, 145 sqq; Waltzing, MB 1920, 29 sqq; Brakman, Mn 1924, 113 sqq; Messenger, HSP 1925, 180 sqq; A. Schäfer, Römer und Germanen bei S., Br 1930; L. Rochus, La Latinité de S., Bru 1934.

a) *De gubernatione Dei* libri 8 (c. 438/40), quos Gennadius (l. c.) *De praesenti iudicio* inscribit, Salonio episcopo Genevensi dedicati sunt.

Calamitates quam maximae in imperium Romanum ingruentes et Germanorum invasiones Galliam et Africam tunc temporis dire devastantium huic operi conscribendo ansam dederunt. Tot tantisque miseriis commoti non deerant Romani catholici, qui Deum tot tantaque mala permittentem aut rerum humanarum incuriosum aut iniustum dicerent. Quibus ut obstruatur os, primo ratione, deinde exemplis, tandem testimoniis quoque divinis Deus comprobatur contemplator rerum humanarum sollicitissimus, gubernator piissimus, iudex iustissimus, qui omnia inspicit, omnia regit, omnia iudicat (Libri 1—2). Attamen propter gravissima scelera, praesertim impudicitiam, insanam ludorum publicorum in theatris cupiditatem, inhumanitatem in pauperes, Romani catholici merito gravissime plectuntur. «Quid est aliud paene omne omnis coetus christianorum quam sentina vitiorum?»

(3, 9, 44.) Barbari, i. e. Germani, magis sunt excusandi; nam ut pagani legem divinam ex toto, ut haeretici ex parte nesciunt. Immo barbari virtutibus magis sunt ornati quam ipsi Romani catholici. Patet ergo omnino ruinam imperii Romani esse in poenam, sed providentiam divinamque gubernationem clarissime manifestare.

Iure merito Salvianus «Ieremias saeculi V» est vocatus. Animatus est sincero patriae amore. Stilus eius quadam elegantia non caret non obstante «fastidiosa interdum prolixitate» (cf. 8, 1, 1). Opus Salviani est praestantissimus fons historiae.

E. M. Sanford, Salvian. On the Government of God, NY 1930 (v. angl.); versiones antiquiores (angl., gall., ital.) indicat A. Potthast, Bibliotheca histor. med. aev. II², B 1896, 996.

b) *Ad ecclesiam* libri 4 (paulo post 435), a Gennadio (l. c.) *Adversum avaritiam* inscripti, ab omni christiano, imprimis vero a clericis postulant, ut saltem moribundi Ecclesiae bona sua temporalia donent. Commendatur, immo postulatur communismus quidam obligatorius.

Morin, RBén 1931, 194 sqq (récension inédite).

c) Epistolae 9, inter quas eminent: Epistola quarta (c. 430), in qua Salvianus uxoris suae parentes sibi reconciliare studet, et Epistola nona (c. 437/39), in qua auctor Salonio episcopo, quondam discipulo, refert de ratione conscribendi operis *Adversum avaritiam.*

d) Opera deperdita: *De virginitatis bono ad Marcellum* libri 3, *Expositionis extremae partis libri Ecclesiastes ad Claudium episcopum Viennensem* liber. «De principio Genesis usque ad conditionem hominis composuit versu quasi Hexaëmeron librum unum», multas homilias (cf. Gennad., Vir 67).

8. **Salonius** episcopus Genevensis († post 450), Eucherii filius, Salviani discipulus (cf. n. 4 et 7), composuit *Expositionem mysticam in Parabolas Salomonis et in Ecclesiasten.*

PL 53, 967 sqq; cf. PL 54, 887 sqq.

9. **Musaeus** presbyter Massiliensis († c. 460) composuit opera liturgica hodie deperdita (Gennad., Vir 79). Cf. tamen: Morin, EL 1937, 3 sqq; § 118, 10.

10. **Faustus** episcopus **Reiensis** († c. 490), natione Britannus, monachus quondam Lerinensis et abbas, c. 455/62 episcopus est electus. Gestis, sermonibus, scriptis permagnam in Gallia obtinuit famam et auctoritatem. «Viva voce egregius doctor creditur et probatur» (Gennad., Vir 85). Ab Eurico, Visigothorum rege ariano, in exsilium est missus (477), ex quo post regis demum mortem in suam rediit dioecesin (484).

Faustus inter Semipelagianismi asseclas Massilienses cum Iohanne Cassiano primum quendam obtinet locum. Contra Arianos et Macedonianos trinitariam defendit doctrinam.

PL 58 (incomplete); A. Engelbrecht, CV 21 (1891). — A. Koch, St 1895.

a) *De Spiritu Sancto* liber, qui apud PL 62, 9 sqq **Paschasio** diacono Romano false assignatur. — Sub nomine Paschasii († c. 513) epistola tantum exstat.

PL 62, 39 sq; P. Knöll, CV 9, 2 (1886), 68 sqq; cf. Greg., Dial 4, 40.

b) *Adversum Arianos et Macedonianos* periisse videtur. Cf. CV 21, 451 sqq. — De Witte, Un traité «De eucharistia» au 5ᵉ siècle, Collect. Mechlin. 1934, 207 sqq.

c) *De gratia Dei* libri 2 (c. 475) contra Praedestinatianismum **Lucidi** cuiusdam presbyteri scripti sunt. Lucidi doctrina a synodis Arelatensi (473) et Lugdunensi (474) damnata est. In isto Fausti praesertim opere apparet Semipelagianismus licet moderatus. Exstat Lucidi epistola.

PL 58, 837; cf. 53, 683 sqq. — E. Wörter, Zur Dogmengeschichte des Semipelagianismus, Mr 1899, 54 sqq.

d) Epistolae 10, inter quas notanda est illa, in qua Faustus animae humanae materialitatem quandam astruit. Cf. n. 12.

e) Sermones plurimi, de quorum genuinitate et origine nondum satis constat.

Cf. Morin, ZntW 1935, 92 sqq; ByzZ 1936, 206.

11. **Ruricius** episcopus Lemovicensis († 507) 82 composuit epistolas. Fausto Reiensi suadente Ruricius cum Iberia uxore perfectam voverat continentiam.

PL 58; A. Engelbrecht, CV 21 (1891).

12. **Claudianus Mamertus** († c. 473), presbyter Viennensis, Neopythagoraeorum et Neoplatonicorum philosophia optime versatus, S. Augustini studiosissimus, c. 468 contra Faustum Reiensem *De statu animae* duos scripsit libros eruditione sacra et profana plenos et stili elegantia praestantes, in quibus immaterialitatem defendit animae. Exstant adhuc 2 epistolae.

PL 53; A. Engelbrecht, CV 11 (1885). — Zimmermann, DThom 1914; F. Bömer, Der lateinische Neuplatonismus und Neupythagoreismus und Cl. Mamertus in Sprache und Philosophie, L 1936.

13. **Gennadius presbyter** Massiliensis († ante 500) scripsit praeter Catalogum scriptorum ecclesiasticorum (*De viris illustribus;* cf. § 2, 2) «adversum omnes haereses libros 8 et adversus Nestorium libros 5 et adversus Eutychen libros 10 et adversus Pelagium libros 3 et tractatus de mille annis de apocalypsi Iohannis» (Ps.-Gennad., Vir 97).

Exstant fragmenta tantum libri octavi adv. omnes haereses apud PL 58, 979 sqq; F. Oehler, Corpus haeres. 1, B 1856, 335 sqq; Turner, The Liber ecclesiasticorum dogmatum, JTS 1906, 78 sqq; cf. Morin, RBén 1907, 445 sqq. — PL 35, 2417 sqq (Expositio in apocalypsin); cf. Souter, JTS 1913, 338 sqq; H. J. Vogels, Untersuchungen zur Geschichte der latein. Apokalypse-Übersetzung, Düsseldorf 1920, 56 sqq 182 sqq. — Epistola de fide ad Gelasium papam missa edita est a E. Jungmann, Quaestiones Gennadianae, L 1881, 23 sqq.

14. **Vincentius** presbyter (Ps.-Gennad., Vir 80), natione Gallus, totum Psalterium explanasse dicitur. Opus periit.

§ 83. S. Tiro Prosper († 463).

Ed.: Le Brun et D. Mangeant, P 1711 et saepius; PL 51; cf. PL 45, 1793—1898. — L. Valentin, St. Prosper d'Aquitaine, Toulouse 1900; Couture, BLE 1900, 269 sqq; Jacquin, La question de la prédestination aux 5ᵉ et 6ᵉ siècles, RHE 1906, 269 sqq; Fr. Wörter, Beiträge zur Geschichte des Semipelagianismus, Pa 1898, 80 sqq; Franses, StC 1927, 145 sqq; Cappuyns, Le premier représentant de l'augustinisme médiéval, RTAM 1929, 309 sqq. — L. Bocconi, S. Prospero di Aquitania e il giudizio della storia, Reggio Emilia 1924; L. Pelland, S. Prosperi Aquitani doctrina de praedestinatione et voluntate Dei salvifica, Montréal 1936; cf. RevSR 1937, 353 sq.

Tiro Prosper, natione Aquitanus, et Hilarius, eius amicus, laici, per epistolam S. Augustinum de oppositione Galliae meridionalis contra eius de gratia et praedestinatione doctrinam c. 428 certiorem fecerunt. Augustinus per opuscula «De praedestinatione sanctorum» et «De dono perseverantiae» respondit.

Post mortem S. Augustini (430) Tiro Prosper magna cum sagacitate et strenuitate imprimis Semipelagianismum impugnare perrexit monachorum Massiliensium.

Massiliae post 415/40 monachus laicus fuisse videtur. Anno 431 uterque amicus Romae ab Innocentio papa impetravit, ut error semipelagianus damnaretur et Augustinus magnus eiusque doctrina de «gratia praeveniente» defenderetur. Exinde ab 440 Prosper Romae munere scribae Leonis papae functus esse videtur. Obiit c. 463.

Tiro Prosper inter magni Augustini discipulos primum quendam obtinet locum. Lethalem Pelagianismi errorem clare perspexit doctrinam scil., «gratiam Dei secundum merita hominum dari». Usque ad 432 rigidum secutus est Augustinismum. Ab anno autem 450 universalem Dei voluntatem salvificam propugnavit et reiecit praedestinationem ad poenam «ante praevisa merita».

1. Epistola ad S. Augustinum (428). PL 51, 70; 33, 1004; CV 57, 460.
2. *Poëma coniugis ad uxorem* (c. 415), ad suam uxorem exhortatio consecrandi Deo vitam temporalem.
3. Ex annis 429/30: *Epistola ad Rufinum de gratia et libero arbitrio, Epigrammata 2 in obtrectatorem Augustini* (Cassianus ?), Περὶ ἀχαρίστων *hoc est de ingratis* (Cassianus eiusque monachi, ingrati gratiae contemptores).
4. Ex annis 431/32: *Pro Augustino responsiones ad capitula obiectionum Gallorum calumniantium* (contra Massilienses), *Pro Augustino responsiones ad capitula obiectionum Vincentianarum* (contra Vincentium Lerinensem), *Pro Augustino responsiones ad excerpta Genuensium* (contra duos presbyteros Genuenses), *Epitaphium Nestorianae et Pelagianae haereseon* (lugubre carmen ironicum occasione damnationis utriusque haereseos Ephesinae compositum).
5. Ex anno 433: *De gratia Dei et libero arbitrio liber contra Collatorem* (contra Cassiani collationem 13), *Expositio Psalmorum a centesimo usque ad centesimum quinquagesimum.*

Morin, RBén 1934, 36 sqq.

6. Ex annis post 440: *Sententiarum ex operibus S. Augustini delibatarum liber, Epigrammatum ex sententiis S. Augustini liber.*
7. *Praeteritorum Sedis Apostolicae episcoporum auctoritates de gratia Dei* (c. 435/42), sententiarum collectio («Indiculus»), quae falso assignata est Caelestino papae.

Cappuyns, RTAM 1929, 156 sqq.

8. *De vocatione omnium gentium* libri 2 (c. 450).
Liber primus tractat de libero arbitrio, quod per gratiam non tollitur. Liber secundus bona Semipelagianismi elementa laudat, explicat catholicam doctrinam de gratia, praedestinatione, voluntate universali salvifica, proponit Augustinismum mitigatum.

Cappuyns, RBén 1927, 198 sqq.

9. *Chronicon,* cf. § 109, 10.
10. Incertae originis sunt: *Confessio Prosperi, Carmen de divina providentia* (c. 415).

F. Patres Hispani saeculi quarti et quinti.

§ 84. Hosius Cordubensis, Pacianus Barcinonensis aliique scriptores Hispani saeculi quarti et quinti.

1. **Hosius** episcopus Cordubensis († c. 357) Synodis praefuit Nicaenae (325) et Sardicensi (343). Recensendus est inter primos Occidentis contra Arianismum propugnatores. Hosio adscribenda esse videtur formula Nicaena (ὁμοούσιος, consubstantialis). Utriusque Synodi memoratae canones Hosius elaboravit. Exstat eius epistola ad Iulium papam (Mansi 6, 1209). Constantius imperator Hosium a magno Athanasio vi et dolo separare conatus est. Sed Hosius fortiter restitit. Eius ad imperatorem epistola exstat in S. Athanasii «Historia Arianorum» (c. 44). Hosius, senex iam 100 fere annorum, dolo ac fraude coactus secundae Sirmicensi formulae (arianae) praebuit assensum, quem tamen ante mortem (c. 357) solemniter retractavit (cf. Athan. l. c. 45). Hosii opera non exstant (Isid. Hisp., Vir 5).

F. Sureda Blanes, La cuestión de Osio, obispo de Córd., y de Liberio, obispo de Roma, Ma 1928; cf. Capelle, RTAM 1929, 41; Cunill, AST 1926, 285 sqq; Z. G. Villada, Hist. ecl. de España I, 2, Ma 1929, 11 sqq.

2. **Potamius** episcopus Olisiponensis († post 357), antequam ad Arianismum defecit, sequentia composuit opuscula: *Epistola ad Athanasium* (c. 355; ed. Wilmart, RBén 1913, 257 sqq), *De Lazaro* tractatus (PL 8, 1411 sqq), sermo *De martyrio Isaiae, Epistola de substantia Patris et Filii et Spiritus Sancti.*

Ed.: A. C. Vega, Opuscula omnia Potamii, Escorial 1934.

3. **Pacianus** episcopus Barcinonensis († c. 390), ex nobili genere ortus, primum iunctus fuit matrimonio, ex quo ei filius natus est Flavius Lucius Dexter, qui amicitia fruebatur S. Hieronymi (Vir 132). Excelluit Pacianus vitae sanctitate et eruditione. Inter eius opera (Vir 106) nominanda sunt: Epistolae 3 *contra Novatianos, Paraenesis sive adhortatorius libellus ad paenitentiam, De baptismo* sermo. Sermo contra lascivias ethnicas habitus *(Cervulus)* periit. In prima epistola invenitur illud: «Christianus mihi nomen est, Catholicus cognomen» (cap. 4).

PL 13; P. H. Peyrot, Zwolle 1896. — G. Morin Paciano assignat duos tractatus antimanichaeos *De similitudine carnis peccati* et *Ad Iustinum*

Manichaeum; cf. RBén 1913, 81 sqq; Etudes 1, Mar 1913, 81 sqq. — Z. G. Villada, Hist. ecl. de España I, 1, Ma 1929, 327 sqq (su vida, sus obras y su doctrina sobre la penitencia); Dalmau, AST 1928, 203 sqq; Wohleb, in: Span. Forschungen 1, M 1930, 25 sqq (P. et Sempronianus, eius adversarius).

4. **Gregorius** episcopus Illiberitanus († post 392), vir sanctus et sincero orthodoxiae zelo repletus (cf. Eus. Vercell., Ep; PL 10, 713 sq), c. 383 Luciferianorum caput fuisse videtur (§ 70, 5 sq). Sine dubio inter praeclarissimos Hispaniae Patres est recensendus. Opera eius profunditate excellunt idearum fecunda.

a) *In Canticum Canticorum* homiliae 5 (ed. Wilmart, BLE 1906, 233 sqq), antiquissima Cantici explicatio latina.
b) *Tractatus 20 de libris ss. scripturarum* (ed. P. Batiffol, P 1900).
c) *De arca Noe,* tractatus ecclesiologicus (ed. Wilmart, RBén 1909, 1 sqq; cf. ib. 1912, 47 sqq).
d) *De fide orthodoxa contra Arianos* (PL 20, 31 sqq; 17, 549 sqq; 62, 449 sqq; PG 36, 669 sqq).

Z. G. Villada, Hist. ecles. de España I, 2, Ma 1929, 53 sqq; EE 1928, 106 sqq; Koch, ZKG 1932, 238 sqq.

5. **Bachiarius** monachus, Priscilliani assecla, post 393 scripsit libellum *De lapso.* Praeterea exstat sub eius nomine *Professio fidei.*

PL 20, 1019 sqq; J. Duhr, Le «De lapso» de B., Lou 1934. — Bover, B. Peregrinus?, EE 1928, 361 sqq; De Aldama, B. y Rufino, Gr 1934, 589 sqq.

6. Inter Priscilliani adversarios recensendi sunt: **Hydatius** episcopus Emeritensis (c. 380), **Itacius** episcopus Ossonubensis, cognomine Clarus (c. 389), cui adscribendum esse videtur opus *Contra Varimadum arianum* (PL 62, 351 sqq; cf. Isid. Hisp., Vir 15). **Audentii** et **Olympii** episcoporum opera nomine tantum sunt nota (Gennad., Vir 14 23). **Pastor** episcopus Palentiensis contra Priscillianistas a. 447 retractavit symbolum, quod iam a. 400 synodus prima Toletana in forma breviori ediderat. Simul hausit ex epistola Leonis papae ad **Turribium** episcopum Astorgensem missa (PL 54, 677 sqq).

J. A. de Aldama, El Símbolo Toledano. I. Su texto, su origen, su posición en la historia de los símbolos, R 1934; cf. Altaner, TR 1935, 337 sqq. — K. Künstle, Antipriscilliana, Fr 1905, 40 sqq 126 sqq.

7. **Paulus Orosius** († post 418), cf. § 109, 9. — **Avitus** presbyter Bracarensis, Orosii amicus, Hierosolymis c. 416 «**Luciani** presbyteri scripturam in latinum transtulit sermonem et adiecta epistola sua per Orosium presbyterum occidentalibus dedit» (Gennad., Vir 46 47). Lucianus a. 415 «locum sepulcri et reliquiarum corporis S. Stephani» detexit idque omnibus ecclesiis «graeco sermone» communicavit. Luciani scriptum periit. Aviti versio et epistola exstat apud PL 41, 805 sqq. — **Severus** episcopus Minorcensis composuit a. 418 epistolam encyclicam «De virtutibus . . . in Minoricensi insula factis in praesentia reliquiarum S. Stephani». PL 20, 731 sqq; 41, 821 sqq.

G. Poetae Latini.

§ 85. Poetae latini saeculi quarti et incipientis quinti.

Textus: CV 16; Bibl. Teubner., L 1914; A. S. Walpole, Early Latin Hymns, O 1922; O. J. Kuhnmuench, Early Christ. Lat. Poets from the 4th to the 5th Cent., with an Introd., Transl., Comment. and Notes, Chicago 1929; Pope, Th 1930, 151 sqq. — S. Colombo, Poeti cristiani dei secoli 3—6, To 1914; G. Krüger, Die Bibeldichtung zu Ausgang des Altertums, Gi 1919; C. Weyman, Beiträge zur Geschichte der christlich-lateinischen Poesie, M 1926; F. J. Rabe, A History of Christ.-lat. Poetry from the Beginnings to the Close of the Middle Ages, Lo 1927.

1. ***Laudes Domini*** vocatur 148 hexametrorum carmen, quod c. 316/23 ab Aeduo quodam ignoto est compositum. Auctor in laudem Christi eventum quendam celebrat prodigiosum (defuncta quaedam sinistram levat manum ad salutandum suum virum, qui modo sepelitur).

PL 61, 1091 sqq; W. Brandes, Braunschweig 1887. — G. Bardy, Mém. Acad. Sc. Arts et Belles-Lettres, Dijon 1933.

2. **Iuvencus** presbyter Hispanus c. 330 composuit *Evangeliorum libros 4* seu paraphrasin metricam evangeliorum. Auctor textum sacrorum librorum immutatum reddere studet. Poetas imitatur Romanos aetatis aureae.

Ed.: F. Arevalo, R 1792; PL 19, 53 sqq; K. Marold, L 1886; J. Huemer, CV 24 (1891).

3. Valeria Faltonia **Proba,** Romana, c. 360 composuit Centonem Virgilianum seu conata est ope versuum Virgilii historiam texere biblicam. «Quod opusculum inter apocryphas scripturas inseritur» (Isid. Hisp., Vir 18).

PL 19, 803 sqq; C. Schenkl, CV 16 (allegantur 3 alii Centones). — F. Ermini, Il Centone di Proba e la poesia centonaria latina, R 1909.

4. **Cyprianus** presbyter, natione Gallus, ineunte saeculo V composuisse videtur praeter *Caenam* (Cento biblicus) paraphrasin metricam in libros Heptateuchi.

Ed.: F. Arevalo, R 1792; PL 19, 345 sqq; Mayor, Lo 1889; R. Peiper, CV 23 (1891). — Brewer, ZKT 1904, 92 sqq.

5. A poeta ignoto composita sunt sequentia carmina: *De Sodoma, De Iona, In Genesin, De Maccabaeis* et *De evangelio.* Quando composita sint, non constat (saec. V in Gallia?).

PL 2, 1101 sqq; 50, 1287 sqq; R. Peiper, CV 23 (1891).

6. Decimus Magnus **Ausonius** († post 393) Burdigalis Galliae per multa decennia munere functus est rhetoris. Anno 379 consulari ornatus est dignitate. Ausonius, licet de sincera eius mente christiana possit dubitari, inter poetas christianos propter sequentia carmina solet recenseri:

a) *Versus paschales pro Augusto* (Valentiniano) *dicti* cum professione Nicaenae fidei (c. 370).
b) *Oratio matutina.*
c) *Oratio versibus rhopalicis.*
d) *Epistolae* 3, quas Ausonius, senex 80 annorum, Paulino Nolano, quondam discipulo, scripsit, ut eum revocaret ad pristinam erga magistrum fidelitatem.

PL 19, 817 sqq; C. Schenkl, Mon. Germ. hist. auct. ant. 5, 2, B 1883; R. Peiper, L 1886; White, 1—2, Lo 1919/21 (cum v. angl.). — P. de La-

briolle, Un épisode de la fin du paganisme. La correspondance d'Ausone et de Paulin de Nole, P 1910; Pattist, A. als Christen, Am 1925; Mohrmann, StC 1928, 364 sqq; 1929, 23 sqq; Villani, RevEA 1927, 35 sqq.

7. **Claudius Claudianus** († c. 404) Alexandrinus, «a Christi nomine alienus» (Aug., Civ 5, 26), «paganus pervivacissimus» (Oros., Hist 7, 35), inter poetas christianos propter sequentia carmina solet recenseri: *De salvatore* (carmen paschale), *Laus Christi* et *Miracula Christi*. De genuinitate tamen duorum ultimorum non satis constat.

PL 53, 788 sqq; Th. Birt, Mon. Germ. hist. auct. ant. 10, B 1892, 330 sq. — Turcio, RAC 1928, 337 sqq; Brakman, Mn 1930, 371 sqq; Leyen, REL 1933, 203 sqq; P. Fargues, Cl. Etudes sur sa poésie et son temps, P 1933; Turcevic, ByzZ 1934, 1 sqq.

8. De **Commodiano** poeta vide § 30, 1.

§ 86. Aurelius Prudentius Clemens (348—post 405).

Ed.: F. Arevalo, 1—2, R 1788/89; PL 59—60; Th. Obbarius, Tü 1845; A. Dressel, L 1860; J. Bergman, CV 61 (1926). — A. Rösler, Fr 1886; A. Puech, P 1888; Tonna-Barthet, CD 1902 passim; F. Maigret, P 1903; E. K. Rand, Pr. and Christian Humanism, Cleveland (Ohio) 1920; J. Bergman, Dorpat 1922; Z. G. Villada, Hist. ecl. de España I, 2, Ma 1929, 155 sqq (cum bibliographia amplissima); Cugini, La poesia di A. Pr. Cl., SC 1930, 278 sqq; Meyer, Ph 1932, 249 sqq 332 sqq; Manitius, Hist. Vierteljahrschrift 1933, 142 sqq; M. Lavarenne, Etude sur la langue du poète Pr., P 1933; Fletcher, Mn 1934, 192 sqq; Sanford, CP 1936, 71; L. Riber, Aurelio Prudencio, Ba 1936. — R. J. Deferrari and J. M. Campbell, A Concordance of Pr., Ca (Mass.) 1932.

Aurelius Prudentius Clemens, natione Hispanus, inter poetas latinos saeculi IV cum ethnicos tum christianos locum obtinet longe primum. Nostra de vita eius notitia fluit ex praefatione in collectionem carminum ab ipso c. 405 factam.

Prudentius ex nobili stirpe probabiliter Caesaraugustana a. 348 ortus est. «Foedavit iuvenem nequitiae sordibus et luto.» Munere causidici functus officiis publicis et honoribus est ornatus. Cum «nix capitis» de curanda immortalis animae salute admoneret, vitae publicae valedixit, Romam petiit martyresque visitavit. Obiit Prudentius post 405 in patria sua.

Prudentius, poetarum christianorum praeclarissimus, Horatio comparari meruit (Apoll. Sidon., Lib. 2 ep. 9). De stili eius elegantia et suavitate inter omnes constat. Prudentius, vir piissimus, sincero repletus erat zelo orthodoxiae catholicae. Urbis Romae et Imperii laudem celebravit. C. 405 collectionem carminum edidit in septem libris, quorum tituli fere omnes graeco sermone sunt conscripti.

1. *Cathemerinon liber* hymnos continet duodecim certis diei horis certisque diebus canendos, ut omnia tempora et actiones Deo consecrentur: ad Galli cantum, hymnus matutinus, ante et post cibum, hymnus ad incensum lucernae, ante somnum, hymnus ieiunantium et post ieiunium,

denique hymnus omni horae accommodatus. Accedunt hymnus in exequiis defunctorum et hymni de Natali Domini atque Epiphania.

U. Monti, Prudenzio. Gl' inni della giornata crist., Fi 1925 (v. ital.). — Cath. 5, 126 poeta asserit, nocte paschali interrumpi poenas damnatorum; cf. Lejay, Le sabbat juif et les poètes latins, RHL 1903, 305 sqq; cf. § 122, IV, 2.

2. *Apotheosis liber* catholicam de Trinitate et incarnatione doctrinam contra Sabellianos, Iudaeos, Photinianos, Manichaeos, immo probabiliter etiam Priscillianistas defendit.

3. *Hamartigeniae liber* tractat de mali et peccatorum origine, quam non (iuxta Marcionitas) in aeterno quodam mali principio, sed in solo liberi arbitrii reponit. Auctor scientiam suam ex Tertulliani «Adversus Marcionem» hausisse videtur.

4. *Psychomachia seu liber de pugna animae* virtutum cum vitiis pugnam in anima hominis christiani describit, praecipue vero fidei cum idololatria, castitatis cum impudicitia, patientiae cum ira, humilitatis cum superbia. Ex quo certamine spirituali virtutes demum superiores discedunt. Medio aevo istud Prudentii opus prae omnibus aliis aestimabatur.

Ed.: M. Lavarenne, P 1933 (cum v. gallica). — A. Melardi, Pistoia 1900; Hench, CP 1924, 78 sqq; Thomson CR 1930, 109 sqq; Bardy, RSR 1935, 363.

5. *Contra Symmachum libri 2* (402/03), quorum primus per modum apologiarum veterum polytheismo irridet Romanorum, alter vero celebrem impugnat «relationem Symmachi» seu illam supplicationem, quam Quintus Aurelius Symmachus († 402), Urbis olim praefectus, Senatus nomine et auctoritate a. 384 Valentiniano II tradiderat in favorem arae Victoriae. Auctor illas duas S. Ambrosii sequitur epistolas eandem causam tractantes. Cf. § 71.

Ex isto praesertim opere ingenium apparet Prudentii.

6. *Peristephanon seu de coronis* series est hymnorum, in quibus Prudentius laudes celebrat martyrum Hispanorum et Romanorum. Cruciatus tormentaque martyrum dira vividissimo modo describuntur.

F. Ermini, Peristephanon. Studi Prud., R 1914; Dölger, AC 1929, 66 sqq.

7. *Dittochaeon* liber historias Veteris et Novi Testamenti (exinde titulus «duplex pastus») brevi conspectu exhibet. Opus non ita praestat ac cetera Prudentii opera.

§ 87. Poetae latini saeculi quinti et sexti.

Cf. bibliogr. § 85.

1. **Niceta** episcopus Remesianensis († post 414), Urbis et latinitatis amicus, e patria sua in hodierna Iugoslavia sita veniens Italiam saepius adiit. Intima familiaritate cum S. Paulino Nolano erat iunctus (Paulin., Carm 17). Inter eius opuscula nominanda sunt:

a) *Competentibus ad baptismum instructionis libelli sex,* quorum exstat quintus tantum (*Explanatio symboli* antiquissima).

b) *Ad lapsam virginem* (= Ps.-Ambrosius, *De lapsu virginis consecratae* [PL 16, 367 sqq]?).

c) *De vigiliis, De psalmodiae bono,* ? *De nomine Christi.*

Ed.: E. A. Burn, Niceta of Remesiana. His Life and Works, Ca 1905; Turner, JTS 1921, 306 sqq (De vigiliis); 1923, 225 sqq (De psalmod. bono).

d) Hodie Nicetae assignari solet canticum Ecclesiae Romanae solemnissimum **Te Deum laudamus.** Canticum prima vice nominatur saeculo VI (cf. Benedicti Reg. mon. 11). Exinde a saeculo VIII Augustino, adscribitur vel Ambrosio vel utrique. Hymnus ferventissimam exprimit fidem populi Romani catholici tempore invasionis barbaricae.

A. E. Burn, The Hymn Te Deum and his Author, Lo 1926; O. Wissig, L 1931 (v. german. operis praeced.); Frost, JTS 1927, 277 sqq; CQR 1926, 136 sqq; Shewring, JTS 1929/30, 49 sqq; Frost, JTS 1933, 250 sqq. — G. Morin, RBén 1894, 49 sqq 337 sqq; 1907, 180 sqq; Jungmann, ZKT 1937, 105 sqq.

2. **S.** Pontius Meropius Anicius **Paulinus** episcopus **Nolanus** († 431) ex stirpe nobili Burdigalensi Galliae natus in urbe patria ab Ausonio rhetore eruditus est. Ausonius effecit, ut Paulinus ante 379 Campaniae provinciae praeficeretur. Sed paulo post munere suo abdicavit et vitam cum otio degit prope Burdigalam. Anno 391 a Delphino episcopo baptizatus est. Rebus adversis afflictus paulo post consilium cepit vendendi omnia sua bona dandique pauperibus. Barcinonae presbyter est ordinatus (c. 394), deinde cum Terasia uxore Nolam Campaniae se contulit, ubi vitam degit eremiticam. Anno 409 episcopus Nolanus est electus. Paulinus, zelo vere apostolico repletus, mirabile omnis virtutis exemplar, gregem sibi commissum optime gubernavit. Obiit a. 431.

Paulinus indolis erat amabilis, suavis et mitis. Carebat quidem ingenio Prudentii, sed opera eius simplici quadam praestant nobilitate et urbanitate.

Ed.: L. A. Muratori, Verona 1736; PL 61; Hartel, CV 29—30 (1894). — F. Lagrange, P 1882; F. Maigret, P 1903; A. Baudrillart, P 1905; Babut, RHL 1910, 97 sqq 252 sqq; Mantuani, Strena Buliciana, Zagreb 1924, 345 sqq; Moricca, Il «votum» di Sulpicio Sev. e di Paolino da Nola, Did 1925, fasc. 3, 89 sqq; La morte violenta di un fratello di P., Did 1926, fasc. 2, 85 sqq; Villani, RevEA 1927, 35 sqq; L. Allevi, Ellenismo e Cristianesimo, Mi 1934, 311 sqq (P. e il tramonto della civiltà antica).

a) Inter carmina 35 praestant *Carmina natalicia 13* in S. Felicem, quae Paulinus exinde ab a. 394 in laudem S. Felicis Nolani componere solebat. Carmina vitam celebrant et miracula Felicis.

Praeterea notanda sunt *Carmen 10* et *11 ad Ausonium* (390). Ausonius Paulinum, discipulum dilectissimum, a vita ascetica amovere conatus erat. In istis duobus poetis moritura poesia ethnica et nascens christiana apparent.

Wiman, Er 1934, 98 sqq; Fabre, RevEA 1934, 188 sqq; Fletcher, Mn 1934, 192 sqq; Favez, REL 1936, 266 sqq (carmen 31).

b) *Epistolae* 51 fere omnes scriptae sunt a. 394/404. Propter stili elegantiam idearumque profunditatem e. gr. ab Hieronymo et Augustino aliisque multis valde aestimatae sunt. Plurimae sunt directae ad veteres amicos Aquitanos (13 ad Sulpicium Severum, 5 ad Delphinum, 2 ad Victricium episcopum Rotomagensem, 4 ad S. Augustinum).

P. Reinelt, Studien über die Briefe des hl. P., Br 1904; J. Brochet, La correspondance de St. P. de N. et Sulpice Sévère, P 1906.

3. Severus Sanctus **Endelechius** († post 400), de cuius persona vix quidquam certi constat, composuit carmen apologeticum *De virtute signi s. crucis (De mortibus boum)*.

PL 19, 797 sqq; Buecheler et Riese, Anthologia latina 1, 2, L 1906, 334 sqq.

4. **Paulinus** episcopus Biterrae in Gallia († 419) c. 408 composuit 110 hexametra, quae malos temporum mores castigant.

PL 61, 969 sqq; C. Schenkl, CV 16 (1888), 503 sqq (S. Paulini epigramma).

5. **Claudius Marius Victor** († c. 425/50) Massiliensis (Gennad., Vir 60) composuit carmen, quod inscribitur *Alethia* (veritas). Auctor Genesin explicare intendit.

PL 61, 937 sqq; C. Schenkl, CV 16 (1888). — O. Ferrari, Un poeta cristiano del 5° secolo, Pavia 1912.

6. **Orientius** episcopus Augustanus Aquitaniae († post 440) c. 430/40 composuit *Commonitorium,* librorum duorum carmen praeclarum, in quo ad virtutes exhortatur christianas. Carmina 5 alia non sunt ab Orientio composita.

PL 61, 977 sqq; R. Ellis, CV 16 (1888). — M. Bellanger, Le poème d'Or., P 1903 (cum v. gallica). Hitchcook, CR 1914, 41 sq.

7. Caelius **Sedulius** (initio saec. V) presbyter ante 450 in praeclarissimo 5 librorum carmine *(Paschale carmen)* mirabilia Dei et magnalia in Vetere Testamento celebrat et Novo. Rogatus a Macedonio amico carmen transtulit in prosam *(Paschale opus)*. Praeterea sub Sedulii nomine duo exstant hymni, quorum prior Christi cantat laudem, alter vero multo pretiosior vitam factaque Domini laudibus extollit. Ex isto hymno desumpta sunt Breviarii Romani hymni *A solis ortus cardine* et *Crudelis Herodes Deum.*

Ed.: F. Arevalo, R 1794; PL 19, 477 sqq; J. Huemer, CV 10 (1885). — G. Sigerson, The Easter Song being the First Epic of Christendom by Sedulius, Dublin 1922; McDonald, Sp 1933, 150 sqq; Meritt, AJP 1936, 140 sqq (Old English S. Glosses).

8. **Paulinus Pellaeus** († post 459) Macedoniae a. 459 in gratiarum actionem pro misericordia et providentia Dei, quam in vita sua expertus est, carmen composuit autobiographicum, quod inscribitur *Eucharisticos* (scil. logos, sermo). Anno 379 Paulinus apud Ausonium rhetorem, avum suum, versatus erat. In carmine suo describit casus quam maxime varios suae vitae. Quoad genus litterarium Paulini carmen intime cohaeret cum Augustini Confessionibus.

Ed.: W. Brandes, CV 16 (1888); White, Ausonius 2, Lo 1921 (cum v. angl.); J. Rocafort, Un type gallo-romain, P 1896 (cum v. gallica). — G. Misch, Geschichte der Autobiographie 1, L 1907, 445 sqq; M. Zepf, Augustins Confessiones, Tü 1926, 89 sqq.

9. **Paulinus** Petricordius Galliae († post 461) in 6 libris vitam et miracula celebrat S. Martini Turonensis.

PL 61, 1009 sqq; M. Petschenig, CV 16 (1888). — Chase, HSP 1932, 51 76. — Achilleus episcopus Spoletanus a. 415 inscriptionem composuit in laudem S. Petri. Cf. De Rossi, Inscriptiones christ. Urbis Romae 2, 1, R 1888, 113 sqq.

10. Caius Sollius Modestus **Apollinaris Sidonius** († c. 480) ex nobili genere Lugdunensi Galliae est ortus. Sub pluribus imperatoribus summis functus est officiis. C. 469 «urbis Arvernae» (Clermont-Ferrand) episcopus invitus est electus. Tempore invasionis et vastationis barbaricae Gallo-Romanis firmissimum erat propugnaculum.

Apollinaris Sidonius composuit «carmina 24», inter quae notanda sunt laudes in Avitum, Maiorianum et Anthemium imperatores, quos

successive panegyrico sermone celebravit. Ista carmina praestant quidem omni pompa rhetorica, sed carent indole christiana. Post episcopalem electionem Apollinaris Sidonius poesiae valedixit et sequens Plinium et Symmachum novem libros edidit epistolarum. Teste ipso «sunt omnes loquacissimae». Carent ideis profundioribus, sed excellunt valore historico Praeterea auctor composuisse dicitur orationes pro Missa (Gregor. Turon., Hist 2, 22).

PL 58; Ch. Luetjohann, Mon. Germ. hist. Auct. ant. 8, B 1887; P. Mohr, L 1895. — P. Allard, P 1910; Anderson, CR 1927, 124 sq; Merchie, MB 1923, 83 sqq; Leyen, REL 1933, 203 sqq; Fletcher, Mn 1934, 192 sqq; C. E. Stevens, Sid. Apoll. and his Age, O 1933.

11. Blossius Aemilius **Dracontius** († post 496), ex nobili Carthaginiensi stirpe ortus, a Gutamundo, Vandalorum rege, in carcerem missus est. Ibi composuit carmen, quod inscribitur *Satisfactio,* deinde *De laudibus Dei* libros tres. *Romulea,* quae sunt laus Romae, sunt profana.

Ed.: Fr. Arevalo, R 1791; PL 60, 679 sqq; cf. PL 87, 347 sqq (recensio Eugenii episcopi Toletani, † 653); Fr. Vollmer, Mon. Germ. hist. Auct. ant. 14, B 1905; L 1914.

12. Magnus Felix **Ennodius** episcopus Ticinensis et **Avitus** episcopus Viennensis: vide §§ 102, 3; 106, 1.

13. **Arator,** Ennodii amicus, a. 544 Vigilio papae carmen dedicavit 2 librorum *De actibus Apostolorum,* quod in Basilica S. Petri ad vincula publice legit.

PL 68, 63 sqq; Perugi, Ve 1909. — Inguanez, AL 1928, 153 sqq; Esposito, JTS 1929, 286 sqq; A. Ansorge, De Aratore veterum poetarum latinorum imitatore (diss.), Br 1914. — Quoad 2 inscriptiones ab Aratore compositas cf. Brewer, ZKT 1922, 165 sqq.

14. **Rusticius Helpidius** (c. 530), ex italica stirpe ortus, composuisse dicitur *Carmen de Christi Iesu beneficiis* et *In historiam Testamenti Veteris et Novi carmina,* epigrammata 24 destinata pro imaginibus biblicis.

PL 62, 543 sqq.

§ 88. Venantius Honorius Clementianus Fortunatus (c. 530 — c. 601).

Ed.: M. A. Luchi, 1—2, R 1786/87; PL 88; Fr. Leo et B. Krusch, Mon. Germ. hist. Auct. ant. 4, B 1881/85; cf. RP 1907, 190 sqq. — Ch. Nisard, P 1890; R. Koebner, L 1915; D. Tardi, P 1927; U. Moricca, Did 1927, fasc. 3, 55 sqq; Meneghetti, La latinità di V. F., Did 1919, 195—298; 1917, 1—166; S. Blomgren, Studia Fortunatiana, Uppsala 1933/34.

Venantius Fortunatus in agro Tarvisino Italiae superioris c. 530 natus est. Ravennae liberalium artium studio incubuit. Oculis graviter laborans S. Martinum Turonensem supplex adiit statimque a morbo liberatus est. Hinc eximia S. Martini veneratione raptus ad eius sepulchrum peregrinationem quandam c. 565 instituendi consilium cepit. Peragravit Alpes septentrionales et Germaniam venitque Metas Galliae ibique apud aulam Sigisberti, regis Austrasiae, mansit, cuius cum Brunhilda nuptias epithalamio celebravit. Postquam in urbe Turonensium ad S. Martinum votum suum ex-

solvit, Pictavum se contulit (c. 567) ibique sedem fixit precibus victus S. Radegundis, quae, ex regia Thuringiae stirpe orta, post mortem Chlotari I mariti (561) Pictavi vitam egit monasticam. Venantius Radegunde et Agnete filia adoptiva suadentibus presbyter ordinatus in parvo monialium conventu curam exercuit animarum. Iterum multas peragravit regiones ac celeberrimos viros caritatis vinculo sibi obstrinxit (e. gr. Gregorium Turonensem). Versus finem saeculi VI Venantius Pictaviensis episcopus est electus, sed paulo post c. 601 senectute bona quievit.

Venantius inter maiores Ecclesiae latinae poetas iure merito recensetur. Carmina eius stili et sermonis excellunt elegantia et suavitate. Gregorio episcopo Turonensi amico impellente Venantius collectionem quandam carminum instituit. Exstant 300 fere eius carmina.

1. *Carminum* libri 11 et sacras et profanas res tractant. Clarissima carmina sunt: «Pange lingua gloriosi proelium certaminis» (2, 2) et «Vexilla regis prodeunt» (2, 6). Utrumque carmen praestat idearum profunditate.

Carminibus inserta inveniuntur *Expositio orationis Dominicae* (10, 1) et *Expositio symboli* (11, 1).

2. *De vita S. Martini* libri 4 (ante 476), paraphrasis poetica operum Sulpicii Severi (§ 114, 21) iubente Gregorio Turonensi conscripta.

De aliis «Vitis» cf. § 114, 26; Chase, HSP 1932, 51 sqq.

3. Venantius composuisse dicitur illas 11 Missas, quas F. J. Mone a. 1850 edidit; cf. PL 138, 863 sqq. — Brewer, ZKT 1919, 693 sqq.

Ab ignoto auctore (Africae vel Galliae meridionalis?) incipiente saeculo VI compositum est «Carmen ad Fluvium Felicem **de resurrectione mortuorum et de iudicio Domini**».

Ed.: G. Hartel, CV 3, 3 (1871) 308 sqq; J. H. Waszink, Flor. Suppl. 1 (1937).

PARS TERTIA.

Ultima periodus antiquae litteraturae ecclesiasticae (saec. sexti et septimi).

§ 89. Indoles litteraturae.

1. Iam exinde a medio saeculo V aurea litteraturae ecclesiasticae aetas evanescere incipit.

Ecclesia orientalis per haereses Nestorianismi et Monophysitismi dirissime devastatur. Accedit despotismus imperatorum, qui saepe saepius a parte erroris steterunt. Periodus sic dicta Byzantina nascitur, quae ex intentione omnem fere connexum cum Occidente evitat. Ex alia autem parte isti ultimae periodo non desunt theologi optimi, qui causam catholicam pugnantes imprimis contra Monophysitismi hydram non solum praeclarissime defenderunt, sed etiam theologiam magnorum Patrum ulterius evolverunt. Attamen generatim scriptores istius ultimae periodi colligunt et ordinant ea, quae aetas aurea ex abundantia quadam et fecunditate genuit ac produxit. Incipit aetas Catenarum, Florilegiorum, Compendiorum. Per istas collectiones sapientia magnorum Patrum transmissa est ad nationes Germanicas et Slavicas. Per ista opera demum possibilis evasit theologia mediaevalis sic dicta scholastica. Aetas patristica cum Theodoro Studita († 826) finem habet.

2. Ecclesia occidentalis per invasiones Germanicas exinde a saeculo V usque ad tempora Gregorii Magni vehementissime turbatur. «Inter arma silent Musae.» Mirum est, quod non obstante universali ruina in omnibus Imperii occidentalis provinciis non deerant Romani, qui litteraturae vacabant. Nationes Imperium invadentes nullam fere habent partem litteraturae ecclesiasticae (cf. § 75). Attamen paulatim in suavem Ecclesiae Romanae servitutem sunt redactae sicque litteraturae latinae thesauri ad ipsas sunt transmissi. Ecclesia Romana earum magistra evasit blanda et fortis.

3. Scriptores orientales seu graecos allegamus iuxta diversas materias, quas principalius tractant. Sic procedimus potius ex ratione practica. Scriptores vero occidentales seu latinos iuxta provincias Imperii maiores tractabimus.

CAPUT PRIMUM.

Patres graeci saeculi sexti et septimi.

§ 90. Scriptores Monophysitae.

1. Pseudo-Dionysius Areopagita (c. 500).

Ed.: B. Corderius, 1—2, P 1644 et saepius; Verona 1755/56; PG 3—4. — Editio critica desideratur. Cf. G. Théry, Recherches pour une édition grecque historique du Ps.-Denys, New Scholasticism 1929, 353—442; AHD 1936, 163 sqq. — Commentaria vel Scholia in Areopagitica scripserunt: Iohannes et Georgius Scythopolitani (c. 530), S. Maximus Confessor († 662), Georgius Pachymeres (saec. XIII), Petrus Lombardus, S. Thomas Aquinas aliique. — Versionem syriacam curavit Sergius Resaina († 536), latinam Hilduinus abbas (c. 827) et Iohannes Scotus Eriugena (c. 850); cf. PL 122, 1029 sqq; JTS 1936, 137 sqq; Buchner, HJB 1936, 441 sqq; 1937, 31 sqq; Théry, L'entrée du Ps.-D. en Occident, Mélanges Mandonnet, P 1930; Hilduin traducteur, P 1932; New Scholast. 1933, 91 sqq (Scot E. introducteur de D.); J. Durantel, St. Thomas et le Ps.-D., P 1919; Lehmann, RBén 1923, 81 sqq. — BKV^2 2 (1911); BKV^3 4 (1933); Rolt, Lo 1920/35 (v. anglica); G. Darboy, P 1932 (v. gallica). — H. Ball, Byzantin. Christentum, L 1923, 63 sqq; Lampen, StC 1934, 356 sqq; Lossey, La notion des «Analogies», AHD 1930, 279 sqq; Marić, Ps.-D. formula christologica de Christi activitate theandrica, BoS 1932, 105 sqq; Sartori, Il dogma della divinità, Did 1927, fasc. 2, 35 sqq; fasc. 3, 1 sqq; C. Pera, Denys le Mystique et la Theomachia, RSPT 1936, 5—75 (auctor Areopagiticorum est discipulus S. Basilii); cf. Cavallera, RAM 1936, 90 sqq; Hausherr, Doutes au sujet du divin D., Orient. christiana, R 1936, 484 sqq; de S. Dionysio auctore Areopagiticorum vide § 19, 4, m. — Stéphanou, Les derniers essais d'identification du Ps.-D., EO 1932, 446 sqq; 1934, 125 sqq; Woroniecki, Les éléments dionysiens dans le thomisme, Collect. theol. 17 (Lwów 1936), 24 sqq.

Sub Dionysii Areopagitae, discipuli S. Pauli (Act 17, 34), nomine nobis sunt tradita quaedam opera («Corpus Areopagiticum»), quae in sensu quidem orthodoxo possunt intelligi, sed in re christologica Monophysitismum quendam ostendunt et quoad dictionem et ideas philosophicas clare produnt Neoplatonismum.

Scripta Areopagitica exinde a synodo Cpolitana anni 532 vel 533, quo prima vice apparuerunt, per totum medium aevum aestimata sunt ut opera illius Dionysii, discipuli S. Pauli. Theologi graeci et latini ea explanaverunt et ex ipsis scientiam de Dei essentia, de ordinibus angelicis et de triplici in Deum via (purgativa, illuminativa, unitiva) hauserunt. Auctoritas «Sancti Dionysii» erat vere apostolica. Cf. bibliographiam.

Hodie nemo est, qui nesciat auctorem Areopagiticorum nobis nomine quidem esse adhuc ignotum, sed certo certius c. 500 floruisse. Inter rationes principaliores allegamus:

1) Per 5 saecula istorum operum existentia erat ignota. Prima vice apparent apud Severum episcopum Antiochenum monophysitam; eius asseclae Cpoli a. 533 ad Areopagitica provocant.

2) Demonstratum est auctorem Areopagiticorum ex operibus Procli neoplatonici († 485) hausisse.

H. Koch, Ps.-D. in seinen Beziehungen zum Neuplatonismus und Mysterienwesen, Mainz 1900; Stiglmayr, HJB 1895, 253 sqq 721 sqq.

3) Auctor Areopagiticorum consuetudinem novit cantandi symbolum in Missa; quae vero consuetudo a monophysitis Antiochiae introducta postea demum ab orthodoxis est acceptata.

Constat ergo auctorem Areopagiticorum non esse Dionysium, S. Pauli discipulum, nec esse Dionysium Alexandrinum († c. 264) nec esse quendam S. Basilii Caesariensis († 379) discipulum, sed esse monophysitam quendam episcopum vel clericum, qui c. 500 sub falso Dionysii Areopagitae nomine in Syria (Antiochiae?) edidit sua opera. Laurentius Valla humanista († 1451) de Areopagiticorum genuinitate primus movit dubia, postquam per 10 fere saecula eorum apostolica auctoritas inconcussa stetit. J. Stiglmayr recentissime Severum episcopum Antiochenum monophysitam proponit auctorem.

BKV³ 4 (1933), 160 sqq; cf. Lebon, RHE 1930, 880 sqq; 1932, 296 sqq; Bardy, RSR 1931, 201 sqq; Devreesse, AHD 1929, 159 sqq; EO 1932, 446 sqq.

a) *De divinis nominibus.* Auctor tractat de nominibus, quae Deus in sacris libris sibi tribuit. Ex nominibus cum antiquis Patribus (e. gr. Origene, Gregorio Nysseno) ad essentiam Dei cognoscendam pervenire studet.

b) *De mystica theologia.* Opus tractat de incomprehensibilitate Dei, cui uniri in hac vita unione quadam ineffabili possumus.

c) *De caelesti hierarchia.* Opus tractat de novem angelorum ordinibus, quorum natura et officia describit et explicat. Ordines summi seu prima trias (Seraphim, Cherubim, Throni) soli Deo serviunt. Ordines inferiores (Dominationes, Potestates, Virtutes) toti serviunt creaturae. Ultimi ordines hominibus serviunt et quidem Principatus omnibus hominibus, Archangeli singulis nationibus, Angeli singulis hominibus.

d) *De ecclesiastica hierarchia.* Opus describit Ecclesiam in terra adhuc peregrinantem, prout est hierarchiae caelestis effigies. Distinguuntur tres triades: 3 mysteria seu sacramenta (baptismus, eucharistia, confirmatio), 3 ordines hierarchici (episcopatus, presbyteratus, diaconatus), 3 ordines ordinatorum (monachi, plebs fidelis, catechumeni), quibus triplex correspondet via unitiva, illuminativa, purgativa.

Horn, RAM 1925, 278 sqq; RSR 1930, 45 sqq. — J. Quasten, Monumenta eucharist. et liturg. vetustissima (eccl. hier. 2—4), Flor 7 (1937).

e) Epistolae 10, inter quas notanda est Ep. decima. In ista epistola auctor sequens Origenem potestatem a peccatis absolvendi non tribuit ordini sacerdotali, sed homini cuilibet spirituali seu perfecto (pneumatico). Ista praxis adhuc hodie apud schismaticos Orientales viget.

Tres epistolae aliae ignoto auctori sunt assignandae. Nominetur illa «ad Titum», quae agit de assumptione BMV in caelum.

De autobiographia Ps.-Dionysii cf. P. Peeters, AB 1910, 302 sqq; 1912, 5 sqq; 1921, 277 sqq; Akinian, HA 1913/14. — K. Holl, Enthusiasmus und Bußgewalt, Tü 1898, 205 sqq; W. Völker, Das Vollkommenheitsideal des Origenes, Tü 1932.

Sine dubio Veteres valorem Areopagiticorum plus aequo exaggerabant. Nostra aetas (generatim loquendo) potius eorum momentum minuere studet. Recte statuitur Areopagitica quoad idearum profunditatem et sermonis simplicem elegantiam vix posse comparari cum operibus magnorum Patrum graecorum. Caveamus pompam verborum, quae in lectione Areopagiticorum facile mentem percellant.

Monachi Solesmenses Galliae sub Ph. Chevallier editionem curant «Dionysiacorum» latinorum.

2. **Severus** episcopus **Antiochenus** († 538), primus Areopagiticorum testis, a Iustino I imperatore propter suam fidem depositus Alexandriam fugit (518). Synodus Cpolitana a. 536 Severum anathematizavit. Obiit Severus in Aegypto a. 538. Eius Vita exstat syriace: PO 2, 1 (1903); 2, 3 (1905); aethiopice: 4, 5 (1908).

Severus, ingenio praestans et facundia, contra Iulianum Halicarnassensem Monophysitismum defendit moderatum. Severi asseclae ab extremis monophysitis «Phthartolatrae» sunt vocati. Opus Severi litterarium exstat maxima ex parte in versione tantum syriaca Pauli Callinici (c. 528) et Iacobi Edesseni (c. 700).

J. Maspéro, Histoire des Patriarches d'Alexandrie (518—616), P 1923; Jülicher, ZntW 1925, 17 sqq; R. Draguet, Julien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche, Lou 1924; M. Jugie, J. d'Halicarn. et Sévère d'Ant., EO 1925, 129 sqq 257 sqq; Diekamp, TR 1927, 89 sqq; M. Jugie, De theologia dogmatica Nestorianorum et Monophysitarum, P 1935. — Crum, ROC 1922/23, 92 sqq; J. Lebon, Le Monophysisme Sévérien, Lou 1909.

a) *Homiliae cathedrales* 125 (512/18), quas habuit Antiochiae Severus patriarcha, eduntur syriace cum versione gallica a R. Duval, M. Brière, Kugener, Triffaux aliisque: PO 4, 1; 8, 2; 12, 1; 16, 5; 20, 2; 22, 2; 23, 1; 25, 1 (1906/36); cf. ROC 1929/30, 3 sqq; RSR 1936, 211 sq. — Homilia 77 exstat graece apud PG 46, 627 sqq. — Porcher, ROC 1914, 69 sqq (prima hom. cath. coptice cum v. gall.).

b) Opera dogmatica ex parte edita sunt apud Mai, Spicileg. Rom. 10, 1, 169 sqq; A. Sanda, Severi *Philalethes,* Beyrouth 1928; Severi Antiiulianistica 1, Beyrouth 1932 (cum v. latina); cf. ByzZ 1930, 274 sqq. — J. Lebon, Severi Ant. *Liber contra impium grammaticum,* CSCO 4, 5 (1929/33); Lou 1929 (v. gallica).

c) Epistolae 4000 (libri 23) ex parte editae sunt ab E. W. Brooks, Lo 1902 (cum v. anglica; PO 12, 2; 14, 1 [1916/19]). — Cf. Chaîne, OC 1913, 32 sqq; Mercati, OC 1914, 59 sqq. — Martin, Un prétendu commentaire sur les Actes des Apôtres, RHE 1929, 708 sqq.

d) Liturgica vide apud Baumstark, JL 1922, 92 sqq; 1925, 123 sqq (anaphora Severi eiusque liber carminum ecclesiasticorum); A. Rücker, Die syrische Jakobusanaphora, Mr 1923.

e) De Severo auctore Areopagiticorum vide n. 1.

3. **Iulianus** episcopus Halicarnassensis Cariae, monophysita, adversarius erat Severi Antiocheni, cuius asseclae a Iulianistis «Aphthartodocetae» vocati sunt. Fragmenta operum collegit R. Draguet, Julien d'H. et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps du Christ, Lou 1924, 3—90 (t. syriacus). Epistolae 2 exstant apud Zachariam Rhetorem (Hist 9, 10 sqq). — Commentarius in Iob compositus est ab Ariano quodam saeculi IV, non a Iuliano. Cf. Draguet, RHE 1924, 38 sqq; Mus 1927, 75 sqq. — Ulteriorem litt. vide sub n. 2. — Akinian et Casey, Two Armenian Creeds, HTR 1931, 143 sqq; cf. ByzZ 1923, 183 sq.

4. De **Timotheo III** († 535) et **Theodosio** († 566) episcopis Alexandrinis monophysitis, de **Themistio** diacono Alexandrino, auctore erroris Agnoëtarum (antimonophysita), de **Colluthio** et **Theodoro** monacho Alexandrinis, Severi Antiocheni asseclis, vide O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchl. Lit. 5, Fr 1932, 6 sq; J. Marić, De Agnoëtarum doctrina, Zagreb 1914; cf. TR 1915, 97 sqq; Müller, ZntW 1933, 287 sqq.

5. **Iohannes Philoponus** Alexandrinus († post 570) ut ethnicus composuit commentaria in Aristotelem. Ad Christum conversus Monophysitismum defendit. Obiit paulo post 570.

a) *Arbiter* seu *De unione* (post 533), opus principale libros 7 continens, tractat de re trinitaria (Tritheismo) et christologica.

A. Sanda, Iohannis Phil. opuscula monophysitica, Beyrouth 1930 (t. syriacus cum v. latina). — Hermann, ZntW 1930, 208 sqq (Ioh. monophysita). — G. Furlani, Sei scritti antitriteistici in lingua Siriaca, PO 14, 4 (1920); cf. RTr 1922, 385 sqq; Bess 1923, 45 sqq.

b) *De aeternitate mundi contra Proclum* (c. 530) ed. H. Rabe, L 1899.
c) *De opificio mundi* (c. 540) ed. W. Reichardt, L 1897.
d) *De paschate* ed. C. Walter, Jena 1899.
e) Plura opera theologica perierunt.
f) Quoad commentaria in Aristotelem cf. M. Grabmann, BASB 1929, 7; Schissel, BNJ 1932/33, 104 sqq; M. de Corte, Le commentaire de Jean Ph. sur le 3e livre du «Traité de l'âme» d'Ar., Liège 1934.

6. **Stephanus Gobarus**, grammaticus Alexandrinus, sub Iustino II († 578) in Syria vel Aegypto floruit. De ipso cf. Harnack, HTR 1923, 205 sqq. — Tritheistae ut Stephanus erant **Conon** Tarsensis et **Eugenius** Seleuciensis Isauriae episcopi (c. 560). Cf. Phot., Cod 23 24.

7. **Iohannes** episcopus Maiumae Phoeniciae composuit c. 515 *Plerophorias* seu collectionem verborum, visionum et vaticiniorum, quae edita erant a monophysitis post Synodum Chalcedonensem (451).

Ed.: F. Nau, PO 8, P 1912 (t. syriacus cum v. latina); ROC 1898, 232 sqq 337 sqq (v. gallica).

§ 91. Patres Antimonophysitae saeculi sexti.

1. **S. Leontius Byzantinus** (c. 485 — c. 543) e nobili stirpe Byzantina (Scythica?) ortum duxit. Adolescenti iam monacho curae erant quaestiones theologicae. Contra omnem Nestorianismum et Monophysitismum propugnator orthodoxiae Chalcedonensis (451) evasit fortissimus. Ex Laura nova Hierosolymitana saepius Cpolin venit quaestionibus adductus dogmaticis: e. gr. a. 519 cum monachis Scythicis, qui formulam defendebant: «Unus ex Trinitate carne passus est» (Lis Theopaschitica), deinde iterum a. 532 vel 533 (§ 90, 1). C. 538 iterum in suo monasterio prope Hierosolyma versatur. Anno 542 ultima vice Cpolin petiit ibique c. 543 obiit.

S. Leontius inter theologos graecos incipientis saeculi VI princeps aestimandus est. Theologiam S. Cyrilli Alexandrini optime evolvit. Immerito «primus Aristotelicus Patrum graecorum vel Scholasticus» est vocatus. Revera est eclecticista neoplatonicus, qui est bene versatus in logica Aristotelis. Dependet a Ps.-Dionysio Areopagita. Opus eius litterarium critica indiget inquisitione.

Ed.: Mai, Spicileg. Rom. 10 (1844); PG 86, 1—2. — F. Loofs, TU 3, 1—2 (1887); J. P. Junglas, Pa 1908; Devreesse, RevSR 1930, 545 sqq (Le florilège de L. de B.); Rees, HTR 1931, 111 sqq; Grumel, EO 1926, 393 sqq; Mélanges Mandonnet II (1930), 15 sqq; V. Schurr, Die Trinitätslehre des Boethius im Licht der «skythischen Kontroversen», Pa 1935, 108 sqq; M. Jugie, De theologia dogmatica Nestorianorum et Monophysitarum, P 1935.

a) *Adversus Nestorianos et Eutychianos* libri 3 (c. 529/44).
Libro primo utramque haeresin non obstante diversitate ex eisdem falsis principiis emanare probatur et genuina unionis hypostaticae ratio explicatur. Libro secundo sub forma dialogi certamen contra Aphthartodocetas (cf. § 90, 2—3) instituitur. Libro tertio imprimis Theodorus Mopsuestenus pater Nestorianismi demonstratur. Opus magna excellit eruditione et sagacitate.

Casamassa, Bess 1921, 33 sqq.

b) *Solutio argumentorum a Severo obiectorum* et *Capitula 30 contra Severum* (cf. § 90, 2).

c) *Scholia*. Opus exstare videtur in retractationibus: *De sectis*, *Adversus Nestorianos*, *Contra monophysitas*. Cf. n. 2. — De genuinitate 2 homiliarum non constat. PG 86, 2, 1976 sqq.

d) *Adversus fraudes Apollinaristarum* a contemporaneo (si non ab ipso Leontio) compositum est. Cf. § 46. Auctor magna cum sagacitate ostendit opera Apollinaris Laodiceni haeresiarchae sub nominibus Patrum orthodoxorum esse divulgata.

2. **Theodorus** de Raïthu (c. 600), abbas prope montem Sina, composuit opusculum *De incarnatione*. Probabilius auctor Scholia Leontii retractavit.

PG 91, 1479 sqq. — Junglas, o. c. 15 sqq.

3. Cum Leontio Monophysitismum (imprimis Severum episcopum Antiochenum) impugnaverunt: **Iohannes Grammaticus** Caesariensis (§ 90, 2); **Iohannes Maxentius**, Scythicorum monachorum dux (cf. n. 1), scripsit *Epistolam ad legatos sedis apostolicae*, *Ad epistolam Hormisdae responsionem* et dialogum 2 librorum *Contra Nestorianos*. PG 86, 1, 75 sqq 93 sqq 111 sqq; ACO I, vol. 4, pars 2, 1—62; Schurr, o. c. — **Iohannes** episcopus **Scythopolitanus** (c. 550) primus Areopagitica explanavit, scripsit opus contra Severum Antiochenum et *Contra schismaticos* (Phot., Cod 95). — **Ammonius** Alexandrinus (c. 530) scripsit *In Hexaëmeron* et contra monophysitas. Utrumque opus periit. — **Eustathius** monachus c. 530 scripsit *Epistolam ad Timotheum de duabus naturis adversus Severum*. PG 86, 1, 901 sqq. — **Iobius** monachus (c. 530) scripsit contra Severum et de incarnatione (Phot., Cod 222). PG 86, 2, 3313 sqq (fragmenta). — **Nicius** monachus scripsit contra Iohannem Philoponum, Severum Antiochenum et Graecos (Phot., Cod 50). — **Heraclianus** episcopus Chalcedonensis (c. 530) scripsit contra Eutychianos et Manichaeos (Phot., Cod 85). — **Ephraem** episcopus Antiochenus († 545) in epistolis et duobus aliis operibus defendit fidem Chalcedonensem (Phot., Cod 228 sq). — **Pamphilus** (Hierosolymitanus?) c. 540 edidit opus tractans de re christologica (ed. Mai, Nova Patrum Bibl. 2, R 1844, 597 sqq). — **Eusebius** episcopus Thessalonicensis (c. 600) impugnavit Aphthartodocetas (Phot., Cod 162).

Cf. bibliographiam sub n. 1.

4. **Eulogius** episcopus Alexandrinus († 607), Gregorii Magni amicus, strenuus fidei Chalcedonensis, imprimis Epistolae dogmaticae Leonis

defensor, «Dei organum», «veritatis minister, Petri sequax et sanctae Ecclesiae praedicator» (Greg., Ep 10, 35), plura scripsit opera contra Novatianum, Timotheum Aelurum, Severum Antiochenum, Iulianum Halicarnassensem, contra omnem Monophysitismum. Praeter fragmenta exstat tantum homilia praeclara *In ramos palmarum et pullum asinae.*

PG 86, 2913 sqq. — Quoad Bardenhewer, TQ 1896, 353 sqq cf. RHE 1928, 802. — **Iohannis** episcopi Hierosolymitani († c. 595) exstat epistola contra monophysitas. Cf. Vardanian, OC 1912, 54 ss (v. latina).

5. Flavius Anicius Iulianus **Iustinianus** († 565), imperator Romanus, nominandus est in Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae. Utrum eius Edicta fidem catholicam spectantia proferant proprias ideas an alienas, non satis constat. De eius in causa fidei modo agendi diversimode iudicatur. **Agapetus** diaconus, Iustiniani magister, pro imperatore (?) composuit *Capitula admonitoria de recte administrando imperio* (PG 86, 1, 1163 sqq). Ecclesia valde est experta Iustiniani tesseram: «Regis voluntas suprema lex».

PG 86, 1; PL 69; ACO IV, vol. 2. — Ch. Diel, Histoire de l'Empire byzantin, P 1934; N. H. Baynes, The Byzantin Empire, Lo 1926; A. A. Vasiliev, Histoire de l'Empire byzantin, P 1932 (trad. par O. Brodin et A. Bourgiana); L. Duchesne, L'Eglise au 6e siècle, P 1925; G. P. Baker, Justinian, Lo 1933; J. Pargoire, L'Eglise byzantine, P 1923; S. H. Scott, The Eastern Churches and the Papacy, Lo 1928; G. Cront, La lutte contre l'hérésie en Orient jusqu'au 9e siècle, P 1933; H. S. Alivisatos, Die kirchliche Gesetzgebung Justinians, L 1913; G. Glaizolle, Un empereur théologien (thèse), Lyon 1905; Batiffol, RSR 1926, 193—264 (J. et le Siège apostolique); Schubart, An 1935, 255 sqq; Jugie, EO 1932, 399 sqq (J. Aphthartodoceta?); B. Biondi, Giustiniano I principe e legislatore, Mi 1936.

a) Edicta contra Monophysitismum.

1) *Professio fidei* (533) defendit formulam monachorum Scythicorum (cf. n. 1). PL 66, 14 sqq.

2) *Constitutio contra Severianos* (536) ad Mennam episcopum Cpolitanum (§ 90, 2).

3) *Tractatus contra Monophysitas* (c. 542).

b) Edicta contra Origenismum (cf. § 18).

1) *Edictum contra Origenem* (543) ad Mennam.

Popescu, Studii theologice 1933, 17 sqq; Bardy, RSR 1920, 224 sqq (fragm. graeca Orig. De princ.); Lamoo, Mus 1930, 7 sqq.

2) *Epistola ad Synodum Cpolitanam* (553) de damnando Origene.

F. Diekamp, Die origenist. Streitigkeiten im 6. Jahrh., Mr 1899, 37 sqq 82 sqq.

c) Edicta contra Nestorianismum seu 3 Capitula.

1) *Expositio verae fidei* (543/44), opus deperditum, anathematizat «3 Capitula», i. e. personam et scripta Theodori Mopsuesteni, deinde Theodoreti Cyrensis opera contra Cyrillum Alexandrinum et Synodum Ephesinam, Ibae denique Edesseni epistolam ad Mar Persam. Cf. §§ 54; 57; 62, 4.

2) *Professio fidei contra 3 Capitula* (c. 551).

3) *Epistola (Typos) ad sanctam Synodum* (553).

4) *Contra defensores 3 Capitulorum* (553).

d) Edictum pro Aphthartodocetis (c. 565) periit.

e) Epistolae 13 ad episcopos Romanos. PL 63 66 69.

f) *Novellae,* leges ecclesiasticae. PL 72, 921 sqq. De *Codice Iustiniano* cf. § 119, 10.

g) Hymnus (Troparium).

Ed.: W. Christ et M. Paranikas, Anthologia graeca carminum christ., L 1871, 52. — Grumel, EO 1923, 398 sqq.

6. **Paulus Silentiarius** a. 563 Hagiam Sophiam a Iustiniano noviter exstructam carmine laudavit. PG 86, 2, 2119 sqq 2251 sqq; P. Friedländer, L 1912. — A. Veniero, Catania 1916 (v. italica). — Sub nomine **Gregentii** episcopi 2 exstant scripta, quae agunt de conversione Homeritarum, nationis iudaicae (post 525). PG 86, 1, 567 sqq. — Asseclae Origenismi erant **Domitianus** episcopus Ancyrensis (c. 545) et **Theodorus** episcopus Scythopolitanus (c. 552). Cf. PL 67, 627; PG 86, 1, 231 sqq.

7. **Timotheus** presbyter Cpolitanus (incip. saec. VII) composuit catalogum haereseon et schismatum saeculi VI. PG 86, 1, 11 sqq.

§ 92. Scriptores Monotheletae saeculi septimi.

Monotheletismus species est quaedam Monophysitismi. Litteratura Monotheletarum maxima ex parte periit. Fragmenta inveniuntur imprimis apud Mansi 10, 863—1168; 11, 189—922. — M. Jugie, De theologia dogmatica Nestor. et Monophysitarum, P 1935.

1. **Sergius** episcopus Cpolitanus († 638) c. 630 formulam commendavit in Christo duas quidem esse naturas, sed unam tantum voluntatem et unam operationem. Sic pater factus est Monotheletismi. Exstant eius 3 epistolae (c. 631/34) apud Mansi 11, 525 sqq 529 sqq; 10, 971 sqq. — De Sergio auctore hymni *Akathistos* cf. § 99, 3.

2. **Alii Monotheletae:** Pyrrhus I († 655), Paulus II († 654), Petrus († 666), Sergii successores. De eorum operibus cf. Mansi 11, 560 572; PG 91, 129 287 sqq; Mansi 11, 560 449 sq; 10, 1019 sqq; 11, 560. — Cyrus episcopus Alexandrinus († 643). Mansi 10, 1003 sqq; 11, 559 sqq. — Theodorus episcopus de Pharan († 650). Mansi 11, 560; 10, 957 sqq; 11, 567 sqq 448; PG 91, 136 sq. — Theodorus diaconus Cpolitanus (c. 650). Cf. PG 91, 215 sqq (§ 93, 3, b). — Macarius episcopus Antiochenus († 685). Mansi 11, 359 sqq 511 sqq.

Grumel, Recherches sur l'histoire du monothélétisme, EO 1928/30.

§ 93. Patres Antimonotheletae saeculi septimi.

1. S. **Sophronius** episcopus **Hierosolymitanus** (?—638) natus est Damasci. Postea Hierosolymis in monasterio S. Theodosii vitam egit monasticam. Cum Iohanne Moscho longa fecit itinera venitque in Aegyptum et Romam, ubi Iohannes obiit (619). Sophronius

Hierosolyma rediit. Anno 633 Alexandriae contra Cyrum patriarcham (§ 92, 2) fidem defendit Chalcedonensem. Ex eadem intentione ad Sergium, Monotheletismi patrem (§ 92, 1), Cpolin se contulit. Anno 634 Sophronius ob doctrinae splendorem et vitae sanctitatem episcopus Hierosolymitanus est creatus. Statim cum omni sua auctoritate errorem impugnavit Sergii. Adhuc vidit horribilem invasionem Arabicam. Anno 637 Omar, infidelium dux, civitatem sanctam cepit. Sophronius dolore tactus et maerore obiit a. 638.

PG 87, 3, 3147—4004. — Papadopoulos, Νέα Σιών 1922, 130 sqq; Zuretti, Did 1926, fasc. 1, 18 sqq; Eustratiades, Νέα Σιών 1934, 188 sqq; Grumel, EO 1929, 19 sqq.

a) Hagiographica vide § 114, 17.
b) *Florilegium* (c. 633), quod 600 testimonia Patrum continet ad dyotheletismum defendendum, nomine tantum est notum (Mansi 10, 895).
c) *Epistola synodalis* (634) duas in Christo propugnat voluntates.

Moss, JTS 1929, 249 sqq; Opitz, ZntW 1934, 24 (epistola ad Arcadium Cyprium).

d) *Sermones* 10 (c. 634/38) fere omnes sunt encomia in festa Ecclesiae. Sermo *In Christi natalitia* habitus est die 25 mensis Dec. a. 634 Hierosolymis, cum Arabi Bethlehem iam occupaverant.

Usener, RM 1886, 500 sqq (t. graecus «In Christi natal.»). — Cf. RHE 1928, 802.

e) Carmina seu Odae Anacreonticae festa laudant ecclesiastica.

E. Bouvy, Poètes et Mélodes, Nîmes 1886, 169 sqq.

2. Antecessores Sophronii: **Modestus** episcopus Hierosolymitanus († 634) BMV dormitionem (in monte Sion) et assumptionem in caelum laudibus celebrat.

PG 86, 2, 3277 sqq.

Zacharias episcopus Hierosol. († 631) ex exsilio epistolam scripsit ad ecclesiam suam «sponsam viduatam».

PG 86, 2, 3227 sqq.

3. **S. Maximus** (c. 580—662) propter permultas passiones, quas in sua cum Monotheletis pugna subiit, «Confessoris» cognomine honoratus est. Maximus, fidei catholicae contra Monotheletismum defensor intrepidissimus et fortissimus, ortus est ex stirpe nobili Byzantina (c. 580).

Heraclius imperator Maximum ad aulam accersivit imperialem eique munus «primi scribae», i. e. Secretarii tradidit. C. 614 Maximus monachalem induit habitum et paulo post in monasterio Chrysopolitano (prope Skutari) abbas factus est. Ex ratione nobis ignota in Africa septentrionali c. 641 commoratus est. Mense Iunii a. 645 Carthagine habita est illa inter Maximum et Pyrrhum Cpolitanum (§ 92, 2) disputatio, cuius acta adhuc exstant (PG 91, 287 sqq). Deinde Maximus Romam se contulit, ubi Martinum I ad cogendam synodum Lateranensem compulit, in qua Monotheletismus solemniter est anathematizatus (649). Constans II imperator, qui a. 638 et 648 haeresin per decreta defenderat (Mansi 10, 991 sqq 1029 sqq), exinde valde iratus Martinum papam, Maximum et Anastasium, eius discipulum, a. 653 comprehendi et Cpolin adduci iussit. Ibi causa acta est: Martinus in Chersonnesum Tauricam (Crim) est relegatus, ubi obiit (655), Maximus vero et Anastasius in Thraciam. Anno 662 Maximus, Anastasius monachus et Anastasius apocrisiarius (qui iam a. 646 in exsilium missus erat) iterum a synodo Cpolitana damnati sunt (PG 90, 135 sqq), immo praefectus urbis eos abscissis linguis et manu dextera mutilatos ad plagam orientalem Ponti Euxini (Lazyca Colchis) abduci iussit. Maximus et Anastasius monachus a. 662, Anastasius apocrisiarius a. 666 obierunt.

S. Maximus, qui imprimis dogma christologicum contra Monotheletismi impietatem et errorem gloriosissime defendit, inter maximos Ecclesiae antiquae theologos est recensendus. Per sua in Ps.-Dionysium Scholia magnum exercuit influxum in medium aevum. Maximus scientiam suam theologicam ex Patribus magnis saeculi IV et V hausit (imprimis ex Evagrio Pontico) eorumque doctrinam ulterius evolvit. Stilus eius Photio teste (Cod 192) aliquo modo elegantia caret Attica et claritate. Opus litterarium critica valde indiget inquisitione.

Ed.: Fr. Combéfis, 1—2, P 1675; PG 90—91. — Desideratur monographia. — Michaud, RIT 1902, 257 sqq (M. et l'apocatastase); H. Straubinger, Die Christologie des hl. M., Bonn 1906; Montmasson, EO 1911, 36 sqq (apatheia); Disidier, Les fondements dogmatiques de spiritualité de St. M., EO 1930, 296 sqq; Viller, Aux sources de la spiritualité de St. M., les œuvres d'Evagre Pontique, RAM 1930, 156 sqq 239 sqq; Lampen, StC 1926, 373 sqq (eucharistia); Marić, BoS 1926, 55 (christolog.); Grumel, EO 1926, 393 sqq (christolog.). — De Vita S. Maximi: PG 90, 67 sqq; cf. Devreesse, AB 1928, 5 sqq; Grumel, EO 1927, 24 sqq (chronologie). — Dräseke, TSK 1911, 20 sqq 204 sqq (M. et Scotus Eriugena); librum a S. L. Epifanovic russice compositum vide apud Beneševic, BNJ 1932, 374 sqq (de vita et scriptis Maximi).

a) Exegetica.
1) *De variis scripturae sacrae quaestionibus ac dubiis ad Thalassium.*
2) *Quaestiones, interrogationes et responsiones, Ad Theopemptum scholasticum.*
3) *Expositio in Psalmum 59, Orationis Dominicae brevis expositio.* Cf. d.
4) *Scholia* in Ps.-Dionysium Areopagitam, quem Maximus identificat cum apostolorum discipulo (§ 90, 1).

PG 4, 15 sqq 527 sqq. — Franceschini, JTS 1933, 136. — Messerschmidt, RQ 1930, 63 sqq (Comm. in Apocalypsin).

5) *De variis difficilibus locis SS. Dionysii et Gregorii Theologi* (Naz.), *Ambigua in S. Gregorium Theologum.*

b) Dogmatico-polemica opera contra Monophysitismum et Monotheletismum sunt scripta.
1) *De duabus Christi naturis, De qualitate, proprietate et differentia seu distinctione.*

2) *Ad Marinum presbyterum, Ad eundem Marinum ex tractatu de operationibus et voluntatibus, De duabus unius Christi Dei nostri voluntatibus, Theodori Byzantini monotheletae quaestiones cum Maximi solutionibus.*

3) *Epistola ad Marinum presbyterum Cyprium* de processione S. Spiritus

4) *De anima* quaestiones tractat anthropologicas. Cf. d.

Stéphanou, EO 1932, 304 sqq.

c) Moralia-ascetica.

1) *Liber asceticus,* de vita spirituali dialogus egregius. Maximus doctrinam asceticam et spiritualem ex Evagrio Pontico hausit. Cf. d.

2) *Capita de caritate,* collectio 400 sententiarum.

3) *Capita alia,* collectio 243 sententiarum.

4) *Capita theologica et oeconomica,* collectio 200 sententiarum.

5) *Diversa capita theologica et oeconomica,* collectio 500 sententiarum. — Istae collectiones critica adhuc indigent inquisitione. *Capita theologica* incertae sunt originis (saec. X?).

Cf. Ehrhard, ByzZ 1901, 394 sqq; A. Elter, Gnomica homoeomata 1, Bonnae 1900; Disdier, EO 1931, 160 sqq; 1932, 17 sqq 304 sqq; W. Soppa, Die Diversa capita etc., Dresden 1922.

d) *Mystagogia,* symbolica Ecclesiae et cultus liturgici interpretatio.

Ed.: R. Cantarella, La Mistagogia ed altri scritti, Fi 1931 (cum v. italica et biographia). — Burmester, Mus 1933, 203 sqq (v. copt. et arab.); Irénikon 1936/37 (v. gallica).

e) *Computus ecclesiasticus* (641), ex quo excerpta est *Chronologia succincta vitae Christi* (ed. Bratke, ZKG 1892, 382 sqq).

PG 19, 1217 sqq.

f) Epistolae 45 tractant quaestiones theologicas.

Devreesse, La fin inédite d'une lettre de s. M., RevSR 1937, 25 sqq.

g) ? Hymni 3. Cf. Mercati, Mélanges Bidez 2 (1933/34), 619 sqq.

h) Omnia alia opera apud PG 91 sub nomine Maximi allegata sunt spuria. — De dialogis 7 cf. § 34, 4, a.

4. **Stephanus** Alexandrinus (c. 618) et **Georgius** monachus composuerunt opuscula de computando paschate.

Cf. F. Diekamp, Doctrina Patrum de incarnatione, Mr 1907, 356; Ehrhard, ByzZ 1900, 14 sqq.

5. **Anastasius monachus** († 662), S. Maximi discipulus, scripsit epistolam ad monachos Calaritanos (PG 90, 131 sqq) et libellum contra Typum (decretum) Constantis II (PG 90, 124). — **Anastasius apocrisiarius** († 666), S. Maximi discipulus, duas relationes de causa S. Maximi (PG 90, 109 sqq 135 sqq) scripsit. Praeterea exstat eius epistola ad Theodosium presbyterum (l. c. 173 sqq). — **Eubulus** episcopus Lystrensis (c. 634) scripsit opus contra Monotheletismum.

Cf. Diekamp, o. c. (sub n. 4) 14 sqq.

6. **Anastasius Sinaita** († post 700), presbyter et abbas in monte Sina, iam ante 640 Alexandriae Monophysitismum impugnavit. Obiisse videtur post 700. De operis litterarii ambitu nondum satis constat; nam difficillimum est, inter tot Anastasios singulis Anastasiis suum cuique assignare.

PG 89; J. B. Pitra, Iuris eccles. Graecorum hist. et monum. 2, R 1868 238 sqq. — Peradze, OC 1929/30, 112 (v. georgicae). — T. Spacil, La teologia di A. Sinaita, R 1923.

a) *Dux viae* (Hodegos) contra Monophysitas (c. 683/88).

Cavallera, RHE 1907, 473 sqq.

b) Perierunt: *Contra Nestorium, Tomus apologeticus ad populum, Contra Iudaeos, Mystica contemplatio salutarium Christi passionum.*

c) *Explicatio allegorica operis sex dierum* libros 12 continens.

d) *Quaestiones et responsiones* (ex parte spuriae).

e) Conspectus historicus Monotheletismi (680—700).

f) Sermones. *Oratio de sancta synaxi* ad officium liturgicum frequentandum admonet et ad communionem digne suscipiendam.

g) ? **Doctrina Patrum** *de incarnatione Verbi* (c. 660/85). Opus est florilegium seu compilatio testimoniorum Patrum ad illustrandam et defendendam doctrinam christologicam contra impugnationes Monophysitarum et Monotheletarum.

Ed.: F. Diekamp, Mr 1907. — Stiglmayr, ByzZ 1909, 14 sqq.

7. Duo monachi, nomine **Anastasii,** virtutes et miracula monachorum montis Sina laudaverunt (post 650).

Cf. Nau, OC 1902, 58 sqq; 1903, 56 sqq (t. graecus).

8. Exstat anonymus *Dialogus Papisci et Philonis Iudaeorum cum quodam monacho* (c. 700). Ed.: McGiffert, NY 1889. — Contra Iudaeos similiter scripserunt: **Hieronymus** presbyter Hierosolymitanus (c. 740) et **Stephanus** episcopus Bostrensis (inc. saec. VIII). Cf. PG 40, 847 sqq; Mercati, TQ 1895, 662 sqq. — Cf. A. Lukyn Williams, Adv. Iudaeos, Ca 1935.

§ 94. Iconoclastae saeculi octavi et noni.

Cultus sacrarum imaginum exinde a saeculo IV floruit. Leo III imperator (717/41) incepit ab Iconoclasmo, i. e. a sacrarum imaginum impugnatione, quam Constantinus V, filius eius, cognomine Copronymus († 775), per synodum Cpolitanam (754) sanciri iussit. Synodus vero oecumenica Nicaena II (787) cultum sacrarum imaginum defendit ac commendavit. Quo factum est, ut nova sub Leone V († 820) exorta impugnatio sacrarum imaginum ab Ecclesia orientali facilius superaretur.

Iconoclasmus fundatur in errore christologico et intime in Monophysitismo radicatur, qui iterum radices habet in dualismo gnostico-manichaeo (materia est mala). Quia Monophysitae veram humanam naturam Christo denegabant vel saltem asserebant eam post resurrectionem in divinitatem Verbi esse transmutatam, omnes imagines Christi figuram eius humanam repraesentantes reiciebant, solam Eucharistiam admittendo ut veram Christi imaginem.

Opera Iconoclastarum maxima ex parte perierunt. Cf. § 45, 5. Scripta **Constantini V,** qui fuit Iconoclasmi auctor praecipuus, quoad partes principaliores a Nicephoro episcopo Cpolitano ad verbum citantur. PG 100, 216 sqq.

K. Schwarzlose, Der Bilderstreit, Gotha 1890; L. Bréhier, La querelle des images, P 1914; Martin, A History of the Iconoclastic Controversy, Lo

1930; N. Jorga, Les origines de l'Iconoclasme: Académie Roumaine, Bulletin de la section histor. 1924, 142 sqq; G. Ostrogorsky, Les débuts de la querelle des images, Mélanges Diehl 1, P 1930, 235 sqq; Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites, Br 1929; L. Koch, De Eucharistia in certamine de sacris imaginibus (diss. Pont. Inst. S. Anselmi), R 1936. — M. Jugie, De theologia dogmatica Nestor. et Monophysitarum, P 1935.

§ 95. Defensores cultus sacrarum imaginum saeculi octavi et noni.

1. **S. Germanus I** episcopus **Cpolitanus** (c. 635—733), e nobilissima stirpe natus, ab initio Iconoclasmo fortissime restitit. C. 715 iam senex patriarcha Urbis est electus. Synodo a. 715 vel 716 habita Dyotheletismum solemniter proclamavit. C. 730 propter cultus sacrarum imaginum defensionem a Leone III de sua sede est eiectus. Obiit a. 733. Synodus iconoclastarum a. 754 Germanum anathematizavit, sed Synodus Nicaena a. 787 eius orthodoxiam vitaeque sanctitatem quam maxime laudavit.

a) *Epistolae dogmaticae* Iconoclasmum spectant. PG 98, 147 sqq.
b) *Epistola ad Armenos pro decretis Concilii Chalcedonensis.*
c) *De haeresibus et synodis* (post 726).
d) *De vitae termino* dialogus.
e) Orationes 9. In Or 3—9 Germanus laudem BMV dicit.
f) ?*Rerum ecclesiasticarum contemplatio* est explanatio officii divini (saec. X?). Cf. JTS 1908, 248 sqq 387 sqq.
g) Carmina critica indigent inquisitione.

PG 98, 39—454. — Grumel, EO 1922, 165 sqq (iconologie). — Sub nomine **Iohannis** episcopi Cpolitani († 715) epistola exstat ad Constantinum papam. PG 96, 1415 sqq.

2. **S. Iohannes Damascenus** (saec. VII — c. 749).

Ed.: M. le Quien, 1—2, P 1712; Ve 1748; PG 94—96 (cum supplemento). — J. Langen, Gotha 1879; D. Ainslee, Lo 1903; Dyobuniotes, Ath 1903; V. Ermoni, P 1904; D. Fecioru, Bukarest 1935; cf. ByzZ 1937, 211; J. Bilz, Die Trinitätslehre des hl. Joh. von Dam., Pa 1909; Tyszkiewicz, ZKT 1919, 78 sqq; Jugie, J. D. et l'Immaculée Conception, Bess 1923, 1 sqq; La vie de St. J., EO 1924, 137 sqq; Doctrine de St. J. sur l'Eglise, EO 1924, 400 sqq; M. Gordillo, Damasceniana, Orientalia christ. 8, 2, R 1926; V. A. Mitchel, The Mariology of St. J. D., Kirkwood 1933; Schumpp, DThom 1924, 222 sqq; C. Chevalier, La Mariologie de St. J. D., Orientalia christ. anal. 109, R 1936.

De vita S. Iohannis non multum scimus. Vita graeca (PG 94) est nonnisi retractata biographia arabica (c. 1110). C. Bacha, Biographie de St. J. D., Harisan 1912. M. Gordillo o. c. edidit biographiam antiquissimam; cf. tamen Jugie, EO 1929, 35 sqq; Ehrhard, ByzZ 1929, 417 sq.

Iohannes saeculo VII ex christiana familia Damascena natus est. Arabice vocatus est Mansur (Victor). Munere publico Sarazeno (in re vectigalium) abdicato c. 732 una cum **Cosma** fratre adoptivo in monasterium S. Sabae prope Hierosolyma recessit. Iohannes V episcopus Hierosol. († 735) presbyterum eum ordinavit. Cosmas episcopus Maiumae Phoeniciae est constitutus (743). Iohannes presbyter pietati et studio totus

vacabat. Synodus iconoclastarum (754) eum anathemate quadruplici proscripsit (una cum Germano Cpolitano), Synodus vero Nicaena (787) eum restituit. Iohannes obiit c. 749.

Iohannes, maximus istius periodi Ecclesiae orientalis theologus, sapientiam magnorum Patrum graecorum quodammodo in se reassumpsit. Ideas, quas Patres aetatis imprimis aureae uberrime protulerunt, Iohannes diligenter collegit, in suis operibus redegit et posteris (imprimis medio aevo) transmisit. Iohannes usque ad hodiernum diem auctoritas simpliciter est theologica Ecclesiae graecae. Sapientiam praesertim ex operibus Gregorii Nazianzeni hausit.

a) Opera polemica.

1) *Orationes pro sacris imaginibus* 3 (c. 726 730 733). Doctrina catholica de cultu sacrarum imaginum clare proponitur: Cultus imagini exhibitus archetypo praestatur. Praeclare demonstratur ratio paedagogica imaginum. Imagines facta nostrae salutis repraesentant. Toto iconoclasmi tempore vix quidquam clarioris est scriptum pro cultu sacrarum imaginum. Cum Iohannes sub imperio Sarazenorum degeret, Byzantinus imperator eum comprehendere non poterat.

Spuriae originis sunt: PG 95, 309 sqq 345 sqq; 96, 1347 sqq. Cf. Schwarzlose, o. c. § 94.

2) *Contra Manichaeos (Paulicianos) dialogus, Iohannis orthodoxi disputatio cum Manichaeo, Disputatio christiani et Saraceni, De draconibus, De strygibus, Adversus Nestorianorum haeresin, De natura composita contra Acephalos (Monophysitas), Ad episcopum Iacobum,* cui adiecta sunt *Testimonia sanctorum Patrum, De duabus in Christo voluntatibus, De fide contra Nestorianos* (ed. Diekamp, TQ 1901, 555 sqq).

b) *Fons scientiae* (post 743). Istud opus celeberrimum adhuc nostris diebus apud Graecos ut Compendium dogmaticum est in usu. Dividitur in partes tres:

1) Dialectica: continet ontologiam Aristotelicam.

2) Historia haereseon. Auctor hausit ex Epiphanii *Panario* (§ 45, 2). Cap. 101—103 tractant de Mohammedanis, iconoclastis et Paulicianis, qui ultimi omnem hierarchiam et visibilem liturgiam reiecerunt.

3) *Expositio* **de fide orthodoxa** quae iuxta mss. graeca subdividitur in libros tres (non 4, ut exinde a Petro Lombardo). Ista tertia pars praeprimis theologiam continet magnorum Patrum graecorum de Deo, de creatura, de redemptione, de baptismo et eucharistia, de cultu sacrarum imaginum et reliquiarum, de canone biblico, de malo et de novissimis.

Conceptus Summae theologicae mediaevalis Iohannem (ut omnes Veteres) omnino latuit.

BKV² 44 (1923). — De Ghellinck, L'entrée de J. de Damas dans le monde littéraire occidental, ByzZ 1912, 245 sqq; Hocedez, Les trois premières traductions du *De orth. fide,* MB 1913, 109 sqq; Minges, TQ 1914, 225 sqq (De orth. f. et theol. scholastica). — *Libellus orthodoxiae* spuriae est originis (ed. Gordillo, o. c.).

c) Scripta minora dogmatica: *Libellus de recta sententia, Institutio elementaris ad dogmata, De sancta trinitate* (?), *De hymno trishagio, Expositio et declaratio fidei* (?), *De corpore et sanguine Domini* (?). — *De confessione* epistola scripta est a Simeone iuniore theologo († c. 1022), edita a K. Holl, Enthusiasmus und Bußgewalt beim griech. Mönchtum, L 1898, 110 sqq.

Cf. J. Hausherr, Vie de Syméon le Nouveau Théologien, Orientalia christ. 12, R 1928.

d) Ascetica.

1) *De sacris ieiuniis, De 8 spiritibus nequitiae, De virtutibus et vitiis.*

2) **Sacra Parallela,** Florilegium 3 librorum continens permultas sententias, quae ex sacris libris, scriptoribus ecclesiasticis et profanis desumptae sunt.

Liber primus tractat de Deo, eius essentia et operatione, liber secundus de homine et de vita humana. Liber tertius singulis virtutibus opponit singula vitia. Exinde nomen «Parallela».

Exstant integri libri 1 et 2 licet sub forma breviata. Totum opus excerptis tantum exstat et in diversis recensionibus (e. gr. Vaticana et Rupefucaldina).

K. Holl, Die Sacra Parallela, TU 16, 1 (1896); 20, 2 (1899); cf. Ehrhard, ByzZ 1901, 394 sqq.

e) Exegetica. Exstat commentarium in epistolas S. Pauli ex Iohanne Chrysostomo excerptum.

f) Homiliae 9 genuinae, inter quas eminent tres *In dormitionem BMV.* Testantur corporalem BMV in caelum assumptionem.

Cf. J. Niessen, Panagia-Kapuli, Dülmen 1906, 119 sqq; Van de Vorst, ByzZ 1914/19, 128 sqq.

g) Carmina permulta sub nomine Iohannis et Cosmae fratris exstant, quae festa Domini celebrant excelluntque stili elegantia et ingenio vere poetico. — *Octoechos,* liber Canticorum Ecclesiae graecae diebus Dominicis usitatus, probabiliter non est opus Iohannis.

Carmina Iohannis critica indigent inquisitione. Cf. Christ et Paranikas, Anthologia graeca carminum christ., L 1871, XLVII LXX; Rocchi, Bess 1902/03 passim; Christ, o. c. 117/21 205/36 (carmina genuina). — Eustratiades, Νέα Σιών 1931/33.

h) Spuria sunt:

1) *Vita Barlaam et Ioasaph* composita est a Iohanne quodam monacho (inc. saec. VII). — Ioasaph, filius regis Indorum, a Barlaam eremita non obstante maxima patris reluctantia ad Christum perductus est. Ioasaph deinde ipsum patrem, immo totum eius regnum ad Christum convertit et postea monachus obiit. Cf. § 15, 2.

Woodward and Mattingley, Lo 1914 (v. anglica); S. Piskorski, Lwów 1935 (v. polon.); L. Burchard, M 1924 (v. german.); E. A. Budge, Ca 1923 (v. aethiopica); H. Zotenberg, P 1886 (extraits du texte grec et des versions arabe et éthiopienne). — Harris, The Sources of B. and J., BJR 1925, 119 sqq; G. Moldenhauer, Die Legende von B. und J. auf der iberischen Halbinsel, Ha 1929. — P. Peeters, La première traduction latine de «B. et J.» et son original grec, AB 1931, 276 sqq.

2) *Passio S. Artemii* a quodam monacho ignoto (c. 700?) est composita. Auctor hausit ex Historia Philostorgii.

Ed.: J. Bidez, CB 21 (1913), 151 sqq.

3. **Theodorus Abu Qurra** († c. 820) scripsit opuscula contra Monophysitas aliosque haereticos, Iudaeos et Mohammedanos.

G. Graf, Die arabischen Schriften des Th., Bischofs von Harran, Pa 1910; Tritton, JTS 1933, 52 sqq.

4. **S. Theodorus Studita** († 826), abbas monasterii Studion, Cpoli natus est ex nobili familia (759). Theoctista, mater piissima, puerum educavit. Platon, abbas monasterii Sakkudion, Theodorum, immo totam familiam ad monasticam vitam perduxit (781). C. 787 Theodorus presbyter est ordinatus. Anno 797 Platoni abbati successit. Maximo cum zelo monachalem disciplinam restaurare et augere conatus est. Ter propter Christi causam a Constantino VI imperatore in exsilium est missus: primo propter fortem in causa matrimoniali imperatoris resistentiam (795/97), deinde in simili causa («lis moechiana») exsilium subiit (809/11), tandem in lite de cultu sacrarum imaginum (814). Ultimi anni vitae Theodori valde erant turbati.

Theodorus inter maiores saeculi VIII et IX theologos est recensendus. Opus eius litterarium, quod critica valde indiget inquisitione, lucide exponit praesertim theologiam sacrarum imaginum. Theodori opera manifestant eius animum nobilem, piissimum, eruditionem mirandam, zelum ferventissimum libertatis Ecclesiae (contra Caesaropapismum) et unitatis (inter Orientem et Occidentem). Tractatus eius ascetici ubertate praestant idearum, varietate, profunditate. Iure merito Theodorus adhuc enumerandus est inter magnos praeclarosque Ecclesiae graecae Patres.

PG 99; Cozza-Luzi, Nova Patrum Bibl. 9, R 1888 (t. graecus); exstant opera inedita. — A. Gardner, Lo 1905; E. Marin, P 1906; Van de Vorst, AB 1913, 27 sqq 439 sqq; Hermann, BM 1925, 418 sqq; 1926, 31 sqq 111 sqq; J. Hausherr, Théod. Stud. L'homme et l'ascète, Orient. christ. 6, 1, R 1926, 1 sqq. — Desideratur monographia completa. — Grumel, L'iconologie de St. Th. Studite, EO 1921, 257 sqq; La doctrine mariale, EO 1926, 421 sqq.

a) *Parva catechesis,* i. e. collectio 144 sermonum ad monachos. Monastica auctoritas est S. Basilius (non Ps.-Dionysius).

E. Auvray, P 1891 (ed. critica). — De Vorst, AB 1914, 31 sqq.

b) *Magna catechesis,* i. e. collectio plurium sermonum ad monachos.

c) *Sermones spirituales* 12, inter quos eminent sermo lugubris in Theoctistam matrem et Platonem abbatem.

d) Opera pro sacris imaginibus.

Antirrhetici 3 adversus iconomachos, Refutatio carminum Iohannis etc. iconomachorum, Quaestiones iconomachis propositae, Adversus iconomachos capitula 7, Oratio pro sacris imaginibus, Epistola ad Theophilum imp. de sacris imaginibus, Ep. ad Platonem de cultu ss. imaginum.

e) Epistolarum libri 5, quorum duo tantum exstant, praeprimis manifestant Theodorum virum nobilem et eruditum. Tractant quaestionem de sacris imaginibus et «litem moechianam».

Ed.: J. de la Baune, Ve 1728; PG 99; Cozza-Luzi, R 1871 (aliae epistolae 277).

f) Opera minora ascetica.

g) Carmina, inter quae eminent epigrammata. Theodorus enarrat vitam monachorum cotidianam sui monasterii sanctosque celebrat.

Ed.: J. Sirmond, P 1696; PG 99; Pitra, Anal. Sacra 1, P 1876 (hymni).

5. Monachus quidam ignotus, Theodori Studitae discipulus, composuit post a. 809 **Commentarium in Iohannem** (sermones 10 continens). Auctor impugnat Arianos, Sabellianos, Apollinaristas, Manichaeos, Macedonianos, Agnoëtas. Tractat de cultu sacrarum imaginum et virginitate.

Ed.: K. Hansmann, Ein neuentdeckter Kommentar zum Johannesevangelium, Pa 1930 (9—88 de ms. et auctore).

6. **Nicephorus** episcopus **Cpolitanus** († 829) a. 815 propter intrepidam strenuamque sacrarum imaginum defensionem a Leone V in exsilium est missus. Tempore exsilii omnia sua composuit opera. Obiit relegatus in monachali solitudine a. 829.

Nicephorus ut Theodorus Studita, cui amicitiae vinculo erat iunctus, theologiam sacrarum imaginum lucide exposuit. Stilus eius prae aliis contemporaneis scriptoribus simplicitate excellit amoena (Phot., Cod 66).

a) *Antirrhetici 2 adversus Constantinum Copronymum.* PG 100.
b) *Apologeticus duplex pro ss. imaginibus* (maior et minor).

Ed.: A. Mai, R 1849.

c) *Altera demonstratio pro ss. imaginibus.*
d) Canones.
e) *Breviarium historicum de rebus gestis post imperium Mauricii* tractat modo populari historiam annorum 602/769. Exstat duobus tantum mss.

Ed.: D. Petavius, P 1616 et saepius; I. Bekker, Bonn 1837; PG 100; C. de Boor, L 1880.

f) *Chronographia brevis* texens historiae filum ab Adamo usque ad a. 829. Opusculum ab Anastasio bibliothecario c. 870 latine est redditum et deinceps saepius retractatum.

Ed.: Dindorf, Bonn 1829; PG 100; Credner, Gi 1832/38.

g) Epistolarum multarum, quas Nicephorus scripsit, exstat Epistola ad Leonem III papam et fragmentum Epistolae ad Leonem imperatorem.
h) Exstant opera inedita.

§ 96. Patres Exegetae saeculi sexti et septimi.

Exinde a fine saeculi V incipit apud scriptores graecos periodus excerpendi et colligendi exegeticos temporis praecedentis fructus. Commentaria Patrum in libros sacros transformantur in Catenas, i. e. singulis textibus biblicis explanationes adiunguntur diversorum exegetarum. Propria sententia desideratur. Deest ingenii fecunditas aetatis aureae. Catena apud exegetas graecos posteriores praecipuum est genus litterarium. Catenarum hermeneutica a fontibus dependet, e quibus textus singuli desumuntur. Momentum Catenarum consistit in eo, quod ibi certo certius adhuc latent magnorum Patrum commentaria, quae videntur esse deperdita, sed in Catenis ad nos usque pervenerunt. Studium Catenarum adhuc est in initiis.

G. Karo et J. Lietzmann, Catenarum graecarum catalogus, Gö 1902; H. Lietzmann, Catenen, Fr 1897; M. Faulhaber, Katenen und Katenenforschung, ByzZ 1909, 383 sqq; K. Staab, Die Pauluskatenen, R 1926. — K. Staab, Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, Mr 1933 (t. graeci). — Cadiou, La bibliothèque de Césarée et la formation des chaînes, RevSR 1936, 474 sqq.

1. **Procopius** Gazaeus (c. 475—538), celeberrimus scholae rhetoricae Gazaeae magister, semper remansit in urbe patria, licet saepius a scholis aliis honorificentissime esset vocatus. Choricius discipulus in laudem magistri orationem funebrem habuit.

PG 87, 1—3. — L. Eisenhofer, Fr 1897; K. Seitz, Die Schule von Gaza, He 1892; Abel, RB 1931, 5 sqq; Valdenberg, Studi bizantini 1935, 67 sqq (Le idee politiche di Pr. di Gaza).

a) Catenae in Vetus Testamentum.

1) In Octateuchum 2 commentaria (eclogae et eclogarum epitoma).

Buturas, TQ 1909, 248 sqq 407 sqq; J. Deconinck, Essai sur la chaîne de l'Octateuche etc., P 1912.

2) In 4 libros Regum et 2 libros Paralipomenorum.
3) In Isaiam.
4) In Canticum Canticorum, In Proverbia, In Ecclesiasten.

Cf. M. Faulhaber, Hohelied-, Proverbien- und Prediger-Katenen, W 1902, 20 sqq 97 sqq 142 sqq.

b) Epistolae 104.

Ed.: R. Hercher, Epistolographi graeci, P 1873, 533 sqq.

c) Sermones, quorum exstat panegyrica tantum oratio in Anastasium imperatorem (post 501) habita.

Ed.: C. Kempen, Bonnae 1918.

2. **Choricius Gazaeus** (c. 542), Procopii discipulus, epistolas composuit et orationes. Cf. n. 1.

Ed.: J. Fr. Boissonade, P 1846; R. Förster et E. Richtsteig, L 1929. — Abel, RB 1931, 5 sqq.

Aeneas Gazaeus († 518) eodem tempore ac Procopius floruit. Sub eius nomine exstant epistolae 25 (ed. Hercher) et *Theophrastus sive de immortalitate animae* (c. 490), dialogus medio aevo valde aestimatus; impugnat Origenis et Neoplatonicorum doctrinam de anima et resurrectione.

PG 85, 871 sqq; Boissonade, P 1836. — St. Sikorski, Br 1909.

3. **Olympiodorus** Alexandrinus (inc. saec. VI), diaconus, praeter alia exegetica (in Esdram, in Ieremiam, in Iob) composuit commentarium in Ecclesiasten (PG 93, 477 sqq) et opus contra Severum Antiochenum.

Cf. M. Faulhaber, Die Propheten-Catenen nach römischen Handschriften, Fr 1899, 116 sqq; o. c. sub n. 1.

4. **Cosmas Indicopleustes** (med. saec. VI), natione Aegyptius (Alexandrinus), ut mercator multa et longa fecit itinera per Aethiopiam, Arabiam, immo Ceylon insulam (exinde cognomen). Postea monachus factus esse videtur. De tempore obitus nihil scimus. Cosmas composuit *Topographiam christianam* seu teste Photio (Cod 36) *explanationem in Octateuchum*. Opus originale 10 complectitur libros, libri 11—12 postea adiuncti sunt. Auctor proponit et defendit contra astronomos et mathematicos systema mundiale, quod exhibent libri sacri. Opus abundat rebus monstrosis et fabulosis. Alia auctoris opera geographica perierunt.

PG 88, 51 sqq; Winstedt, Ca 1909. — McCrindle, Lo 1897 (v. anglica). — C. Stornajolo, Le miniature della Topografia Crist., Codice Vat. greco 699, R 1908; Peterson, EL 1932, 66 sqq.

5. **Anastasius** episcopus Nicaenus († post 536) et **Georgius** diaconus Cpolitanus (saec. VII? VIII?) explanaverunt Psalmos. Cf. O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchl. Lit. 5, Fr 1932, 99.

6. **Oecumenius** episcopus Triccensis Thessaliae (c. 600), monophysita, maximis Ecclesiae graecae exegetis quondam aequiparatus, hodie compilator declaratus est. Sub eius nomine exstat commentarium in Apocalypsin et Scholia in epistolas S. Pauli.

Ed.: Hoskier, Michigan 1928; cf. Diekamp, Bibl 1929, 81 sqq; K. Staab, Pauluskommentare aus der griech. Kirche, Mr 1933, X XVII sqq 423 sqq (t. graeci). — Cf. Staab, Die Pauluskatenen etc., R. 1926, 93—212.

7. **Andreas** episcopus **Caesariensis** Cappadociae (post 600) composuit commentarium in Apocalypsin. Alia opera perierunt.

PG 106, 207 sqq 1387 sqq.

Gregorius episcopus **Agrigentinus** Siciliae (c. 590) composuit praeter alia opera deperdita commentarium in Ecclesiasten.

PG 98, 741 sqq 548 sqq (Vita).

Petrus episcopus **Laodicenus** (c. 650) commentaria in 4 evangelia composuisse fertur. De eorum tamen genuinitate nondum omnino constat.

Ed.: Heinrici, Comm. in Matth., L 1908; in Marcum, ed. Mattaei, Moscov. 1775; quoad comm. in Lucam cf. M. Rauer, Neutestamentl. Abhandlungen 8, 2, Mr 1920 (c. 700); quoad comm. in Iohannem nondum editum cf. Sickenberger, TQ 1904, 10 sqq. — Cf. O. Bardenhewer, o. c. 5, 108 sqq.

§ 97. Patres Homiletae saeculi sexti et septimi.

Praeter Patres iam allegatos (in §§ praeced.) quidam adhuc sunt nominandi, qui unice vel praecipue ecclesiastica excellunt eloquentia.

Comparatione cum aetate aurea instituta etiam quoad sacram eloquentiam decadentia quaedam est animadvertenda. Deest nativa idearum fecunditas et ubertas aetatis aureae. Notae speciales litteraturae homileticae istius periodi sunt: pompa rhetorica, themata dogmatica (iam non moralia). Isto tempore plures inveniuntur sermones in honorem BMV et in festa Domini et Sanctorum.

A. Ehrhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche, TU 50, L 1936 sqq.

1. **Abraham** episcopus **Ephesinus** (med. saec. VI) nobis reliquit praeclaros 2 sermones mariologicos.

Ed.: M. Krascheninnikov, Dorpat 1912; Jugie, ByzZ 1913, 37 sqq. — Bardenhewer, ZKT 1933, 426 sqq (v. german.).

2. **Alexander Salaminus** monachus (c. fin. saec. VI) duo habuit encomia in Barnabam apostolum et «de inventione crucis».

PG 87, 3, 4087 sqq 4015 sqq.

3. Duo **Timothei presbyteri** (Antiochenus et Hierosolymitanus) inc. saec. VI sermones in festa Domini composuerunt.

PG 86, 1, 255 sqq 237 sqq.

4. **S. Anastasius I** episcopus Antiochenus († 599), olim monachus, a. 559 episcopus Antiochenus est constitutus. Intrepide restitit Aphthartodocetismo Iustiniani imperatoris. Sub Iustino II in exsilium missus est (570). Gregorio Magno suadente Mauricius imperator Anastasium a. 593 restituit. Isto tempore Ecclesia Romana, Antiochena et Alexandrina in defendenda fide catholica unanimiter conspirant.

a) *Orationes 5 de nostris rectis dogmatibus veritatis*. PG 89, 1309 sqq.
b) Sermones in varia festa. PG 89, 1361/98.
c) Sermo de reditu, apud Pitra, Iuris eccl. Graec. hist. et mon. 2, R 1868, 251 sqq.
d) Explicatio brevis orthodoxae fidei. PG 89, 1399 sqq.
e) Opera polemico-dogmatica perierunt. Cf. PG 89, 1293 sqq.

5. **Gregorius** episcopus Antiochenus († 593) successit Anastasio I relegato (Evagr., Hist 5, 6). Sub eius nomine exstant sermones 4 (PG 1847 sqq; 10, 1177 sqq). Cf. Haidacher, ZKT 1901, 367 sqq.

6. **Anastasius II** episcopus Antiochenus († 609) successit Anastasio I restituto vertitque «Regulam pastoralem» S. Gregorii Magni in graecum. — Sub nomine cuiusdam Anastasii episcopi Antiocheni exstat *Disputatio* inter christianum, Hellenum, Iudaeum et Persam de vera religione (post 450).

Ed.: E. Bratke, TU 19, 3 (1899).

7. **Andreas** episcopus Gortynensis Cretae († 740), Damasci natus, Hierosolymis monachus est factus. Theodorus episcopus secretarium eum sibi elegit. Initio saeculi VIII metropolita Cretensis est ordinatus. Nestorianismo, Monophysitismo omni fortiter restitit.

Sub eius nomine exstant praeclari 24 sermones, inter quos mariologici eminent. Praeterea composuit multa carmina, i. e. idiomela (propriam melodiam habentia), et inauguravit novam periodum ecclesiasticae

poesiae graecae inveniendo «Canones» seu carmina, quae novem odas complectuntur. Celeber est *Canon magnus* seu carmen paenitentiale 250 stropharum.

PG 97, 789—1444; Heisenberg, ByzZ 1901, 505 sqq. — Peradse, OC 1929/30, 112 sq (v. georgicae).

§ 98. Patres Ascetae saeculi sexti et septimi.

Isto capite scriptores comprehendimus illos, qui scriptis asceticis praecipue excellunt. Cf. §§ praeced.

1. **Barsanuphius** († c. 540) et **Iohannes** († c. 530), monachi monasterii cuiusdam prope Gazam siti, scripserunt pastorales et spirituales epistolas.

Cf. Vailhé, EO 1904, 268 sqq; 1905, 14 sqq 154 sqq.

Dorotheus († post 535), quondam monachus monasterii, deinde ab a. 535 proprii monasterii abbas, composuit *Doctrinas diversas* et epistolas. PG 88, 1611—1842; cf. Vailhé, EO 1901, 359 sqq. — **Zosimas** abbas, amicus Dorothei, composuit *Alloquia*. PG 78, 1679 sqq.

2. **Simeon Stylites Iunior** († 592), qui totam vitam supra columnam degit, scripsit epistolas praeter unam deperditas (PG 86, 2, 3215 sqq) et sermones 27 asceticos (ed. Cozza-Luzi, Nova Patrum Bibl. 8, 3, R 1871, 4 sqq) et carmina (cf. EO 1902, 270 sqq).

H. Delehaye, Les saints Stylites, Bru 1923, LVIII sqq 238 sqq; cf. ByzZ 1925, 381.

3. Sub nomine **Iohannis Ieiunatoris** episcopi Cpolitani († 595) exstant varia scripta, de quorum genuinitate omnino non constat (praeter PG 88, 1937 sqq). Iohannes titulum assumpsit «patriarchae oecumenici» (§ 101). Cf. O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchl. Lit. 5, Fr 1932, 74 sq.

4. **Antiochus Strategus** († post 619), Ancyrae natus, deinde monachus monasterii S. Sabae Hierosol., vidit et descripsit Urbem sanctam a Persis captam (614). Opus totum exstat versione Georgica. Ancyra, urbs patria, a. 619 expugnata a Persis ansam dedit alteri operi ascetico conscribendo, cui nomen *Compendium s. scripturae* (PG 89, 1421 sqq).

Cf. O. Bardenhewer, o. c. 77 sqq. — Kallistos, Νέα Σιών 1909 (v. neograeca); Conybeare, Engl. Hist. Rev. 1910, 502 sqq (v. anglica).

5. **Iohannes Climacus** († 649), quondam monachus monasterii in monte Sina, deinde eremita, exinde ab a. 639 abbas monasterii, praeclarissimum scripsit opus, cui nomen *Scala*, Κλῖμαξ. Auctor tractat de monasticis virtutibus et vitiis, de anachoretica vita et coenobitica, de perfectione monastica (apatheia). Virtutum scala 30 continet gradus.

PG 88; S. Eremites, Cpoli 1883. — Salaville, EO 1923, 440 sqq; H. Ball, Byzantin. Christentum, M 1923, 3 sqq.

6. **Thalassius** abbas (c. 650) in deserto Libyae composuit sententiarum collectionem *De caritate ac continentia necnon de regimine mentis*. PG 91, 1427 sqq.

Hesychius abbas (saec. VI? VII?) in monte Sina scripsit *Ad Theodulum de temperantia et virtute*. PG 93, 1479 sqq.

Iohannes episcopus Carpathi prope Rhodum (saec. VII) composuit *Capita hortatoria sive documenta spiritualia*.

PG 85, 791 sqq 1837 sqq. — Disdier, Jean de C. L'homme, l'œuvre, la doctrine spirituelle, EO 1932, 284 sqq.

§ 99. Poetae graeci saeculi sexti et septimi.

Exinde a fine saeculi V poesia graeca ecclesiastica a metrica antiqua abstinere et rhythmicos versus assumere incipit. Praeter iam allegatos poetas (§§ 93, 1; 95) adhuc quidam alii nominandi sunt.

E. Bouvy, Poètes et Mélodes. Etude sur les origines du rhythme tonique dans l'hymnographie de l'église grecque, Nîmes 1886; F. Cabrol, L'hymnographie de l'église grecque, Angers 1893. — Textus: W. Christ et M. Paranikas, Anthologia carminum christianorum, L 1871; Pitra, Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata 1, P 1876; cf. Jacobi, ZKG 1882, 177 sqq.

1. **S. Romanus Melodus** († 556), natione Syrus, c. 536/56 Cpoli carmina sua composuit. Per breve tempus diaconus apud ecclesiam Resurrectionis Berythi erat. Sub Athanasio I († 518) Cpolin venit.

Romanus inter hymnographos et poetas Byzantinos primum sine dubio obtinet locum. Eius carmina ingenio vere poetico, sermonis elegantia et pulchra praestant dictione.

Exstant 1000 hymnorum 80 tantum. Romanus observat rhythmum versuum, iam non antiquum metrum, i. e. quantitatem syllabarum. Per hymnographos posteriores Romanus e libris liturgicis graecis est semotus. Hymnus celeberrimus in diem Natalem Domini (Ἡ παρθένος σήμερον) usque ad saeculum XII erat in usu liturgico (ed. P. Maas, ByzZ 1923/24, 1 sqq).

Textus vide supra; multa adhuc sunt inedita; G. Cammelli, Romano il Melodo. Inni, Fi 1930 (t. graeci cum v. italica). — K. Krumbacher, Studien zu R., M 1898; Eustratiades, Saloniki 1917; Paton, Sp 1932, 553 sqq; cf. ByzZ 1933, 181 427. — Dolendum est, quod editio completa carminum Romani a P. Maas curata typis nondum sit mandata. Cf. ByzZ 1933, 379.

2. **Anastasius quidam** ignotus (Sinaita?) composuit *Canticum in mortuorum exsequiis*.

Pitra, o. c. 242 sqq. — Pétridès, ROC 1901, 444 sqq.

3. Hymnus **Akathistos**, pulcherrimum Ecclesiae graecae carmen mariologicum, a Sergio, Monotheletismi patre, c. 626 compositus esse videtur (§ 92, 1). Hymnus vocatur «Akathistos», quia a fidelibus stando (non sedendo, ut cetera cantica) cantari solebat. Comparari cum hymno Ecclesiae occidentalis «Te Deum» potest.

PG 92, 1335 sqq. — Pl. de Meester, Officio dell' Inno Acatisto, R 1903; Emerau, EO 1922, 259 sqq. — Cf. BNJ 1933/34, 433.

4. **Georgius Pisida** sub Heraclio imperatore († 641) et Sergio episcopo († 638) Sceuophylax et diaconus apud Hagiam Sophiam Cpoli floruit. Praeter carmina profana composuit etiam carmina theologica.

a) In Hexaëmeron (c. 629). Laudatur creator propter creaturae pulchritudinem et speciem.

b) *De vanitate vitae, In vitam hominum.*

c) *Contra Severum Monophysitam* (Antiochenum).

d) Epigrammata.

PG 92, 1161 sqq; L. Sternbach, Georgii P. carmina inedita, WS 1891, 1 sqq; 1892, 51 sqq; 1886, 292 sqq. — Hercher, Claudii Aeliani De natura etc., L 1864/66, 2, 601 sqq (ed. Hexaëmeron).

5. **Cosmas Melodus,** frater Iohannis Damasceni adoptivus (§ 95, 2), composuit *Canones* et *Idiomela* et Commentarium in carmina S. Gregorii Naz. (PG 38, 339 sqq).

PG 98, 459 sqq. — Ibi inveniuntur odae 11 **Cosmae monachi,** qui erat Iohannis Damasceni et Cosmae fratris magister.

Tilly, A Canon by Cosmas, ByzZ 1928, 25 sqq; Lauriotes, Theologia 1931, 340 sqq; cf. ByzZ 1932, 177.

CAPUT SECUNDUM.

Patres latini saeculi sexti et septimi.

§ 100. Romani Pontifices saeculi sexti.

Editiones vide §§ 22 67 sq.

1. **Symmachus** (498—514) plures scripsit epistolas in causa ecclesiae Arelatensis et schismatis Acaciani (§ 36, 3).

PL 62, 49 sqq; A. Thiel, o. c. 641 sqq; W. Gundlach, Collectio Arelat. (Mon. Germ. hist. Epist. 3), B 1892, 33 sqq; O. Guenther, CV 35, 1 (1895), 487 sqq. Cf. Ph. Jaffé, o. c. 96 sqq.

2. **Hormisda** (514—523) permultas scripsit epistolas in causa schismatis Acaciani, quod a. 519 exstinctum est.

PL 63, 367 sqq; Thiel, o. c. 739 sqq; Guenther, o. c. 2; ACO I, vol. 4, pars 2, 44 sqq; Gundlach, o. c. 42 sqq. Cf. Jaffé, o. c. 101 sqq.

3. Sub nomine Iohannis I († 526) nihil exstat. — **Felix IV** (526 ad 530) 4 scripsit epistolas in causa Semipelagianismi.

PL 65, 11 sqq; Gundlach, o. c. 44 sq; ACO, l. c. 96 sq.

4. **Bonifatius II** (530—532), natione Gothus, synodum approbavit Arausicanam II (529) contra Semipelagianos Galliae.

PL 65, 31 sqq. — Harnack, PASB 1924, 24 sqq.

5. **Iohannes II** (532—535) 5 scripsit epistolas.

PL 66, 11 sqq; Gundlach, o. c. 45 sqq; Guenther, o. c. 1, 320 sqq; ACO, l. c. 206 sqq.

6. **Agapetus I** (535—536) 7 scripsit epistolas. Sub nomine **S. Silverii** († 537) nihil exstat.

PL 66, 35 sqq; Gundlach, o. c. 54 sqq; Guenther, o. c. 1, 342 sqq.

7. **Vigilius** (537—555) a Iustiniano imperatore coactus Origenem damnavit et approbavit anathematismos a Synodo Cpolitana a. 553 contra Tria Capitula inflictos (§ 91, 5, c). — **Rusticus** diaconus Romanus († post 565), Vigilii nepos, Synodum impugnavit Cpolitanam ideoque a Vigilio excommunicatus est. Cum **Felice** quodam abbate Africano contra Synodum edidit libellum hodie deperditum (Victor Tun., Chron ad a. 553). Ex exsilio reversus Rusticus scripsit libellum *Contra Acephalos disputatio* (PL 67, 1167 sqq). C. 565 veterem revisit versionem latinam Actorum Synodi Ephesinae et Chalcedonensis, eam correxit et in «Synodicon» redegit (ACO I, vol. 3 et 4; II, vol. 3, pars 2). Cf. § 57, 4.

PL 69, 15 sqq; Gundlach, o. c. 57 sqq; Guenther, o. c. 1, 348 sqq; ACO I, vol. 4, pars 2, 138 sqq. — L. Duchesne, Etude sur le pape Vigile, Amiens 1887.

8. **Pelagius I** (555—560) ut diaconus scripsit opus *In defensione trium Capitulorum,* papa vero electus eorum damnationem approbavit. Exstant plurimae epistolae.

Ed.: R. Devreesse, Città del Vaticano 1932. — PL 69, 393 sqq (epistolae); 68, 381 sqq; Gundlach, o. c. 69 sqq; S. Loewenfeld, o. c. 12 sqq. — Sägmüller, TQ 1914, 592 sqq; Duchesne, Bess 1902, 138; E. Sloots, De diaken P. en de verdediging der Drie Kapitels, Utrecht 1936; cf. RHE 1937, 96 sq.

9. Sub nomine **Iohannis III** († 573) et **Benedicti I** († 578) nihil genuini exstat. **Pelagius II** (578—590) 7 scripsit epistolas.

PL 72, 703; ACO I, vol. 4, pars 2, 105 sqq.

§ 101. S. Gregorius Magnus (c. 540—604).

Ed.: P. Tossinianensis, 1—4, R 1588/93; P. Goussainville, 1—3, P 1675; D. de Sainte Marthe, 1—4, P 1705, Ve 1744; J. B. Galliccioli, 1—16, Ve 1768/76; PL 75—79. — «Vita S. Gregorii» scripta est a quodam monacho ignoto Anglo (c. 713); edita a Gasquet, Lo 1904; aliam Vitam composuit Paulus Diaconus (fin. saec. VIII). PL 75, 41 sqq; aliam Vitam scripsit (fin. saec. IX) Iohannes Diaconus. PL 75, 59 sqq; H. Delehaye, St. Gr. le Grand dans l'hagiographie grecque, AB 1904, 449 sqq. — H. Grisar, R 1904; P. de Santi, R 1904; J. Auriault, P 1904; Dudden, 1—2, Lo 1905; T. Tarducci, R 1909; A. Snow, Lo 1924; P. Batiffol, P 1928; BKV² 4 (1933) 11 sqq; E. Caspar, Geschichte des Papsttums 2, Tü 1933, 306 sqq. — E. Spearing, The Patrimony of the Roman Church in the Time of Gr. the Great, Ca 1918.

S. Gregorius Romae c. 540 ex nobili Anicia stirpe est ortus. Iuvenis dignitate senatoris ornatus c. 573 praefecturam Urbis administrandam suscepit. Tamen inter haec saecularia negotia animum ad divina et caelestia intendit, immo tanto erat inflammatus studio perfectionis, ut propriis sumptibus sex monasteria in Sicilia, septimum vero Romae in suis aedibus sub titulo S. Andreae conderet. In quo monasterio Gregorius mundo eiusque pompae renuntians monasticae vitae amplexus est austeritatem. Benedictus I papa († 578) Gregorium elegit unius e septem regionibus diaconum. Gregorii splendor virtutum effecit, ut Pelagius II eum ad aulam Imperialem Cpolin c. 579 mitteret Apocrisiarii (i. e. Nuntii apostolici) munere ornatum et oneratum. Anno 585 Gregorius ad Urbem rediit.

Abbas sui monasterii factus consilium Anglos ad Christum perducendi cepit. Pelagius papa Gregorium in Angliam iam proficiscentem

Romam revocavit. Post mortem Pelagii (590) Gregorius unanimi totius Cleri populique Romani consensu quamvis invitissimus Pontifex summus est electus. Cum triumpho ad Basilicam S. Petri deductus et emissa fidei professione episcopus est consecratus. Per 14 annos indefesse munus exercuit pastorale et non obstante summa temporum iniquitate Ecclesiam Christi suaviter fortiterque gubernavit. Pestis dirissima Italiam vexabat, Langobardi feroces Romam premebant, Mediolanensis ecclesia propter Trium Capitulorum damnationem (§ 91, 5, c) adhuc in schismate persistebat, imminebatque iam magnum cum Ecclesia graeca schisma.

Gregorius principatum Romanorum Pontificum civilem a Leone Magno initiatum firmavit. Urbem contra Langobardorum furorem defendit. Postea cum Theodolinda, Langobardorum regina, iniit foedus. Patrocinio Petri utebatur «patrocinio pauperum».

Contra Iohannem Ieiunatorem (§ 98, 3) iura Sedis Romanae primatialia strenue defendit. Humilitate sincera ductus nomen «Servi servorum Dei» assumpsit.

Intrepide respuit Gregorius imperatoris Byzantini mandatum, iuxta quod nobilibus Romanis vita monastica erat interdicta.

Nationes Germanicas cum religione catholica et Apostolica Sede arctius unire studebat. Anno 596 Augustinum cum 40 monachis misit in Angliam eamque ad Christum perduxit.

Donatismum Africanum penitus eradicavit. Iudaeos Italiae et Galliae contra iniurias defendit eorumque baptismum involuntarium prohibuit.

Magnus Gregorius diris mortificationibus morbisque praemature consumptus est. Eius anima candida et sancta a. 604 evolavit ad Dominum, cuius adventum Gregorius adhuc vivus cum desiderio exspectavit.

Gregorius inter illustrissimos omnium temporum Pontifices Romanos est recensendus. Summae temporum iniquitati firmissimam opposuit voluntatem reparandi damna, quae Ecclesiae et Italiae erant illata. Sedi Romanae maximum attulit splendorem eiusque mediaevalis auctoritatis posuit fundamenta. Gregorius vir est vere Romanus, «pater Urbis, orbis deliciae». Per opus suum litterarium ingentem in posteros exercuit influxum. Linguam graecam nesciebat, litteraturam profanam respuebat, altissimas speculationes theologicas magnorum Patrum graecorum et S. Augustini evitabat. Stilus eius et sermo caret suavi quidem elegantia, sed veram spirat sacramque eloquentiam, cognitionem manifestat sacrorum librorum, zelum Dei sincerum et amorem iustitiae.

1. Epistolae («Registrum epistolarum»).

Exstant 848 epistolae iuxta 14 annos Pontificatus in 14 libros distributae, ex quibus vigilantia resplendet pastoris, patris caritas, amor patriae, ardens Dei zelus, continua reddendae Deo rationis conscientia, ars diplomatica Pontificis principisque Urbis et Italiae.

Epistolarum in 14 libros divisio videtur esse originalis. Sed non certe constat, in quantum istud Registrum epistolarum hodie adhuc exstat. Secundum sententiam ab Ewald prolatam Registrum originale iam non habemus, sed tria tantum excerpta:

a) *Registrum* seu collectio 683 epistolarum, quam Hadrianus († 795) instituit Caroloque Magno donavit. Sunt qui asserant istam collectionem esse *Registrum epistolarum* originale.

b) Epistolarum 200 collectio (c. 598/99).

c) Epistolarum 51/56 collectio.

Ed.: P. Ewald et Hartmann, Mon. Germ. hist. Epist. 1—2, B 1891/99. — F. Ermini, Sull'Epistolario di Gr. Magno, note critiche, R 1904; Peitz, Das Register Gr.s I., Fr 1917; cf. Tangl, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, B 1919, 741 sqq; Posner, l. c. 1922, 119 sqq. — M. B. Dunn, The Style of the Letters of St. Gr. (diss.), Was 1931; J. F. O'Donnell, The Vocabulary of the Letters of St. Gr. (diss.), Was 1934; Stiglmayr, 75 Jahre Stella matutina 1, 1931, 493 sqq.

2. Opera pastoralia.

a) *Liber regulae pastoralis* (c. 591), cuius 4 partes Gregorius ipse his fere verbis adumbrat: pensandum esse, qualiter ad culmen regiminis quisque venire debeat (1), et ad hoc rite perveniens qualiter vivat (2), et bene vivens qualiter doceat (3), et recte docens infirmitatem suam quotidie quanta consideratione cognoscat (4).

De versione graeca cf. § 97, 6; Alfredus rex († 901) versionem anglosaxonicam curavit.

Gregorius istum libellum vere aureum anno, postquam ad Petri cathedram sublimatus est, composuit misitque ad Iohannem episcopum Ravennatem, ut rationem redderet, cur pontificalem dignitatem recusavisset, immo etiam fuga se proripuisset. Cf. § 49, 1, b; 53, 3, l.

J. Boutet, Mar 1928 (v. gallica); BKV³ 4 (1933); E. Logi, Si 1933 (v. ital.). — Vieujean, REL 1937, 390 sqq.

b) *Moralia in Iob* (595), quae libris 35 absolvuntur, Gregorius rogatus imprimis a Leandro Hispalensi (§ 107, 5) Cpoli aggressus est ita, ut viva voce ea proferret et calamo excipi sineret. Postea vero, maiore otio potitus, ipse totam amplissimi operis redactionem curavit. Anno 595 totum opus est editum.

Gregorius librum Iob iuxta triplicem explicat sensum (historicum, moralem, allegoricum). Sensus historicus saepius paucis tantum verbis attingitur, moralis autem et allegoricus ubique fere et latissime exponitur: Iob est typus Christi et Ecclesiae, qui unum corpus mysticum efformant. Uxor eius designat vitam carnalem, tres amici figuram exprimunt haereticorum. Septem Iob filii iuxta sensum moralem septem sunt virtutes principales, iuxta sensum vero allegoricum 12 apostoli (nam $7 = 3 + 4$; 12 autem 3×4).

c) *Homiliae 22 in Ezechielem* (601). Auctor a. 593 librum Ezechielis explicare coepit ipsumque absolvit duobus libris (12 homiliae in Ez 1—8, 10 homiliae in Ez 40). Omnes 22 homilias a. 601 demum edidit.

De Bruyne, RBén 1925, 405 sq. — Fr. Lieblang, Grundfragen der mystischen Theologie nach Gr.s d. Gr. Moralia und Ez.-Hom., Fr 1934.

d) *Homiliae 40 in Evangelia* (593) in libros 2 distributae sunt ita, ut 20 priores a Gregorio ipso domi dictatae et postea ipso praesente praelectae

sint in ecclesia; aliae vero 20 a Pontifice coram plebe dictae et a notariis exceptae sunt. Auditores Gregorio invito c. 592 editionem homiliarum curaverunt, dum ipse auctor a. 593 editionem emisit authenticam. Homiliae habitae sunt probabiliter uno anno 590/91.

V. St. Martic, De genere dicendi S. Gr. Magni in 40 hom. (diss.), FrHelv 1934; H. Schwank, Gr. d. Gr. als Prediger, Hannover 1934.

e) Homiliae 2 in Canticum Canticorum.

Cf. Capelle, RBén 1929, 204 sqq. — Omnia alia exegetica apud PL 79 allata non sunt S. Gregorii. Cf. e. gr. Wilmart, Le recueil grégorien de Paterius etc., RBén 1927, 81 sqq. — Paterius erat Gregorii secretarius.

3. Opus liturgicum.

S. Gregorius operam dedit ordinandae liturgiae Romanae.

a) Gregorius Missam reformavit redigendo Canonem ad formam hodiernam et condendo novum Missale, i. e. Sacramentarium sic dictum Gregorianum.

Anno 790 Hadrianus papa Carolo Magno «Sacramentarium» a Gregorio «deifluo» dispositum petenti de facto misit quoddam Sacramentarium, sed a posteris iam retractatum. Istud Sacramentarium olim in bibliotheca Aquisgranensi asservatum hodie iam non exstat, sed habemus plura exemplaria ab originali exscripta, e quibus H. Lietzmann Sacramentarium Gregorii genuinum reconstruere conatus est. Sed ad Sacramentarium Gregorii originale propius accedit Missale ex fine saeculi VII quoddam Romanum, quod provenit ex Sacramentario tempore Gregorii Romae usitato. Istud Missale adhuc exstat in codice D 47 Paduano, quod ediderunt K. Mohlberg et A. Baumstark. Per istam editionem ad antiquissimam Sacramentarii Gregoriani formam pervenimus.

Ed.: H. A. Wilson, Ca 1915; H. Lietzmann, Mr 1914 et 1921; K. Mohlberg et A. Baumstark, Mr 1927. — Gassner, JL 1926, 218 sqq; Dold, JL 1928, 233 sqq; EL 1936, 359 sqq; Lambot, RBén 1930, 265 sqq; A. Baumstark, Nymwegen 1929. — Capelle, La main de St. Gr. dans le Sacramentaire grégorien, RBén 1937, 13 sqq; Callewaert, L'œuvre liturgique de St. Gr. La septuagésime et l'alléluia, RHE 1937, 306 sqq.

b) Gregorius simul cum Missali etiam Antiphonarium revisit, i. e. melodias textuum, qui durante Missa cantari solebant. Utrum de re musica scripserit tractatum, non constat. Hymnos Gregorius probabilius non composuit.

P. Wagner, Ursprung und Entwicklung der liturgischen Gesangsformen bis zum Ausgang des Mittelalters, L 1911, 188 sqq; Thibaut, EO 1920, 11 sqq; Mohlberg, EL 1927, 221 sqq; Van Doren, QLP 1927, 256 sqq. — C. Vivell, Vom Musiktraktat Gr.s des Gr., L 1916. — Blume, TQ 1907, 548 sqq; 1909, 436 sqq.

c) Gregorius instituit Romae scholam cantorum Pontificiam, quae evasit forma, norma et exemplar multarum similium scholarum (in regno Francorum et alibi). Secundum Gregorium cantus Ecclesiae Romanae liturgicus denominatur Cantus Gregorianus.

K. Wachsmann, Untersuchungen zum vorgregorianischen Gesang (diss.), FrHelv 1935.

4. *Dialogi de vita et miraculis Patrum Italicorum.* Cf. § 114, 27.

Bibliographia.

1. Calligaris, Gr. Magno e le paure del prossimo finimondo nel medio evo, ARA 1896, 264 sqq; Boast, The Relations of Pope Gr. the Great with the Churches of the Roman Empire, Birmingham 1931; V. Diglio, La bassa latinità e San Gr. M., Benevento 1912; C. Giuriani, L'Italianità nell' opera di Gr. Magno, Como 1934; Görres, ZwT 1908, 489 sqq (Gr. et Iudaei); Sepulcri, Gr. e la scienza profana, ARA 1904, 962 sqq; Jones, The Gregorian Mission and English Education, Sp 1928, 335 sqq; De Rienzo, Gr. M. e Benevento, Atti del Sonnio 1929, 5 sqq; Rinieri, La Corsica e il papa Gr., Riv. stor. Corsica 1928, 335 sqq; Grosjean, Rev. Celtique 1929, 223 sqq.

2. J. Rivière, Le dogme de la Rédemption après S. Augustin, P 1930, 79 sqq; cf. RevSR 1929, 305 sqq; 1930, 447 sqq; Lebon, Le prétendu docétisme de la christologie de St. Gr., RTAM 1929, 177 sqq; Tixeront, La doctrine pénitentielle de St. Gr., BLA 1912, 241 sqq; A. Boros, Doctrina de haereticis ad mentem S. Gr. Magni (diss. Pont. Univ. Greg.), R 1935. — C. Butler, Western Mysticism, Lo 1927; Labbe, RLM 1929, 127 sqq; C. Bouchage, St. Gr. Sa méthode spirituelle, P 1930.

§ 102. Patres Italici saeculi sexti.

1. **S. Benedictus Nursinus** (c. 480 — c. 547), cuius vitae fons (unicus) est liber secundus Dialogorum S. Gregorii Magni (§ 114, 27), ex nobili stirpe Nursina natus est. Adolescens Romae artibus liberalibus studuit, sed, «scienter nescius et sapienter indoctus» (Dial 2 praef), propter commilitonum lascivias ex Urbe aufugit et apud Enfide in regione Sabinorum inter clerum ecclesiae episcopalis vitam degit perfectionis. Paulo post vallis Aniensis solitudinem petiit. Deinde post anachoreticam duorum annorum vitam monachorum pater est factus et fundator duodecim monasteriorum. Sublacensi regione relicta Benedictus in monte Casino Campaniae novum condidit coenobium. C. 529 «scripsit monachorum Regulam discretione praecipuam, sermone luculentam» (Dial 2, 36), in qua Romanum ingenium Romanaque lex cum sapientia monastica Orientis (Cassiani, Basilii Caesariensis aliorumque) miro modo uniuntur. Obiit S. Benedictus c. 547.

Benedictus monachismum occidentalem non instituit. Iam ante S. Benedictum monastica vita floruit in Italia, in Gallia, in Africa. Quaestio exoritur difficilis, ex quibusnam fontibus Regula Benedicti sapientiam suam hauserit monasticam, quidnam ingenio Romano, quid sapientiae orientali sit assignandum, quidnam novi Regula in se contineat, in quonam progressus prae aliis Regulis consistat. De facto Benedictus «patriarcha monachismi occidentalis» vocatur. Eius Regula decursu saeculorum inter omnes alias regulas principatum primatumque obtinuit. Certe constat monasteria S. Benedicti, ubi primum Cassiodori acceptaverunt institutum (§ 104), ad efforman-

dam culturam scientiamque mediaevalem quam plurimum contulisse. Exstat Regulae textus originalis et interpolatus.

Ed.: B. Moreau, Douai 1611; cf. RBén 1927, 368 sqq; PL 66, 205 sqq; E. Schmidt, Regensburg 1880; E. Wölfflin, L 1895; C. Butler, Fr [3]1935; B. Linderbauer, Metten 1922; Flor 17 (1928); Lowe, Lo 1929. — Commentaria in Regulam scripserunt: Paulus Diaconus (c. 774), Bibl. Casin. 4 (1880), Florileg. Casin., 1—173; Hildemarus monachus (c. 830), ed. R. Mittermüller, Regensburg 1880; S. Benedictus Anianensis († 821), PL 103; Smaragdus abbas (c. 817), PL 102, 689 sqq; Rupertus Tuitensis († 1135), PL 170, 477 sqq; S. Hildegardis († 1178), PL 197, 1053 sqq. — A. Albareda, Bibliografia de la Regla Benedictina, Montserrat 1933. — L. Traube, Textgeschichte der Regula S. Benedicti, M 1898; 2am ed. curavit H. Plenkers, M 1910; Rothenhäusler, SM 1917, 1 sqq; 1918, 107 sqq; Albers, SM 1928, 12 sqq 146 sqq; Capelle, RLM 1929, 307 sqq (B. et Cassianus); Lambot, l. c. 1929, 320 sqq (B. et Augustinus); Gorce, l. c. 1929, 338 sqq (B. et Vitae Patrum); De Bruyne, RBén 1930, 316 sqq (La première Règle de St. B.). — De S. Benedicto: I. Herwegen, Düsseldorf 1926; cf. ZKT 1921, 169 sqq; L'Huillier, Bru 1923; S. du Fresnel, Bruges 1925; L. Salvatorelli, Bari 1929; J. Chapman, Lo 1929; S. Vismara, 1930; A. Ramon i Arrufat, Montserrat 1929; F. Cabrol, P 1933; Vidmar, B 1933. — **Marcus** monachus (post 747?) composuit carmen in S. Benedictum. PL 80, 183 sqq. Cf. M. Galdi, Il carmen di Marco poeta e l'apoteosi di S. B., Bari 1929. — Regula in omnes fere linguas modernas est translata; cf. Albareda, o. c. 116—176.

2. **Dionysius Exiguus** († c. 545) monachus, «Scytha natione, sed moribus omnino Romanus», ab 497 ad 540 Romae commoratus, versus finem suae vitae Vivarium se contulit ad Cassiodorum amicum, qui eius «latinitatis et graecitatis peritiam», virtutum splendorem, scientiam sacrorum librorum valde laudavit (PL 70, 1137 sq). Dionysius per opus suum litterarium (versiones, collectiones, chronologias) pro cultura mediaevali maximi est momenti.

a) Versiones: Vita S. Pachomii (PL 73, 229 sqq), Paenitentia S. Thaisis (l. c.), Historia de inventione capitis S. Iohannis Baptistae (PL 67, 417 sqq), De conditione hominis (Greg. Nysseni, l. c. 345 sqq). Accedunt varia documenta litis christologicae saec. V: Ep 17 Cyrilli Alex. (PL 67, 9 sqq; 48, 831 sqq; ACO I, vol. 5, pars 2, 233 sqq); Epp 45—46 versio nondum edita est; Procli Cpolitani Tomus ad Armenios (PL 67, 407 sqq; ACO I, vol. 4, pars 2, 196 sqq; «Libellus» quidam de Nestorio et Eutychete tractans (497), vide apud O. Guenther, CV 35, 1 (1895), 468 sqq.

b) Collectiones (cf. § 119).

1) Collectio canonum ecclesiasticorum graecorum, quos Dionysius a Stephano episcopo Salonitano rogatus in duabus redactionibus c. 500 latine reddidit.

PL 67; Turner 1, 1, O 1899; 2, 2, 1913; A. Strewe, B 1931 (prima redactio). — Cf. ACO II, vol. 2, pars 2 (Canones Chalcedonenses).

2) Redactio secunda cum *Collectione decretorum pontificum Romanorum* (384—498) in *Dionysianam* (scil. «collectionem») a posteriore quodam redacta est.

PL 67. — ACO II, vol. 2, pars 2.

3) Collectio et versio altera (cf. 1) canonum graecorum iubente Hormisda papa († 523) facta perierunt excepta praefatione.

4) Utrum *Collectio pro controversia de uno e Trinitate in carne passo* (c. 530/35) a Dionysio facta sit, non satis constat.

Ed.: Amelli, Spicilegium Casin. 1 (1893), 1—189.

c) Chronologia. C. 525/26 Dionysius scripsit *Librum de paschate, Argumenta paschalia, Epistolas de ratione paschae* 2. Auctor cyclum determinavit paschalem, primus numeravit annos ab Incarnatione Domini sicque auctor factus est christianae chronologiae nostrae (cum errore 4 saltem annorum).

PL 67; Br. Krusch, Studien zur christlich-mittelalterlichen Chronologie, L 1880, 266 sqq.

3. Magnus Felix **Ennodius** episcopus Ticinensis († 521) ex illustri Galliae meridionalis familia c. 473 vel 474 est ortus. Ticini arti rhetoricae incubuit. C. 494 ab Epiphanio episcopo diaconus est ordinatus. C. 496 Mediolani cum Laurentio episcopo amicitiam iniit. Ad sedem Ticinensem a. 513 est evectus. Propter suam famam et eloquentiam ab Hormisda papa bis (515 et 517) Cpolin missus est ad Anastasium imperatorem, ut veram fidem contra Monophysitismi haeresin unitatemque Ecclesiae contra schisma Acacii (484—519) defenderet. Obiit Ennodius a. 521.

Ennodius tempore schismatis Laurentiani causam Symmachi papae legitimi strenue defendit. Stilus eius est affectatus et obscurus.

Ed.: J. Sirmond, P 1611; PL 63; W. Hartel, CV 6 (1882); Fr. Vogel, Mon. Germ. Auct. ant. 7 (1885). — F. Magani, Ennodio 1—3, Pavia 1886; C. Merkel, L'epitafio di E. e la basilica di S. Michele in Pavia, R 1895; P. Plattner, Bressanone 1910; C. Tanzi, La cronologia degli scritti di E., Trieste 1889; A. Dubois, La latinité d'E., P 1903. — Batiffol, RAC 1925, 99 sqq; De Labriolle, AL 1927/28, 65 sqq.

a) Epistolae 297 (c. 496—513) excellunt pompa et splendore rhetorico. Earum in 9 libros divisio non est ab Ennodio facta.

Ed.: S. Léglise, P 1906 (cum v. gallica).

b) Opuscula miscella 10.

1) *Vita S. Epiphanii episcopi Ticinensis* (c. 502) et *Vita S. Antonii monachi Lerinensis* (c. 508).

2) *Libellus adversus eos qui contra synodum scribere praesumsperunt* (c. 503). Auctor contra Laurentium antipapam decretum defendit «synodi palmaris» Romanae (502), per quam Symmachus papa legitimus ab adversariorum criminationibus est absolutus.

3) *Panegyricus dictus clementissimo regi Theoderico* (508). Theodericus, Ostrogothorum rex, causam Symmachi papae strenue adiuverat. Ennodius nomine catholicorum regi gratias agit. Sermo Ennodii facundiam manifestat.

S. Léglise, St. E. et la suprématie pontificale au 6e siècle, Lyon 1890; C. Cipolla, Intorno al Panegirico per re Teod., Padova 1889; Dumoulin, RH 1902, 1 sqq; 1903, 1 sqq.

4) *Paraenesis didascalica* (c. 511).

5) *Eucharisticum de vita sua* (post 511). Ad instar Confessionum S. Augustini Ennodius Deo gratias agit pro morbo feliciter superato futuramque promittit conversionem.

M. Zepf, Augustins Conf., Tü 1926, 85 sqq.

6) *Praeceptum quando iussi sunt omnes episcopi cellulanos habere, Petitorium quo absolutus est Gerontius puer Agapiti.*

7) *Benedictiones cerei* 2 seu praeconia paschalia.

c) *Dictiones* seu sermones 28 de re tractant sacra et profana.

d) Carmina in 2 libros divisa praestant stili pompa et splendore.

Rasi, Dell'arte metrica di E., Bollet. della Società Pavese di storia patria 2 (1902), 87 sqq; 4 (1904), 153 sqq.

§ 103. Anicius Manlius Severinus Boethius (c. 480—524).

Ed.: Ve 1492 1498; Basileae 1546 1570; PL 63—64. — Bourquard, P 1877; Di Giovanni, Palermo 1880; Stewart, Ed 1891; A. Hildebrand, Regensburg 1885; Guerrini, Arch. stor. Lomb. 1927, 433 sqq; Bounaud, Sp 1929, 206 sqq; Carton, RP 1930, 573 sqq; G. B. Picotti, Il senato Romano e il processo di Boezio, Fi 1931; H. J. Brosch, Der Seinsbegriff bei B., Innsbruck 1931; Courcelle, B. et l'école d'Alexandrie, MAH 1935, 185 sqq; R. H. Patch, The Tradition of B. A Study of his Importance in Medieval Culture, NY 1935.

Boethius Romae ex nobilissima stirpe c. 480 natus est. Adolescens studiorum causa Athenas est missus, ubi perfectam linguae graecae notitiam acquisivit et imprimis philosophia neoplatonica est imbutus. Romam reversus Rusticianam, Q. Memmii Aurelii Symmachi consulis filiam, in matrimonium duxit. Theodericus, Ostrogothorum rex, Italiae tunc princeps, Boethium ob praeclaras animi dotes et in rebus gerendis dexteritatem ad secretiora adhibuit consilia et summam magistri officiorum et palatii dignitatem ipsumque consulatum a. 510 ad eum detulit. Anno 522 Boethius utrumque filium consulem vidit.

Versus finem a. 524 Albinus senator a Theoderico propter epistolas ad Iustinum imperatorem secrete missas hostis patriae est declaratus. Boethius Albini innocentiam coram rege barbaro fortissime defendit. Quo factum est, ut Boethius ipse incipiente a. 524 de regis iussu custodiae traderetur. Senatus Romanus, cui causa Boethii a rege diiudicanda erat commissa, virum nobilissimum defensione eius non audita capite damnavit. Autumno eiusdem a. 524 Boethius, patriae Romanae amantissimus, post dira tormenta Ticini interfectus est. Anno 525 Symmachus quoque, Boethii socer, a furore barbaro est occisus.

Boethius, vir vere Romanus, qui per opus suum litterarium quam maximum exercuit influxum in scientiam mediaevalem, revera magister et doctor evasit praecipuus scientiae sic dictae scholasticae. Boethius consilium ceperat vertendi omnia Platonis et Aristotelis opera in linguam latinam eaque explicandi eorumque demonstrandi concordiam. Per versiones suas Boethius ad medium aevum notitiam transmisit philosophorum graecorum.

1. Opera philosophica.

a) *De institutione arithmetica* libri 2, *De institutione musica* libri 5.

Ed.: G. Friedlein, L 1867. — G. Pietzsch, Die Klassifikation der Musik von B. bis Ugolino v. Orvieto, Ha 1929; Bragard, Sp 1929, 206 sqq (Harmonie des sphères); Schrade, AGP 1932, 363 sqq. — Institutiones geometricae et astronomicae perierunt.

b) Versiones et Commentaria.

1) Commentaria in Aristotelis «Analytica priora et posteriora», «Sophisticos Elenchos» et «Topica» perierunt.

2) Versio et Commentaria duo (pro simplicioribus et doctioribus) in Aristotelis «De interpretatione» (post 510) adhuc exstant.

Ed.: C. Meiser, L 1877/80.

3) Versio et Commentaria in Aristotelis «Categorias» et in Porphyrii «Isagogen» adhuc exstant. Commentarium in Ciceronis «Topica» ex parte exstat.

Ed.: E. Schepß et S. Brandt, CV 48 (1906). — A. Guzzo, L'Isagoge di Porfirio e i Commenti di Boezio, To 1934.

Opera propria philosophica tractant imprimis quaestiones logicas: *Introductio ad syllogismos categoricos, De syllogismo categorico* libri 2, *De syllogismo hypothetico* libri 2, *De divisione, De differentiis topicis.* Nonnulla opera perierunt.

2. Opuscula sacra 5 apud theologos scholasticos canonica quasi auctoritate gaudebant saepiusque commentata sunt: *De sancta Trinitate, Utrum Pater et Filius et Spiritus Sanctus substantialiter praedicentur, Quomodo substantiae in eo quod sint bonae sint, cum non sint substantialia bona, Contra Eutychen et Nestorium.* — *De fide catholica* compositum esse videtur a **Iohanne Diacono**, amico Boethii. Sub nomine eiusdem Iohannis exstant: *Epistola ad Senarium* (PL 59, 399 sqq), *Expositum in Heptateuchum* (ed. Pitra, Spicil. Solesm. 1, 278 sqq), *Commentarium in epistolas S. Pauli* (cf. Morin, RBén 1913, 113 sqq), *Vitarum Patrum* liber sextus (PL 73, 991 sqq).

Ed.: R. Peiper, L 1871; Steward and Rand, Lo 1918. — K. Bruder, Die philosophischen Elemente in den Opuscula sacra des B., L 1928; Chappuis, Lathéologie de Boèce, CHC III (1928) 15 sqq; W. Jansen, Der Kommentar des Clarenbaldus von Arras zu B.' «De trinitate», Br 1926; V. Schurr, Die Trinitätslehre des B. im Lichte der «skythischen Kontroversen», Pa 1935. — Rand, Lo 1926 (v. anglica). — Rand, The supposed Commentary of John the Scot on the Opusc. sacra of B., Rev. néo-scolast. 1934, 67 sqq.

3. *De consolatione philosophiae* libri 5 (524), opus principale, celeberrimum et elegantissimum Boethii partim in prosa partim in versibus compositum.

Auctor opus conscripsit in carceris squalore et horrore anceps haerens inter spem vitae et mortis timorem. In opere Boethius sub forma dialogi inter ipsum et Sapientiam habiti casus suos describit adversos ac lamentatur (1), varia consolationis momenta profert (2), ac de uno summo veroque bono disserit (3); excluso fato providentiam defendit divinam, etiamsi Deus ut sapiens medicus malos quandoque prosperitate frui patiatur (4); tandem scite tractat de casu fortuito, de hominis libertate et liberi arbitrii cum divina praescientia concordia (5).

Motiva ex fide christiana deducta non occurrunt. Hoc est explicandum ex consuetudine illius temporis et libri huius natura.

Etiam Augustinus in dialogis suis philosophicis provocat ad Platonem et Ciceronem, non autem ad sacros libros. Fides catholica clarissime supponitur.

Istud Boethii opus praesertim in medio aevo quam maxime est aestimatum. A pluribus est commentatum. Praeterea permultae exstant versiones.

Ed.: R. Peiper, L 1871; A. Fortescue, Lo 1925; G. Smith, Lo 1926; E. Gotheim, B 1932 (cum v. german.); G. Weinberger, CV (1934). — L. Cooper, A Concordance of B., the 5 Theolog. Tractates and the Consol. of Philos., Ca (Mass.) 1928. — Versiones: O. Cottreau, P 1889 (gall.); Cooper, Lo 1902; James, Lo 1902; Rand, Lo 1926 (angl.); T. Venuti, Lanciano 1921 (ital.). — E. Ursoleo, La teodicea di S. Boezio, Napoli 1910; Fr. Klingner, De B. Consol. philos., B 1921; Patch, Sp 1929, 62 sqq; 1933, 41 sqq; Houghton, AJP 1930, 243 sqq; Prinz, WS 1935, 171 sqq; Bieler, l. c. 1936, 128 sqq; Silk, Saec. IX auctoris in Boethii Consol. Philos. Commentarius, R 1935. — Rand, La Rome de Boèce, RCC 1936, 450 sqq.

§ 104. Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator (c. 485—580).

Ed.: J. Garet, 1—2, Rouen 1679, Ve 1729; PL 69—70; cf. P. Lehmann, Cassiodorstudien, Ph 1912, 278 sqq; 1913, 503 sqq; 1914/16, 253 sqq; 1917, 351 sqq. — A. Franz, Br 1872; G. Minasi, Napoli 1895; C. Tujia, R 1909; Schmidt, HJB 1927, 727 sqq; F. Schneider, Rom und Romgedanke im Mittelalter, M 1926, 82 sqq; Van de Vyver, C. et son œuvre, Sp 1931, 244 sqq; Morin, RBén 1931, 144 sqq; Thiele, SM 1932, 374 sqq; A. G. Punzi, L'Italia del sec. VI° nelle Variae di Cass., Aquila 1927.

Cassiodorus ex clarissimo genere Italico Scyllacii in Bruttiis c. 485 est ortus. Eius pater, praefectus praetorio, filium ut consiliarium ascivit et in publica introduxit negotia. Theodericus, Ostrogothorum rex, panegyrico Cassiodori adolescentis commotus, Cassiodorum in comitatum suum assumpsit et gradatim ad summos promovit honores, creans eum (501? 507?) quaestorem, senatorem, magistrum palatii, praefectum praetorio, patricium, consulem (514). Cassiodorus Italiam Romamque revera gubernavit; regni Gothorum columna firmissima et administer primarius post mortem Theoderici (527) sub eius successoribus (Amalasuntha vidua, Athalarico, Theodahato, Vitige) eadem negotia et officia gessit.

C. 540 autem Cassiodorus publicas dignitates deposuit, saeculo valedixit et recessit ad monasterium Vivarium (prope Scyllacium), quod in suis praediis antea exstruxerat, vehementi desiderio quietioris vitae et sanctioris inflammatus. Ibi regularis observantiae studiosissimus primam impendit curam officiis divinis. Sed praeter orationem monachis sui monasterii praescripsit, ut litteris operam darent. Bibliothecam condidit celeberrimam, Compendia conscripsit et Manualia, manuscripta collegit et codices, opera imprimis graeca latine reddenda curavit. Monachos artis scribendi peritos opera Patrum describere iussit. C. 580 Cassiodorus in senectute bona obiit.

Cassiodorus immortalem sibi laudem acquisivit et gloriam eo, quod per ipsum monachismus occidentalis ad opera scientifica suscipienda perductus est. Scholae monasteriorum, unica quasi centra scientiae et culturae graeco-Romanae tempore ruinae universalis, Cassiodorum iure merito extollunt laudantque auctorem. Cassiodorus simul cum Boethio nobili praecipuus magister et formator medii aevi est nominandus.

I. Opera ante a. 540 conscripta.

1. Orationes maxima ex parte perierunt.
Ed.: L. Traube, apud Mommsen, o. c. (sub 3).

2. *Chronica.* Cf. § 109, 13. — *De origine actibusque Getarum* libri 12 exstant in excerpto tantum Iordanis Gothi (551).
Ed.: Th. Mommsen, Mon. Germ. hist. Auct. antiquiss. 5, 1, B 1882. — *Historiam ecclesiasticam tripartitam* vide § 110, 19.

3. *Variae* (scil. epistolae). Epistolarum collectio libros 12 continens a Cassiodoro a. 537 edita est. Collectio rescripta publica complectitur, quae Cassiodorus nomine regum edidit.

Libris 6—7 variae inveniuntur formulae dignitatum, quae sub Gothorum regibus concedi solebant.

Collectio est pro historia Italiae quam maximi momenti. Redigendo collectionem Cassiodorus excursus inseruit doctos.

Ed.: Th. Mommsen, Mon. Germ. hist. Auct. antiquiss. 12, B 1894. — Th. Hodgkin, Lo 1886 (v. angl.). — Nickstadt, De digressibus quibus in Variis usus est C., Marburg 1921; B. H. Skahill, The Syntax of the «Variae» of C., Was 1934; Hofmeister, Überlieferung von C.s Variae, Hist. Vierteljahrschrift 1931, 13 sqq.

4. *Ordo generis Cassiodororum* exstat in fragmentis tantum apud H. Usener, Anecdoton Holderi, Bonn 1877; Th. Mommsen, o. c. (sub 3).

5. *De anima* opusculum (c. 540) tractat de animae natura, qualitatibus et virtutibus, eius ad corpus habitudine, de signis boni et mali animi, de futuro eius post hanc vitam statu.

II. Opera post 540 conscripta.

1. *Commenta Psalterii* (545/55). Auctor in operis praefatione disserit de prophetia generatim, de Psalmis eorumque titulis ac divisione, de praenuntiatione Christi et Ecclesiae in Psalmis, tandem de sacrae scripturae eloquentia. In ipsa expositione auctor sequitur Augustinum.

2. *Institutiones divinarum et humanarum lectionum* (551/62). Ad intentionem auctoris opus carentiam alicuius altioris scholae theologicae pro monachis Vivarii debet supplere. Cassiodorus iam sub Agapeto papa († 536) conatus erat Romae scholam altiorem theologicam ad instar scholae Alexandrinae et Nisibenae condere.

Liber primus est introductio in studium sacrae theologiae, imprimis sacrae scripturae. Liber secundus clerico ministrare intendit necessariam scientiam profanam (Trivium et Quadrivium).

Ed.: R. A. B. Mynors, Cassiodori senatoris Institutiones, O 1937. — Chapman, RBén 1926, 139 sqq; 1927, 12 sqq; De Bruyne, ib. 1927, 261 sqq; Hörle, Frühmittelalterliche Mönchs- und Klerikerbildung in Italien, Fr 1914.

3. *Expositio epistolae ad Romanos.* Cassiodorus c. 550 Pelagii in epistolas S. Pauli Commentarium vel ipse vel per discipulos a labe haeretica purgavit.

PL 68, 413 sqq (Ps.-Primasius); cf. § 105, 6. — A. Souter, The Earliest Lat. Commentaries on the Epistles of St. Paul, O 1927, 205 sqq.

4. *Complexiones in epistolis apostolorum et actibus eorum et apocalypsi.*
5. *De orthographia* (ed. Keil, Grammatici Latini 7, L 1880).
6. Opera spuria: PL 70, 1056 sqq (Comment. in Cant. Canticorum), 1219 sqq (Comment. de oratione).

De mandato Cassiodori **Epiphanius Scholasticus** latine reddidit Commentaria Didymi caeci et Philonis Carpasiae *Codicem encyclicum* (Mansi 7, 785 sqq). — **Bellator** homilias 2 Origenis vertit explicavitque plures libros sacros. Omnia perierunt. — **Mutianus** homilias Ioh. Chrysostomi in epistolam ad Hebraeos vertit. — Alii interpretes sunt ignoti. Versiones eorum ex parte inveniuntur apud C. Boysen, CV 37 (1898). — De **Epiphanio** episcopo Beneventano (c. 500), Iohanne episcopo Neapolitano († 553) et Luculentio (saec. 6?) cf. O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchl. Lit. 5, Fr 1932, 277 sq.

§ 105. Patres Africani saeculi sexti.

Initio saeculi VI Ecclesia Africana Arianismum Vandalorum impugnare coacta est, deinde Semipelagianismum monachorum Massiliensium. Ab a. 533 Africa Vandalorum regno destructo Imperio Byzantino est subdita. Exinde patet, cur lis de 3 Capitulis ibi tantopere agitata sit. Cf. § 91, 5, c.

1. **S. Fulgentius** episcopus Ruspensis (c. 467—532), cuius vitam descripsit Ferrandus diaconus Carthaginiensis (cf. n. 2), Telepti ex nobili familia Africana est ortus. Sub pia matris cura adolevit et eruditus est. Perlecta Augustini in Ps 36 expositione monasticam amplexus est vitam. Anno 500 Romae triumphum vidit Theoderici regis. C. 507 invitissimus electus est episcopus Ruspensis, sed paulo post a Thrasamundo, Vandalorum rege, cum plus quam 60 episcopis catholicis in Sardiniam est relegatus. Post regis mortem (523) sub Hilderico rege in patriam rediit. Obiit a. 532. Fulgentius episcopus non est confundendus cum mythographo eiusdem nominis.

S. Fulgentius inter maximos sui temporis recensendus est theologos, qui S. Augustini defendit doctrinam.

Ed.: J. Mangeant, P 1684; Ve 1742; PL 65. — G. Lapeyre, P 1929; Vie de St. Fulgence, P 1929; L'ancienne église de Carthage, P 1932; Schmaus, Charisteria A. Rzach, Reichenberg 1930, 166 sqq (doctr. trinitaria); B. Nisters, Die Christologie des hl. F., Mr 1930; Stiglmayr, ZKT 1925 sqq. — Vita Fulgentii: PL 65, 117 sqq; G. Lapeyre, P 1929 (cum v. gallica). — BKV³ 9 (1934), 49 sqq. — Jugie, EO 1936, 324 sqq (epiclesis).

a) Opera antiariana.

1) *Contra Arianos* liber unus (c. 515).
2) *Ad Thrasamundum regem Vandalorum* libri 3 (c. 515).
3) *De Spiritu Sancto ad Abragilam presbyterum commonitorium parvissimum* (c. 515) exstare videtur apud Souter, JTS 1913, 481 sqq; cf. tamen D'Alès, RSR 1932, 304 sqq. — *Adv. Pintam* liber periit.
4) *Contra sermonem Fastidiosi Ariani ad Victorem* liber (post 523).
5) *Contra Fabianum (Arianum)* liber (post 523) in excerptis 23 tantum exstat. — *De trinitate ad Felicem notarium* liber.
6) *De fide seu de regula verae fidei ad Petrum liber,* tractatus vere aureus dogmaticus.

BKV³ 9 (1934), 125 sqq.

7) *De incarnatione filii Dei et vilium animalium auctore ad Scarilam* liber. Reicitur omnium trium divinarum personarum incarnatio, deinde refutatur sententia asserens, a diabolo (non a Deo) creata esse pulices, muscas etc.
8) *De remissione peccatorum ad Euthymium* libri 2 (post 517).
9) Lambot, Un psaume abécédaire inédit de s. F. contre les Vandales ariens, RBén 1936, 221 sqq (textus).

b) Opera antipelagiana Fulgentii Augustinismum rigorosum propugnant:

Ad Monimum libri 3 (post 517), *De veritate praedestinationis et gratiae Dei ad Iohannem et Venerium* libri (523), *Contra Faustum Reiensem* libri 7 (deperditi). Cf. § 82, 10.

c) Epistolae exstant 18 (13) sub Fulgentii nomine, inter quas eminet Ep 17 synodica (c. 520) in causa formulae «Unus e Trinitate carne passus est» (§ 91, 1).

d) Sermones plurimi exstant sub nomine Fulgentii, sed de eorum genuinitate non constat. Genuini certe sunt 8 tantum.

Cf. Lapeyre, St. F. de Ruspe, P 1929, 240; BKV³ l. c. 191 sqq.

2. **Ferrandus** Carthaginiensis († 546), diaconus, Fulgentii discipulus (cf. n. 1), sub cuius nomine praeter Vitam Fulgentii exstant:

a) Epistolae 7, inter quas excellunt Ep 6 contra damnationem 3 Capitulorum (545) et Ep 7 (cf. Ep 18 Fulgentii): «qualis esse debeat dux religiosus in actibus militaribus».

b) *Breviatio canonum* seu breve Compendium iuris ecclesiae Africanae incipiente saec. VI.

PL 67, 887 sqq. — **Cresconius** quidam ignotus (ante 600?) *Concordiam canonum* composuit (PL 88, 829 sqq). Cf. § 119, 9.

3. **Facundus** episcopus Hermianensis († post 571), vir doctissimus, scripsit *Pro defensione trium Capitulorum* libros 12 opusque Iustiniano tradidit. Post damnationem 3 Capitulorum (553) Facundus cum ceteris Africae episcopis a Vigilio papa se separavit et schisma iniit. In libello *Contra Mocianum scholasticum* (571) Africanum schisma defendit et Vigilium impugnat. C. 571 scripsit *Epistolam fidei catholicae in defensione 3 Capitulorum.*

PL 67, 527 sqq. — Sub nomine **Pontiani** episcopi Africani exstat epistola in defensionem 3 Capitulorum. PL l. c. Cf. § 91, 5, c.

4. **Verecundus** episcopus Iuncensis († c. 552), strenuus 3 Capitulorum defensor, ex mandato Iustiniani cum aliis Africae episcopis c. 551 Cpolin venit. Obiit Chalcedone a. 552. Composuit «commentaria super cantica ecclesiastica» libros 9 continentia (Ex 15, Deut 32, Thren 5, Dan 3,

Is 38, Hab 3, Or. Manasse, Ion 2, Iud 5). Verecundo adscribuntur *Excerptiones de gestis Chalcedonensis concilii.* Teste Isidoro Hispal. (Vir 7) duo composuit carmina.

Ed.: Pitra, Spicileg. Solesm. 4, P 1858.

5. **Liberatus** Carthaginiensis (post 560), diaconus, in defensionem 3 Capitulorum c. 560 edidit *Breviarium causae Nestorianorum et Eutychianorum* seu conspectum historicum ab a. 428 ad 543.

Ed.: J. Garnier, P 1675; PL 68, 969 sqq; ACO II, vol. 5 (1936).

6. **Primasius** episcopus Hadrumetensis († post 552) ex iussu Iustiniani cum aliis Africae episcopis a. 551 Cpolin venit, sed vi vel probabilius spe futurae primatialis dignitatis fractus Iustiniano cessit et 3 Capitulorum damnationem approbavit. Revera primas Byzacenae provinciae factus est, sed a. 552 iam obiit. Composuit commentarium in Apocalypsin cum excerptis ex Augustino et Tyconio. Libri 3 *De haeresibus* perierunt. De commentario in epistolas S. Pauli cf. § 104, II, 3.

PL 68, 793 sqq. — J. Hausleiter, Er 1887.

7. **Victor** episcopus Tunnunensis († post 566) propter 3 Capitulorum defensionem in exsilium missus composuit *Chronicon* (a. creatione mundi usque ad a. 566). Cf. § 109, 15.

Ed.: Th. Mommsen, Chron. min. 2 (Mon. Germ. hist. Auct. ant. 11), B 1894, 163 sqq.

8. **Iunilius Africanus** († post 551), quaestor sacri palatii, c. 551 Cpoli rogatus a Primasio episcopo composuit *Instituta regularia divinae legis* seu introductionem in sacrae scripturae studium libros 2 complectentem. Iunilius, qui totus ab ideis Theodori Mopsuesteni dependet, potius est interpres et redactor operis, quod adscribi debet **Paulo,** scholae Nisibenae magistro († 571?), quem Iunilius Cpoli noverat.

PL 68, 15 sqq; H. Kihn, Fr 1880. — H. Kihn, Theodor v. Mops. und Iunilius Afric. als Exegeten, Fr 1880.

§ 106. Patres Gallici saeculi sexti.

1. S. Alcimus Ecdicius **Avitus** episcopus Viennensis († 518) ex illustri et sancta stirpe Viennensi c. 460 est ortus. Patri suo episcopo Viennensi c. 494 successit. Gundobaldum quidem, Burgundionum regem, cui Vienna suberat, ab haeresi Ariana ad Christum perducere non potuit; Sigismundum tamen, eius filium, ad catholicam fidem convertit. Anno 517 in synodo Epaonae habita vera fides confirmata et antiqua disciplina ecclesiastica restaurata est. Notandum est S. Avitum prima vice nationem Germanicam (Burgundionum) cum Romana Sede unisse. Avitus obiit a. 518.

Ed.: J. Sirmond, P 1643; PL 59; R. Peiper, Mon. Germ. Auct. ant. 6, 2, B 1883; U. Chevalier, Lyon 1890. — A. Charaux, P 1876; H. Denkinger, Genève 1890; H. Goelzer, Le latin de St. Avit, P 1909; AL 1926/27, 173 sqq; 1927/28, 5 sqq.

a) Epistolae (495—518) fontes sunt historiae illius temporis. Impugnant Arianos et Eutychianos.

Morin, RBén 1935, 207 sqq.

b) Sermones praeter duos exstant in fragmentis tantum: *Homilia in rogationibus* et *Sermo die 1 rogationum.* **Mamertus** episcopus Viennensis c. 470 rogationes instituit.

c) Carminum stilus prae ceteris operibus excellit.

1) *Libelli 5 de spiritalis historiae gestis* tractant de mundi initio, de peccato originali, de sententia Dei, de mundi diluvio et de maris Rubri transitu (= typi baptismi).

G. Krüger, Die Bibeldichtung zu Ausgang des Altertums, Gi 1919.

2) *De consolatoria castitatis laude* ad Fuscinam sororem virginem Deo sacram teste Isidoro Hispal. (Vir 36) «pulcherrimum carmen».

2. **Iulianus Pomerius** († inc. saec. VI), «natione Maurus, in Gallia presbyter ordinatus» (Ps.-Gennad., Vir 96), Arelati probabiliter floruit ibique S. Caesarii magister exstitit. Scripsit *De vita contemplativa* libros 3.

PL 59, 415 sqq.

3. **S. Caesarius** episcopus **Arelatensis** (c. 470—542) in agro Chabillonensi c. 469/70 ex nobili stirpe est natus. C. 498 a Silvestro episcopo ministerio ecclesiastico est traditus. Attamen biennio elapso maiorem anhelans perfectionem Caesarius patriae valedixit et Lerinense monasterium petiit. Gravi autem ob nimiam austeritatem infirmitate contracta curandae valetudinis gratia Arelaten missus est. Ibi scholam rhetoricam Iuliani Pomerii frequentavit. Propter virtutes Aeonius episcopus presbyterum eum ordinavit. Anno 499 abbas cuiusdam monasterii factus est. C. 502 ecclesiam Arelatensem, primam Galliae sedem, regendam suscepit eamque per 40 annos non obstantibus illius temporis turbinibus politicis et religiosis optime gubernavit. Per plures synodos collapsam disciplinam ecclesiasticam restauravit. In synodo celeberrima Arausicana II (529) Semipelagiana haeresis definitive est proscripta. Caesarius obiit a. 542.

S. Caesarius exemplar est boni pastoris, defensoris intrepidi catholicae veritatis, disciplinae ecclesiasticae, caritatis christianae. Aestimandus est maximus Ecclesiae latinae sermocinator popularis.

G. Morin editionem criticam curat omnium S. Caesarii operum. — Vitam S. Caesarii scripsit Cyprianus episcopus Tullon. († 549). PL 67, 1001 sqq; B. Krusch, Mon. Germ. hist. Script. Meroving. 3, Hannover 1896, 433 sqq. — S. Cavallin, Literarhistorische und textkritische Studien zur «Vita S. Caesarii Arelat.», Lund 1935; Eine neue Handschrift der Vita Caesarii, Lund 1936. — U. Villevieille, Aix 1884; C. F. Arnold, L 1894; A. Malorny, St. Césaire, P 1894; M. Chaillan, P 1912; Lejay, Le rôle théologique de C., RHL 1905, 135 sqq; Göller, Studien über das gallische Bußwesen zur Zeit C.' von Arles, Mainz 1929; Millemann, ZMW 1933, 12 sqq.

a) Sermones c. 270 tractant de re biblica, de festis ecclesiasticis, de vita christiana, de paenitentia et futuro iudicio.

PL 67; 39, 1735—2354 (Ps.-Augustinus); G. Morin, S. Caesarii Arelatensis sermones, Mar 1937. — Morin, RBén 1933, 43 sqq (Commentaire homilétique sur l'Apocalypse).

b) *Regula ad monachos* et *Regula ad virgines*, antiquissima pro monialibus regula.

PL 67, 1099 sqq; G. Morin, Regula sanctarum virginum, Flor 34 (1933). — Lambot, RBén 1929, 333 sqq; Morin, ibid. 1932, 5 sqq; 1934, 410 sqq. — Vitam monasticam spectant Epistolae 4. PL 67, 1125 sqq; Arnold, o. c. 468 sqq.

c) Opuscula: *De mysterio sanctae trinitatis* (ed. Morin, RBén 1934, 190 sqq).

Duo tractatus anti-semipelagiani (ed. Morin, RBén 1896, 433 sqq; 1904, 225 sqq).

Admonitio synodalis ad clerum (PL 5, 163 sqq; cf. Morin, RBén 1892, 9 sqq).

Admonitio ad episcopos, «quod praedicationem verbi Dei curis terrenis praeferre debent» (ed. Malorny, o. c. 294 sqq).

Statuta Ecclesiae antiquae composita esse videntur in Gallia versus finem saec. V (PL 56, 879 sqq; cf. Morin, RBén 1913, 334 sqq).

Testamentum S. Caesarii (ed. Morin, RBén 1899, 79 sqq).

Expositio Symboli (ed. Morin, RBén 1934, 178 sqq).

d) *Symbolum Athanasianum* seu *Quicumque* iuxta G. Morin a S. Caesario est compositum. Cf. § 33, 8, i.

RBén 1932, 206 sqq.

4. **Cyprianus** episcopus Tullonensis († 549), **Aurelianus** episcopus Arelatensis († 551), **Eleutherius** episcopus Tornacensis († 531?), **Remigius** († 533) et **Mapinius** (c. 550) episcopi Remenses scripserunt epistolas (ed. W. Gundlach, Mon. Germ. hist. Epist. 3, B 1892, 434 sqq 124 sqq 112 sqq 126 sqq).

5. **S. Gregorius** episcopus **Turonensis** (538—594) seu Georgius Florentinus, ut prius vocatus est, ex illustri genere Galliae in urbe Arvernorum a. 538 est natus. Plures Galliae episcopos inter suos maiores habuit. A Gallo († 554), Arvernorum episcopo et patris Gregorii fratre, post praematuram Florentini patris mortem Gregorius piissime educatus est. Gravi morbo correptus ad sepulchrum S. Martini Turonensis peregrinationem instituit ibique sanatus est (c. 563). C. 573 Gregorius Euphronio episcopo Turonensi successit. Venantius Fortunatus poeta novum Turonensium episcopum laudibus summis commendavit.

Gregorius gregem sibi commissum pastorali gubernabat sollicitudine. Civitatem Turonensium tempore belli fortiter et prudenter defendit eamque temporalibus auxit bonis. Immo ultra fines Turonis Gregorius toti benefecit Galliae. Contra Chilpericum regem tyrannum ius propugnavit Ecclesiae, catholicam fidem bonumque civile. Sub Childeberto II Gregorius apud aulam regiam obtinuit quam maximam gratiam et auctoritatem. Obiit a. 594.

Gregorius non obstantibus pastoralibus officiis multa composuit opera. Stilus eius linguae latinae in linguam gallicam manifestat transitum. Gregorius saepe de sua lamentatur artis grammaticae imperitia. In praefatione ad Historiam Francorum ipse animadvertit se velle «incultu effatu» loqui, «quia philosophantem rhetorem intellegunt pauci, loquentem rusticum multi». Totum fere Gregorii opus litterarium indolem prae se fert hagiographicam.

Ed.: Th. Ruinart, 1—2, P 1699; PL 71; W. Arndt et B. Krusch, Mon. Germ. hist. Script. rer. Merov. 1, Hannover 1884/85. — M. Bonnet, Le latin de Gr., P 1890. — Tamassia, Gr. e Omero, Atti del R. Istit. Veneto 1928/29, II, 1210 sqq; Göller, Studien über das gallische Bußwesen zur Zeit Cäsarius' von Arles und Gr.s von Tours, Archiv für kath. Kirchenrecht 1929; Graviers, L'expression «dominica resurrectionis dies» dans les œuvres de Gr., EL 1934, 289 sqq; Blomgren, Ad Greg. Turon. adnotationes, Er 1936, 25 sqq.

a) *Historia Francorum* libros 10 complectens (post 573/91), principale Gregorii opus, a. 591 est editum, deinde retractatum et quoad primam partem est completum.

Liber primus exhibet res gestas inde a mundi creatione usque ad Christum, deinde fusius a Christi nativitate usque ad obitum S. Martini Turonensis (397). Libri 2—4 enarrant eventus tum ecclesiasticos tum profanos a Chlodovici regis morte (511) usque ad a. 575. In sequentibus libris Gregorius historiam sui temporis ut testis ocularis accuratissime describit.

Gregorii sincerus veritatis historicae amor non potest negari. Quamvis desit narrationis ordo et dictionis elegantia, tamen lectio operis non est non iucunda, quia auctor res singulari quadam ingenuinitate et nativa eloquentia describit. Opere Gregorii sublato antiquissima Francorum historia obruta esset obscuritate.

In fine Historiae Gregorius catalogum exhibet operum suorum.

Ed.: R. Poupardin, P 1913. — H. Bordier, P 1859/61; Guizot-Jacobs, P 1863 (v. gallica); S. Hellmann, L 1911/13 (v. german.); Dalton, 1—2, Lo 1927 (v. angl.). — Fr. Arbellot, Les sources de l'histoire des origines chrétiennes de la Gaule, Limoges 1891; Krusch, Histor. Vierteljahrschrift 1932, 673 sqq; 1933, 1 sqq (mss. Historiae).

b) Opera Gregorii hagiographica vide § 114, 25.

c) Opuscula: *De cursibus ecclesiasticis seu De cursu stellarum ratio qualiter ad officium implendum debeat observari* (575/82). Exstant fragmenta *Libri in Psalterii tractatum.* Praefatio in Missas ab Apollinari Sidonio compositas periit (§ 87, 10).

6. **Germanus** episcopus Parisinus († 576) scripsit epistolam ad Brunhildam reginam. PL 72, 77 sqq; cf. Gaudel, RevSR 1927, 299 sq. — **Sedatus** episcopus Nemausensis (c. 500) composuit homiliam (ed. Wilmart, RBén 1923, 5 sqq).

§ 107. Patres Hispani saeculi sexti et septimi.

1. **S. Martinus** episcopus Bracarensis (c. 515—580) e Pannonia oriundus in Palaestina monasticam amplexus est vitam ibique vastam sibi acquisivit scientiam et eruditionem. C. 550 ex ratione nobis ignota extremum petiit Occidentem, scil. Gallaeciam in septen-

trionali Hispania sitam. Dumis prope Bracaram, Suevorum Capitali, monasterium condidit. C. 557 episcopus Dumiensis est electus. Synodo secundae Bracarensi (572) Martinus praesedit ut metropolita Bracarensis. Summopere Suevos Arianos ad catholicam fidem reducere studuit. Martinus c. 580 obiit.

Ex opere litterario Martinus apparet ut vir vere apostolicus, zelo restaurandae religionis et disciplinae inflammatus. Stilus eius non caret nativa quadam elegantia et suavitate.

Editio completa deest; Fr. H. Florez, España Sagrada 15, Ma 1769, 383 ad 449; PL 72, 21—52.

a) Moralia et Pastoralia.

1) *Formula vitae honestae,* expositio christianae doctrinae moralis iuxta quattuor virtutes cardinales, Mironi regi († 583) dedicata. Opus essentialiter a Senecae opere deperdito «De officiis» dependet.

2) *De ira* e Senecae eiusdem nominis opere excerptum.

3) Opus tripartitum: *De repellenda iactantia, De superbia, Exhortatio humilitatis.*

4) *De correctione rusticorum* (post 572) est instructio pastoralis ab episcopis adhibenda pro visitatione dioeceseum rusticarum. Impugnatur idololatria et vana rusticorum superstitio.

Ed.: C. P. Caspari, Christiania 1883.

b) Collectiones et Versiones.

1) *Aegyptiorum Patrum sententiae* (PL 74, 381 sqq).

2) *Verba seniorum* a Paschasio monacho translata (PL 73, 1025 sqq).

3) *Capitula Martini,* collectio canonum, quos ediderunt concilia orientalia, Africana et Hispana. PL 84, 574 sqq; 130, 575 sqq.

4) *Epistola de terna mersione* (Florez, o. c. 422 sqq), *De pascha* (Burn, Niceta of Remes., Ca 1905, 92 sqq). — *Volumen epistolarum* (Isid. Hisp., Vir 35) iam non exstat.

5) Inscriptiones metricae (PL 72, 51 sq; Peiper, Mon. Germ. hist. Auct. ant. 6, 2, B 1883, 194 sqq).

2. **Scriptores Hispani minores: Apringius** episcopus de Pace (c. 550), «disertus lingua et scientia eruditus», Apocalypsin explanavit «subtili sensu atque illustri sermone, melius paene quam veteres ecclesiastici viri exposuisse videntur» (Isid. Hisp., Vir 30). Alia opera perierunt.

Ed.: M. Férotin, P 1900; cf. Weyman, BZ 1903, 175 sqq.

Iustus episcopus Urgelensis (c. 547) composuit Commentarium in Canticum Canticorum (PL 67, 961 sqq). **Iustinianus** episcopus Valentiensis (c. 547), **Nebridius** episcopus Egarensis et **Elpidius** episcopus Oscensis (c. 547), Iusti fratres, scripserunt opera, quae hodie iam non exstant (cf. Isid., Vir 33 sq; Quentin, RBén 1906, 257 sqq 487 sq).

Liciniani episcopi Carthaginis novae (fin. saec. VI) opera praeter epistolas 3 perierunt (Isid., Vir 42).

PL 72, 689 sqq; A. C. Vega, Escorial 1935.

Severi episcopi Malacensis (fin. saec. VI) opera omnia perierunt (Isid., Vir 43).

Sub nomine **Eutropii** episcopi Valentiensis († post 589) duae exstant epistolae (Isid., Vir 45). PL 80, 9 sqq.

3. **Iohannes** Biclarensis (c. 600), natione Gothus, abbas monasterii Biclarensis, c. 592 episcopus Gerundensis, composuit c. 590 *Chronicon* historiae filum texens ab a. 567/90 (Isid., Vir 44). Cf. § 109, 15.

Maximus episcopus Caesaraugustanus († c. 619) scripsit praeter alia *Historiolam Gothorum* hodie deperditam (Isid., Vir 46). PL 80, 617 sqq (Ps.-Maximus).

4. **Gildas** Sapiens († c. 570), natione Britannus, ante a. 547 composuit opus *De excidio et conquestu Britanniae ac flebili castigatione in reges, principes et sacerdotes.* Auctor Britanniam lamentatur a Saxonibus occupatam malosque suorum concivium mores. Gildas praeterea scripsit *Librum de paenitentia* et *Orationem pro itineris et navigationis prosperitate.*

PL 69, 329 sqq; Th. Mommsen, Chronica min. 3 (Mon. Germ. hist. Auct. ant. 13), B 1898, 25 sqq (Epistolarum fragmenta et Liber de paenit. desunt apud PL); PL 101, 607 (Oratio). — Burkitt, RBén 1934, 206 sqq; Stevens, English Histor. Review 1937, 193 sqq.

5. **S. Leander** episcopus **Hispalensis** († c. 600) Hispali vitam egit monasticam. Summopere Visigothorum nationem ad Ecclesiam catholicam reducere studuit. A Leovigildo rege Ariano in exsilium missus Cpolin se contulit (c. 580), ubi Gregorio Magno familiariter utebatur. Reversus in patriam c. 584 episcopus Hispalensis est electus. In celebri Toletana synodo (589), cui Leander praesedit, Reccaredus rex Baddaque regina professionem fidei catholicae manu propria subscripserunt. Anno 599 Gregorius papa Leandrum amicum pallio ornavit.

Isidorus magnus, Leandri frater et successor, de eius opere litterario accuratissime refert (Vir 41). Proh dolor! iam non multum exstat. Leandri stilus pulchra excellit dictione.

a) *De institutione virginum et contemptu mundi libellus* ad Florentinam sororem.

b) *De triumpho Ecclesiae ob conversionem Gothorum,* sermo coram Patribus synodi Toletanae, rege principibusque Gothorum habitus.

PL 72, 873 sqq. — Duo opera antiariana pluresque epistolae perierunt.

§ 108. S. Isidorus episcopus Hispalensis (?—636).

Ed.: F. Arevalo, 1—7, R 1797/1803; PL 81—84; A. E. Anspach criticam pro CV praeparat editionem, quae plura opera hucusque incognita comprehendet. — Occasione Centenarii XIII litteratura sat ampla apparuit; cf. Periodica et Ephemerides 1936. Speciali notatu digna sunt: Miscellanea Isidoriana. Homenaje a S. Isidoro de Sevilla en el XIII Centenario de su muerte (636 — 4 de Abril — 1936) lo edita la Provincia de Andalucía S. J., R 1936. — De bibliographia Isidoriana recenti optime refert Altaner, Miscell. Isid. 1—32. — J. Perez Llamazares, Estudio crítico y literario

de las obras de San Isidoro e influencia de la mismas en la reforma de la disciplina y formación del clero, León 1925; P. Séjourné, Le dernier Père de l'Eglise. St. I. de Sév. Son rôle dans l'histoire du droit canonique, P 1929; cf. Le Bras, RevSR 1930, 218 sqq; J. R. Geiselmann, Die Abendmahlslehre an der Wende der Spätantike. Isidor v. S. und das Sakrament der Eucharistie, M 1933; cf. ByzZ 1936, 117 sqq. — Z. García Villada, Hist. eclesiást. de España II, 2, Ma 1933, 197 sqq.

«Isidorus vir egregius, natione Carthaginiensis, a patre Severiano nobilissimo eiusdem patriae duce genitus, Hispalensis ecclesiae archipraesul, Hispaniae primas, sanctissimis episcopis et confessoribus Leandro et Fulgentio ac sanctissimae Florentinae virgini exstitit germanus et sancto Leandro successor sanctissimus» (Vita S. Isidori). De vita S. Isidori non multum scimus. Ortus est ex stirpe Romana (non Gothica). C. 600 Leandro fratri episcopo Hispalensi successit. Per 40 fere annos pastorale exercuit officium. Anno 619 Hispalensi, a. 633 Toletanae celeberrimae praesedit synodo. Obiit a. 636. Braulio episcopus Caesaraugustanus († 651) Vitam eius scripsit.

S. Isidorus iam a suis contemporaneis laudatus est «nostri saeculi doctor egregius, Ecclesiae catholicae novissimum decus, praecedentibus (scil. Ambrosio, Augustino, Gregorio Magno) aetate postremus, doctrinae comparatione non infimus et, quod maius est, in saeculorum fine doctissimus» (Synod. Tolet. a. 653; cf. Mansi 10, 1215; PL 81, 16 sq). Negari non potest Isidorum fuisse virum mirabilis scientiae et eruditionis, immo theologum esse et philosophum valde fecundum, qui ideas theologicas temporis transacti ingeniose ulterius evolverit. Hoc est eo magis animadvertendum, quod S. Isidorus hucusque compilator tantum sit declaratus, qui carens propriis ideis aliena tantum collegerit et protulerit. De facto Isidorus id studuit, ut posteris summam scientiae antiquae traderet. Per opus suum litterarium cum Cassiodoro et Boethio praecipuus medii aevi magister et formator evasit. Isidori opus litterarium quam maxime adhuc indiget inquisitione scientifica.

1. *Etymologiarum* seu *Originum* libri 20 (seu 15 iuxta mss. antiquissima) ab Isidoro c. 636 sunt editi et Sisebutho, Gothorum regi, dedicati. Opus, prout hodie exstat, per Isidorum, Braulium episcopum Caesaraugustanum aliosque retractatum est. Auctor in isto opere totum fere scibile aetatis antiquae collegit singularemque cognoscendi fontem seu encyclopaediam mirabilem pro medio aevo condidit. Exstant operis 950 fere mss. Desideratur accuratior textus fontiumque inquisitio.

Ad describendam operis idolem singulorum librorum inscriptiones allegare sufficiat:

1. De grammatica; 2. de rhetorica et dialectica; 3. de quattuor disciplinis mathematicis (arithmetica, geometrica, musica, astronomia); 4. de medicina; 5. de legibus et temporibus; 6. de libris et officiis ecclesiasticis; 7. de Deo, angelis et fidelium ordinibus; 8. de Ecclesia et sectis diversis; 9. de linguis, gentibus, regnis, militia, civibus, affinitatibus; 10. vocum certarum alphabetum (Etymologiae); 11. de homine et portentis; 12. de animalibus; 13. de mundo et partibus; 14. de terra et partibus; 15. de aedificiis et agris; 16. de lapidibus et metallis; 17. de rebus rusticis; 18. de bello et ludis; 19. de navibus, aedificiis et vestibus; 20. de penu et instrumentis domesticis et rusticis.

Ed.: W. M. Lindsay, 1—2, O 1911; cf. DLZ 1912, 1625 sqq. — A. Schmekel, I. von Sevilla, sein System und seine Quellen, B 1914; cf. Wessner, Hs 1917, 201 sqq; Ch. H. Beeson, Isidorstudien, M 1913; J. Sofer, Die Vulgarismen und Romanismen in den Etymologiae des hl. I. von Sev., W 1924; Glotta 1927, 1 sqq; 1928, 1 sqq; Lateinisches und Romanisches aus den Etymologiae des I. von Sev., Gö 1930; cf. Amatucci, AL 1928, 51 sqq 157 sqq.

2. Opera grammaticalia.

Differentiarum libri 2, quorum prior est lexicon synonymorum, alter definitionum theologicarum collectio. — *Synonymorum* libri 2. — *Institutionum disciplinae* (ed. Anspach, RM 1912, 559 sqq; cf. tamen Mercati, TR 1913, 23).

3. *De natura rerum* (c. 612/20), scientiae naturalis compendium. — *De ordine creaturarum.*

4. Opera historica.

a) *Chronica maiora,* quae filum historiae a mundi creatione usque ad a. 615 texunt. Cf. Etymol 5, 38 sq (Epitoma). § 109, 16.

b) *Historia Gothorum, Vandalorum, Sueborum* (625) duabus exstat recensionibus. Operi praeposita est *Laus Spaniae.*

c) *De Viris illustribus* cf. § 2.

5. Biblica.

a) *Prooemiorum liber unus* canonem explicat sacrorum librorum.

b) *De ortu et obitu Patrum* liber vitam exponit patrum 64 Veteris et Novi Testamenti. Sepulcrum BMV in valle Iosaphat esse dicitur (cap. 67).

c) *De numeris* liber mysticam explanat significationem numerorum biblicorum.

d) *De nominibus legis et evangeliorum* liber seu *Allegoriae quaedam sacrae scripturae.*

e) *Quaestiones in Vetus Testamentum* explicant «quaedam, quae in ea (scil. lege) figuratim dicta vel facta sunt et sunt plena mysticis sacramentis» (praef.).

f) De Commentariis biblicis (e. gr. in Hexaëmeron) vide A. E. Anspach, Taionis et Isidori nova fragmenta et opera, Ma 1930, 94 sqq 119 sqq 133 sqq.

L. Molinero, Las alegorías de la S. Escritura por s. Isidoro de S., BA 1936.

6. Dogmatica.

a) *Sententiarum* libri 5, dogmaticum compendium et morale, cuius fons principalis sunt Moralia Gregorii Magni.

b) *De fide catholica ex veteri et novo Testamento contra Iudaeos ad Florentinam sororem.* — *Quaestiones adversus Iudaeos et ceteros infideles* (ed. E. Anspach et A. C. Vega, Escorial 1936).

7. *De ecclesiasticis officiis* libri 2 rogante Fulgentio fratre episcopo Astigensi conscripti sunt. Compendium exhibent liturgicum. Libro secundo inserta est *Regula monachorum,* quae a Cassiano et S. Benedicto dependet.

R. Klee, Die Regula monachorum I.s, Marburg 1909. — *Orationes* duae et pars homiliae inveniuntur apud Anspach, Opera Taionis etc. 159 sqq.

8. Epistolarum S. Isidori paucae tantum exstant. — *Versus S. Isidori* seu inscriptiones metricae, quae in parietibus et armariis domus episcopalis erant depictae, nobis ostendunt auctores eorumque libros, quos Isidorus, vir doctissimus, in sua habuit bibliotheca.

PL 83, 1107 sqq; Beeson, o. c. 57 (textus). — *Epistola ad Redemptum* est spuria (fin. saec. XII). Alia opera spuria vide apud Altaner, Miscell. Isidor. 9 sqq. — *Collectio Hispana seu Isidoriana* cf. § 119, 7.

9. *Commonitio ad sororem* (ed. Anspach-Vega, RC 1935).

PARS QUARTA.

Litteratura historica, hagiographica, liturgica. Collectiones dogmaticae et iuridicae Ecclesiae antiquae.

CAPUT PRIMUM.

Litteratura historica Ecclesiae antiquae.

§ 109. Chronographi Ecclesiae antiquae.

Ed.: Roncagli, Vetustorum latinorum script. chronica, Padova 1787; Th. Mommsen, Chronica minora, B 1892 sqq (Mon. Germ. hist. Auct. antiquissimi). — H. Gelzer, Sextus Jul. Africanus und die byzantin. Chronologie, 1—3, L 1880 1885 1898; A. Bauer, Beiträge zu Eusebius und den byzantinischen Chronographen, W 1909.

1. **Sextus Iulius Africanus** († post 240) a. 221 edidit *Chronographiae* libros 5 (cf. § 20, 1). Ex isto opere chonographi praesertim orientales hauserunt.

2. **S. Hippolytus Romanus** († 235) post a. 234 composuit *Chronicon* Cf. § 23, 5. Ex isto opere chronographi praesertim occidentales hauserunt.

3. **Eusebius Pamphili** episcopus **Caesariensis** († c. 339) edidit c. 303 *Chronicorum* librum. Opus in forma originali iam non exstat. Alius quidam ignotus totum Chronicon retractavit et usque ad 325 perduxit. Istud Chronicon retractatum versione exstat armeniaca (c. 600). Secunda operis pars, quae usque ad 378 est perducta, exstat latina S. Hieronymi retractatione. In ista forma opus Eusebii apud chronographos occidentales et mediaevales praevaluit. Eusebius usus est Chronographia S. I. Africani.

Parte prima historia tractatur Chaldaeorum, Assyriorum, Hebraeorum, Aegyptiorum, Graecorum et Romanorum ex auctoribus indigenis.
Parte secunda principalia facta historiae diversarum gentium per columnas iuxtaposita sunt exinde ab Abrahamo (2017 a. Chr.) ad 325 post Chr.

Ed.: Aucher, 1—2, Ve 1818 (v. armen.); J. Karst, CB 20 (1911); R. Helm, CB 24 (1913); 34 (1926); J. K. Fotheringham, Lo 1923. — R. Helm, PAA 153 (1924); Er 1924, 1 sqq; Hs 1926, 241 sqq; PASB 1929, 371 sqq; Caspar, GA 1929, 161 sqq; Keseling, OC 1926, 23 sqq 223 sqq; 1927, 33 sqq.

I. Chronographi occidentales.

4. **Chronographus Romanus** anni 354 Chronicon Hippolyti latine retractatum suae collectioni adiunxit. Cf. 120, 7.

5. **S. Hieronymus** († c. 419/20) partem secundam Chronicorum Eusebii latine retractavit. Cf. n. 3.

Ed.: R. Helm, CB 24 et 34; Fotheringham, The Bodleian Manuscript etc., Lo 1923; cf. Mras, WS 1929, 200 sqq. — R. Helm, Hieronymus' Zusätze in Eusebius' Chronik und ihr Wert für die Literaturgeschichte, L 1929; cf. RTAM 1930, 449 sq.

6. **Sulpicius Severus** († c. 420) scripsit c. 403 *Chronicorum* libros 2, in quibus exhibet historiam chronologicam Ecclesiae et Synagogae. Specialis momenti est eius de Priscillianismo relatio. Historia usque ad 400 perducitur. Opus et stilo et argumento excellit. Cf. § 114, 21.

7. **Quintus Iulius Hilarianus** († inc. saec. V) episcopus Africanus composuit a. 397 *Chronologiam sive de mundi duratione.* Auctor chiliasta exspectat versus finem saec. V consummationem finalem.

PL 13, 1097 sqq; C. Frick, Chronica minora 1, L 1892.

8. **S. Aurelius Augustinus** († 430) post a. 410 composuit *De civitate Dei* libros 22 (cf. § 78, 2, b). Auctor historiam sub aspectu utriusque civitatis (Dei et diaboli) inter se certantis considerat. Triumphus et victoria finalis civitati Dei competit. Tota historia in 6 dividitur periodos. Cf. n. 17.

9. **Paulus Orosius** († post 418), presbyter Hispanus, «fama excitus» saepius adiit S. Augustinum. Anno 415 composuit apud S. Hieronymum Bethlehemi *Librum apologeticum contra Pelagianos.* C. 417/18 scripsit in Africa opus suum principale *Historiarum adversus paganos* libros 7 complectens. Totam mundi historiam in 4 dividit periodos eamque perducit usque ad a. 417. In oppositione ad S. Augustinum Orosius intimam enuntiat Ecclesiae cum Imperio Romano connexionem. Orosius e Vetere Testamento, e chronographis Romanis, Eusebio et Hieronymo hausit. Anno 414 S. Augustino tradiderat *Commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum.*

PL 31, 1211 sqq; 42, 665 sqq; G. Schepß, CV 18 (1889); PL 31, 663 sqq; C. Zangemeister, CV 5 (1882); L 1889. — J. Svennung, Orosiana. Syntaktische, semasiologische und kritische Studien, Uppsala 1922 (cum epistola Orosii *De haeresibus* ad Augustinum); cf. Goelzer, REL 1925, 244 sqq; J. A. Davids, De Orosio et S. Augustino Priscillianistarum adversariis comment. hist. et philol., Haag 1930; E. Peterson, Der Monotheismus als politisches Problem, L 1935, 88 sqq. — J. W. Raymond, Seven Books of History against the Pagans, O 1936 (v. angl.).

10. **S. Tiro Prosper** († c. 463) scripsit *Chronicon,* quod historiam perducit usque ad 455. Opus exinde ab a. 379 valore historico excellit. Prosperi opus fundamentum est *Cursus paschalis annorum 532 ad Hilarum* a Victorio Aquitano conscripti.

Ed.: Th. Mommsen, Chron. min. 1, B 1892, 677 sqq. Cf. § 82.

11. **Idacius** episcopus Hispanus († post 468) composuit *Chronicon,* quod historiam usque ad 468 perducit. Opus est fons praecipuus historiae Hispaniae saeculi V.

PL 51, 873 sqq; 74, 701 sqq; Mommsen, o. c. 2.

12. **Marcellinus Comes** († post 534), natione Illyrus, sub Iustiniano composuit *Chronicon,* quod tractat annos 370—534.

PL 51, 917 sqq; Mommsen, o. c. 2.

13. **Cassiodorus** († c. 580) composuit *Chronicon,* quod historiam usque ad 519 perducit. Cf. § 104.

Mommsen, o. c. 2.

14. **S. Gregorius** episcopus Turonensis († c. 594) in libro primo *Historiae Francorum* historiam perducit usque ad 397. Cf. § 106, 5.

15. **Victor** episcopus Tunnunensis († post 566), **Iohannes** abbas Biclarensis († post 590) et **Marius** episcopus Aventicensis († 594) *Chronica* conscripserunt sequendo Tironem Prosperum. Cf. n. 10.

PL 72, 791 sqq; Mommsen, o. c. 2.

16. **S. Isidorus** episcopus **Hispalensis** († 636) breve scripsit *Chronicon,* quod historiam usque ad a. 615 perducit. Cf. § 108.

Mommsen, o. c. 2.

II. Chronographi orientales.

Cf. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, M 1897.

17. **Panodorus,** monachus Alexandrinus, incipiente saeculo V scripsit *Chronicon,* in quo primus omnium chronographorum historiam mundi in varios dividit periodos. **Annianus** monachus Panodori opus captui plebis adaptavit. Utriusque monachi opus periit, sed Panodori Chronicon principalis fons evasit chronographiae byzantinae.

A. Bauer et J. Strzygowski, Eine alexandrinische Weltchronik, W 1905, 83 sqq. — K. Krumbacher, o. c. pag. 107 sqq plures chronistas enumerat, e quibus nominamus: **Iohannem** Antiochenum († c. 530) et **Hesychium** Miletanum († post med. saec. VI).

18. **Iosua Stylita** composuit c. 507 syriace *Chronicon.*

Ed.: W. Wright, Ca 1882 (cum v. anglica). — Haase, OC 1920, 62 sqq.

19. **Iohannes Scholasticus** (= **Malalas**) (c. 560) celeberrimum conscripsit Chronicon.

PG 97, 9 sqq; A. Schenk von Stauffenberg, Die römische Kaisergeschichte bei Mal., St 1931 (t. graecus librorum 9—12). — Cernousov, Byz 1926, 65 sqq; Patzig, Byz 1927/28, 281 sqq. — Cf. ByzZ 1900, 337 sqq. Cf. § 110, 14.

20. **Chronicon Edessenum** c. 540 est compositum.

Ed.: J. Guidi, CSCO 3, 4 (1903); L. Hallier, TU 9, 1 (1892). — Haase, OC 1918, 8 sqq; W. Bauer, Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum, Tü 1934, 17 sqq.

21. **Chronicon Arbelense** a Syro **Mešiha-zekha** c. 550/69 in regione Adiabene, cuius caput erat Arbela, conscriptum continet biographias iuxta annos dispositas ad instar Actorum martyrum. De valore historico Chronici disputatur.

Ed.: A. Mingana, Sources syriaques 1, P 1907; Chronicon ecclesiae Arbelensis ex idiomate syriaco in latinum vertit Fr. Zorell in Orient. christ. 31, R 1927, 142 sqq. — E. Sachau, Die Chronik von Arbela, PAA 1915; Dieckmann, TG 1925, 65 sqq; NRT 1926, 511 sqq; Gr 1927, 100 sqq; Peeters, AB 1925, 263 sqq; Umberg, ZKT 1925, 497 sqq; Messina, CC 1932, 362 sqq; Ortiz de Urbina, Intorno al valore storico della cronica di Arbela, Orient. christiana, R 1936, 5 sqq.

22. **Chronicon paschale** vocatur opus chronologicum, quod incipiente saeculo VII probabiliter Cpoli conscriptum est. Historiam perducit usque ad 629. Chronicon Iohannis Malalae fuse est excerptum. Cf. n. 19.

Ed.: L. Dindorf, Corpus script. hist. byzantin., Bonnae 1832; PG 92, 9 sqq.

23. **Iohannes** de Nikiu, monophysita, c. 700 composuit Chronicon, quod aethiopice tantum exstat (ed. H. Zotenberg, P 1883, cum v. gallica).

24. **Georgius Syncellus** († post 810), monachus, celebre conscripsit Chronicon.

Ed.: L. Dindorf, Corpus script. hist. byzantin., 1—2, Bonnae 1829.

§ 110. Historiographi Ecclesiae antiquae.

1. **Eusebius Pamphili** episcopus Caesariensis († c. 339), «pater Historiae ecclesiasticae», composuit *Historiae ecclesiasticae* libros 10, fundamentale totius antiquae historiae ecclesiasticae opus, quo sublato tria priora Ecclesiae saecula remanerent nobis quasi obscura.

Miro cum studio Eusebius archiva publica et privata Orientis (non Occidentis) perlustravit et documenta excerpta suae inseruit Historiae. Non obstantibus quibusdam erroribus de sincera Eusebii fide nullum potest moveri dubium. Concedendum est Eusebii opus collectionem materiae potius esse quam historiam pragmatice et genetice dispositam.

De genesi operis notetur diversas eius editiones esse distinguendas: Iam ante 303 Eusebius absolverat Historiae libros 7. Anno 311 scripsit historiam persecutionis Diocletiani seu librum octavum. Istius libri octavi materiam post 317 in duos distribuit libros (8—9). Paulo post a. 323 ultimam 10 librorum curavit editionem. Ex diversis editionibus explicanda est textus in mss. varietas.

Exstat praeter textum originalem versio Rufini latina (§ 73), versio syriaca (saec. IV) et armeniaca.

Ed.: H. Valesius, 1—3, P 1659/73 et saepius; W. Reading, 1—3, Ca 1720; Heinichen, 1—3, L 1868/70; E. Burton, 1—2, O 1838; E. Schwartz, CB 1—3 (1903/09); E. Schwartz, L 1922; E. Grapin, 1—3, P 1905/13 (cum v. gallica); K. Lake, NY 1926 (cum v. angl.). — BKV[3] 1 (1932); G. del Ton, Si 1931 (v. italica); Lawlor and Oulton, Lo 1927/28 (v. anglica). — P. Bedjan, L 1897; W. Wright, Ca 1898 (v. syriaca); Ve 1877 (v. armeniaca). — R. Laqueur, E. als Historiker seiner Zeit, B 1929; E. Caspar, Die älteste römische Bischofsliste, B 1926; Donavan, Bibl 1926, 301 sqq; Eisler, RA 1930, 18 sqq; Müller, TSK 1933, 425 sqq; Salaverri, Gr 1932, 211 sqq; 1933, 219 sqq; EE 1932, 114 sqq. — E. Schwartz, in: Pauly-Wissowa, Realencyclopädie 11 (1907), 1370—1439.

2. **Gelasius** episcopus Caesariensis († 395) *Historiam ecclesiasticam* scripsit opusque Eusebii continuavit.

A. Glas, Die Kirchengeschichte des G. von C. (diss.), M 1914; BA 1914; P. Heseler, Hagiographica I. II. Beiträge zur Kirchengeschichte des Gelasios von K. (diss.), Ath 1934 (fragmenta historiae deperditae); cf. TR 1935, 235 sq. Cf. n. 3.

3. **T. Rufinus** († 410), Aquileiensis, c. 403 latine reddidit Historiam Eusebii in 9 libris eamque 2 libris auxit utendo Gelasii Historia. Cf. § 73.

PL 21; Th. Mommsen, CB 2 (1903). — Oulton, JTS 1929, 150 sqq.

4. **Philostorgius** († post 433), Cappadox et assecla Eunomii, scripsit a. 425/33 *Historiam ecclesiasticam* libros 12 complectentem, in qua aperte errorem propugnat Eunomii. Ideo non est mirum, quod opus praeter Photii fragmenta periit. Auctor scripsit etiam contra Porphyrium (§ 10).

PG 65, 459 sqq; H. Valesius, P 1673; J. Bidez, CB 21 (1913). — Bidez, Mélanges d'hist. offerts à H. Pirenne, 1926, 23 sqq; Fragments nouveaux de Philostorge sur la Vie de Constantin, Byz 1935, 403 sqq.

5. **Philippus Sideta** († post 430), ex Pamphilia oriundus, c. 426 *Christianam Historiam* libros 36 continentem edidit. Opus exstat fragmentis tantum.

C. de Boor, ZKG 1884, 478 sqq; TU 5, 2 (1888), 165 sqq; E. Bratke TU 19, 3, a (1899).

6. **Socrates** († post 450), scholasticus Cpolitanus, composuit *Historiam ecclesiasticam* libros 7 complectentem. Editio operis prima historiae filum usque ad 439 texit, editio vero altera iam ante 450 erat absoluta. Socrates quoad ingenium vere historicum Eusebium omnino superat.

Ed.: H. Valesius, P 1668; PG 67; R. Hussey, O 1853. H. G. Opitz editionem in CB praeparat. — Palanque, RevEA 1924, 216 sqq; Peeters, Mélanges Bidez, 1934, 647 sqq (v. armeniaca).

7. Salamanus Hermias **Sozomenus** († post 450), scholasticus, post 439 et ante 450 elegantius quidem quam Socrates, sed minus critice composuit *Historiam ecclesiasticam* libros 9 continentem, quae historiam usque ad 425 perducit.

Ed. vide sub n. 6. — J. Bidez, Le texte du prologue de Sozomène et de ses chapitres (VI 28—34) sur les moines d'Egypte et de Palestine, PASB 1935, 399—427. Bidez editionem in CB curat.

8. **Theodoretus** episcopus Cyrensis († 458) c. 449/50 composuit *Historiam ecclesiasticam* libros 5 continentem, quae historiam usque ad 428 perducit. Cf. § 58.

Ed.: H. Valesius, P 1673; Th. Gaisford, O 1854; L. Parmentier, CB 19 (1911). — BKV[2] 51 (1926). — W. Goeber, Quaestiones rhythmicae imprimis ad Theodoreti historiam eccl. pertinentes, B 1926; cf. Gn 1929, 577 sqq.

9. **Hesychius** Hierosolymitanus († post 451), monachus et presbyter, scripsit post 428 *Ecclesiasticam historiam*, cuius fragmentum unicum latinum de Theodoro Mopsuesteno tractans exstat apud Mansi 9, 248 sq; PG 92, 948. Cf. § 59, 3.

10. **Gelasius** episcopus Cycicenus († post 477) composuit post 475 *Ecclesiasticam Historiam* in libros 3 divisam. Opus magna ex parte compilatio est ex Eusebio, Socrate, Sozomeno et Theodoreto conscripta, licet non desint documenta propria historica.

PG 85; G. Loeschke et M. Heinemann, CB 28 (1918). — Haase, BNJ 1920, 90 sqq.

11. De Historiographis Armenis cf. § 65.

12. **Basilius Cilix,** Nestorianus, teste Photio (Cod 42) c. medium saec. VI scripsit *Ecclesiasticam Historiam* libros 3 complectentem, quae annos tractat c. 450—540.

13. **Iohannes Diacrinomenus**, monophysita, teste Photio (Cod 41) saeculo VI *Ecclesiasticam Historiam* scripsit in 10 libros divisam, quae tractat annos 474—491. Fragmenta pauca tantum exstant. Cf. Mansi 13, 180 sq; Miller, RA 1873, 273 sqq 396 sqq.

14. **Zacharias** episcopus Mytilenus († post 536), monophysita, prius rhetor, paulo post 492 scripsit *Historiam ecclesiasticam*, quae tractat annos 450—491. Operis textus graecus periit, sed opus exstat syriace in libris 3—6 cuiusdam Historiae anonymae, quae divisa est in 12 libros. Praeterea sub Zachariae nomine exstant plures biographiae (e. gr. Isaiae ascetae et Severi episcopi Antiocheni), deinde *De mundi opificio contra philosophos disputatio* (PG 85, 1011 sqq) et *Disputatio contra Manichaeos* (l. c.).

Ed.: Land, Anecdota Syriaca 3, Lugd. Bat. 1870; E. W. Brooks, CSCO Scriptores Syri 5—6, P 1919/24 (cum fragmento Historiae ecclesiasticae Dionysii Tellemahrensis). — Hamilton and Brooks, Lo 1899 (v. angl.); Ahrens et Krüger, L 1899 (v. german.); cf. Kugener, ROC 1900, 201 sqq. — S. Kauchtschischwili, Georgica. Tom. 3 Zachar. Rhet. . . . Ioh. Mal. continens. Textus graec. cum v. georg., Tiflis 1936 (georgice).

15. **Theodorus Lector** († saec. VI), Cpolitanus, ex Socrate, Sozomeno et Theodoreto conscripsit *Historiam tripartitam*, cuius exstant libri 2 in cod. Marc. 344 et Excerpta in cod. Barocc. 142. Praeterea composuit *Historiam ecclesiasticam*, cuius fragmenta tantum exstant. Compendium quoddam Historiae ecclesiasticae (saec. IX) plura operum Theodori exhibet fragmenta.

PG 86, 1, 165 sqq; Miller, l. c. sub n. 13. H. G. Opitz editionem in CB curat. — De Boor, ZKG 1883/84, 487 sqq 573 sqq; J. V. Sarrazin, De Theodoro Lectore Theophanis († 817) fonte praecipuo, Comment. phil. Ienenses 1, L 1881, 163 sqq; G. Loeschke, Zwei kirchengeschichtliche Entwürfe, Tü 1913, 64 sqq; H. G. Opitz, in: Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyclopädie ser. 2, 5 (1934), 1869—1881.

16. **Evagrius** Scholasticus († versus 600) scripsit *Historiam ecclesiasticam* in libros 6 divisam, quae tractat annos 431—594. Opus est fons historiae Nestorianismi et Monophysitismi.

Ed.: H. Valesius, P 1673; PG 86, 2, 2415 sqq; J. Bidez et Parmentier, Lo 1899. — Cernousov, ByzZ 1927, 27 sqq.

17. **Iohannes** episcopus **Ephesinus** († c. 586), natus est Amidae (?) Mesopotamiae (c. 500). Anno 529 diaconus est ordinatus. Cpoli Iustiniano imperatore familiariter utebatur. C. 543 episcopus Ephesinus est constitutus, sed quasi semper Cpoli commoratus est. Strenue defendit Monophysitismum multaque propter suam fidem sub Iustino II passus est.

Iohannes composuit *Historiam ecclesiasticam* tripartitam, cuius prima pars periit, altera vero exstat in Chronico quodam a Ps.-Dionysio Tellemahrensi conscripto (774/75), tertia denique ex toto adhuc exstat.

Ed.: W. Cureton, O 1853; E. W. Brooks, CSCO Scriptores Syri, P 1935. — Smith, O 1860 (v. angl.); Schönfelder, M 1862 (v. german.). — Paz 1934, 52 sqq (fragments arméniens). — Haase, OC 1920, 65 sqq 240 sqq.

18. **Ps.-Dionysius Tellemahrensis** composuit c. 775 *Chronicon* partes 4 complectens, cuius prima pars desumpta erat ex Eusebio Caesariensi et Chronico Edesseno, altera vero excerpta erat ex Socrate, tertia autem hauriebat ex Iosua Stylita, ex secunda parte Historiae Iohannis Ephesini et Chronico Edesseno, quarta denique erat opus originale. Auctor erat monachus Mesopotamiae.

Ed.: O. F. Tullberg, Upsaliae 1848/49 (pars 1). — Cf. Haase, Untersuchungen zur Chronik des Ps.-Dionysius von Tell-Mahrê, OC 1916, 65 sqq, 240 sqq; cf. supra n. 14 17.

19. **Cassiodorus** († c. 580) per **Epiphanium** scholasticum *Historiam ecclesiasticam tripartitam* ex Socrate, Sozomeno et Theodoreto in libris 12 conscribi iussit.

PL 69, 879 sqq; cf. Bidez, TU 2, b (1908).

20. **S. Gregorius** episcopus Turonensis († 594) composuit *Historiam Francorum* in libros 10 divisam. Cf. § 106, 5.

21. **S. Isidorus** episcopus Hispalensis († 636) scripsit *Historiam Gothorum, Vandalorum, Sueborum*. Cf. § 108.

§ 111. Itineraria Ecclesiae antiquae.

Mos instituendi peregrinationes ad loca sancta apud christianos est antiquissimus. Explicandus est ultimo ex eo, quod christiana vita ab initio concepta est ut peregrinatio quaedam. Inter loca sancta eminent Palaestina eiusque civitates, deinde Roma (Petrus et Paulus), denique martyrum aliorumque Sanctorum sepulchra. Paucae tantum talium peregrinationum descriptiones adhuc exstant.

Ed.: T. Tobler et A. Molinier, Itinera Hierosol. et descriptiones terrae sanctae, Ginevrae 1879; P. Geyer, Itinera Hierosol. saec. IV—VIII, CV 39 (1898). — R. Röhricht, Bibliotheca geographica Palaestinae, B 1890; Leclercq, Itinéraires: Dictionnaire d'Archéol. et de Liturgie 7, 1841 sqq; Kubitschek in: Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyclopädie 9 (1916), 2308 sqq.

1. *Itinerarium a Burdigala Hierusalem usque* (333) describit iter in Palaestinam et reditum in Galliam.

Ed.: O. Cuntz, Itineraria Romana I, L 1929. — García Villada, EE 1925, 178 sqq 322 sqq (novum ms.); Rodrigo, CD 1925, 277 sqq.

2. **Aetheriae** *peregrinatio ad loca sancta* (versus finem saec. IV). Aetheria (non Silvia) monialis, natione Hispana vel Galla, probabiliter c. 394 ab itinere Hierosolymitano rediit. Aetheria permulta de liturgia Hierosolymis tempore paschali peracta refert.

Ed.: J. F. Gamurrini, Studi e documenti di storia e diritto 9, R 1888, 97 sqq; W. Heraeus, He 1929; H. Dausend, Düsseldorf 1933. — McClure and Feltoe, Lo 1919 (v. angl.); H. Richter, Essen 1919 (v. german.); Galindo Romeo, Zaragoza 1924 (v. hispan.). — W. van Oorde, Lexicon Aetherianum, P 1929; E. Löfstedt, Philologischer Kommentar zur Peregr. Aeth., Uppsala 1936. — A. Bludau, Pa 1927; García Villada, Hist. ecles. de España I 2, Ma 1919, 269 sqq; Ziegler, Bibl 1931, 70 sqq 162 sqq; Svennung, Er 1934, 93 sqq.

3. *De situ terrae sanctae* (c. 520/30) a Theodosio quodam archidiacono conscriptum est.

4. *Breviarium de Hierosolyma* (ante 460 vel saec. VI). Cf. Wilmart, RBén 1928, 101 sqq.

5. *Antonini Placentini Itinerarium* (560 vel 570). Cf. Schnabel, PASB 1926, 242 sqq.

6. Quoad «Itineraria Romana» cf. C. M. Kaufmann, Handbuch der christl. Archäologie, Pa 1922; Rampolla, Atti del II. Congresso internazionale di archeologia cristiana, R 1902, 85 sqq.

§ 112. Inscriptiones christianae.

Ed.: J. B. de Rossi, Inscriptiones christianae urbis Romae, R 1861 sqq; Le Blant, Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieure au 8e siècle, P 1856 sqq; E. Huebner, Inscriptiones Hispan. christ., B 1871; Inscriptiones Britann. christ., B 1876; E. Diehl, Inscriptiones latinae christ. veteres, B 1925 sqq; Nunn, Christian Inscriptions, Lo 1920; Minasi, L'antica poesia sepulcrale, R 1920; Kraus, Die christl. Inschriften der Rheinlande, Fr 1890 sqq; Gebete auf Stein, K 1921. — K. M. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Fr 1917.

1. **Abercii epitaphium** (fin. saec. II) inventum est a. 1883 apud Synnadam Phrygiae Salutaris et asservatur in Museo Lateranensi. De indole christiana hodie constat.

Abercius (cf. Eus., Hist 5, 16, 3) annos 72 habens epitaphium confici iussit. Ipse discipulus pastoris a pastore missus Ecclesiam Romanam, Syriam et Nisibin visitavit et Euphraten transgressus est. Epitaphium sub absconditis verbis loquitur de baptismo et eucharistia («Ichthys»).

Ed.: Enchiridion Patrist. 187; Enchir. fontium hist. eccl. ant. 155; G. Rauschen, Flor 3 (1914). — F. J. Dölger, Ichthys 2, Mr 1922; Kirsch, RQ 1916 ad 1922, 76 sqq; Abel, Byz 1926, 2 sqq 321 sqq; Greiff, TG 1926, 78 sqq; TQ 1929, 242 sqq; Grégoire, Byz 1933, 89 sqq. — Th. Nissen, S. Abercii Vita, L 1912 (c. 500): Argumentum epitaphii fuse tractatur; enarratur vita miraculosa S. Abercii episcopi Hierapolitani.

2. **Pectorii epitaphium** exstat in septem fragmentis, quae a. 1839 Augustoduni Galliae in vetere coemeterio inventa sunt. Provenire videtur ex saec. II vel III.

Kaufmann, Handbuch etc. 178 sqq; Dölger, o. c. 507 sqq.

3. De inscriptionibus Damasi papae cf. § 67, 4.

CAPUT SECUNDUM.

Litteratura hagiographica Ecclesiae antiquae.

§ 113. Acta martyrum, Passiones seu Martyria, Martyrologia.

Nomine «Actorum martyrum» relationes intelligimus illas, quas notarii publici Romani vel ipsi christiani (testes oculares) de interrogatione et damnatione martyrum conscripserunt. Martyrum Acta fere omnia postea retractata et aucta sunt et vocari solent «Passiones» vel «Martyria». Recte inter litteraturam hagiographicam recensentur. Diebus nataliciis martyrum eorum Acta vel Passiones inter solemnia legebantur. Exinde a saeculo IV dies obitus seu depositiones martyrum in specialibus notantur libris, qui vocantur «Martyrologia» seu «Calendaria».

«Martyr» in Ecclesia antiquissima vocabatur ille, qui vidit Christum vel adhuc corporaliter (ut Apostoli) vel in visione extraordinaria (ut Paulus et Stephanus) sicque testari, confiteri, demonstrare poterat Christum, eius personam, doctrinam, salvationis opus. In isto sensu Apostoli sunt primarii

«martyres» seu testes nullo respectu habito ad eorum propter Christum mortem. «Confessor» et «martyr» adhuc tertio saeculo promiscue adhibebantur. Sed praevalebat mox ille sensus vocis, iuxta quem «martyr» vocatur solummodo ille, qui Christum testatus est per sanguinis effusionem. Qui quidem passus est propter Christum tormenta, exsilium aliaque huiusmodi, sed non mortem subiit, vocari solebat «confessor».

1. Editiones Actorum: Acta Sanctorum, maxima et amplissima collectio Actorum martyrum et Vitarum Sanctorum, inaugurata a J. Bolland S. J. a. 1643, continuata a Patribus Societatis Jesu. Collectio hodie complectitur volumina 65 (Antverpiae 1643, Bru 1925). Ad modum Supplementi apparent exinde ab a. 1882 Bruxellis Analecta Bollandiana, in quibus inveniuntur novae editiones et completa bibliographia hagiographica. — Th. Ruinart, Acta primorum Martyrum sincera et selecta, P 1689 et saepius. — R. Knopf, Ausgewählte Martyrerakten, 3. ed. a G. Krüger, Tü 1929. — P. Bedjan, Acta martyrum et sanctorum, 1—7, P 1890/97 (t. syriaci). — I. Balestri et H. Hyvernat, P 1924. — Assemani, Acta SS. Martyrum oriental. et occid., 1—2, R 1748. — Editio critica Actorum graecorum praeparatur ab A. Ehrhard. — Versiones: BKV² 14 (1913); 22 (1915); H. Leclercq, Les Martyrs 2, P 1903; 1—3, P 1921 (v. gallica); Owen, Some Authentic Acts of the Early Martyrs, O 1927 (v. anglica); P. Monceaux, Relations de martyre, P 1928 (v. gall.); S. Colombo, Atti dei martiri, To 1928 (v. ital.).

Bibliographia: H. Delehaye, Les légendes hagiographiques, Bru 1905; Les légendes grecques des saints militaires, P 1909; Les origines du culte des martyrs, Bru 1933; Les passions des martyrs et les genres littéraires, Bru 1921; Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquité, Bru 1927; Cinq leçons sur la méthode hagiographique, Bru 1934; H. Günther, Legendenstudien, Köln 1906; A. Ehrhard, Die griechischen Martyrien, Str 1907; Colombo, SC 1924, 30 sqq 109 sqq 189 sqq (Gli Acta martyrum e la loro origine); Viller, RSR 1924, 544 sqq; RAM 1925, 3 sqq 105 sqq; L. de Regibus, Storia e diritto romano negli Acta martyrum, To 1927; Callegari, Al. Severo e gli Acta mart., R 1919; Grossi-Gondi, Principi e problemi di critica agiografica: Atti e spoglie dei martiri, R 1919; Dölger, AC 1929, 254 sqq (1 Cor. 13, 3); cf. § 114.

Quoad controversiam circa significationem vocis «martyr»: Holl, NJKA 1914, 521 sqq; 1916, 253 sqq (vel: Gesammelte Aufsätze 2, Tü 1928, 68 sqq 103 sqq); Reitzenstein, GN 1916, 417 sqq; 1919, 177 sqq; Holl, Hs 1917, 301 sqq; Kirsch, HJB 1917, 442 sqq; H. Delehaye, Martyr et Confessor, AB 1921, 20 sqq; Peeters, Les traductions orientales du mot Martyr, AB 1921, 50 sqq; C. Michel, Prophet und Martyrer, Gü 1932; H. v. Campenhausen, Die Idee des Martyriums in der alten Kirche, Gö 1936; cf. TG 1937, 340.

Inter antiquissima et praeclarissima Acta recensenda sunt:

a) *Martyrium S. Polycarpi* (paulo post 155). Cf. § 8.

b) *Acta SS. Iustini et sociorum* (post 165). Cf. § 13.

c) *Epistola Ecclesiarum Viennensis et Lugdunensis* (c. 177). Textus invenitur etiam apud Eus., Hist 5, 1—2. — J. Pourrat, Les saints martyrs de Lyon, Lyon 1926; A. Chagny, Lyon 1936.

d) *Acta martyrum Scilitanorum* (paulo post 180), primorum martyrum Africae christianae, exstant latine, graece et armeniace.

e) *Acta S. Apollonii* (c. 180/85), praeclara apologia fidei christianae.

f) *Passio SS. Felicitatis et Perpetuae* (c. 202) a Tertulliano conscripta esse videtur. Exstat latine et graece.

Ed.: Franchi de' Cavalieri, R 1896; W. H. Shewring, Lo 1931 (cum v. angl.); C. van Beek, Noviomagi 1936. — G. Sola, R 1920 (v. italica). —

P. de Labriolle, La crise Montaniste, P 1913, 291 sqq; D'Alès, RSR 1921, 22 sqq; Dölger, AC 1930, 1 sqq; 1932, 177 sqq.

g) *Martyrium Pionii* (post 250) exstat graece, latine, armeniace et slavice.

h) *Acta proconsularia S. Cypriani* (paulo post 258) et *Acta Dionysii Alexandrini* (post 264). Cf. Eus., Hist 7, 11, 3 sqq.

i) *Martyrium Marini, M. Maximiliani* et *M. Marcellini* militum (post 260, post 295, post 298).

k) *Martyrium Agapes, Eirenes, Chiones et sociorum* (post 304). Cf. Franchi de' Cavalieri, Nuove Note agiografiche. 1. Il testo greco originale degli atti delle SS. Agape etc., R 1902.

l) *Acta Phileae et Philoromi* (post 204). Epistola Phileae ad Thmuitanos apud Eus., Hist 8, 10. — Knipfing, HTR 1923, 198 sqq.

m) *Testamentum 40 martyrum* (post 320).

n) *De martyribus Palaestinae* (c. 303/10) Eusebius Caesariensis composuit libellum (ed. E. Schwartz, CB 9, 2 [1908], 905 sqq); cf. § 41, 1, d.

o) *Acta martyrum syriaca*, vide supra Bedjan, o. c.

p) *Acta martyrum Edessenorum* vide apud F. C. Burkitt, Euphemia and the Goth. With the Acts of Martyrdom of the Confessors of Edessa, Lo 1913. — H. Delehaye, Les martyrs d'Egypte, Bru 1923.

2. Editiones Passionum inveniuntur apud Bollandistas. Cf. sub n. 1. Ibi habetur amplissima et completa bibliographia hagiographica. Praeterea notentur: E. Lucius, Die Anfänge des Heiligenkultus, ed. a G. Anrich, Tü 1904 (explicatio rationalistica cultus sanctorum); A. Dufourcq, Etudes sur les Gesta martyrum Romains, 1—4, P 1900/09; Paschini, La passio delle martiri Sabine Vittoria ed Anatolia, R 1920; Peeters, Traductions et traducteurs dans l'hagiographie orient. à l'époque byzantine, AB 1922, 241 sqq; F. Lanzoni, Genesi, svolgimento e tramonto delle leggende storiche, R 1925; Quasten, TG 1933, 318 sqq.

3. Martyrologium antiquissimum seu catalogus depositionum martyrum exstat in *Chronographo Romano* anni 345 (§ 120, 7). Ex eodem fere tempore provenit Martyrologium ecclesiae Carthaginiensis. Calendarium ecclesiae Nicomediensis (?) probabiliter a Marutha episcopo de Maiphercat c. 410 est compositum. Martyrologium sic dictum Hieronymianum, omnium amplissimum et notissimum, in sua forma actuali in Burgundia c. 628 est conscriptum. Quae in ipso de martyribus Romanis inveniuntur, ex Calendario desumpta sunt quodam Romano, quod probabiliter iam a. 312 compositum est. Etiam ecclesia Hierosolymitana Calendarium habebat sanctorum. Martyrologium ecclesiae Iacobitarum prima vice editum est a J. S. Assemani.

Editiones: H. Lietzmann, Die drei ältesten Martyrologien, Bonn 1911; J. de Rossi et L. Duchesne, Martyrologium Hieron., P 1894; iterum ed. a H. Quentin et H. Delehaye, Bru 1931. — H. Kellner, Heortologie, Fr 1911; Leclercq, Dictionnaire Archéol. Liturg. 8, 627 sqq (bibliogr. amplissima). — J. B. Kirsch, Der stadtrömische Festkalender im Altertum, Fr 1924; Quentin, AB 1924, 387 sqq; Delehaye, AB 1928, 50 sqq. — Calendar. Nicomed.: F. Nau, PO 10, 2; cf. J. Fernhout, De Martyrologii Hieron. fonte, quod dicitur Mart. syriacum, Groningen 1922. — Calendar. Hierosol.: H. Goussen, München-Gladbach 1923; cf. Rücker, TR 1924, 290 sqq (cum bibliogr.). — Martyrol. Iacob.: R. Basset, PO 17, 3, P 1923; cf. Peeters, AB 1908, 129 sqq. — Synaxaria syriaca: Adonz, ROC 1924, 211 sqq; Ter-Israel, PO 19, 1, P 1926. — Budge, The Book of the Saints of the Ethiopian Church, 1—4, Lo 1928; H. Achelis, Der Marmorkalender in Neapel, L 1929.

§ 114. Hagiographi orientales et occidentales.

Hagiographus Ecclesiae antiquae describit vitam, passiones, mortem, virtutes et miracula sanctorum martyrum, monachorum, virginum, episcoporum et confessorum. Quo plura miracula, eo maior sanctitas. Miracula praeprimis manifestare intendunt Dei omnipotentiam et gratiam, quae circa sanctum operantur. «Venerabilis pater virtutem omnipotentis Domini miraculis ostendebat.» Miracula ad Hagiographi intentionem in Dei gloriam et laudem redundant. «Velim tibi in laudibus Redemptoris de viri venerabilis Benedicti miraculis aliqua narrare» (Gregor., Dial 2, 29; 1, 11). Accedit spiritualis audientium aedificatio. Circa historiam hagiographus saepius non ita curat. Exinde oritur quaestio difficilis, in quantum litteratura hagiographica, imprimis illae «Vitae», in quibus manifeste elementum praevalet aretalogicum, fontes sint historici. Cf. e. gr. quoad Vitam S. Benedicti a S. Gregorio conscriptam: Schrörs, ZKT 1921, 169 sqq; Hilpisch, ZKT 1925, 358 sqq; Lambot, RLM 1934, 137 sqq.

Amplissimam bibliographiam hagiographicam vide apud Bollandistas. Cf. § 113. — A. Ehrhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrh., TU 50, L 1936 sqq; cf. Salaville, EL 1936, 312 sqq; Franchi de' Cavalieri, Note agiografiche, Città del Vaticano 1935; Delehaye, Contributions récentes à l'hagiographie de Rome et d'Afrique, AB 1936, 265 sqq.

I. Hagiographi orientales.

1. **S. Athanasius** episcopus Alexandrinus († 373) composuit c. 357 *Vitam S. Antonii* monachi († 356) celeberrimam, quae ab **Evagrio Antiocheno** post a. 362 in latinum translata est. Ista «Vita» facta est forma et exemplum permultarum aliarum «Vitarum» sanctorum. Multum contulit ad propagandum monachismum in Occidente (cf. Aug., Conf 8, 6). Athanasius describit Antonium monachum exemplarem, omni virtute ornatum, sentientem cum Ecclesia, contra monachos, qui extra Ecclesiam monachalem ducebant vitam. Cf. §§ 33, 2, h; 38, 2.

PG 26, 835 sqq; Maunoury, P 1890. — N. Hovorka, W 1925 (v. german.). — J. List, Das Antoniusleben des hl. Athan., Ath 1931; Konstantinides, Alexandriae 1933 (v. neograeca). — K. Heussi, Der Ursprung des Mönchtums, Tü 1936, 78—108; cf. ZAM 1937, 211 sqq.

2. **S. Basilius** episcopus Caesariensis († 379) sermones habuit in laudem SS. Gordii, Iulittae, Mamantis et 40 martyrum.

PG 31. — De S. Barlaam cf. Delehaye, AB 1903, 132.

3. **S. Gregorius Nazianzenus** († c. 390) sermones habuit in laudem SS. Maccabaeorum martyrum, Cypriani, Athanasii, Caesarii fratris, Gorgoniae sororis, Basilii Magni.

PG 35—36.

4. **S. Gregorius** episcopus **Nyssenus** († post 394) sermones habuit in laudem Stephani protomartyris, Theodori, 40 martyrum, Gregorii Thaumaturgi, Ephraem (?), Basilii fratris, Melitii. *Vitam* scripsit S. Macrinae sororis.

PG 46. — «Vita» Macr.: Clarke, Lo 1916 (v. angl.); BKV² 56 (1927). — Dölger, AC 1932, 81 sqq; Kalsbach, Festschrift Tillmann 1934, 36 sqq; Ivanka, StC 1934, 45 sqq.

5. **S. Iohannes Chrysostomus** († 407) sermones habuit in laudem SS. Iob, Eleazaris, fratrum Maccabaeorum, Annae, Pauli Apostoli, Romani, Iuliani, Barlaam, Pelagiae, Berenices, Prosdoces, Ignatii, Babylae, Philogonii, Eustathii et Melitii.

PG 48—50.

6. **Marcus Diaconus** (c. 400) composuit *Vitam Porphyrii episcopi Gazaei* († 420). Quae tamen Vita in retractatione tantum exstat saeculi VII.

PG 65, 1211 sqq; Bibl. Teubner., L 1895; H. Grégoire et M.-A. Kugener, Marc le Diacre. Vie de Porphyre, P 1930 (cum v. gallica). — Hill, O 1913 (v. angl.); G. Rohde, B 1927 (v. german.). — Zellinger, Ph 1930, 209 sqq; Jerphanion, Orient. christ. 22, 3, R 1931, 170 sqq.

7. **S. Cyrillus** episcopus **Alexandrinus** († 444) sermones habuit in laudes SS. martyrum Cyri et Iohannis. Spuria sunt fragmenta *De obitu sanctorum trium puerorum.*

PG 77.

8. **Socrates** († post 450) in sua Historia ecclesiastica multa sanctorum monachorum narrat miracula. Cf. § 110, 6.

9. **Theodoretus** episcopus Cyrensis († 458) c. 444 composuit *Historiam religiosam seu asceticam vivendi rationem* enarrando miracula ascetarum Syriae.

PG 82, 1283 sqq. — BKV² 50 (1926).

10. **Theodosius** Hierosolymitanus, c. 453 patriarcha monophysita, composuit encomium in S. Georgium martyrem, quod coptice exstat apud Budge, The Martyrdom and Miracles of St. G. of Cappadocia, Lo 1888 (cum v. angl.).

11. **Chrysippus** Cappadox († 479), per 12 annos Hierosolymis custos reliquiarum sanctae crucis, teste Cyrillo Scythopolitano (cf. PG 114, 628 sqq) «scriptor mirandus», composuit encomia in S. Mariam Deiparam, Michaelem archangelum, Iohannem praecursorem et Theodorum martyrem.

Ed.: Sigalas, BA 7 (1921), 4 sqq; BNJ 1937; A. Jugie, Homélies mariales byzantines, PO 19, 3 (1925).

12. **Palladius** episcopus Hellenopolitanus Asiae minoris († ante 431) composuit c. 420 opus celeberrimum, cui nomen *Historia Lausiaca.* Opus dedicatum est Lauso cuidam amico nobili. Auctor narrat 71 «Vitas» breves ascetarum utriusque sexus eorumque miracula. In opere Palladii probabiliter latet «Historia monachorum» quaedam graeca, quae habetur etiam in Rufini «Historia monachorum» latine et a Timotheo diacono Alexandrino composita esse videtur. Historia Lausiaca in duplici exstat recensione, cuius brevior est genuina, longior vero interpolata.

PG 34, 995 sqq (rec. interpolata); C. Butler, The Lausiac History, Ca 1808 1904 (rec. genuina); A. Lucot, P 1912 (cum v. gallica); A. Ramón i Arrufat, Text revisat i traduccio, Ba 1917 (cum v. catalonica). — BKV² 5 (1912); Clarke, Lo 1917 (v. anglica); de duabus v. latinis (saec. V) cf. PL 74, 243 sqq et (saec. VI) PL 74, 343 sqq; de v. syriacis, coptica et armeniaca cf. Butler, o. c. — Chaine, ROC 1925/26, 232 sqq; Halkin, AB 1930, 257 sqq; Peterson, TLZ 1930, 256 n. 3; Butler, JTS 1921, 21 sqq 138 sqq 222 sqq; Coleman-Norton, JTS 1925, 256 sqq; R. Reitzenstein, Historia monachorum und Hist. Lausiaca, Gö 1916; E. Preuschen, Palladius und Rufinus, Gi 1897; Bousset, GN 1917, 173 sqq; ZntW 1922, 81 sqq; H. Widstrand, Palladius-Studien, Uppsala 1926. — Cf. ByzZ 1937, 208 sq.

Palladius praeter «Historiam Lausiacam» composuit *Dialogum de vita S. Iohannis,* qui est fons principalis historiae S. Ioh. Chrysostomi. Opus ante 425 compositum imitatur Platonis «Phaedonem».

PG 47, 5 sqq; Coleman-Norton, Ca 1928; cf. TLZ 1928, 606 sqq. — H. Moore, Lo 1921 (v. anglica). — Chr. Baur, Johannes Chr. und seine Zeit 1, M 1929, XII sqq; Peterson, TLZ 1930, 256 n. 2. — Exstat Palladii epistola *De moribus Indiae et Brachmanorum* (ed. Wilmart, Les textes latins de la lettre de P., RBén 1933, 29 sqq).

13. **Callinicus** monachus scripsit c. 447/50 *Vitam S. Hypatii* abbatis Cpolitani († 446). Bibl. Teubner., L 1895.

14. **Iohannes** episcopus **Ephesinus** († c. 586), monophysita, composuit praeter *Historiam ecclesiasticam* (§ 110, 17) *Historiam beatorum Orientalium* seu monachorum Mesopotamiae.

Ed.: E. W. Brooks, John of Eph. Lives of the Eastern Saints, PO 17—19 (1923/25).

15. **Cyrillus Scythopolitanus** († c. 559), monachus, unus ex praeclarissimis hagiographis graecis, iam ante 557 *Vitas* scripsit sanctorum abbatum Euthymii († 473), Sabae († 532), Iohannis Hesychiastae († 558), Cyriaci († 557), Theodosii († 529), Theognii episcopi Beteliensis prope Gazam († 522) et Abramii.

Ed.: B. de Montfaucon, Analecta Graeca 1, P 1688, 1 sqq, cf. PG 114, 595 sqq; A. Iordanites, Hierosol. 1913 (vita Euthymii); Cotelier, Eccl. Graecae monum. 3, P 1686, 220 sqq (v. Sabae); Acta SS. Maii 3, Antverp. 1680, 16 sqq 232 sqq (v. Iohannis); Acta SS. Sept. 8., Antverp. 1762, 147 sqq; cf. PG 115, 919 sqq (v. Cyriaci); H. Usener, Der hl. Theodosius, L 1890; cf. Krumbacher, BAA 1892, 220 sqq (addenda et corrigenda); cf. PG 114, 469 sqq; Van den Ghein, AB 1891, 73 sqq (v. Theognii); Koikylides, Νέα Σιών 1906 (v. Abramii); cf. ByzZ 1907, 356 sq. — BKV³ 14 (1937).

16. **Eustratius** presbyter Cpolitanus *Vitam Eutychii* episcopi Cpolitani († 582) scripsit (PG 86, 2, 2273 sqq). Exstat sub eius nomine contra soporem animae (post mortem) libellus, quem edidit L. Allatius, De utriusque ecclesiae occid. atque orient. perpetua in dogmate de purgatorio consensione, R 1655, 319 sqq. — Eutychius scripserat contra Monophysitismum et contra identitatem corporis resurrectionis cum actuali (cf. Greg., Mor 14, 74).

17. **Iohannes Moschus** († 619), monachus Hierosolymitanus, a. 619 obiit Romae. Composuit opus celeberrimum, cui nomen *Pratum spirituale,* seu seriem plus quam 300 Vitarum miraculosarum monachorum sui temporis.

PG 87, 3, 2851 sqq; PL 74, 119 sqq. — Vailhé, EO 1902, 107 sqq. — D. C. Hesseling, Morceaux choisis du Pré spirituel de Jean M., P 1931 (t. graecus cum v. gallica).

18. **S. Sophronius** episcopus Hierosolymitanus († 638), amicus Iohannis Moschi, cum quo composuit *Vitam Iohannis Eleemosynarii,* patriarchae Alexandrini († 617; cf. Delehaye, AB 1927, 5—74), scripsit c. 608 *Martyrium SS. Cyri et Iohannis* Alexandrinorum. Exstat praeterea encomium in *Anastasium martyrem Persam* (PG 92, 1680 sqq). Spuriae originis est *Vita S. Mariae Aegyptiacae.*

PG 87, 3, 3147 sqq. — Ehrhard, ByzZ 1928, 440 sq; Nissen, ByzZ 1937, 66 sqq.

19. **Leontius** episcopus Neapolitanus Cypri († post 668) composuit alteram *Vitam S. Iohannis Eleemosynarii* (ed. H. Gelzer, Fr 1893; cf. PL 73,

337 sqq) et conscripsit *Vitam S. Simeonis Sali* (PG 93, 1669 sqq). — **Iohannes** Eleemosynarius (cf. n. 17) composuit *Vitam S. Tychonis* (ed. H. Usener, Der hl. Tychon, L 1907).

Hilpisch, ZAM 1931, 121 sqq.

II. Hagiographi occidentales.

20. **S. Hieronymus** († c. 420) composuit *Vitas* SS. Pauli Thebani (c. 374/79), Malchi et Hilarionis (c. 386/90) monachorum.

PL 23, 17 sqq; 22, 53 sqq; 23, 29 sqq; J. Tamietti, To 1903. — P. de Labriolle, P 1907 (v. gallica); BKV² 15 (1914). — Dölger, AC 1929, 212 sqq.

21. **Tyrannius Rufinus** († 410) scripsit c. 403/10 in sua *Historia monachorum* Vitas et miracula ascetarum Aegyptiacorum sui temporis. Cf. n. 12. Rufinus e fonte quodam graeco hausisse videtur.

PL 21, 387 sqq.

22. **Sulpicius Severus** († c. 420), ex nobili Aquitaniae genere ortus, post mortem uxoris S. Martino episcopo Turonensi amico suadente c. 392 forum commutavit cum monastica solitudine. Utrum sacerdotio fuerit insignitus, non certe constat. Obiit c. 420.

a) *Vita S. Martini* c. 400 edita (iam prius composita) innumerabilia enarrat miracula episcopi Turonensis († 397).

b) *Dialogorum libri 2*, c. 404 conscripti, adhuc magis stupenda S. Martini miracula referunt.

Ed.: H. de Prato, 1—2, Verona 1741/54; PL 20, 95 sqq; C. Halm, CV 1 (1866); F. Duebner, P 1890. — BKV² 20 (1914); R. Viot, Tours 1893; P. Monceaux, P 1926 (v. gallica); Watt, Lo 1928 (v. angl.). — A. Regnier, St. Martin de Tours, P. 1929; E. Ch. Babut, P 1912; cf. Delehaye, AB 1920, 5 sqq; Jullian, RevEA 1922/23, 37 sqq; Histoire de la Gaule 8, P 1926, 255 sqq; Colombo, Did 1924, fasc. 1, 165 sqq; fasc. 3, 183 sqq; Rand, BJR 1927, 101 sqq; J. Costanzo, La leggenda di S. Martino nel medio evo, Palermo 1921; J. M. Besse, Le tombeau de S. Martin, P 1922; M. Lissorgues, S. Martin, P 1929; Chase, HSP 1932, 51 sqq.

23. **S. Paulinus** episcopus Nolanus († 431) composuit exinde ab a. 394 in laudem S. Felicis Nolani patroni 13 *Carmina natalicia*. Cf. § 87, 2.

24. **Gerontius** presbyter († 485) scripsit c. 444/50 Hierosolymis *Vitam S. Melaniae Iunioris* († 439), quae ex nobilissima Romana stirpe orta immensis relictis divitiis cum Piniano marito Hierosolymis vitam egerat monasticam. Vita exstat retractatione latina et graeca. Textus originalis videtur fuisse graecus.

Ed.: M. Rampolla del Tindaro, S. Melania giuniore senatrice romana, R 1905. — BKV² 5 (1912). — D'Alès, AB 1906, 401 sqq; G. Goyau, P 1908.

25. **Eugippius** († post 532), natione Noricus (?), scripsit post 511 *Vitam S. Severini* († 482), sui magistri et apostoli Noricae provinciae. Sub nomine Eugippii adhuc exstant epistolae 2 et *Excerpta ex operibus S. Augustini*.

PL 62; P. Knoell, CV 9, 1—2 (1885/86). — H. Sauppe, Mon. Germ. hist. Auct. antiquiss. 1, 2, B 1877; Th. Mommsen, B 1898; P. Becker, Mr 1935 (Vita Severini). — H. Hovorka, W 1925 (v. german. Vitae); Lefolii, Kopenhagen 1905 (v. danica). — A. Baudrillart, St. Sévérin, apôtre de Norique, P 1908; Mierow, CP 1913, 436 sqq; 1915, 166 sqq; Scherer, TPQ 1926/27.

26. **S. Gregorius** episcopus Turonensis († c. 594) brevi ante mortem hagiographica sua opera in unum opus redegit, cui titulus *Octo miraculorum libri*.

a) *In gloria martyrum* (c. 590). Narrantur miracula Domini, apostolorum et martyrum Galliae.

b) *De virtutibus S. Iuliani* (c. 581/87) martyris († c. 304).

c) *De virtutibus S. Martini* (c. 576/87). Referuntur miracula apud sepulchrum S. Martini Turonensis patrata (libri 3—6).

d) *De vita patrum* (c. 592). Praeter miracula enarrantur alia facta historica. Istud opus prae aliis praestat.

e) *In gloria confessorum* (c. 587). Narrantur miracula sanctorum imprimis Turonensium.

Ed.: Th. Ruinart, P 1699; PL 71; W. Arndt et B. Krusch, Mon. Germ. hist. Script. rer. Merov. 1, Hannov. 1884/85. — Delehaye, AB 1925, 304 sqq. — Gregorius cum quodam Syro *Passionem septem dormientium apud Ephesum* latine reddidit (ed. AB 1893, 371 sqq; Mon. Germ. hist. Script. rer. Merov. 7, Hannov. 1919/20, 757 sqq). — Spuriae originis sunt: *De miraculis b. Andreae apostoli* et *De miraculis b. Thomae apostoli*.

27. **Venantius** H. Cl. **Fortunatus** († c. 601) composuit ante 576 *De vita S. Martini* carmen libros 4 complectens, quod tamen est nonnisi retractatio operum Sulpicii Severi (cf. n. 22). Praeterea scripsit post 568 *Vitam S. Hilarii Pictav.*, c. 567 *De virtutibus S. Hilarii*, Vitam S. Marcelli († 436), Severini, Germani, Paterni et Albini episcoporum Galliae. *Vita S. Radegundis* († 587) inter ceteras V. Fortunati Vitas excellit.

Ed.: F. Leo et B. Krusch, Mon. Germ. hist. Auct. ant. 4, B 1881/85; W. Levison, Mon. Germ. hist. Script. rer. Merov. 7, Hannov. 1919/20, 205 sqq (vita Severini), 337 sqq (v. Germani).

28. **S. Gregorius** Magnus († 604) composuit c. 593/94 opus celeberrimum libros 4 complectens, quod inscribitur *Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum*. Auctor demonstrare vult etiam Italiam (non solum Galliam, Syriam, Palaestinam, Aegyptum) non carere viris sanctis et thaumaturgis. Liber secundus unice tractat de vita et miraculis S. Benedicti. Dialogi pulcherrima excellunt simplicitate stili. Translati sunt in omnes fere linguas. Zacharias papa († 752) Dialogos graece reddidit.

PL 77, 149 sqq; 66, 125 sqq (vita Benedicti); U. Moricca, R 1924. — BKV³ 3 (1933); Gardner, Lo 1911 (v. angl.); E. Logi, Si 1934 (v. italica). — Antonelli, Ant 1927, 401 sqq; Lambot, RLM 1934, 137 sqq.

III. Hagiographi anonymi.

29. **Vita S. Pachomii** († 346) exstat graece, latine, coptice (bohairice), syriace et arabice.

F. Halkin plures edidit recensiones graecas: S. Pachomii Vitae Graecae, Bru 1932; cf. AB 1929, 376 sqq; 1930, 257 sqq; L. Th. Lefort, S. Pachomii Vitae (copticae), CSCO, Scriptores Copti 7—8, P 1925/34; cf. Mus 1935, 75 sqq; Peeters, AB 1934, 286 sqq; cf. § 38, 4. — PL 73, 229 sqq (vita latina saec. VI); BKV² 31 (1917); F. Nau, PO 4, 5, P 1908 (v. gallica). — K. Heussi, o. c. (sub n. 1).

30. *Vita Eusebii episcopi Samosateni* († 380) a quodam contemporaneo syriace composita esse videtur.

Ed.: P. Bedjan, Acta martyrum 6, 335 sqq.

31. *Vita S. Rabbulae episcopi Edesseni* († 436), metropolitae regionis Osroënes, a clerico quodam contemporaneo syriace est composita. Cf. § 63, 3.

Ed.: Bedjan, o. c. 4, 396 sqq. — Peeters, RSR 1928, 170 sqq; Nau, RHR 1931, 97 sqq.

32. Vita S. Simeonis Stylites senioris († 459) graece ab Antonio quodam paulo post 459 composita est (cf. Theodoret., HistRel 26). Ed.: H. Lietzmann, TU 32, 4 (1908). Exstat altera «Vita» a duobus monachis syriace conscripta (c. 472).

Ed.: Bedjan, o. c. 4, 507 sqq. — H. Delehaye, Les Saints Stylites, Bru 1923; Huby, RSR 1923, 554 sqq.

33. *Vita Petri Iberi* († 488) episcopi Maiumae apud Gazam, monophysitae, versus finem saeculi V a quodam clerico graece scripta est, sed exstat syriace tantum et retractatione georgica.

Ed.: R. Rabe, Petrus der Iberer, L 1895; cf. Chabot, ROL 1895, 367 sqq.

34. *Vita S. Alexii,* «viri Dei», exstat syriace (ed. A. Amiaud, P 1889; cf. Rajna, AR 1929, 1—80 191 sqq).

35. **Vitae Patrum,** quae libris 10 absolvuntur, saeculo VI sunt conscriptae.

PL 73—74. — Cf. A. H. Salonius, Vitae Patrum. Kritische Untersuchungen über Text, Syntax und Wortschatz, Lund-L 1920; Wilmart, RBén 1922, 185 sqq.

CAPUT TERTIUM.

Litteratura liturgica. Collectiones dogmaticae et iuridicae Ecclesiae antiquae.

§ 115. Symbolum Apostolicum.

Denz 1—14; A. Hahn, Bibliothek der Symbole, Br 1897; H. Lietzmann, Symbole der alten Kirche, Bonn 1914; cf. E. Hennecke, Neutestamentl. Apokryphen, Tü 1924, 587 sqq. — F. Kattenbusch, Das apostolische Symbol, L 1894/1900; B. Capelle, Le symbole Romain au second siècle, RBén 1927, 33 sqq (cum bibliogr.); RTAM 1930, 5 sqq; Lebreton, RSR 1930, 97 sqq; Histoire du dogme de la Trinité 2, P 1928, 141 sqq; F. J. Badcock, The History of the Creeds, Lo 1930; E. v. Dobschütz, Das Apostolicum in biblisch-theolog. Beleuchtung, L 1932; D. van den Eynde, Les normes de l'enseignement chrétien dans la littérature patristique des trois premiers siècles, Lou 1933; cf. RTAM 1933, 155 sqq; De Ghellinck, RSR 1928, 118 sqq; Connolly, JTS 1923/24, 131 sqq; A. Westphal, Le symbole des Apôtres, ses origines, sa formation, la valeur religieuse de son enseignement, Neuilly 1928; J. Kroll, Gott und Hölle, L 1932 (descensus ad inferos); Dölger, AC 1933, 138 sqq; Lebon, Les anciens symboles dans la définition de Chalcédoine, RHE 1936, 809 sqq. Cf. § 31.

Symbolum Apostolicum vocatur symbolum seu professio fidei, quae exinde a saeculo IV exeunte usque ad tempus Renascentiae ut ab Apostolis composita communiter habita est. Saeculo VI sententia divulgari coepit unumquemque 12 Apostolorum unum fidei articulum condidisse (cf. Ps.-Aug. sermo 240 et 241, PL 39, 2189

2190). Laurentius Valla († 1457) humanista primus negavit apostolicam Symboli originem.

Symbolum sic dictum Apostolicum ex formula baptismali (Mt 28, 19) paulatim natum est. Simplex formula trinitaria decursu temporis additamentis magis magisque explicata est non solum sub influxu et impulsu haereticorum (e. gr. gnosticorum et monarchianorum), sed etiam ex internis et liturgicis christifidelium exigentiis. Imprimis christologica pars Symboli ad instar anaphorae eucharisticae augebatur.

Symbolum Ecclesiae Romanae antiquissimum per totum Occidentem divulgatum est. Teste Tertulliano (Praescript 36) ecclesia Africana Symbolum baptismale ab Ecclesia Romana accepit. Symbolum Orientis a Symbolo Romano independens esse videtur. Typus Symboli orientalis invenitur in Symbolo, quod Cyrillus Hierosolymitanus explicat. Cf. § 44.

§ 116. Litteratura hymnologica.

J. Kroll, Die christliche Hymnodik bis zu Klemens von Alexandrien, Braunsberger Vorlese-Verzeichnis 1921/22; idem apud E. Hennecke, Neutestamentl. Apokryphen, Tü 1924, 596 sqq; An 1926, 258 sqq; C. del Grande, Preces, Hymni christianorum e papyris collecti, R 1928; cf. Kroll, Gn 1929, 30 sqq; Münscher, Ph 1924, 209 sqq; E. Peterson, ΕΙΣ ΘΕΟΣ, Gö 1926 (vide registrum: hymnus).

Religiosa hominis anima omni tempore manifestabat se in hymnis. Hymnus est laus Dei. Cui laudi uniri solet gratiarum actio (eucharistia). Hymnus christianus in Oriente natus est sub influxu Iudaismi, Hellenismi et Gnosticismi. Forma metrica ad notas hymni essentiales primitus saltem non pertinebat. Acclamatio, oratio et hymnus interdum difficulter distinguuntur, licet forma hymni semper sit sublimior. Hymnus imprimis in cultu adhibebatur, quamvis non deesset usus privatus (e. gr. apud prandium).

Non obstante multitudine antiquorum hymnorum pauci tantum ad nos usque pervenerunt. Ratio est hymnos ex tempore esse compositos ideoque non esse litteris mandatos. Accedit, quod exinde a saeculo III Ecclesia propter abusum haereticorum hymnos ex libris canonicis desumptos praeferre incepit.

In libris Novi Testamenti plures adhuc hymni exstant: cf. Lc 1, 46 sqq 68 sqq; 2, 14 29 sqq; Act 4, 24 sqq; 1 Cor 13; 2 Tim 2, 11 sqq; Apc 1, 4 sqq; 4, 8 sqq; 7, 10 sqq; 11, 15 sqq; 20, 10 sqq; 19, 1 sqq; apud Ignatium Antiochenum cf. Ephes 7, 2; apud Melitonem Sardensem fragm. 13 et 15. Multa elementa hymnologica inveniuntur in Actis apocryphis (cf. ActThom 108 sqq: hymnus sponsae; ActIoh 94 sqq: hymnus saltatorius). Clemens Alexandrinus in fine «Paedagogi» hymnum allegat in Christum. Hippolytus Romanus hymnos composuit ad repellenda gnosticorum carmina. Mirum est, quantopere haeresiarchae gnostici hymnos aestimaverint ad ideas suas promulgandas. Basilides et Valentinus vere erant poetae. Bardesanis carminum suavitatem et venustatem etiam Patres agnoverunt. Ephraem hymnos condidit ad repellenda Bardesanis carmina.

§ 117. Didache seu Doctrina duodecim Apostolorum (c. 90—120?).

Ed.: cf. § 5; Bryennios, Cpoli 1883; J. Rendel-Harris, The Teaching of the Apostles, Baltimore and Lo 1887 (ms. arte photographica reproductum); F. X. Funk, Patres Apostolici 1, Tü 1901; Ph. Schaff, NY [3]1889; A. Harnack, TU 2, 1—2 (1884); [2]1893; Prins, Le 1884; R. Majocchi, Mi 1885, Modena [2]1887, [3]1893; J. M. Minasi, R 1891; Crafer, Lo 1919; K. Bihlmeyer, Die Apostolischen Väter, Tü 1924; H. Lietzmann, B [4]1936. — BKV[2] 35 (1918); E. Hennecke, Neutestamentl. Apokryphen, Tü 1924, 555 sqq (v. german.); E. Besson, Rouen 1921 (v. gallica); H. Hemmer, P 1926 (ed. cum v. gallica); C. Bigg, Lo 1922 (v. angl.); E. Logi, Si 1929 (v. italica); Prins, Am 1930 (v. neerland.). — F. X. Funk, Kirchengeschichtl. Abhandlungen 2, Pa 1899, 108 sqq; A. Harnack, o. c. (supra); J. M. Minasi, La dottrina del Signore etc., R 1891 (cum v. ital.); E. Seeberg, Die Didache des Judentums und der Urchristenheit, L 1908; L. Wohleb, Die lateinische Übersetzung der Didache, P 1913; Schmidt, ZntW 1925, 81 sqq (fragmentum copticum); Connolly, The Didache in Relation to the Epistle of Barnabas, JTS 1932, 237 sqq; 1937, 165 sqq; Cadbury, JQR 1936, 403 sqq; Robinson, JTS 1934, 113 sqq; Athenagoras, EPh 1933, 481 sqq; Dix, JTS 1933, 242 sqq; Gibbins, JTS 1935, 144 sqq 373 sqq. — Peradse, ZntW 1932, 111 sqq (Did. georgica).

Bryennios, metropolita Nicomediensis, a. 1873 Cpoli in ms. graeco (a. 1052) invenit *Doctrinam duodecim Apostolorum* (praeter textum completum Ps.-Barnabae et S. Clementis Romani). Ista «Doctrina» (Διδαχή) nomine iam pridem erat nota (cf. Eus., Hist 3, 25, 4); Clemens Alexandrinus eam novit, item S. Athanasius (Ep 39). J. Schlecht in ms. Monacensi (saec. XI) versionem latinam priorum 6 capitum detexit. Coptice exstant 10, 3 — 12, 2.

Quando Didache conscripta sit, adhuc controvertitur. Communiter admittitur eam probabiliter primis decenniis saeculi II in Syria esse compositam. Attamen non possunt negari quaedam difficultates, immo problemata abundant.

Cap. 1—6 exhibent doctrinam tunc temporis notissimam de duabus viis vitae et mortis. Agitur de specimine catecheseos christianae. Doctrina de duabus viis e Ps.-Barnaba (cap. 18 sqq) desumpta esse videtur.

Cap. 7—16 tractant: de baptismo (7), de oratione Dominica et ieiunio (8), de eucharistia (9—10), de missionariis christianis charismaticis (apostolis, prophetis, doctoribus), quomodo se gerere debeant in communitatibus christianis, quomodo honorandi sint; deinde agitur de falsis missionariis, quomodo dignoscantur (11—13). De die Dominica celebranda (14), de episcopis et diaconis eligendis et cum missionariis eodem honore honorandis (15). Propter instantem parusiam vigilantia summa commendatur (16).

Tota fere antiquitate Didache quam maxime est aestimata. Exemplar et forma facta est pro pluribus operibus liturgicis et iuridicis, quae in sequentibus sunt tractanda.

§ 118. Alia opera liturgica et iuridica Ecclesiae antiquae.

1. Ἀποστολικὴ Παράδοσις (Apostolica Traditio), hucusque nota sub nomine «Constitutionum Ecclesiae Aegyptiacae», revera c. 218 ab Hippolyto Romano (§ 23) pro ecclesia sua schismatica est composita. Ex auctoris nomine momentum patet operis; nostra enim de Romana liturgia et usibus ecclesiasticis scientia quam maxime est aucta. Textus exstat aethiopice, coptice (bohairice et sahidice) et arabice, primigenius vero textus graecus periit. Supersunt fragmenta latina.

Hippolytus primo tractat de ordinationibus et ordinibus ecclesiasticis, deinde de catechumenatu et catechumenis, de ieiunio, de Agapis, de Eucharistia, de oblationibus, de officiis liturgicis et sepultura, de horis orationis. Cf. n. 4 6 8.

Ed.: F. X. Funk, Didascalia et Constitutiones Apostolorum 2, Pa 1905, 97—119 (v. latina textus coptici); E. Hauler, Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia latina, L 1900; R. H. Connolly, Didascalia Apostolorum. The Syriac Version transl. and accomp. by the Verona Lat. Fragm., O 1929; I. et A. Périer, Les 127 canons des apôtres, PO 4, 4 (cum v. gallica); Th. Schermann, Die allgemeine Kirchenordnung des 2. Jahrhunderts, Pa 1914, 35 sqq. — E. Schwartz primus sic dictas «Constitutiones Ecclesiae Aegyptiacae» identificavit cum «Apostolica Traditione» Hippolyti: Über die pseudoapostolischen Kirchenordnungen, Str 1910; paucis annis postea R. H. Connolly independenter ab E. Schwartz Hippolytum auctorem efficaciter proposuit ac defendit: The so-called Egyptian Church Order and derived Documents, Ca 1916; Turner, The Ordination Prayer for a Presbyter in the Church Order of Hippolytus, JTS 1915, 523 sqq. — B. S. Easton, The Apostolic Tradition of Hippolytus translated, Ca 1934 (v. angl.); cf. Connolly, JTS 1934, 298 sqq. — R. Lorentz, De Egyptische Kerkordening en Hippolytus van Rome (diss.), Haarlem 1929 (negat H. auctorem); cf. tamen Jungmann, ZKT 1930, 281 sqq. — Editio textus aethiopici in CB curatur.

2. **Didascalia apostolorum** probabiliter ante 250 in Syria seu potius in regione transiordanica conscripta est. Auctor, natione probabiliter Iudaeus, episcopus et medicus fuisse videtur. Impugnat christianos, qui legem adhuc observant et caeremonias iudaicas. Erga peccatores mitem se ostendit.

Fontibus usus est Doctrina Apostolorum, Evangelio Petri, Actis Pauli libroque quarto Sibyllinorum. Didascalia exstat versione tantum syriaca et partim versione latina; textus graecus primigenius periit.

Didascalia tractat praeter alia de marito et uxore, de episcopo, de administratione temporalis boni ecclesiastici, de viduis, de baptismo, de liturgicis officiis et paenitentia. Ante pascha ieiunium postulatur sex dierum. Cap. 24 asseritur Apostolos occasione concilii Hierosolymitani conscripsisse Didascaliam.

Ed.: F. X. Funk, Didascalia et Constitutiones apostolorum 1, Pa 1905; P. de Lagarde, Did. apost. syriace, L 1854; Gibson, Lo 1903 (t. syr. cum v. angl.); E. Hauler, Didascaliae apost. fragmenta Veron. latina, L 1900; R. H. Connolly, Did. Apostolorum. The Syriac Version transl. and accomp. by the Verona Lat. Fragm., O 1929; cf. JTS 1930, 258 sqq. — F. Nau, P 1912 (v. gallica); H. Achelis et J. Flemming, TU 25, 2, L 1904 (v. german.).

3. **Constitutiones apostolicae** post 300 in Aegypto conscriptae sunt. Prima parte describunt viam vitae (cf. Didache 1—4), secunda parte iuridicas exhibent circa clerum instructiones. Identificandae esse videntur cum tractatu *Duae viae vel iudicium Petri* (cf. Rufin., Comment. in symb. apost. 38). Auctor hausit ex «Epistola apostolorum» (§ 123, III, 7). Textus exstat graece.

Ed.: J. W. Bickell, Gi 1843; Funk, o. c. (sub n. 2). — E. Hennecke, Neutest. Apokryphen, Tü 1924, 566 sqq.

4. **Constitutiones apostolorum** seu *Canones ecclesiastici apostolorum* libros 8 continentes, amplissima Ecclesiae antiquae collectio liturgica et iuridica, versus finem saeculi IV in Syria vel Cpoli sunt compositae. Auctor, qui Clementem Romanum se esse asserit, identificandus esse

videtur cum Ps.-Ignatio seu illo, qui Ignatii epistolas retractavit (§ 7). Constitutiones versus finem saec. IV demum esse conscriptas patet ex eo, quod auctor festum Nativitatis Christi (25 dec.) novit; istud vero festum in ecclesia Antiochena c. 376 demum, in ecclesia autem Hierosolymitana sub Iuvenali episcopo († 458) introducta est. Opus quam maxima gaudebat in Oriente auctoritate.

Priores libri 6 idem quasi tractant argumentum ac Didascalia (n. 2). Liber 7 in sua parte priore nonnisi Didache est aucta, in altera vero parte habentur formulae orationum et variae circa catechumenos et baptismum instructiones. Notanda est «magna doxologia», quae cum «Gloria in excelsis Deo» Missae Romanae quasi concordat.

Maximi momenti est liber octavus, cui subest «Apostolica Traditio» Hippolyti (n. 1); libri octavi exstat «Epitoma». Liber octavus tractat de charismatis (1—2); deinde formulas ministrat singularum ordinationum (3 ad 22). Cap. 6—15 antiquissima invenitur completa Missae formula. Adduntur praecepta circa confessores, virgines, viduas, exorcistas, proselytas, dies festivos etc. (23—46). Ultimo cap. 47 habentur 85 canones apostolici (n. 6).

Ed.: Funk, vide sub 2; J. Quasten, Flor 7, 4—5 (1936 excerpta). — Turner, JTS 1930/31, 128 sqq (liber 8). — Brinktrine, RQ 1927, 303 sqq («Gloria»); Van den Eynde, RSR 1937, 196 sqq (VII, 44, 3).

5. **Didascalia aethiopica,** a. 1835 a Plett iuxta ms. mutilum edita, a. 1920 a J. M. Harden iuxta 5 mss. Musei Britannici anglice reddita est. Complectitur «Constitutiones apostolorum» 1—7 (praeter 7, 18—26). Cf. n. 2 et 4.

Ed.: Harden, The Ethiopic Didascalia, Lo 1920. — Baumstark, OC 1903, 201 sqq (Didascalia arabica). — Francon, ROC 1911/14 (v. gallica).

6. **Canones 85 Apostolici,** qui habentur in Const. apostolorum 8, 47 (cf. n. 4), spectant electionem, ordinationem et officia clericorum. Exstant sub forma canonum conciliorum Antiochiae et Laodiceae habitorum (c. 343—381). Canones 50 priores Dionysius Exiguus († c. 540) latine reddidit eosque suae collectioni canonum maiori inseruit.

Ed.: Funk, o. c. (sub n. 2).

7. **Octateuchus Clementinus** non ante finem saeculi VII a monophysita quodam Syriae est conscriptus. Continet «Testamentum Domini nostri Iesu Christi» et «Constitutiones apostolorum» (cf. n. 8 et 4). Exstat collectio syriace, aethiopice et arabice.

Cf. Baumstark, RQ 1900, 1 sqq 291 sqq. — F. Nau, La Version syriaque de l'Octateuque de Clément, P 1913 (v. gallica).

8. **Testamentum Domini nostri Iesu Christi** libros duos complectens exstat syriace, coptice, aethiopice et arabice. Textus originalis graecus periit. Auctor compilavit librum octavum «Constitutionum apostolorum» (n. 4) cum apocalypsi quadam deperdita. «Testamenti» auctores Iohannes, Petrus et Matthaeus esse dicuntur, sed revera opus a monophysita probabiliter in Syria c. 475 conscriptum est. Auctor «Apostolica Traditione» (supra n. 1) et «Epistola apostolorum» (§ 123, III, 7) usus est.

J. E. Rahmani, Mainz 1899 (t. syr. cum v. latina duorum priorum libr.). — F. X. Funk, Das Testament unseres Herrn, Mainz 1901; L. Guerrier, Le Testament de Notre-Seigneur, Lyon 1913.

9. **Constitutiones per Hippolytum** sunt nonnisi Epitoma libri octavi «Constitutionum apostolorum» (supra n. 4) cum nonnullis additamentis. «Canones Hippolyti» retractatio sunt «Apostolicae Traditionis» (supra n. 1). Conscripti sunt c. 500.

10. **Sacramentaria,** quae exstant sub nomine S. Leonis Magni, Gelasii et S. Gregorii Magni, vide §§ 69; 101, 3, a.

11. Ecclesiae latinae **Lectionarium** antiquissimum nobis notum (saec. V—VI) edidit A. Dold (TA 26—28 [1936]; cf. ZKT 1936, 290 sq; Baumstark, OC 1936, 109 sqq). Annus liturgicus iuxta consuetudinem antiquissimam (cf. Zenon. Veron.) a nocte incipit paschali. Textus biblici partim ad versionem Vulgatam, partim ad Veterem Latinam pertinent. Lectionarium apud ecclesiam Galliae meridionalis (Arelatensis) erat in usu. Cf. § 82, 9 (Musaeus auctor?).

§ 119. Collectiones canonum Ecclesiae antiquae.

Editiones antiquiores: G. Voellus et H. Iustellus, Bibl. iur. can. veteris, P 1661; G. Beveregius, Synodicon, O 1672; J. S. Assemani, Bibl. iur. Orientalis canon. et civ., R 1762 sqq; Ph. Labbé et G. Cossart, Sacrosancta Concilia, P 1671 sq; J. Harduin, Acta Conciliorum et epistolae decretales ac constitutiones Summorum Pontificum, P 1715; J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Florent. et Venet. 1759/98; iterum: J. B. Martin et L. Petit, P 1901 sqq; cf. H. Quentin, Mansi et les grandes collections conciliaires, P 1900; H. Th. Bruns, Canones Apostolorum saec. IV—VII, L 1838; J. B. F. Pitra, Iuris eccles. Graecorum historia et monumenta, R 1864 sqq. — Editiones recentiores: F. Lauchert, Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Konzilien, L 1896; F. Maassen, Geschichte der Lit. und der Quellen des kanon. Rechtes im Abendland, Graz 1870; F. Schultheß, Die syrischen Kanones der Synoden von Nicaea bis Chalcedon, Göttinger Abhandlungen 1908; C. H. Turner, Ecclesiae occidentalis monumenta iuris antiquissima I—II, 3, O 1899/1930 (incomplete); E. Schwartz, Acta Conciliorum oecumenicorum (431—879), Argentorati 1914, B 1922 sqq. — Quoad litteraturam vide Manualia iuris canonici; H. Leclercq, Dictionnaire d'archéol. chrét. et de liturgie 9, 85 sqq; E. Schwartz, Die Kanonessammlungen der alten Reichskirche, ZSKA 1936, 1—114 (inquisitio maximi momenti est).

1. Ecclesia contra exsurgentes in doctrina errores edidit Symbola fidei. Ex disciplina ecclesiastica imprimis circa lapsos in persecutione et vitia capitalia vigente orti sunt canones seu regulae, quas ediderunt singuli episcopi per rescripta vel episcopi in synodis congregati. Ex ista praxi ius quoddam commune ortum duxit. Iam ante Diocletiani († 305) persecutionem synodi frequentes sunt habitae. Collectiones canonum (non ipsi canones) ab hominibus privatis sunt institutae. Collectionum diversarum momentum ab ecclesia, in qua sunt factae, valde dependet.

2. In ecclesia Orientali (graeca) iam ante Synodum Chalcedonensem (451) Corpus canonum exstitit seu publica quaedam canonum collectio, quae in ecclesia Antiochena ante 381 et post 342 ortum suum habuisse videtur. Ista canonum collectio saeculo VI adhuc erat in usu, sed deinde per alias Collectiones loco semota est ita, ut hodie textu originali graeco iam non exstaret. Attamen potest ex versionibus reconstrui. Cf. n. 3. Saeculo VI ad analogiam Codicis Iustiniani (sed etiam ex ratione practica) canones ab invicem discrepantes iuxta diversas materias in titulos sunt redacti. Primo 60 titulorum instituta est collectio, quae tamen periit.

Sed collectio 50 titulorum Iohannis Scholastici, qui a. 565 episcopus Constantinopolitanus est constitutus, et collectio quaedam posterior 14 titulorum fundamentum iuris canonici ecclesiae graecae factae sunt. Cf. n. 5.

Wl. Beneševič, Die Synagoga in 50 Titeln des Ioh. Scholasticus, St. Petersburg 1914; editio a. 1937 apparet apud BAA; Die Kanonessammlung der XIV Titel, St. Petersburg 1904 (russice); E. Schwartz, Die Kanonessammlung des Ioh. Scholasticus, BASB 1933; ZSKA l. c. 2.

3. Corpus canonum ante-Chalcedonense potest reconstrui ex quadam syriaca canonum 193 versione, quae a. 500/01 Hierapoli Syriae confecta est. Ista Collectio syriaca canones continet Synodi Nicaenae (325), Synodi Ancyrensis (314), Neocaesariensis (315), Gangrensis (342), Antiochenae (341), Laodicenae Phrygiae (post 345), Constantinopolitanae (381), Chalcedonensis (451) aliaque documenta. Collectio syriaca ortum suum duxit ex Corpore canonum ante-Chalcedonensi paululum iam retractato (post 451).

Ad reconstruendum Corpus canonum ante-Chalcedonense praeter versionem syriacam concurrit versio latina, quae exstat in duobus mss. (Cod. Monac. 6243 et Wirceburg. Mp. theol. fol. 146). Ista versio latina facta est in ecclesia Africana, ubi prima collectio canonum maior latina ortum habuisse videtur. Propter interitum ecclesiae Africanae (post 431) collectio Africana non tantae auctoritatis evasit, sed nihilominus a diversis aliis collectionibus excerpta est. Collectio ista continebat Corpus canonum ecclesiae graecae, collectionem canonum Nicaenae Synodi et Sardicensis (cf. n. 4), canones synodorum ecclesiae Africanae aliaque documenta.

4. Canones synodi Sardicensis (342) latine conscripti sub Iulio papa († 352) cum canonibus Synodi Nicaenae sunt coniuncti. Exstat ista collectio latina antiquissima in Cod. Vaticano (Regin. 1997). Canones synodi Sardicensis non ab omnibus ecclesiis (e. gr. Africana) ut auctoritate gaudentes Nicaena sunt agniti.

Cf. Turner, JTS 1930, 9 sqq.

5. Ex fine saeculi VI provenit ecclesiae graecae Nomocanon 50 titulorum, in quo singulis canonibus ecclesiasticis adiuncta est lex correspondens civilis. Inter redactores canonum nominandus est etiam Petrus episcopus Laodicenus (§ 96, 7).

6. In Gallia meridionali ortum habuerunt «Statuta Ecclesiae antiqua» (c. 500) et collectio, cui titulus «Quesneliana» (a P. Quesnel). Praesertim canonistae Galliae meridionalis defendunt auctoritatem synodi Sardicensis. Cf. n. 4.

Morin, RBén 1913, 334 sqq; Turner, JTS 1916, 236 sqq.

7. Romae conscripta est collectio, quae inscribi solet «Prisca» (saec. V). Item Romae Dionysius Exiguus, litteraturae graecae ac latinae pariter peritus, inter annos 498—501 canonum collectionem confecit utendo antiquioribus collectionibus (e. gr. Africana). Dionysius ter edidit suam Collectionem: prior exstat in duobus mss., altera non multum differt a priori, tertiae vero praefatio tantum exstat (cf. § 102, 2). Collectio Isidoriana vel Hispana in Hispania est conscripta, sed Isidorus episcopus Hispalensis († 636) non est eius auctor.

Cf. Ruiz-Goyo, EE 1936, 119 sqq. — Sub nomine Isidori Mercatoris, quem Medium aevum cum Isidoro Hispalensi erronee identificavit, exstat canonum collectio, quae in Gallia inter annos 845—857 ortum habuit. Quam edidit P. Hinschius (Decretales Pseudo-Isidorianae, L 1863).

8. Collectio Avellana continet epistolas Romanorum Pontificum et imperatorum (c. 367—553). Conscripta est Romae post 550.

O. Guenther, CV 35, 1—2 (1895/98).

9. De Fulgentio Ferrando cf. § 105, 2, de Cresconio cf. § 105, 2, de Liberato cf. § 105, 5. Synodus Bracarensis Hispaniae (561) allegat «Codicem canonum». De Martino Bracarensi cf. § 107, 2. Synodus Toletana (633) iam novit «Codicem canonum» publicum.

10. Codex Theodosianus, a. 438 a Theodosio II publicatus, a Valentiniano III approbatus, leges continet Constantini Magni eiusque successorum usque ad 438. Codex Iustinianus a. 534 est editus. Utraque collectio multas continet leges ecclesiasticas.

Ed.: Th. Mommsen et P. Meyer, Theodosiani libri 16 etc., B 1905; P. Krüger, B 1923 sqq. — P. Krüger, B 1895 (Cod. Iustin.).

§ 120. Aliae collectiones Ecclesiae antiquae.

1. Epistolae Ignatii Antiocheni, Dionysii Corinthii, Origenis, Cypriani Carthaginiensis, Dionysii Alexandrini in collectiones redactae sunt. Exstant ex parte tantum.

Eusebius Caesariensis «Collectionem antiquorum martyriorum» instituit, quae tamen iam a. 598 perierat.

Cf. A. Harnack, Die Briefsammlung des Apostels Paulus und die andern vorkonstantinischen christl. Briefsammlungen, L 1926. — A. Ehrhard, TU 50, 1 (1936), 1—18 (Collectio Eusebii).

2. Gelasius Cycicenus in Historia ecclesiastica hausit ex **Dalmatii** episcopi Cyciceni libro (c. 431), qui tractasse videtur de Nicaena Synodo, sed est fons dubii valoris.

G. Loeschke, Das Syntagma des Gelasius C. (diss.), Bonn 1906; F. Haase, Die koptischen Quellen zum Konzil von Nizäa, Pa 1920. — BNJ 1920, 90 sqq; 1934, 137 (negatur existentia libri Dalmatii); Van den Ven, Mus 1915/16, 92 sqq.

3. Socrates in sua Historia ecclesiastica ex collectione hausit, quam **Sabinus** episcopus Heracliensis Thraciae c. 375 ediderat. Sabinus, Macedonii pneumatomachi assecla, tractaverat in opere suo, quod vocari potest «prima Conciliorum historia», concilia orientalia (a Nicaeno 325 ad 375).

Cf. Batiffol, ByzZ 1898, 265 sqq.

4. **Theodosius** diaconus Alexandrinus c. 367/68 edidit documentorum Alexandrinorum collectionem, e qua hausit Socrates historicus quaeque latine adhuc exstat in cod. Veron. 60 (saec. VII).

Batiffol, ByzZ 1901, 128 sqq; E. Schwartz, GN 1904, 357 sqq. — ACO II, vol. 2, pars 2; cf. Schwartz, ZntW 1936, 1 sqq.

5. Orationes et Apologiae S. Athanasii in collectionibus (saec. V) tantum ad nos usque pervenerunt. Cf. § 33.

H. G. Opitz, Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athan., B 1935, 142 sqq.

6. Epistolae paschales S. Athanasii paulo post eius mortem in collectionem sunt redactae. Exstant fragmenta graeca et coptica.

Ed.: W. Cureton, Lo 1848 (v. syriaca); PG 26. — F. Larsow, B 1852 (v. german.). Cf. Schmidt, GN 1898, 167 sqq; 1901, 326 sqq.

7. **Chronographus Romanus** anni 354 seu collectio Romana a Dionysio Philocalo condita praeter seriem consulum et dierum paschalium, praeter catalogum martyrum Romanorum seriem continet completam Romanorum Pontificum eorumque chronologiam usque ad Liberium († 366). Ideoque vocatur etiam «catalogus Liberianus».

Ed.: Th. Mommsen, Chronica minora 1, B 1902.

8. De collectione, quae in opere Optati Milevitani invenitur, cf. § 79, 1; de collectionibus S. Augustini cf. § 78, e et f.

De «Commonitorio» Marii Mercatoris cf. § 79, 4.

9. **Liber Pontificalis** est collectio biographiarum Romanorum Pontificum eorumque gestorum exinde a S. Petro usque ad Honorium II († 872). Singulae partes a diversis redactae sunt auctoribus. Fons praecipuus est Chronographus Romanus (supra n. 7).

PL 127—128; L. Duchesne, P 1886/92; Th. Mommsen, Mon. Germ. hist. Gesta Pontificum Rom. 1, B 1898 (incomplete); L. R. Loomis, Lo 1917 (usque Gregorium I). — E. Caspar, Geschichte des Papsttums 2, Tü 1933, 314 sqq.

APPENDIX.

Litteratura apocrypha Veteris et Novi Testamenti.

§ 121. Generalia.

Apocrypha apud catholicos vocantur libri illi, qui non sunt a Deo inspirati ideoque extra canonem sacrorum librorum ponuntur, licet ratione tituli aut argumenti auctoritatem divinam arrogare sibi videantur vel ut libri inspirati apud quosdam olim sint habiti. Protestantes alia utuntur terminologia.

Apocrypha dividuntur iuxta eorum ad sacram scripturam habitudinem in apocrypha Veteris et Novi Testamenti. Illa fere semper a Iudaeis, ista semper a christianis conscripta sunt. Quia tamen plura apocrypha iudaica a christianis interpolata vel retractata sunt, in Historia antiquae litteraturae ecclesiasticae brevissime tractari possunt.

Apocrypha iudaica et christiana aedificationi et curiositati satisfacere volebant, mirabilia narrando et futura praedicendo. Apocrypha tractant imprimis de mirabili infantia Christi, de eius vita publica, eius descensu ad inferos, deinde de infantia et obitu BMV, de itineribus et miraculis apostolorum. Permulta apocrypha praesertim a gnosticis sunt composita ad divulgandos suos errores (§ 11, 1). Exinde patet, cur Ecclesia litteraturam apocrypham summopere impugnaverit. Multa apocrypha perierunt. Apocrypha recensenda sunt inter litteraturam popularem.

Optimus de apocryphis tractatus invenitur apud A. Vaccari, Institutiones biblicae scholis accommodatae. Vol. 1. Appendix. De libris apocryphis, auctore P. J. B. Frey, R 1933, 142—190 (exceptis evangeliis apocryphis).

§ 122. Apocrypha Veteris Testamenti.

Ed.: M. R. James, Apocrypha Anecdota, 1—2, Ca 1893/97. — R. H. Charles, The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament in English, 1—2, O 1913; E. Kautzsch, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Test., 1—2, Tü 1900/21; P. Rießler, Altjüdisches Schrifttum außerhalb der Bibel, Augsburg 1928 (v. germanicae). — P. Volz, Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentl. Zeitalter nach den Quellen der rabbinischen, apokalyptischen und apokryphen Literatur dargestellt, Tü 1934, 4 sqq; O. Eißfeldt, Einleitung in das Alte Testament mit Einschluß der Apokryphen und Pseudepigraphen, Tü 1934, 630 sqq. — Amplissima bibliographia invenitur apud J. B. Frey, o. c.

1. *Liber Iubilaeorum* (seu Leptogenesis, Parva Genesis, Apocalypsis Mosis) compositus est hebraice c. 150 ante Chr. Exstat versione aethiopica tantum. Opus tractat historiam mundi seu populi electi exinde a creatione mundi usque ad legislationem Sinaiticam.

Ed.: Charles, O 1895 (cum fragmentis syr. et lat.); Tisserant, RB 1921, 55 sqq (fragm. syr.).

2. Plura apocrypha vitam tractant protoparentum in paradiso et extra paradisum, eorum mortem et sepulturam. Retractata et interpolata sunt a christianis. *Speluncae thesaurorum* narrant creationem hominis eiusque per Christum incarnatum salvationem. Compositae sunt a discipulo S. Ephraemi Syri (saec. IV).

3. *Ascensio Isaiae* vel *Visio Isaiae* c. 100—150 a christiano est composita. Describitur Isaiae ecstasis et iter per septem caelos, ubi multa videt mysteria pluraque de Christo eiusque Ecclesia. Textus graecus periit, exstat versio aethiopica et latina.

E. Tisserant, P 1909 (v. gallica); H. Charles, Lo 1919 (v. angl.).

4. *Testamentum Salomonis* inc. saec. III a christiano compositum est, qui documenta iudaica prae manibus habuit. Narrat Salomonis regis in daemones virtutem mirabilem.

Ed.: McCown, Lo 1922; cf. PG 122, 1315 sqq. — Conybeare, JQR 1898, 15 sqq (v. angl.).

5. **Liber Henoch aethiopicus** primum locum obtinet inter apocrypha iudaica. Etiam apud christianos magna gaudebat auctoritate, immo apud Aethiopes inter sacros libros recensitus est. Exstat aethiopice et latine. Persona sola Henoch quandam tribuit unitatem libro, qui sex partes diversas complectitur. Henoch instrumentum est revelationis divinae. Libri partes compositae sunt saec. II vel I ante Chr.

Ed.: Charles, O 1906. — O 1912 (v. angl.); Feier et E. de Giovanni, Rivista delle Riviste 1908, 297 sqq 377 sqq 412 sqq (v. ital.). — Kaplan, ATR 1930, 531 sqq 423 sqq; Vitti, Bibl 1931, 316 sqq; Brinkmann, Bibl 1932, 315 sqq (parusia); Henning, PASB 1932, 214 sqq.

6. *Liber Henoch slavicus* vel *Liber secretorum Henoch* compositus est ante 70 post Chr. Exstat slavice tantum.

Ed.: Sokolof-Speranski, Moscoviae 1910 (cum v. latina); N. Bonwetsch, TU 44, 2, L 1922 (v. german.).

7. *Tertius liber Henoch* vel *Liber Henoch hebraicus* exstat hebraice. Compositae sunt libri partes diversae saec. I—III.

Ed.: H. Odeberg, Ca 1928 (cum v. angl.).

8. **Quartus liber Esdrae** inter omnia apocrypha iudaica stilo, eloquentia et doctrina excellit. Compositus est versus finem saec. I. Exstat latine, syriace, aethiopice, sahidice, arabice, armeniace, georgice. Textus aramaicus primigenius et versio graeca perierunt.

Ed.: B. Violet, CB 18 (1910); 32, 1, L 1923 (v. german.); Box, Lo 1912; (v. angl.); Migne, Dictionn. des Apocr. 1, 570 sqq (v. gall.). — Mazerski, Verbum Domini 1932/33 (doctr. hamartologica).

9. **Oracula Sibyllina** 14 libros continent. Desunt libri 9 et 10. Maxima eorum pars ab auctoribus christianis est compilata. Quaedam sunt originis iudaicae, oracula pauca ethnica sunt inserta.

Ad imitationem Sibyllarum gentilium oracula sunt praecipue praedictiones futurorum. Iudaica oracula minitantur idololatris bella aliasque calamitates, divinum annuntiant iudicium hostibus populi electi, adventum Messiae eiusque finalem victoriam. Oracula christiana de Christo loquuntur eiusque vita et morte.

Oracula sub specie vaticiniorum praeteritam texunt historiam mundi et ultima eius fata portendunt. Mundus igne consumetur.

Oracula iudaica a saeculo II ante Chr. ad saec. II post Chr. sunt conscripta, christiana saeculo II vel III. Libri 6—7 in sectis gnosticis videntur exorti. Omnes 14 libri graece sunt exarati et versibus.

Ed.: J. Geffcken, CB 8 (1902). — Bate, Lo 1918 (v. angl.); A. Pincherle, R 1922 (v. ital. librorum 3—5). — Kurfeß, TQ 1936, 351 sqq; K. Holzinger, WASB 1936, 3.

10. *Testamentum 12 Patriarcharum* exhibet ultima verba filiorum Iacob. Liber iudaicus quam plurimis auctus est interpolationibus christianis. Exstat versione graeca.

Ed.: Charles, O 1908. — Lo 1908 (v. angl.).

11. **Psalmi Salomonis,** 18 carmina Psalmis canonicis simillima, a pio Iudaeo saeculo ante Chr. sunt conscripti. Exstant graece et syriace.

Ed.: O. Gebhardt, L 1895; Swete, The Old Test. in Greek 3, 765 sqq; Viteau, P 1911 (v. graeca). — R. Harris, Ca 1909; R. Harris et Mingana, Manchester 1916/20 (v. syr. cum v. angl.). — Dölger, AC 1929, 291 sqq; A. da Alpe, La redenzione nei Salmi di Sal., R 1934.

12. **Odae Salomonis,** 42 cantica in ms. syriaco a R. Harris inventa, probabiliter gnosticae sunt originis (c. 150/200 in Syria). Odae 5 habentur etiam in opere gnostico «Pistis Sophia». Oda 12. Verbum celebrat, 17. Christi descensum ad inferos.

Ed.: Harris et Mingana, Ca 1909 (cum v. angl.); W. Bauer, B 1934 (t. syriacus cum v. german.). — Labouret et Batiffol, P 1911 (v. gallica); Flemming-Harnack, TU 35, 4, L 1910 (v. german.); Tondelli, R 1914 (v. ital.). — G. Kittel, L 1914 (bibliogr.); Bouquet, Th 1924, 197 sq; Harris, BJR 1926, 532 sqq; Bover, EE 1931, 349 sqq (mariologia); Abramowski, ZntW 1936, 1 sqq 45 sqq (christologia); Van Unnik, JTS 1936, 172 sqq.

§ 123. Apocrypha Novi Testamenti.

Textus graeci: J. A. Fabricius, Codex apocryphus Novi Test., 1—2, H 1719/43; A. Birch, Auctarium Cod. apocr. N. T. Fabriciani 1, Hauniae 1804; J. C. Thilo, Codex apocr. N. T. 1, L 1832; C. Tischendorf, Evangelia apocr., L 1876; Acta apostolorum apocr., L 1851; Apocalypses apocr., L 1866; A. Hilgenfeld, N. Test. extra canonem receptum, L 1884; M. R. James, Apocrypha Anecdota, Ca 1893/97. — Textus syriaci: W. Wright, Contributions to the Apocryphal Literature of the New Test., Lo 1865 (cum v. angl.); Apocryphal Acts of the Apostles, 1—2, Lo 1871 (cum v. angl.). — Textus armeniaci: Mechitaristae, Ve 1898/1904. — Textus coptici: E. Revillout, Apocryphes coptes, P 1876; W. Budge, Coptic Apocrypha in the Dialect of Upper Egypt, Lo 1913 (cum v. angl.); PO 2, 2 et 9, 2. — Textus aethiopici: R. Basset, P 1893 (cum v. gall.); PO 9, 3 et 12, 4; CSCO 1, 7 8. — Textus ruthenici: J. Franko, Codex apocr., Leopoli 1899. — Versiones praeter iam allegatas vide apud E. Hennecke, Neutestamentl. Apokryphen, Tü 1924 (v. german.); M. R. James, The Apocryphal New T., O 1924 (v. angl.).

Apocrypha Novi Testamenti iuxta divisionem sacrorum librorum distribui solent in Evangelia, Acta, Epistolas et Apocalypses.

I. Evangelia apocrypha.

Editiones vide supra; E. Nestle, Novi Test. graeci supplementum, L 1896, 67 sqq; E. Preuschen, Antilegomena, Gi 1905 (cum v. german.); F. Robinson, Coptic Apocryphal Gospels, Ca 1896 (cum v. angl.); Ch. Michel et P. Peeters, P 1911/14; E. Klostermann, Bonn 1910; J. Bell, Fragment of un unknown Gospel, Lo 1935. — Versiones vide supra; G. Brunet, Les Evangiles apocr., P 1863; Migne, Dictionnaire des apocr., P 1856/58; Michel et Peeters, P 1911; J. Bousquet et E. Amann, Les apocryphes du N. T., P 1910 1913 1922 (v. gallica); L. Scarabelli, I Vangeli apocrifi, Bologna 1867 (v. ital.). — Findley, Byways in Early Christian Literature, Ed 1913; Plumer, ExT 1923, 473 sqq; C. Ruts, De Apocryphen uit het N. Test. 1. Evangelien en kerkstemmen, Bru 1927; Robinson, Excluded Books of the N. Test., Lo 1927; Saintyves, De la nature des évangiles apocr. et de leur valeur hagiographique, RHR 1932, 434 sqq.

1. **Evangelium Nazaraeorum** *seu Hebraeorum* ante 100 aramaice in Syria (Antiochiae?) a iudaeo-christiano est compositum. Ignatio Antiocheno († 107) evangelium iam erat notum (cf. Smyrn 3, 2). Eusebius in bibliotheca Caesariensi evangelium aramaicum adhuc vidit. S. Hieronymus Beroeae Syriae evangelium graece reddidit et latine. Exstant pauca tantum fragmenta. Cf. § 14, 2.

Cf. Hennecke, Neutest. Apokr., Tü 1924, 17 sqq; Burch, JTS 1920, 310 sqq; Lagrange, RB 1922, 161 sqq 321 sqq; Dunkerley, ExT 1928, 437 sqq 490 sqq; J. T. Dodd, The Gospel according to the Hebrews, Lo 1933; Baumstark, Bibl 1935, 294 sqq; Schmidtke, ZntW 1936, 24 sqq.

2. **Evangelium 12 Apostolorum** *vel Ebionitarum* c. 100—135 a iudaeo-christiano haeretico (Ebionita) in regione transiordanica graece est compositum; ibi Origenes evangelium adhuc vidit (cf. LucHom 1). Pauca tantum exstant fragmenta.

Revillout, PO 2, 2; 9, 2 (1907 1915). — Hennecke, o. c. 39 sqq.

3. In Aegypto duo habentur evangelia apocrypha: Evangelium, quod c. 125—150 a iudaeo-christiano (gnostico?) graece est compositum,

in usu erat apud Iudaeos christianos Aegypti. Pauca tantum exstant fragmenta (cf. Hennecke, o. c. 48 sqq). — Deinde Evangelium, quod c. 150 coptice est conscriptum sub influxu gnostico (encratitarum). Pauca tantum exstant fragmenta (Hennecke, o. c. 55 sqq).

4. **Evangelium Petri** c. 150 in Syria a gnostico (doceta) est conscriptum. Exstat maius fragmentum, in quo narratur historia passionis et resurrectionis. Pilatus apparet ut testis divinitatis Christi; Herodes Christum capite damnavit.

Ed.: L. Vaganay, L'Evangile de Pierre, P 1930 (t. graecus, v. gall. cum bibliogr. ampla); cf. James, JTS 1932, 296 sqq; Allo, RB 1931, 434 sqq; Draguet, RHE 1931, 854 sqq; E. Klostermann, Apocrypha. Reste des Petrusevangeliums, B 1933 (t. graecus). — Hennecke, o. c. 59 sqq.

5. **Evangelium Thomae** a Naassenis gnosticis c. 150 compositum (Hippol., Philos 5, 7) iam non exstat. Sed probabile est istud evangelium gnosticum a christianis iam exinde a saec. III ab elementis haereticis esse purgatum. Nam exstat in retractatione latina, graeca, syriaca et slavica evangelium quoddam Thomae, quod permulta narrat de infantia Iesu eiusque stupendis miraculis. Possibile est exstitisse proprium librum de infantia Iesu.

Cf. Hennecke, o. c. 93 sqq; James, JTS 1928, 51 sqq; Lüdtke, BNJ 1929, 490 sqq.

6. **Proto-Evangelium Iacobi** c. 150 a christiano hellenista est compositum. Auctor infantiam perpetuamque BMV virginitatem demonstrat. Ars christiana semper hausit ex isto apocrypho suas ideas. Prima vice occurrunt nomina Ioachim et Anna. Opus quam maxime erat divulgatum.

Ed.: E. Amann, Le Protévangile de Jacques, P. 1910 (t. graecus cum v. gall.); Hennecke, o. c. 84 sqq (v. german.); Pistelli, Lanciano 1919 (v. ital.). — Cf. James, Latin Infancy Gospels, Ca 1927. — Klawek, Collect. theol. (Lwów) 1936, 327 sqq (immobilitas naturae).

7. *Evangelium Basilidis* c. 133 Alexandriae ab ipso Basilide est compositum et in libris 24 explicatum. Basilides primus esse videtur exegeta christianus (Eus., Hist 7, 7, 7).

Hennecke, o. c. 68.

8. *Evangelium veritatis* a Valentinianis est conscriptum (Iren., Haer 3, 11, 9). — *Evangelium Iudae* a secta gnostica Cainitarum est compositum (Iren., l. c. 1, 31, 1 sq). — *Ev. perfectionis* (Hippol., Philos 5, 6, 5), *Ev. Evae* (Epiph., Haer 26, 3, 2), *Ev. Philippi* (Iren., l. c. 26, 13); *Ev. Matthiae* (Eus., Hist 3, 25) vix potest identificari cum *Traditionibus Matthiae* (Clem. Al., Strom 2, 9, 45).

De evangeliis gnosticis deperditis cf. Hennecke, o. c. 68. — *Evangelium Barnabae* (ed. Ragg, O 1907) italicum a christiano, qui ad Islamum defecit, compositum est saeculo XIV.

9. *Evangelium Nicodemi*, non ante saeculum IV a christiano quodam compositum, Pilatum allegat ut testem religionis christianae. Cf. n. 4. Ecclesia coptica Pilatum sanctum est venerata. Opus exstat graece, coptice et latine. Cap. 1—16 separatim exstant ut *Acta Pilati* (Eus., Hist 9, 5, 1), cap. 17—27 sub nomine *Descensus ad inferos*. — Alia Acta Pilati, e. gr. *Anaphora Pilati* et *Paradosis Pilati*, aetatis sunt longe posterioris.

E. Hennecke, o. c. 77 sq; A. Mingana, The Lament of the Virgin and the Martyrdom of Pilate, Manchester 1928; Crozier, Letters of Pontius Pil., 1928. — Vannutelli, Actorum Pilati textus synoptici, Synoptica 1936, 1 sqq.

10. *Evangelium Bartholomaei*, versus finem saec. IV ab haereticis Alexandrinis conscriptum, est alicuius momenti propter articulum fidei «descendit ad inferos». Cf. n. 9.

Ed.: Revillout, PO 2; Wilmart et Tisserant, Fragments grecs et latins, RB 1913, 161 sqq 321 sqq; Budge, o. c. 1 sqq (cum v. angl.). — Moricca, RBén 1921, 481 sqq; 1922, 20 sqq.

11. H. J. Bell and T. C. Skeat, Fragments of un unknown Gospel and other Early Christian Papyri, Lo 1935; cf. RSR 1935, 358 sqq; Cerfaux, Parallèles et canoniques et extracanoniques de «l'évangile inconnu», Mus 1936, 55 sqq; ETL 1935, 579 sqq.

II. Acta apocrypha.

Editiones vide supra; R. A. Lipsius et M. Bonnet, Acta apostolorum apocr., L et P 1883/1903 (t. graeci et latini); Wright, Apocryphal Acts, 1—2, Lo 1871 (t. syriaci cum v. angl.); P. Vetter, OC 1901, 217 sqq; 1903, 16 sqq 324 sqq; cf. TQ 1906, 161 sqq (t. armen.); A. Smith, Horae Semiticae 3 et 4, Lo 1904 (t. arabici cum v. angl.); W. Budge, The Contendings of the Apostles, 1—2, Lo 1899/1902 (t. aethiopici cum v. angl.); J. Guidi et O. v. Lemm, P 1887/90 (t. coptici). — Cf. Lipsius, Die apokr. Apostelgeschichten, 1—2; Ergänzung, Braunschweig 1883/90; F. Haase, Apostel und Evangelisten in den oriental. Überlieferungen, Mr 1922; Hertling, ZKT 1925, 219 sqq; Ljungvik, Studien zur Sprache der apokryphen Apostelgeschichten, Uppsala 1926; K. Kerényi, Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung, Tü 1926; R. Söder, Die apokr. Apostelgeschichten und die romanhafte Literatur der Antike, St 1932; M. Blumenthal, Formen und Motive in den apokr. Apostelgeschichten, L 1933. — A. Vaccari, Institutiones biblicae 1, R 1933, 174 sqq (cum amplissima bibliogr.).

1. **Acta Petri** c. 180/90 in Syria vel Palaestina composita ex parte tantum adhuc exstant.

a) *Actus Petri cum Simone seu Actus Vercellenses* exstant in quodam ms. latino saeculi VII.

Petri certamen cum Simone mago, eorum stupenda miracula, Simonis in aëra ascensio et ruina narratur.

Ed.: L. Vouaux, Les actes de Pierre, P 1922 (cum v. gallica); G. Bottomley, Lo 1933; E. Hennecke, Neutestamentl. Apokryphen, Tü 1924, 231 sqq (v. german.); M. R. James, The Apocryphal N. T., O 1924 (v. angl.). — C. Schmidt edidit textum copticum (TU 24, 1 [1903]), qui ad Acta Petri pertinere videtur. — Ps.-Clementina (§ 6, 4) multa habent de Petro.

b) *Martyrium Petri* narrat Petri fugam, quomodo ex Urbis porta vix egressus Dominum viderit et dixerit: «Domine, quo vadis?» Cui Dominus: «Venio Romam iterum crucifigi!» Tandem Petri martyrium gloriosum refertur.

Ed.: A. H. Salonius, Martyrium b. Petri apostoli a Lino episcopo conscriptum, Helsingfors 1926; versiones ut supra. — G. Stuhlfauth, Die apokryphen Petrusgeschichten in der altchristl. Kunst, B 1925.

2. **Praedicatio Petri** seu plures homiliae missionariae, quae Petro adscriptae sunt, c. 130 in Aegypto sunt compositae.

Ed.: E. v. Dobschütz, TU 11, 1 (1893). — Versiones ut supra; Reagan, The Preaching of Peter, Chicago 1923.

3. **Acta Pauli** c. 190/200 in Asia minori sunt composita.

a) *Acta Pauli et Theclae seu Periodi Pauli et Theclae* (Hier., Vir 7) narrant, quomodo Thecla virgo propter Pauli praedicationem ad Christum

se converterit, sponsum suum reliquerit ideoque igni tradita liberata sit. Cum Paulo Antiochiam petit.

Ed.: L. Vouaux, Les actes de Paul, P 1913 (cum v. gallica); C. Schmidt, H 1936 (t. graecus); cf. TR 1937, 10 sqq; L 1905 (t. copticus); James, o. c. (sub n. 1) (v. angl.); M. Zappalà, Il romanzo di Paolo e Tecla, Mi 1924 (v. ital.).

b) *Martyrium seu Passio S. Pauli* narrat, quomodo Paulus Neronis iussu capite plexus sit.

4. **Acta Petri et Pauli,** c. 220 composita, ostendunt fraternam inter Petrum et Paulum concordiam.

James, o. c. (v. angl.); Hennecke, o. c. (v. german.).

5. **Acta Iohannis,** c. 150 a Leucio Charino quodam gnostico (Phot., Cod 114) composita, Apostoli narrant itinera eiusque duplicem Ephesi commorationem, ubi multa et stupenda patrat miracula templumque Artemidis destruit, deinde sermones, quos habuit de Christi vita eiusque morte apparenti, tandem mortem Iohannis.

Acta Iohannis initio saeculi V a Prochoro diacono quodam retractata sunt. Versus finem saeculi VI Abdias quidam narrationem in compendium redegit, sed omnia elementa gnostica omisit.

Ed.: Th. Zahn, Er 1880; James, Apocrypha Anecdota, Ca 1897; Bonnet, L 1898. — E. Hennecke, o. c. 171 sqq (v. german.); Migne, o. c. (supra) (v. gallica). — MacArthur, ExT 1924, 136 sqq.

6. **Acta Andreae,** c. 180 composita, in usu manichaeorum et gnosticorum fuisse videntur (Eus., Hist 3, 25, 6; Epiphan., Haer 47 61 63). De auctore non satis constat. Fragmenta tantum operis supersunt, quae tamen nihil heterodoxi continent, siquidem ad Acta pertinent.

a) *Martyrium S. Andreae.*

b) *Acta Andreae et Matthiae,* quae narrant, quomodo Andreas Matthiam apud anthropophagos in carcere detentum liberaverit eiusque evangelium annuntiaverit.

Ed.: F. Blatt, Die lateinischen Bearbeitungen der Acta Andreae et Matthiae apud anthropophagos, Gi 1930; J. Flamion, Lou 1911.

7. **Acta Thomae,** post 200 a discipulo quodam Bardesanis Edessae composita, maxima ex parte perierunt. Exstant adhuc duae retractationes catholicae, una syriaca, graeca altera, quae tamen multa gnostica servarunt (cf. hymnos). Acta narrant Thomae itinera in India, eius de virginitate praedicationem, eius stupenda miracula et martyrium. Ubique encratismus rigidus docetur.

Ed. vide supra; P. Bedjan, Acta martyrum 3, P 1893 (t. syr.); versiones vide supra. — Kirilowicz, Elpis 1931, 118 sqq; Connolly, JTS 1935, 144 sqq 353 sqq (A negative Golden Rule); G. Bornkamm, Mythos und Legende in den apokr. Thomasakten, Gö 1933.

8. Acta Thomae, Pauli, Iohannis, Petri et Andreae exinde a saec. IV in unum corpus collecta apud manichaeos locum Actuum canonicorum obtinebant. — Acta Philippi, Matthaei et Barnabae minoris sunt momenti.

Ed. et vers. ut supra. — Peterson, ZntW 1932, 273 sqq (acta Phil.).

III. Epistolae apocryphae.

Cf. A. Vaccari, o. c. (supra) 180 sqq; editiones et versiones ut supra.

1. *Epistolae Domini N. Iesu Christi et Abgari, regis Edessae.*

Teste Eusebio (Hist 1, 13, 6—22) Abgarus, Edessenorum rex († 50), morbo gravi laborans, misit ad Iesum legatos, ut Edessam veniret eumque sanaret. Christus respondit per epistolam et promisit se missurum esse unum e discipulis post ascensionem. Revera missus est Thaddaeus apostolus, qui regem curavit et Edessenos ad Christum perduxit.

Probabiliter epistolae tempore Abgari IX regis († 216) compositae sunt. Cf. n. 2.

Ed.: Lipsius, L 1891. — W. Bauer, Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum, Tü 1934, 7 sqq; Youtie, Gothenburg Papyrus and the Coptic Version of the Letter to Abgar, HTR 1930, 299 sqq.

2. *Doctrina Addaei* syriace exstans ampliorem de conversione Abgari regis narrationem habet. Opus exstat etiam armeniace et in retractatione graeca. *Doctrina Addaei* syriaca praesentem formam accepit c. 400. Multa addit Eusebii narrationi (cf. n. 1), e. gr. de inventione sanctae crucis, de Christi imagine Edessam allata. Tamen Christi responsio est mere oralis (cf. Aug., ContraFaust 28, 4).

Ed.: G. Phillips, The Doctrine of Addai, Lo 1876 (t. syr. cum v. angl.); Lipsius, L 1891 (t. graecus). — J. Tixeront, Les origines de l'église d'Edesse et la légende d'Abgar, P 1888; E. v. Dobschütz, Christusbilder, TU 18 (1899); N. Cartojan, Legenda lui Abgar in literatura veche romaneasca, Bucarest 1925.

3. *Epistola Pauli ad Laodicenos* scripta esse videtur saec. IV.

Cf. L. Vouaux, Les actes de Paul et ses lettres apocryphes, P 1913 (v. gallica); James, The Apocr. N. T., O 1924, 478 sq (v. angl.); Hennecke, Neutest. Apokr., Tü 1924, 150 sq (v. german.). — A. Harnack, B 1931 (t. latinus). — *Epistola Pauli ad Alexandrinos* periit.

4. *Epistola Pauli ad Corinthios* tertia et *Epistola Corinthiorum ad Paulum* exstant latine, armeniace et coptice. Conscripta sunt c. 190/200.

P. Vetter, W 1894 (t. latinus cum v. german.); K. Pink, Bibl 1925, 82 sqq (t. latinus); Vouaux, o. c. 248 sqq (cum v. gall.); Hennecke, o. c. 207 sqq (v. german.); James, o. c. 289 sqq (v. angl.).

5. *Pauli Epistolae ad Senecam philosophum et Senecae ad Paulum* latine conscriptae nec stilo nec argumento praestant. S. Hieronymo nota erat collectio quaedam epistolarum Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam (Vir 12). Epistolae probabiliter saeculo IV sunt compositae. Textus invenitur in pluribus editionibus operum Senecae.

Vouaux, o. c. 332 sqq (v. gallica). — Liénard, RBP 1932, 5 sqq; Kurfeß, TG 1937, 317 sqq.

6. **Epistola Barnabae** c. 100—130 (ante Didachen) a christiano hellenista probabiliter Alexandriae composita est. Manca Veteris Testamenti notitia et hostilis contra cultum iudaicum animus Iudaeum excludunt auctorem. Agi videtur de opere litterario alicuius doctoris Alexandrini ignoti.

Epistola dividitur in partem polemico-dogmaticam (2—17) et paraeneticam (18—21, doctrina duarum viarum). Totum Vetus Testamentum spiritualiter est intelligendum.

Epistola invenitur in editionibus Patrum apostolicorum § 5. — J. Muilenburg, The Literary Relations of the Epistle of B. and the Teaching of the Twelve Apostles (diss.), Marburg 1929 (Didache dependet ab epistola Barnabae); Burkitt, JTS 1931, 25 sqq; Connolly, JTS 1932, 237 sqq; Robinson, JTS 1934, 113 sqq; Williams, JTS 1934, 337 sqq; Cadbury, JQR 1936, 403 sqq.

7. **Epistola Apostolorum** seu *Sermones Domini cum discipulis,* ante a. 148(?) in Asia minori compositi, tribus exstant recensionibus: coptice in papyro saeculi IV vel V, latine in palimpsesto Vindobonensi saec. IV vel V, tandem aethiopice ut pars operis apocryphi, cui titulus *Testamentum Domini N. I. Ch.* (§ 118, 8). Textus graecus primigenius periit.

Sermones habiti sunt Hierosolymis. Undecim Apostoli (Iohannes primo loco nominatus, Petrus tertio) fidem profitentur. Deinde habetur relatio de resurrectione iuxta canonica evangelia. Sequuntur revelationes Domini ad quaestiones Apostolorum respondentis circa parusiam, carnis resurrectionem, iudicium finale, signa consummationis, damnatorum sortem, incarnationem, redemptionem, descensum ad inferos, opus missionarium Apostolorum, missionem Pauli, veram fidem et bona opera. Per Epistolam Gnosticismus impugnatur, quamvis in textu coptico non desint gnostica vestigia, immo monarchiana. Epistola in re morali optimas exhibet doctrinas, in re dogmatica plura habet singularia.

C. Schmidt, TU 43, L 1919 (t. copticus cum v. german.); cf. RB 1921, 110 sqq; L. Guerrier, PO 9, 3, P 1913 (t. aethiopicus cum v. gallica); t. latinus apud C. Schmidt, o. c. 21 sq. — James, The Apocr. N. T. 485 sqq (v. angl.); H. Duensing, Bonn 1925 (v. german. t. coptici et aethiopici). — Delazer, Ant 1928, 369 sqq; 1929, 387 sqq (de tempore compositionis); Hoh, TQ 1925, 100 sqq.

8. Epistola Titi, discipuli Pauli, *De dispositione sanctimonii,* probabiliter in circulis Priscillianistarum conscripta (§ 80, 1), virginitatem laudat et cohabitationem impugnat monachorum cum mulieribus (ed. D. de Bruyne, RBén 1925, 47 sqq). — Harnack, PASB 1925, 180 sqq; Koch, ZntW 1933, 131 sqq.

IV. Apocalypses apocryphae.

Editiones vide supra; Burkitt, Jewish and Christian Apocalypses, Lo 1914. — Goguel, Eschatologie et apocalyptique dans le christianisme primitif, RHR 1932, 381 sqq 499 sqq. — Cf. A. Vaccari, Institutiones bibl. 1, R 1933, 184 sqq (cum bibliogr. amplissima).

1. **Apocalypsis Petri,** c. 135 in Oriente composita, exstat completa in versione aethiopica. Praeterea superest fragmentum graecum in ms. saeculi VIII.

Christus sedet in monte Olivarum acceduntque ad eum discipuli rogantes, ut eis indicet tempus parusiae et iudicii finalis. Dominus respondet suum adventum fore gloriosum, monet a seductoribus, parabolam evolvit ficus. Deinde describit signa horrenda, quae resurrectionem et iudicium universale praecedent. Discipulis ostendit loca, ubi damnati cruciantur. Pulcherrime gloriam describit beatorum eorumque caelestes delicias. Tandem Christus in caelum rapitur Moyse et Elia comitantibus. Ad describenda loca infernorum auctor elementis iudaicis et hellenisticis utitur.

U. Bouriant, Mémoires publiés par les membres de la Mission archéologique française au Caire 9, 1, P 1892 (fragm. graecum); S. Grébaut, ROC 1910, 198 sqq 307 sqq 425 sqq (t. aethiopicus cum v. gallica); cf. James, JTS 1910 ad 1911, 36 sqq 362 sqq 573 sqq; Hennecke, Neutest. Apokr., Tü 1924, 314 sqq (v. german.); James, The Apocr. N. T., O 1924, 505 sqq (v. angl.). — Prümm, Bibl 1929, 62 sqq; Mingana, BJR 1930, 182 sqq; R. Harris, ExT 1930, 21 sqq. — A. Mingana, Apocalypse of Peter, Woodbrooke Studies 3, Ca 1931. Agitur de paraphrasi genuinae apocalypseos; cf. RevSR 1932, 622 sqq.

2. **Apocalypsis Pauli** seu *Visio Pauli,* ante 250 graece composita, c. 380/85 retractata, a monachis saeculi IV valde est aestimata (Soz., Hist 7, 19). Exstat graece et multis versionibus. Quoad argumentum cum apocalypsi Petri (cf. n. 2) concordat. Iubente Domino Paulus hortatur peccatores ad paenitentiam. Sol, luna, stellae et mare ad Deum clamant, ut vindictam sumat de impiis. Apostolus videt angelos, qui praesunt hominibus tum bonis tum malis. Angelo duce Paulus per loca migrat beatorum et damnatorum. Iure merito apocalypseos auctor, qui poetico excellit ingenio, «Dante antiquitatis christianae» vocatur. Dante apocalypsin novit (Inf 2, 28).

Tischendorf, Apocal. apocr., L 1866, 34—69 (t. graecus); James, Apocr. Anecdota, Ca 1893, 11—42 (v. latina); James, The Apocr. N. T. 526 sqq (v. angl.); Budge, Miscellaneous Coptic Texts, Lo 1915, 534 sqq 1043 sqq; G. Ricciotti, L'apocalissi di Paolo siriaca. Introduzione, testo e commento. La cosmologia della Bibbia e la sua trasmissione fino a Dante, Brescia 1932 (v. italica); Orientalia christ., R 1933 (v. syriaca); Th. Silverstein, Visio S. Pauli. The History of the Apocalypse in Latin together with nine Texts, Lo 1935 (t. latini); cf. TR 1936, 317 sqq. — Kraeling, JTS 1931, 209 sqq; Casey, JTS 1933, 1 sqq. — Quoad refrigerium, quod iuxta apocalypsin Christus propter preces Gabrielis archangeli et Pauli omnibus damnatis per diem Paschae concedit, cf. Merkle, RQ 1895, 489 sqq; cf. TR 1936, 319; Lejay, RHL 1903, 303 sqq; Cabassut, RHE 1927, 65 sqq; Gougaud, Mélanges offerts à J. Loth, Rennes 1927; Landgraf, ZKT 1936, 299 sqq. Cf. n. 8; § 86, 1.

3. *Apocalypsis Thomae,* a manichaeo saec. IV composita, tractat de signis, quae consummationem finalem praecedunt.

Ed.: Fr. Wilhelm, Deutsche Legenden und Legendare, L 1907, 40 sqq; Bihlmeyer, RBén 1912, 270 sqq. — James, The Apocr. N. T. 556 sqq (v. angl.); cf. JTS 1909/10, 288 sqq 569.

4. *Apocalypsis Stephani* genuina periit. Nam *Epistola Luciani ad omnes ecclesias de revelatione corporis Stephani, martyris primi, et aliorum* (415) cum apocalypsi Stephani identificari vix potest. Cf. § 83, 7.

PL 41, 805 sqq. — P. Lagrange, St. Etienne et son sanctuaire à Jérusalem, P 1894 (cum v. gallica); aliam narrationem martyrii Stephani vide apud Franko, ZntW 1906, 158 sqq.

5. *Apocalypses Iohannis* exstant tres:

a) *Apocalypsis S. Iohannis apostoli* (ed. Tischendorf, Apocal. apocr. 70 sqq) non habet testem antiquiorem saeculo IX.

b) Altera (edita a F. Nau, Une deuxième Apocalypse apocryphe grecque de S. Jean, RB 1914, 209 sqq) conscripta est saeculis VI—VIII Cypro insula.

c) *Mysteria apostoli virginis S. Iohannis* coptice edita est a W. Budge, Coptic Apocrypha, Lo 1912, 59 sqq (cum v. angl.).

6. *Apocalypsis Bartholomaei* est nonnisi pars evangelii Bartholomaei. Cf. supra I, 10. — De *Apocalypsi Zachariae* nihil certi scimus. Cf. A. Berendts, TU 26, 3 (1904).

Multae aliae Apocalypses apocryphae iam non pertinent ad aetatem patristicam.

7. *Sermo apocalypticus Iesu ad discipulos in Galilaea* habitus exstat in mss. aethiopicis *Epistolae apostolorum.* De auctore et tempore nondum constat. Cf. supra III, 7.

8. *Secundus Christi adventus et resurrectio mortuorum* exstat aethiopice. Dependet ab apocalypsi Petri.

Grébaut, ROC 1910 (t. aethiop. cum v. gallica).

9. *Apocalypses Beatae Mariae Virginis* exstant duae:

a) *Apocalypses Beatae Dei Genitricis de poenis.* BMV in monte Olivarum orat et intercedit pro christianis in inferno detentis. In caelum sublata

apud ipsum Deum impetrat, ut damnatis concedat «per dies Pentecostes habere requiem ut glorificent Patrem et Filium et Spiritum Sanctum». Opus scriptum est c. saec. IX. Cf. n. 2.

James, Apocr. Anecdota, Ca 1893, 115 sqq.

b) *Apocalypsis seu Visio Mariae Virginis.* BMV orat in Golgotha et rapta est in tertium caelum, ubi videt mysteria caelestia. Etiam hic BMV damnatis refrigerium quoddam obtinuisse videtur. Opus dependet ab apocalypsi Pauli. Cf. n. 2.

M. Chaine, CSCO. Scriptores Aethiopici 1, 7, P 1909, 43 sqq (cum v. latina). — Jugie, EO 1930, 265 sqq.

10. *Apocalypsis Hermae* seu **Pastor Hermae,** qui se identificat cum Herma Rom 16, 4, c. 140/55 Romae composita est. De Herma auctore, Pii papae fratre, nihil certi scimus. Quae de ipso in apocalypsi narrantur, fictitia omnia recte putantur. Apocalypsis apud veteres magna gaudebat auctoritate. Continet Visiones 5, Mandata 12 et Similitudines 10 «Pastoris» seu angeli paenitentiae habitu pastoris induti, qui Hermae manifestat Mandata et Similitudines (cf. Vis 5). Idea centralis est exhortatio ad paenitentiam propter instantem Domini parusiam. Conceditur, quamvis difficulter tantum, post baptismum u n a paenitentia iis, qui maculantur idololatria et fornicatione. Rigorositas apocalypseos explicanda est ex instanti parusia.

Textus g r a e c u s primigenius exstat in duobus mss. (saec. XIV/XV et Cod. Sinait. saec. IV), in pluribus fragmentis (PO 4, 2 et 18, 3), praeterea in papyro Universitatis Michiganensis.

E d i t i o n e s vide supra § 5; Monachesi, R 1923; C. Bonner, A Papyrus Codex of the Shepherd of Hermas (Similitudes 2—9) with a Fragment of the Mandates, University of Michigan, Ann Arbor 1934; cf. Lebreton, RSR 1936, 464 sqq. — Ghedini, Nuovi codici del Pastore di Erma, SC 1934, 576 sqq. — D'Abbadie, L 1860 (v. aethiopica); duplex versio latina «vulgata» et «Palatina» invenitur in editionibus. Exstant fragmenta coptica et persica. — C. Taylor, Lo 1903/06 (v. angl.); Lisiecki, Poznań 1924 (v. polon.). — A. Baumeister, Die Ethik des Pastor Hermae, Fr 1912; Cavallera, BLE 1923, 172 sqq; Hoh, TQ 1930, 253 sqq; Barnes, Hermas, a Simple Christian of the second Century, Lo 1923; Riddle, JR 1927, 561 sqq; Schläger, NTT 1927, 327 sqq; R. van Deemter, Der Hirt des Hermas. Apocalypse oder Allegorie? Am 1929; A. V. Ström, Der Hirt des Hermas. Allegorie oder Wirklichkeit? L 1936.

§ 124. Litteratura Gnomica.

Ed.: A. Elter, Gnomica 1, L 1928; J. Gildenmeister, Bonn 1873; F. de Paola, Le Sentenze di Sesto. Con introd., testo e versione, Mi 1937. — J. Kroll, Neutestamentl. Apokryphen (E. Hennecke), Tü 1924, 624 sqq (v. german. et bibliographia).

Praesertim G r a e c i studebant sententiis brevibus. Pater istius litteraturae gnomicae (si quidem potest esse stricte sermo de litteratura gnomica) H e s i o d u s esse dicitur. Sententiae philosophorum graecorum tempore posteriori collectae sunt. Inter sententiarum collectiones specialem obtinet locum collectio sub nomine S e x t i tradita. Rufinus Aquileiensis sententias latine reddidit. Sub nomine Sexti Rufinus S i x t u m (vel Xistum) papam († 258) intelligit, sed iam S. Hieronymus (CommEzech 18, 5 sqq; CommIer 22, 24 sqq; Ep 133, 3) istam opinionem vehementer respuit.

Collectio originis est ethnicae. Doctrina eius de Deo potius est p l a t o n i c a, doctrina moralis s t o i c a, apparent elementa p y t h a g o r i c a. C. 220 collectio a christiano quodam retractata est.

Addenda.

Pag. 11: H. D. Simonin, Le «doute» d'après les Pères apostoliques, in: La vie spirituelle 1937 (juin), [164 sqq].

Pag. 12: J. A. de Aldama, Gr 1937, 107 sqq.

Pag. 13: W. Frankenberg edidit Ps.-Clementinorum versionem syriacam cum reconstructione textus graeci: TU 48, 3 (1937).

Pag. 15, ad 2: Harrison, o. c.; cf. Amann, RevSR 1937, 344 sqq. Auctor in cap. 1—12 Epistolae Polycarpi unam epistolam, in cap. 13—14 eiusdem epistolae alteram Polycarpi epistolam se detexisse asserit.

Pag. 15, § 9: M. Buccellato, o. c. Testo greco, trad. e comment. critico, Mi 1936.

Pag. 20, ad 4: E. Schwartz, ZntW 1932, 195 sqq; H. Lietzmann, PASB 1930, 596 sqq.

Pag. 21, ad 9: K. Müller, GN 1920, 179 sqq.

Pag. 21, ad 10: Ad Floram (non: Florinam).

Pag. 21, ad 13: C. Schmidt edidit «Pistin Sophiam» in CB 13 (1905).

Pag. 22, ad 15: D. de Bruyne recte asserit Prologos in Epistolas S. Pauli originis esse Marcionitae: RBén 1907, 1 sqq (cum textu Prologorum); cf. Harnack, ZntW 1925, 204 sqq.

Pag. 23: D. de Bruyne, Les plus anciens prologues latins des évangiles, RBén 1928, 193 sqq (cum textu Prologorum); cf. tamen Lagrange, RB 1929, 115 sqq.

Pag. 24, ad 4: E. Schwartz, Christliche und jüdische Ostertafeln, B 1905.

Pag. 25: G. Bardy, o. c.; cf. RevSR 1937, 348 sqq.

Pag. 27: Iuxta E. Schwartz (ed. Eusebii Caesar., CB 9, 3, CLIV) utraque apologia revera u n u m efformat opus. De Frontonis opere nihil scimus. U n i u s apologiae in duas partes divisio provenire videtur ab ignoto saeculi IV auctore, qui per Eusebium (Hist 2, 13, 2; 4, 16) deceptus est.

Pag. 29: P. Essabalian, Le Diatessaron de Tatien et la première traduction des évangiles arméniens. Appendice (Résumé français), W 1937.

Pag. 31, ad 3: La vie spirituelle 1937 (juin), 276 sqq (v. gallica Epistolae cap. 1—10).

Pag. 32, ad 8: G. Bonner, The Homily on the Passion by Melito, Annuaire de l'Institut de philol. et d'hist. orient. et slaves 1936, IV, 108 sqq.

Pag. 48: Tasker, The Text of St. Matthew used by Origen in his Commentary on St. Matthew, JTS 1937, 60 sqq; Hadzega, TG 1937, 431 sqq (de primatu); TG 1937, 440 sqq (Duo Seraphim).

Pag. 55, ad 3: W. Scott, Hermetica IV 157 sqq (ed. et comment.).

Pag. 56: H. Vogels, Textus Antenicaeni ad Primatum Romanum spectantes, Flor 9 (1937).

Pag. 57, § 23: Ch. Martin, Fragments palimpsestes d'un discours sur la Pâques attribué à St. H. de Rome, in: Annuaire de l'Institut de philol. et d'hist. orient. et slaves 1936, IV, 321—363; Jouassard, Une citation et un ouvrage de St. H. sous le nom de St. Irénée, RevSR 1937, 290 sqq.

Pag. 59, ad 2: Cf. E. Schwartz, BASB 1936, 3.

Pag. 71: Dialogus post 250 (ante Lactantium) compositus esse videtur.

Pag. 127: Simon, La polémique anti-juive de S. Jean Chr. et le mouvement judaïsant d'Antioche, in: Annuaire de l'Institut de philol. et d'hist. orient. et slaves 1936, IV, 403 sqq.

Pag. 146: Cavallera, La doctrine sur le prince chrétien dans les lettres pontificales du 5ᵉ siècle, BLE 1937, 67 sqq.

Pag. 166: G. Violardo, Il pensiero giuridico di S. Girolamo, Mi 1937.

Index personarum alphabeticus.

Numeri cursivi indicant locos, quibus Scriptores antiqui ex professo tractantur.

Index rerum alphabeticus.